MODERN DEVLET'E GİDEN YOLDA
MÜLK SİYASETİ
OSMANLI SURİYESİ'NDE HUKUK YÖNETİM VE ÜRETİM

MARTHA MUNDY
RICHARD SAUMAREZ SMITH

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

MODERN DEVLET'E GİDEN YOLDA

MÜLK SİYASETİ

OSMANLI SURİYESİ'NDE HUKUK YÖNETİM VE ÜRETİM

MARTHA MUNDY
RICHARD SAUMAREZ SMITH

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008

Yayıma Hazırlayan
Derya Önder

Kapak Görseli
El-Bireh'de ağaca yaslanmış yaşlı adam
Halil Raad Koleksiyonu, R-1436
© Beyrut Filistin Çalışmaları Enstitüsü

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Kitap Uygulama
Özlem Kelebek

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Tic. A.Ş.
100 Yıl Mah. MAS-SİT 1.Cad. No: 88 Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 629 00 24-25 Faks: (0212) 629 20 13

Yayıncı Sertifika Numarası: 12102
Matbaacı Sertifika Numarası: 12358

Birinci Basım: İstanbul, Eylül 2013

ISBN 978-975-333-296-5

MODERN DEVLET'E GİDEN YOLDA MÜLK SİYASETİ:

OSMANLI SURİYESİ'NDE HUKUK YÖNETİM VE ÜRETİM

MARTHA MUNDY
RICHARD SAUMAREZ SMITH

BİLİMSEL EDİTÖR
YAVUZ AYKAN

ÇEVİREN
SÜLEYMAN KIZILTOPRAK

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Martha Mundy

Latince, Yunanca, Arapça ve coğrafya eğitimi aldı. Cambridge Üniversitesi'nde, Jack Goody danışmanlığında doktorasını tamamladı. UCLA'da Tarih, Yarmuk Üniversitesi, Beyrut Amerikan Üniversitesi, Université Lyon 2 ve London School of Economics'de Sosyal Antropoloji dersleri verdi. Yayınları arasında, "Aile, miras ve İslam: Feraiz hukuku sosyolojisinin yeniden değerlendirilmesi", Aziz el-Azmeh, ***Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslam Hukuku***, (İstanbul, 1992), ***Domestic Government: Kinship, community and polity in North Yemen*** (Londra, 1995) ve Alain Pottage ile beraber ***Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making persons and things*** (Cambridge, 2004) başlıklı eserler bulunmaktadır. Araştırma alanları tarımsal ilişkiler, mülkiyet ilişkileri ve İslam Hukuku geleneğini kapsamaktadır. Bilimsel çalışmalarının yanı sıra BRICUP (Filistin Üniversiteleri için Britanya Kurulu), NAFTANA (Güney Irak Petrol İşçileri Federasyonu Britanya Destek Kurulu) ve *THIMAR* (Arap Dünyası'nda Tarım, Çevre ve Emek Çalışma Grubu) adlı kuruluşların kurucu üyesidir.

Richard Saumarez Smith

J. P. S. Uberoi danışmanlığı altında, Cambridge ve Delhi Üniversiteleri'nde Matematik ve Sosyal Antropoloji okudu. Londra ve Penjab'da lise matematik öğretmenliği yaptı. Son yirmi seneden beridir Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde Antropoloji ve Düşünceler Tarihi dersleri vermektedir. Yayınları arasında, ***Rule by records: Land registration and village custom in early British Panjab*** (Delhi, 1996) ve "Mapping landed property: a necessary technology of imperial rule?" H. İslamoğlu (ed.), ***Constituting modernity: Private property in East and West*** (London, 2004) başlıklı çalışmalar bulunmaktadır. Araştırma alanları içerisinde Kolonyalizm ve Emperyalizm'in sosyolojisi ve modern devletlerin yönetilen nüfuslar hakkında bilgi üretme süreçleri bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Haritalar, Şekiller, Tablolar viii
Transkripsiyon, Tarihleme ve Kısaltmalara Dair Açıklama x
Teşekkür xii
Türkçe Baskıya Önsöz xiv

1. Giriş 1
İki Belge 1
Kişiler ve Şeyler 2

BİRİNCİ KISIM: TARIM ARAZİSİNİN MÜLKİYETİYLE İLGİLİ OSMANLI FIKIH TARTIŞMALARI

2. On Altıncı Yüzyılda Fıkhî Tartışmalar 16
Toprak Mülkiyetinin Niteliği Üzerine Klasik Hanefi Öğretisi 17
Memlûklerde Hanefi Öğretisi 18
Osmanlı Fakihlerinin Yorumları 21
3. On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyıllarda Fıkhî Tartışmalar 34
Yöneticinin Yetki ve Mülkleri 39
Sâhib-i Arzın Hukuki Şahsiyeti 40
Vergi Tahsili ve Toprak İdaresi: Köy ve Mültezim 43
Çiftçinin Yetkileri ve Emlâkı 48
Çiftçinin Hakkının Niteliği 48
Çiftçinin Hukuki Şahsiyeti 54
On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılın Resmî Şam Müftüleri 55
Makamdan Bağımsız Yazan Fakihler 59
Sonuçlar 65
4. 1830'lardan Birinci Dünya Savaşı'na Hukuk Islahatları 68
Osmanlı Islahatının Mahiyeti 70
1830'lar-40'lar: Program Olarak Kanun 74
Bölgesel Hükümet 74
Toprak Hukuku 75
1850'ler-60'lar: Gelişen Bir Kurum Olarak Hukuk 78
Şam'dan Bir Yorum 83
İdarî Sağlamlaştırma 86
1870'lerden Sonra: Özel Mülkiyetin Siyasî İdaresi Olarak Kanun 87

İKİNCİ KISIM
İMPARATORLUĞUN BİR KAZÂSINDA EMLÂKIN YÖNETİMİ

Giriş 92

5. Aclun Kazâsında Üretim ve Yerleşim 95

6. Bürokratik Kaydın Girişi 106

Bölgenin Dolaylı Yönetimi ve Siyasal İktisadı 106

Tapu Kaydının Başlaması 110

Yoklama Kaydı 113

Toprağın Hisseler Şeklindeki Kaydı 120

7. Bölgesel Önderlik ve Bir Kaymakamın Yargılanması 128

Hadisenin Kökenleri 128

Yazılı İfadeler 132

Suçlamalar ve Temyizler 142

Bölge Önderlerinin Servetleri 145

El-Kurâ'lı Abdülkadir Efendi Yûsuf el-Şerayda 145

Kefarat'lı İbrâhîm Sâdeddîn ve Müflih el-Cebr 150

8. Geç Tanzimat Döneminde Mülk ve İdare 154

1880'ler ve Havran Arâzîleri Özel Heyeti (*Heyet-i Mahsusâ*) 154

1890'lardaki İdarî Gelişme ve Ötesi 159

Sonuç 162

ÜÇÜNCÜ KISIM:
MÜLKÜN YÖNETİMİ: İDARE, KÖY, HÂNE

Giriş 168

9. İki Ova Köyünde Kayıt ve Siyasal İktisat 170

Beyt Re's 170

Hasan el-Sabbâh'ın Grubu 172

1880 Tapu Kaydı 175

1895 Vergi Kaydı 184

1895'te Yeni Toprak Tasarruf Sahipleri 186

Yeni Aileler Arasındaki Evlilik Bağları 188

1921 Vergi Düzenlemesi 193

1880 ve 1921 Arasındaki Toprak İntikalleri 197

Sonuç: Tapu veya Vergi, Topluluk veya Fert? 198

Havvara 199

Oturmamışlık: Havvara'da Başlangıç Kaydı, 1876-83 202

Vergiye Karşı Tapu: 1921 Yetki Düzenlemesi 212

1895 Vergi Kaydı İntikalleri Tapu ile Aynı Çizgide 217

Havvara'daki Topraksız Nüfusun Büyüklüğü, 1895 221

1895 Vergi Kaydındaki Toprak Tasarrufları 223
1895'te Tarla Tasarruflarının Biçimi 225
1933'teki Toprak Tahsisi 235
10. İki Tepe Köyünde Kayıt ve Siyasal İktisat **238**
Kufr Avan **239**
1884'te Müşâ Arazi Tasarrufları: Zalama Üzerinden Dağıtım 243
Köy Kısımlarının Bileşimi 257
Kadınların Toprak Üzerindeki Hak İddiaları, 1884-1939 263
Hanzira (Günümüz Eşrefiye'si) **276**
1884'te Mülk ve Üretim 277
Topraksızlar 278
Tarlaların Tahsisi 279
Bahçelerdeki Ortaklık 282
Kadınların Tasarrufları 286
1895'te Vergi Kaydının Rolü 288
11. Bir Ova Köyü: Havvara **293**
Havvara'da Ziraat 294
Hayat Tarihçeleri 296
Abdurrahmân Mahmûd Ahmed el-Mustafa Tenneş 296
Hatice Abdullah Muhammed Abdurrahmân el-Cemmâl 301
Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer' 311
Genel Gözlemler 316
Nâil İbrâhîm el-Garaybe'nin Hânesi 318
Garaybe'lerin Diğer Kolları 323
12. Tepelerde Bir Karma Tarım Köyü: Kufr Avan **329**
Kufr Avan'da Ziraat 329
Hayat Tarihçeleri 332
Hüsna Sâlih Hamdan: Köyde Ziraat 332
Ahmed Halîfe Sa'd el-Ahmed: Ücretli İşçilik, Çobanlık ve Çiftçilik 338
Hasan ve Hüseyin Abdurrahmân Ameyre'nin Aile Tarihleri 343
Nima Muhammed Mahmûd el-Âbid: Hayvan Yetiştiriciliği 343
Mahmûd İbrâhîm Hüseyin el-Abdurrahmân: Hayvan ve At Besleme 346
Ali Kâsım Avvâd el-Mustafa: Ruhanilik ve Keçi Güdücülüğü 353
Yûmna Mustafa Nimr el-Müflih: Bir Çiftçi Ailesi 359

13. Sonuç **365**
Kaynakça **370**
Dizin **384**

HARİTALAR, ŞEKİLLER, TABLOLAR

Haritalar

Harita 5.1	Bölgesel bağlamda Aclun kazası	94
Harita 5.2	Topografyaları ve nahiyeleri ile Aclun kazası	96
Harita 5.3	Aclun bölgesinin köyleri	97
Harita 5.4	Arazi kullanımı	98
Harita 5.5	Evlerin toplam sayısı	99
Harita 5.6	Köydeki evlerin toplam değeri	100
Harita 5.7	Toplam vergilendirilebilir değer	101
Harita 6.1	Köydeki evlerin toplam değeri	112
Harita 6.2	Arazi değerleri	123
Harita 6.3	Arazi tasarruf türleri	124
Harita 9.1	Havvara: 1933 Tarlaların müşterek hisse bölümlerine tahsisi	231
Harita 10.1	Kufr Avan: 1939'da tarlaların müşterek hisse bölümlerine tahsisi	232

Şekiller

Şekil 6.1	Mahrebe Köyü'nün topraklarıyla ilgili Arapça belge	121
Şekil 7.1	Şerayda ailesinin 1883'te Tibna'daki Müşâ toprak tasarrufları	148
Şekil 9.1	Beyt Re's, Hasan el-Sabbâh'ın ailesi ve dünürleri (1910)	189
Şekil 9.2	Beyt Re's, Ubeyde ailesinin hâneleri ve dünürleri (1910)	191
Şekil 9.3	Havvara, Garaybe ailesinin şeceresi ve 1895 ve 1933 hisseleri	210
Şekil 9.4	Havvara, Ebu Kirsanna ailesinin tasarrufları, 1876-95	211
Şekil 9.5	Havvara Garaybe yarısında arsaların tahsis edilmesi (paylaştırılması)	230
Şekil 10.1	Kufr Avan, aile 28 ve 29'un 1910'daki hâneleri	252
Şekil 10.2	Kufr Avan, aile 2'nin 1910'daki hâneleri	255
Şekil 10.3	Kufr Avan, aile 6'nın 1910'daki hâneleri	265
Şekil 10.4	Kufr Avan, aile 10'da bir hissenin veraset sırası, 1884-1931	266
Şekil 10.5	Kufr Avan, aile 9 ve 10'un 1910'daki hâneleri	269
Şekil 10.6	Kufr Avan, aile 10'un 1939'daki hisseleri, kadınların hisseleri	270
Şekil 11.1	Tenneş ailesinin tasarrufları, 1933	299
Şekil 11.2	Cemmâl ailesinin ilişkileri, tasarrufları, 1933	302
Şekil 11.3	Ebu Tayr ailesinde evlilik ilişkileri	308
Şekil 11.4	Şer' ailesinin tasarrufları, 1933	312

Şekil 11.5 Garaybe ailesinin üst nesillerinde iç-evlilikler 319
Şekil 11.6 Ahmed Âbid Rabbuh'un torunlarının 1933'teki hisseleri 322
Şekil 11.7 Abdülganî Şehâde'nin torunlarının 1933'teki tasarrufları 325
Şekil 12.1 Hüsna Sâlih Hamdan'ın aile bağları 333
Şekil 12.2 Ahmed Halîfe Sa'd el-Ahmed'in evlilik bağları 339
Şekil 12.3 Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'in aile bağları 345
Şekil 12.4 İbrâhîm Hüseyin Abdürrahîm'in evlilikleri 349
Şekil 12.5 Şeyh Avvâd'ın çocuklarıyla ilgili 355
Şekil 12.6 Yumnâ Mustafa Nimr el-Müflih'in aile bağları 360

Tablolar

Tablo 9.1 Beyt Re's tüm mülkler 176
Tablo 9.2 Ailelere göre Beyt Re's'de sahip olunan hisseler, 1880, 1895 ve 1921 196
Tablo 9.3 Havvara, 1876'da toprak sahipliği ve 1895'e kadar gelişimi 204
Tablo 10.1 Kufr Avan, müşâ mülklerinin 1884'teki hissedarları 246
Tablo 10.2 Hanzire, 1884'te mülk ve kişi başı hisse dağılımı 281

TRANSKRİPSİYON, TARİHLEME VE KISALTMALARA DAİR AÇIKLAMA

Transkripsiyon

Metinde geçen Arapça sözcüklerin bugünkü alfabe ile yazımı sırasında Türkçe telaffuzu aksettirebilen basit transkripsiyon kuralları uygulandı. Kısa ve uzun sesli harfler "^" işareti ile gösterilirken " ' " (apostrof) işareti ile de ses değerleri verilmeye çalışıldı. Kişi ve yer adlarının yoğun kullanımı nedeniyle okumayı güçleştirmemek için "ayın" harfleri gösterilmedi. Genel olarak Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin yazım şekli benimsendi.

Tarihleme

Bu çalışmada üç türlü takvim sistemi kullanılıyor:

Miladî, Hicrî (HS) ve Osmanlı Rumî takvim. Osmanlı Rumî takvimi, Miladî takvime göre 13 Mart'ta başlayan bir güneş takvimidir. Miladî takvimde kronolojik bir yöntem izlenmiştir. Kaynağın baz aldığı tarihleme sistemine göre Hicrî veya Rumî tarih şeklinde adlandırılmıştır ve ayların yazımı kaynağın diline göre Arapça veya Türkçe olarak belirtilmiştir.

Kısaltmalar

Dipnotlarda Hicrî aylar için aşağıdaki alışıldık Türkçe kısaltmalar kullanılmıştır:

M	Muharrem
S	Sefer
Ra	Rebiü'l-evvel
R	Rebîü'l-âhir

Ca Cemâziye'l-evvel
C Cemâziye'lâhir
B Recep
Ş Şaban
N Ramazan
L Şevval
Za Zilkade
Z Zilhicce

Arşiv ve elyazması kaynaklar için dipnotlarda kısaltılmış kodlar kullanılmıştır. Bunlar arşiv ve elyazması kaynaklarla ilgili kaynakça kısmında açıklanmıştır.

TEŞEKKÜR

Bu kitabın hazırlığı ve yazımında pek çok kişiye borçlandık. Eser, Ürdün Yermük Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü'nün 1989-92'deki araştırma ortaklığıyla mümkün kılındı. İrbid ve Amman'daki Arâzî ve Kadastro Dairesi, İrbid Asliye Hukuk Mahkemesi, Nüfus ve Vergi İdaresi, Yermük Üniversitesi Araştırma Merkezi ve Ürdün Üniversite Kütüphanesi Özel Koleksiyonları belgelerini bizimle paylaştılar. Beyt Re's, Havvara, Kufr Avan ve Eşrefiye'nin yerel yöneticileri, köylülerin çoğunun da yaptığı gibi, bizi içtenlikle karşıladılar. DLS'den Gassan el-Şerayda, Hasan Ababna, Hüsam Azar, Hala Hicazeyn, Sarî Fanik ve Kamil Nesrevî'ye; İrbid'de Lucine Teminyan, Adil el-Zu'bi, Ahmed Ceradat ve (Şirin'den) Meysun ve Meysere el-Zu'bi'ye; akademik meslektaşlarımız Mu'aviye İbrâhîm, Adnan el-Bahit, Nevfen el-Hâmud, Cherie Lenzen, Seteney Şami, Hind Abu'l-Şa'r ve Ayman el-Şerayda'ya ve Tibna, el-Taybe, Havvara, Beyt Re's, Kufr Avan ve Eşrefiye köylerinde yaşayan, anılarını bizimle paylaşan herkese şükranlarımızı sunuyoruz. Bu kişilerin bazıları 9-12. bölümlerde anılıyorlar. Ümmü Cemal ve merhum Ebu Cemal Muhammed Fâlih İbrâhîm Haşaşna, Ümmü Haşim ve merhum Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe ve Abdülhafiz Hâmid Mûsâ Seleme Şetnevî'ye özel teşekkürlerimizi sunarız. Onların şahıs, aile ve köy tarihlerini aktarışımızda bulabilecekleri hatalar için bizi mazur görsünler. Bu eser bizim yorumumuz, tarih ise onlara aittir.

Şam'da, bize Zâhiriye Külliyatı'ndaki Şam müftülerinin fetvaları üzerinde çalışmamızı ilk öneren Abdülkerîm Refik'e, meslektaşlarımız Faysal Abdullah, Hayriye Kâsımiye ve merhum Nazım Kallas'a, Amire Burniye ve Esat Kütüphanesi'nin müteakip müdürlerine ve cömertçe kabulleri için Suriye Katolik Piskoposluğu'na özel olarak teşekkür ederiz.

Çalışmanın İstanbul ayağı, Başbakanlık Arşivleri ile Millet, Bayezit ve Süleymaniye kütüphanelerinin yardımları ve Amerikan ve İsveç araştırma mer-

kezlerinin misafirperverliği ile mümkün oldu. Cana yakın ilgisi için Necati Aktaş'a bilhassa teşekkür ediyoruz.

Beyrut'taki çalışmalarınızla ilgili teşekkürlerimiz ise Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin tarih bölümü ile kütüphane çalışanlarına ve sayfa tasarımları için Ekrem Cemaleddin'edir.

Son olarak, fuzuli işgallerimizden mustarip olan Osmanlı tarihçilerine şükranlarımızı sunuyoruz: Halil Sahilloğlu, Marc Aymes, Laurent Mignon, Suraiya Faroqhi, Colin Imber ve bilhassa Engin Akarlı.

Anne Le Fur, Paris'te haritaları çizdi; Michael Howley New York'ta çevirileri hazırladı; Londra'da Neslihan Abdurrazak Türkçe transkripsiyonumuzu düzeltti ve Ewan Smith kitabı tasarlayıp düzenledi.

Mâlî destek birçok kaynaktan geldi: Wenner Gren Foundation (1989), UCLA Kerr Fellowship (1989-90), Social Science Research Council (1990-91), Centre d'Etudes et de Recherches sur le Moyen Orient Contemporain (1992), British Institute of Archaeology and History (1992-93), Wissenschaftskolleg zu Berlin (1995-96), Council of American Overseas Research Centres (1996-97), British Academy (2000-2002.), London School of Economics ve American University of Beyrut. Nihayet pratik yardımları ve mülkiyet hakkındaki bitip tükenmez entelektüel merakı için Jack Goody'ye teşekkür ediyoruz.

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap modern devlet yönetiminin ve hukukun merkezî bir boyutu olan tarım toprağındaki mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi konusuna odaklanmaktadır: Bunu yaparken, bu dönüşümü kendisine içkin olan legal tarihin bir parçası olarak ele alır. Daha önceki Memlûk yönetimi altında ortaya çıkan hukuksal tartışmaların mirası üzerine eklemeler yapan Osmanlı hâkimiyeti boyunca toprak üzerindeki mülkiyet rejimini yöneten hukuksal öğreti değişmişti. Bu tarz bir değişim basit bir şekilde hukuksal düzene hâkim olan ***kanun***dan değil daha çok fıkıh'tan kaynaklanmaktaydı. Fıkhi sözcük dağarcığı devlet kurumu, cemaat düzeyinde veya bireysel seviyede, sahib'in mülkiyetindeki malların ve kölelerin doğasına dair analitik soyutlamalar ve kavramsallaştırmalar önermekteydi. Günümüzde birçok selefinin yaptığı gibi, İslam hukuku öğretisinin esasında merkezine özel mülkiyeti aldığı görüşünü sürdürmek, onun tarihselliğini inkâr etmek olur.

Kitap, İmparatorluğun Arap eyâletlerinden biri hakkındadır ancak Osmanlı'nın buradaki yönetimini ele alırken, günümüzde on dokuzuncu yüzyıl Arap eyâletlerini ilgilendiren çalışmaların bazılarında olduğu şekliyle bunu Anadolu ve Balkanlar'da olduğundan radikal bir şekilde farklıymış gibi, yani sömürgeci ve baskıcı bir rejim olarak ele almamaktadır. Daha çok Tanzimat hukuku ve mülkiyet ilişkilerinin idaresine yoğunlaşılırken bireylere sağlanan ve soyut şekilde belirlenmiş olan belirli bir bireysel mülkiyet hakkının temelleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu hak idarenin köy, nâhiye ve kazâ çerçevesinde, hizip ve toplumsal cinsiyet ayrımından bağımsız olarak tanınmış bir haktır. Kişilerin ve şeylerin yönetimindeki değişikliklerde Suriye elitleri önemli bir rol oynamıştır. 1922'den sonra Güney Suriye'nin bağlandığı Britanya Mandası ise bu Osmanlı siyasal modernitesine 'aşiret' teriminin kullanımını genişleterek ve siyasal ilişkileri Osmanlı yönetimindeki

göçebe gruplarla sınırlayarak katkıda bulunmuştur. Manda Ürdünü'ndeki devlet-toplum ilişkilerini okuma ve düzenlemede bu model idarî sosyoloji için anahtar teşkil etmiştir.

İdarî kategoriler ve bunların sosyolojisi önem arz ederler. Öncelikle, genel anlamda idarî bilgi ve uygulamalar sosyolojik kategorilerin gelişiminde merkezî bir yere sahip olmuşlardır. Diğer yandan on dokuzuncu yüzyılın büyük devletleri ve imparatorlukları, kayıt tutma, istatistiksel soyutlamalar, haritalar ve nüfus sayımı gibi yönetim tekniklerini uygulamaya koyma ve yönettikleri nüfusları kategorize etme yöntemleri açısından farklılıklar göstermişlerdir. Osmanlı yönetimi evrensel hukukî ıslahatlar ile bu ıslahatların yönetimi sürecinde yerel elitleri, kazâ ve eyalet ölçeğinde kurduğu heyetlerle bir araya getirmiştir. Buna göre İdare ne yönetilen bölgelerin sosyolojik yapısının ayrıntılarına girdi ne de imparatorluğun farklı halklarının sosyolojilerini inşa etmek için hatırı sayılır bir kayıt sistemi oluşturdu. Bir bakıma İmparatorluk kendi yöntemlerini ve uygulamalarını yereldeki seçkinlerin gözünde haklı meşrulaştırma ihtiyacı duymadı da denilebilir. Diğer yandan, Osmanlı bağlamında bu tarz sosyolojilerin eksikliği, tebaanın yönetenden mutlak bir şekilde farklı görüldüğü sömürgeci düzenlerin aksine, yönetilenlerin Osmanlı vatandaşları olarak görüldüğünü yansıtmaktadır.

Son olarak bu çalışma, sözlü mülâkatlar ve idarî kayıtlar (*tapu*, *nüfus*, *vergi*, *nizami* ve *şer'i* mahkeme kayıtları) aracılığıyla köy tarihinin ve yine köy ölçeğindeki mülkiyet ilişkilerinin değişimini anlamaya çalışmak için antropologlar tarafından yazıldı. Ancak bu çalışma sadece bir köy tarihi çalışması değildir; mülkiyet ilişkilerinin inşasını kişiler ve şeylerin üretiminin organizasyonunu, idarenin kayıt pratikleri ve hukukun daha geniş sınıflandırmaları kuramsal çerçevesinde, mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümleri hâne ve köy ölçeğine yerleştirerek ele alır. Sonuç olarak bu kitabın amacı antropoloji ve tarih veya tarih disiplinine makro/mikro yaklaşımın ortaya koyduğu zıtlıkların ötesine geçmektir.

Kitabın çevirisi hakkında da birkaç şey söylemeyi gerekli görüyoruz. Çeviri birden fazla kişi tarafından yapılmış ve birçok aşamadan geçmiştir. Mimar Sinan Üniversitesi'nden Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak, Tarih Vakfı'nın talebi üzerine metnin ilk çevirisini yapmıştır. Daha sonra, metindeki teknik, hukukî ve teorik terimlerin çevirisinde tutarlılık sağlanması amacıyla yazarlar tarafından, bilimsel editör Dr. Yavuz Aykan'dan ilk çeviri üzerinde kapsamlı bir düzeltme ve revizyon çalışması yapması talep edilmiştir. İlk çevirideki

sorunlardan dolayı, Dr. Yavuz Aykan bilimsel editörlüğün dışında kitabın büyük bir bölümünü yeniden çevirmiştir.

İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Murteza Bedir kitabın birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerinin çevirisini okuyarak İslâm hukuku bilgisini nezaketle çeviriye katmıştır. Martha Mundy çeviri metnin birinci, ikinci, üçüncü ve sonuç bölümlerini okumuş ve diğer bölümlerdeki bazı noktaları Dr. Yavuz Aykan ile tartışmıştır.

Prof. Şevket Pamuk'a kitabın çevirisini Tarih Vakfı'na önerdiği için, London School of Economics ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne Dr. Yavuz Aykan tarafından yapılan işin mâlî desteğini sağladıkları için ve Prof. Murteza Bedir'e cömert yardımlarından dolayı minnettarız. Elinizdeki kitap Arapça isimler ve kavramlarla dolu bir çalışma. Derya Önder Arapça kelimeleri Türkçeye uyarlamakla kalmadı, aynı zamanda kitabın yayına hazırlanması sürecinde hem çeviri metni okudu hem de teknik birçok işi omuzladı. Kendisine teşekkür borçluyuz. Ayrıca Işık Tamdoğan'a kitabın yayın aşamasında vermiş olduğu emek için teşekkür ederiz. Özellikle Dr. Yavuz Aykan'a kitabın Türkçe çevirisini kendi projesiymişçesine sahiplendiği için teşekkür borçluyuz.

Elinizdeki çeviri, yazarların 2007'de I. B Tauris tarafından basılan özgün eserinin düzeltmelerini de içermektedir.

Martha Mundy - Richard Saumarez Smith

Eylül 2013

1. GİRİŞ

İki Belge

11 Mart 1882'de, Aclun kazâsının merkezi olan İrbid kentinin Bidâyet Mahkemesi aynı kentteki tapu kalemine iki tebliğ gönderdi. Birisi kazâ kaymakamlığının emrinin bir nüshası, diğeri ise tapu dairesine gönderilen sorunlu tapu senetleriyle ilgili bir ihbarname idi.[1]
Dili Arapça olan ilk tebliğ şöyleydi:

> Aclun Kazâsı Yüce Kaymakamlığı Vekaleti Canibine:
> Zikredilen müvekkilinin Kâsım el-Sabbâh ve Mûsâ el-Huleyf'e yaptığı ilk ödemesinin geçerliliğine dair işbu mahkemece Havvara ahâlîsinden Yûsuf el-Süveydan'ın vekili olan Şeyh Nâil el-Garaybe lehine karar verildiği mucebince, bundan böyle hepsi aynı köyden olan Muhammed el-Hasan, Mustafa el-Abdülkadîr, Ahmed el-Muhsin, Hasan el-Îsâ, İsmâil el-Abdülhâdî ve Ahmed el-Mustafa'ya, mezkur Şeyh Nâil tarafından müvekkiline ait olduğu ispatlanan ve bu konuda kendisinin işbu mahkemeden aldığı ilam mucibince arâzînin bir buçuk hissesini bırakmaları gerektiği hususunun bildirilmesi söz konusudur. Bu minvalde, davacıların iddiaları reddedilmiş ve söz konusu bir buçuk hissenin ve arâzînin yarısını kendilerinin geçerli saydıkları tapu koçanları ile birlikte Kâsım el-Sabbâh ve Mûsâ el-Huleyf'e devretmeyi reddettikleri için bu husus kendilerine bildirilmiştir. Kanunen masraf 216 kuruşa çıkmaktadır ve davacılardan arâzî için alınacak ***mîrî*** verginin yarısı mahkeme hesabına aktarılacaktır. Tahrîr olunduğu gibi icra olunması babında yazıldı.
>
> ***Bidâyet Mahkemesi, Aclun,*** *27 Şubat* 1297 Rumî [*11 Mart 1882*].

1 Bu satış DLS. AT. *Yoklama*, 1292-97AM, s. 122'de yer almaktadır. İstisnâi olarak bu iki tebliğ kütük sayfasına eklenmiştir.

İkinci tebliğ Türkçedir:

Muaharen 21 Rebîü'l-âhir 99 tarihiyle Mahkeme-i Bidâyet'de muhakeme olunub Kâsım ve Ali ve Aleyyen ve Halef ve Mûsâ bin Huleyf, evlad-ı Muhammed Sabbâh ve Mûsâ bin Huleyf ve oğlu Ali nam kimesnelere sabit olduğundan ***halit ve şerik*** gayri muteber olduğu cihetle Tapu Kalemi'nce evvelki müşterilerin adına kayd olunması ve koçanların itasına dair numara 67, 27 Rebîü'l-âhir 99 tarihli Mahkeme-i Bidâyet'den verilen ilam ve numara 225, 27 Şubat 97 tarihli mahkeme-i mezkureden verilen işar üzere koçanlar ferâğ-ı evvel sahiblerine teslim olunduğundan ***halit ve şerik***'in sahiplerine itibarı kalmamışdır. ***Halit ve şerik*** iddiasında olanların isimlerine koçan verilmişdir. Geri iadesine isyan eylediklerinden mezkur koçanların ilam-ı mezkur mucibince hükümleri kalmamışdır.[2]

Sıradan ancak toplumsal ilişkilerin merkezinde yer alan mülkiyet anlaşmazlıkları, mahkeme ve avukatların gündelik hayatlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu davadaki hükme dair bu iki kısa tebliğ ise geç dönem Osmanlı Güney Suriyesi'ndeki toprak mülkiyetine dair belirli terimleri gözler önüne sermektedir. Bu terimler aynı zamanda bu kitapta ortaya konulan kavramsal ve tarihsel meselelere yönelik bir giriş niteliği taşıyabilirler.

Kişiler ve Şeyler

Antropolojik tahliller, mülkiyeti uzun süre insanlar arasındaki maddi ve manevi 'şeylerle' ilgili bir toplumsal ilişki olarak görmüştür.[3] O halde yukarıdaki belgelerde, sahipliğin toplumsal ilişkisinde kişiler ve nesneler nasıl tanımlanmalıdır?

Şahıslar iki sınıfa ayrılırlar: Kurumsal şahsiyetler ve gerçek şahsiyetler.[4] Antropoloji genellikle ikincisine odaklanır, fakat biz birincisiyle başlayalım. Burada mülkiyetin kurulmasının merkezinde mahkeme, ***tapu*** dairesi ve bunların üzerinde ise kaymakamlık vardır. Mahkeme verdiği hükme dair temel

---

2 İlgili dökümanın dili Arapça ile karışık olduğu ve anadili Arapça olan bir kâtip tarafından yazıldığı için, metnin Türkçe transkripsiyonu yapılırken, dilin anlaşılır olması bakımından, bazı satırlardaki Türkçe dilbilgisi hataları düzeltilmiştir.(b.ed. n.)

3 Hann'ın (ed.) bu literatürle ilgili değerlendirmesi için bkz. *Property Relations* (1998).

4 Thomas'ı ("Le sujet de droit, la personne et la nature", *Le Débat* (1998), s. 85-107) takip ederek bu çalışmada *şahsiyet* (*persona*) terimi hukuksal kurumlardaki fâilleri, özellikle devlet içindekileri, betimlemek için kullanılmaktadır. Bu *şahsiyetler* mülkiyetin toplumsal ilişkileri açısından merkezî bir öneme sahiptirler ve sıradan insanlara indirgenemezler.

tebliği, Osmanlı mâlî takvimine göre tarihlendirilmiş Arapça bir metinle sonuçlandırır. Tapu dairesine gönderilen tebliğ ise Türkçe olup kararın tarihi Hicrî takvime göre düşülmüştür. Kurumsal şahsiyetlerin sorumlulukları tanımlanmıştır: Satışa itiraz edenler arâzî için aldıkları senetleri devretmeyi reddederken, mahkeme esas satışa yapılan itirazda kanuna göre karar vermek, tapu dairesi tapu kayıtlarını tashih etmek ve buna göre yeni tapu senedi düzenlemekten; kaymakamlık ise hükmün uygulanmasına nezâretten sorumludur. Mahkemenin dili hem Osmanlı Türkçesinde hem de köylülerin anadili olan Arapçada resmî ve tekniktir. Tarihlendirmenin iki farklı biçimde oluşu, hem Osmanlı yönetiminin hem de yüce İslâm geleneğinin bir parçası olarak mahkemenin karakterini yansıtır.

Mülkiyet ilişkilerini düzenleyen kurumsal şahsiyetlerin huzurunda taraflar tartışmaya dururlar. Hepsi aynı köyden kimseler olmakla birlikte duruşmada farklı konumdadırlar. Bir buçuk payın asli hissedarı Yûsuf el-Süveydan kayıtta gözükür, fakat Şeyh Nâil el-Garaybe tarafından temsil edildiği mahkemede bulunmamaktadır. Şeyh Nâil mahkeme huzurunda diğer bir köylü adına hareket etme gücüyle uyumlu olan siyasî bir ayrıcalık, fahri bir unvan verilmiş tek ferttir. Son olarak, Yûsuf el-Süveydan'ın kendilerine toprağı devretmesi hükmedilen kimseler resmen iki kişi olarak belirirler; tapu dairesi ise bu muamelede onların diğer akrabalarını, bir kardeşin diğer dört kardeşi, bir babanın ise kendisi ve oğlunu temsilen orada bulunduklarını gösterir.

Yûsuf el-Süveydan'ın sahip olarak konumu veya arâzîyi devretme yetkisi tartışmada sorgulanmamaktadır. Bunun yerine altı davacı tartışır ve arâzînin üçüncü bir tarafa geçişine itiraz etmek için arâzîyle ilgili yeterince ortak çıkarları olduğundan, iddiaları önce mahkeme tarafından kabul görür. Sonuçta, intikale itirazda hak sahibi olma iddiaları hâkim tarafından geçersiz kılınır.

Hüküm hangi temelde verilmiştir? Esasında ***halit ve şerik*** terimlerinin işaret ettiği müşterek çıkar tanımı dava boyunca müşterek sahipliğe indirgenmiştir. Bu konuya ilerleyen satırlarda döneceğiz.

Hukukî öğreti burada mülkün çerçevesini çizer: Kurumsal ve kişisel olan hukuksal şahsiyetleri ve tanıdığı nesne ile ilişkili olarak bunların yetkilerini de belirler. Bu yüzden çalışmamızdaki öncelikli amacımız bu hukuk dilinin bir taslağını çıkartmaktır. Bu da, ***tapu, halit ve şerik*** gibi kavramları, ait oldukları ve zamanla evrilen hukuksal geleneğin bağlamına oturtarak okumayı gerektirir.

Geç dönem Osmanlı hukuku söz konusu olduğunda, sadece bu konuda yaplmış ikincil hukuk çalışmalarına başvurmanın araştırmacılar açısın-

dan sorunlu olduğu görülmüştür. Yorumdaki farklara rağmen, *1858 Arâzî Kanunnâmesi* üzerine yapılmış Avrupalı çalışmalar bu kanunu genellikle tekil bir anlam ve niyet taşıyormuş gibi değerlendirmiştir. Konu üzerine bilgi üreten ilk çalışmalardan bazıları bu kanunnâmeyi merkezî devletin on yedinci yüzyıldan itibaren kaybedegeldiği arâzîlerin yönetimi üzerinde yeniden denetim sağlama çabasının bir ifadesi olarak okumuştur.[5] Revizyonist tarihçilik ise kanunnâmeyi aynı iki yüzyılda toprak üzerindeki etkin özel hakların gelişiminin nihai hukuksal bir ifadesi olarak yorumlamıştır.[6] Fakat bu yorumların ikisi de kanunnâmenin sözcük dağarcığının tarihçesini ayrıntılı okumaya girişmemiştir.[7]

---

5 Bu siyasî okumaya göre Kanunnâme, çiftçilerin minimal haklarını güvence altına alma yoluyla devletin vergi matrahını korumaya çalışması bakımından önceki Osmanlı Kanunnâmeleriyle tutarlılık göstermekteydi. 1970'ler boyunca standart yorum buydu. Bkz. Warriner, *Land and Poverty in the Middle East* (1948), s. 15-18; Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-18-76* (1963); Karpat, "The Land Regime, Social Structure and Modernization" (ed. Polk ve Chambers), *Beginnings of Modernization of the Middle East* (1968), s. 69-90; Baer, "The evolution of private landownership in Egypt and the Fertile Crescent" (ed. Issawi)ve *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* (1966), s. 80-90. Baer'e göre Osmanlı hukuk reformu, toprak üzerindeki devlet kontrolünü pekiştirme yoluyla aşiret ve köy cemaatlerini çözmeyi hedeflemişti. "Devlet Kontrolünün Pekiştirilmesi" tezinin daha kısık sesli nitelikte, kanunun devamlılığı ve köylü haklarının savunulmasını vurgulayan tonları Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East* (1987) ve Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism* (1987), s. 87'de bulunabilir.

6 Daha "ekonomik" bir okumayla bu ekol, hukuku üretim ilişkileri seviyesinde yaratılmış bir değişim ifadesi olarak yorumlamıştır. Bkz. el-Hannâ, *el-Kadiyyetü'z-Zirâiyye ve'l-Hareketü'l-Fellâhiyye fî Sûriye ve Lübnân* (1975). "The application of the 1858 Land Code in Greater Syria" içinde (ed. Khalidi) ve *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (1984), s. 414'de, Sluglett ve Farouk-Sluglett ise *Arâzî Kanunnâmesi*'nin, gerçek anlamı "... ne şekilde tanımlanmış olursa olsun, 'mülkiyet haklarının' resmîleştirilmesine yönelik belirgin talepten faydalanarak geliri artırıcı bir araç olarak görülmesi gerektiğini" ileri sürmüşlerdir. Abou el-Haj, *Formation of the Modern State* (1991) adlı eserinde, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki özel mülkiyet gelişimi fikrini İmparatorluğun tümüne yaymıştır. Mısır'a dair paralel bir argüman için bkz. Cuno, "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: a reappraisal", *IJMES* xii (1980), s. 245-75.

7 Quataert, Kanunnâme'nin bu çalışmayla tutarlı ama hukuk tarihi açısından çok az ayrıntı içeren genel bir okumasını sunmaktadır. Bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (1994) (ed. İnalcık), c. 2, ss. 856-61'de.

Osmanlı ıslahatlarına bakışta Avrupa merkezci/mandacı veya Siyonist okumaların etkisi altında olan bir önceki nesil Avrupalı araştırmacılar, bu kanunnâmenin icrasını, Batılı mülkiyet çağdaşlaşması ile kıyaslandığında bir başarısızlık olarak kabul etmişlerdir.[8]

Türkçe yazan akademisyenler daha büyük bir katkı yapmışlar, ancak Arâzî Kanunnâmesi hakkındaki bu çalışmalar, geç on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıl hukukçularının eserlerine dayanmak şöyle dursun, bu tarz bir okumayı iki sebeple ihmal etmişlerdir.[9] Türkçe tarih yazıcılığının eski Osmanlı düzeni ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarının *Tanzimat* ıslahatları olmak üzere iki odak noktası vardır, fakat on yedinci yüzyıl, on sekizinci yüzyıl ve hatta *Tanzimat* hukuk reformunun arka planını teşkil eden erken on dokuzuncu yüzyıl muğlak bırakılmıştır.[10] Bu bilim insanlarının Cumhuriyet

---

8 Daha erken dönem araştırmacıları, *Arâzî Kanunnâmesi*'nin niteliği ne olursa olsun, bu *Kanunnâme*'nin tapu kaydı yoluyla uygulanmasının tam bir başarısızlık olduğu konusunda birleşmiştir. Bkz. Davison: *Reform* ve Maoz: *Ottoman Reform in Syria and Palestine* (Oxford, 1968). *Land*, s. 17-18'de Warriner şunları belirtmektedir: "Hiçbir genel kayıt yapılmamıştır. Osmanlı Devleti ayrıca 1858'de zorunlu mülkiyet kaydı uygulamasına geçmiş ve bir nüfus sayımı yapmıştır. Teorik olarak bu nüfus sayımı, bir yeri kullanan şahsın adıyla bir hakkı kayıt altına alarak bireylere arâzî mülkiyeti atfetmiş olsa da, aslında bu atanan mülkiyetler gerçeğe hiç uymuyordu." *The Land Question in Palestine, 1917-1939* (1984), s. 23'de Stein şöyle yazmaktadır: "Her iki defterde Osmanlı Filistini'ndeki toprak tasarrufunun gerçek doğasının eksik, yanlış, güvenilmez ve derme çatma temsillerinden oluşuyordu." Ancak Stein'ın kayıt defterini incelediğine dair herhangi bir kanıt yoktur.

9 *Arâzî Kanunnâmesi* hakkındaki en zengin yorum, Halis Eşref'in *Külliyât-ı Şerh-i Kanûn-ı Arâzî* (1897) adlı eseridir. Ama başka yorumlar da vardır: Hüsnü, *Arâzî Kanunnâmesi Şerhi* (1892-93); Ziyâeddin, *Mükemmil ve Muvazzih Şerh-i Kanûn-ı Arâzî* (1893-94); Haydar, *Şerh-i Cedid-i Kanûn-ı Arâzî* (1893-94); Atıf Bey, *Arâzî Kanunnâme-i Humâyûnu Şerhi* (1901); ve son olarak Karakoç, *Tahşiyeli Arâzî Kanunnâmesi* (1921-22). Bu yazarlara göre *Arâzî Kanunnâmesi*, yaşayan bir hukuk geleneğinin bir parçasını oluşturuyordu.

10 Bu sadece *Türkiye'de Toprak Meselesi* (1980) yazarı Ömer Lütfi Barkan için değil, *Miri Arâzi ve Bu Arâzinin Özel Mülkiyete Dönüşümü* (1987) yazarı hukuk bilimcisi Halil Cin, *State and Peasant in the Ottoman Empire* (1994), *Property as a contested domain* (ed. Owen) ve *New Perspectives on Property and Land in the Middle East* (2000) (s. 3-61) eserlerinin yazarı revizyonist tarihçi Huricihan İslamoglu-İnan için de geçerlidir. Mehmet Genç *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (2000) adlı eserinde, bugün genç bilimciler tarafından giderek artan bir şekilde takip edilen bir değişim getirmiştir.

dönemi-laikçi yaklaşımı, onları Osmanlı hukukuna ilişkin okumalar yaparken İslâm hukukçularının tartışmalarını görmezden gelmeye itmiştir.[11] Bu yüzden, geç Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin anlatımını hedefleyen elinizdeki çalışma, başka bir bağlamda şaşırtıcı kabul edilebilecek bir tarzda, on dokuzuncu yüzyılın çok öncesindeki hukuksal öğretilerin bir tartışması ile başlayacaktır.

Şimdilik elimizdeki davaya geri dönelim.

Toplumsal mülkiyet ilişkilerine dahil olmuş şahsiyetler yeterince belirgin ise, mahkeme ilamlarında hakkın nesnesi nasıl tanımlanmıştır? Sahip olunan "şey" Havvara Köyü arâzîsinin birer buçuk payları olarak gözükmektedir. İslâmi hukuk geleneğine göre dört hudûdla belirlenmiş bir toprak parçası veya bir haritaya gönderme ile numaralandırılmış bir parsel değil, köyün tüm topraklarının bir kısmı. 1876'daki *tapu* kaydında sınırlar, her biri 46,5 hisseye bölünmüş köy arâzîsinin üç büyük bloğu olarak verilmektedir. Açıkçası dönemin arâzî kayıt düzenlemeleri hiçbir yerde böyle bir tarif öngörmez. Bu yüzden, hukukun belirlediği kurallarla çelişmiyor olsa da hakkın nesnesinin tarifi sadece hukuk tarafından belirlenmemekteydi. Öyleyse bunu nasıl açıklayabiliriz? Bu sorunun cevabı kitabın mülkün siyasî idaresini, özellikle devlet memurları ile yerel önderler arasındaki arâzînin kayıt şartlarının müzakere edilişini inceleyen ikinci kısmında aranacaktır. Bu müzakereler kazâ ölçeginde olduğu gibi, her bir köyde de olabilmekteydi.

Havvara, kazânın arâzî kaydının uğradığı üçüncü, lakin köy arâzîsi üzerindeki mülkün pay olarak temsil edildiği ilk köyüydü. Havvara'dan önce kaydedilmiş iki köyde her bir hissedarın arâzîsinin ayrı parsellerine ait hudûdların tarifleri kayıtta belirtilmiştir. Bu kazâda bundan sonra yaygın şekilde benimsenecek olan bu açık yenilik bir nevi siyasî mutabakattan kaynaklanmıştır. Burada devletin memurları, toprak üzerindeki hakların kanuna göre temsilini, kayıt tekniklerini, vergi muhasebesinin niteliğini ve yerel üretimin toplumsal örgütlenmesini müzakere etmek üzere kazâ ve köy seçkinleri ile bir araya gelmekteydiler.

Kişisel mülkiyet hakları kanun, devlet ve üretimin kesiştigi noktada belirlenmekteydi. Bu kitabın üç bölümü sırasıyla bunları incelemektedir. Hukuk

---

11 Türk entelektüelleri İslam hukukunu yeniden inceledikçe ve Kemalizme alternatif çerçeveler aradıkça bu da değişmektedir. Bkz. Kaşıkçı, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* (1997) ve Akarlı, *Gedik: A bundle of rights and obligations for Istanbul artisans and traders, 1750-1840* (ed. Pottage ve Mundy), *Law, Anthropology and the Constitution of the Social* (2004) (s. 166-200).

açısından, on dokuzuncu yüzyıl Tanzimat düzenlemeleri Batılı hukukî çağdaşlaşma doğrultusunda başarısız bir girişim değildi. Dünya pazarının dayatmalarının basit bir yan ürünü de değildi. Bu düzenlemeler daha çok Osmanlı geleneğinden gelen hukuksal sözcük dağarcığını dönüştürerek rekabetçi bir dünya sistemine cevap vermeyi amaçlamıştı.[12]

Hukuk kurucudur; öğreti önem taşır. Fakat Wittgenstein'ı izleyecek olursak, anlamı açık seçik olan bir kural yoktur; anlam yorumdan doğar. On dokuzuncu yüzyılda yorum salt öğretisel bir eser değil, gittikçe artan şekilde güçlenen bir yorum yönetiminin ürünüydü. Bu nedenle Foucault'nun resmettiği hukuk ve yönetimsellik arasındaki zıtlık, hukuku Tanrı'nın ve hükümdar'ın salt bir emiri olarak gören zarif fakat sığ bir hukuk anlayışına dayanan bir söylem olarak ele alınmalıdır.[13] Oysa on dokuzuncu yüzyılda hukuk yerini devletin özel yönetim tekniklerine bırakmadı. İdarenin giderek daha da resmîleşmesiyle iç içe geçerek, yönetimin bir parçası haline geldi.

Bu çalışmada Tanzimat düzenlemeleri ile uygulamaya konulan kişilerin ve nesnelerin kayıtlarının tutulması ve bu kayıtların birbirlerine atıf yapma biçimlerini gözden geçiriyoruz. Bu tarz kayıt süreçleri Foucault'nun çerçevesini belirlediği ve müteakiben "yönetimsellik" çalışmalarında geliştirilen tarzdaki iktidar-bilgi düzenlerinin bir parçası olarak yorumlanabilir. Fakat biz her bir kayıttaki ilgili defter girişlerinin oluşturulmasının siyasî bağlamını ve kaydetme süreçlerinin şebekede görünen toplumsal failler açısından sonuçlarını göz önüne alabilmek için 'söylemin' ötesine geçeceğiz. Bu tarz bir bakış açısı, söylemsel bilgi-iktidar çalışmalarının özelliği olan 'öznenin tasfiyesine' aykırı duracaktır. Oysa hükümet kayıtları, iki idarî düzeyde (kazâ ve köy) hareket eden, teşhis edilebilir kurumsal ve siyasal faillerin doldurduğu belgelerden oluşmaktaydı. Bu çalışmada benimsenen yöntem kayıt düzenlerinin bir okuması ile bu merceğin yakaladığı ilişkilerin yeniden inşası arasında ileri geri hareket etmektedir. Bu yüzden, kayıt düzenlerinin takip edilmesiyle, tarımsal üretimdeki hak sahipleriyle ilgili 'yerel bilgiye' ulaşılabilir. Ancak tarımsal iş, hâne emeği ve çocuk yetiştirme süreçleri ise bunların kayıtlardaki kısmi temsillerinden ayrı olarak, toplumsal bilgi ve takas üzerine bir yoğunlaşma gerektirir. Bu yüzden 3. Bölüm'de erkek ve kadın köylülerin devlet

---

12 Bkz. Ahmed'in Osmanlı tarihi hakkındaki yorumları, "*Post-colonialism: what's in a name?*" (ed. de la Campa *ve diğerleri*), *Late Imperial Culture* (1995), s. 23.

13 Foucault, "Governmentality" (ed. Burchell *ve diğerleri*), *The Foucault Effect* (1991), s. 87-104.

idaresiyle etkileşiminin ve belli köylerde ve münferit ailelerdeki mülkiyet ilişkilerinin mizacını resmetmek için çeşitli türden kaynaklar kullanılacaktır.

Bu bölümün başında söz ettiğimiz davayı bitirmeden önce, çatışmanın taraflarını temel olarak Havvara'nın siyasal ekonomisi bağlamına yerleştirelim.

Bu dava, yaklaşık 20 yıl önce yürürlüğe girmiş olan yasa doğrultusunda Havvara arâzîsine ilk kez Kasım 1876'da arâzî kaydının girmesinden beş yıl kadar sonra gerçekleşmiştir. 1876'daki kaydın öncesinde hükümet Havvara'daki bireysel hakları açıkça kayda tabi tutmamıştı. Bu, Havran Ovası'nın bu verimli buğday üretim bölgesinde arâzînin önceden yüksek değerde olmadığı anlamına gelmemelidir. Aksine, 6. ve 9. bölümlerde döneceğimiz üzere Havvara örneğinde hak üzerinde çekişmenin yeteri miktarda delilleri vardır. Bu mücadeleden ve bir de fertlerin ödediği vergi kayıtlarının olmamasından dolayı, hakları tanınan kişiler tapu senedi için daha yüksek ***bedel-i misl*** ödemişlerdir. Havvara'nın köy yetkilileri Kasım 1876'daki kayıt esnasında şöyle bir not düşmüşlerdi: "Bu kayıtta, aralarında ziraatin her zaman ortak yapıldığı (***müşterek***), uzun süredir çiftçilik yapan 31 kişinin isimleri kaydedilmiştir; dağıtım adil bir şekilde yapılmıştır."[14]

Havvara köy heyeti üyeleri, bireyleri tasarruf hakkını elinde tutanlar olarak tavsif ederek kanunu uyguladılar; ne köy ne de köyün sakinlerini temsil eden bir hükmi şahsiyetin bu türden haklara sahip olarak kaydedilmesine kanunen izin verilmiştir.[15] Hakkın nesnesi tarif edilirken de kanuna bağlı kalındı.[16] Fakat hakkın hukukî olarak bireyler seviyesine indirilmesi köy heyeti üyelerinin ifadelerinde atıfta bulunulan müşterek tarımsal üretim faaliyetlerini tümden ortadan kaldırmadı. 1876 kaydında Havvara'nın adı verilmiş ve

---

14 DLS. AT. *Yoklama,* 1295-98, s. 205.

15 *Düstûr,* c. I, s. 167, *Arâzî Kanunnâmesi*'nin 8. maddesinde şöyle deniyor: ***Bir karye ve kasabanın bütün arâzîsi toptan olarak ahâlisinin heyet-i mecmuası veyahud içlerinde bi'l-intihab bir veya iki-üç şahsa ihale ve tefviz olunamayıp ahâlisinden her şahsa başka başka arâzî ihâle olunarak keyfiyyet-i tasarruflarını mübeyyin, yedlerine tapu senedleri îta olunur.*** Orhan Çeker, *Arâzî Kanunnâmesi,* Acar Matbaacılık, İstanbul, 1985 (s. 20).

16 Bkz. *Düstûr,* c. I, s. 200, *Tapu Nizamnâmesi,* madde 3. Bu madde köyün ve kazânın, arâzî sınırlarının, ekilen tohumların ve dönüm olarak arâzî büyüklüğünün belirtilmesini gerektirmektedir. Tohum spesifikasyonu Aclun kazâsında alışılmamış bir şeydi, fakat dönüm miktarı, saban takımıyla yapılan arâzî ölçümlerini yansıtıyordu. Bkz. *Mundy, Shareholders and the State* (ed. Philipp), *The Syrian Land in the 18th and 19th Centuries* (1992) (s. 220).

sınırları ve dönüm cinsinden büyüklükleri tanımlanmış köy arâzîsinin üç büyük bloğunda 31 hissedar toplam 46,5 hisseyi tasarruf etmekteydiler. Yukarıdaki dava kaydını anlayabilmek için bu tarz bir sahiplik temsilinin arâzîdeki ziraat kalıplarına nasıl tercüme edildiğine bakmamız gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, ***halit ve şerik*** terimleri altında önce tapu memurlarının kabul ettiği ve ardından mahkemenin reddettiği ne çeşit bir iddia öne sürülmüştü?

Dava tarihi olan 1882'deki durum şöyle dursun, 1876'daki ilk tapu kaydında dahi arâzînin nasıl parsellendiğini bilmiyoruz. Tarlaların çiziminin belgeli delilinin bize ulaşması ancak 1895 vergi ölçümü vesilesiyledir (ve tekrarı da çok sonra, 1933'teki kadastro kayıtlarıyla olmuştur). Buna rağmen 1895 vergi kayıt belgelerini Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllardaki uygulamaya dair anlatılarla birleştirerek Havvara'nın tarımsal düzeninin belli başlı özelliklerini ortaya çıkartabiliriz.

Öncelikle bölümleme ciddi bir giriftlik de içermekteydi; toprağı elinde tutanların her biri pek çok münferit arâzî parselinin tasarrufuna sahip oluyordu ve bunun amacı da eşzamanlı olarak arâzîlerin kalitelerini eşitlemekti (bkz. 9. Bölüm). İkincisi, köyün olduğu yer hariç, tüm toprak tasarruf sahipleri arasında paylaştırıldı; ortak meralar olmadığından ürün cinsi, ekim ve hasat zamanlamasıyla ilgili alt-blok seviyesinde kolektif sıkı disiplin gerektiren bir uygulama olarak, sürülerin hasattan sonra tarlaya girmesine izin veriliyordu. Üçüncüsü, bu disiplinin ve üç yıllık ürün döngüsü kalıbının eşgüdümü alt-blok birimler seviyesinde gerçekleşiyordu. Parsellerin zaman içinde yeniden dağıtımı söz konusu olduğunda, uzun aralıklardan sonra (15-30 yıl) yapılanlar hariç, bir bütün olarak köy seviyesinde değil, ortak tasarruf seviyesinde oluyordu. Ve dördüncüsü, hissedar toplulukların büyük alt kesimlerinin çoğunlukla aynı soydan gelmeyen ailelerden oluşmasına rağmen, bu gündelik eşgüdüm birimi tarımda önemliydi.

Yûsuf el-Süveydan'ın satışına dönersek, hukuksal çatışma köyde meskûn olan fakat Nâil el-Garaybe'nin ortakları olarak gelen kimselere bir tasarruf hakkı intikaline dairdir. Bu intikale karşı çıkanlar köyün iki büyük ailesinden kimselerce, Muhammed el-Hasan Şetnevî ve Mustafa Abdülkadîr Ebu Kirsenne tarafından yönlendirilmekteydi.[17] Yûsuf el-Süveydan'ın toprağı için tarım düzenlemeleri de belki mesele idi.[18] Ancak bu davada alıcıların yaban-

17 Nâil'in arâzî edinimine daha önceden yapılan karşı çıkış için bkz. 6. Bölüm.

18 Yûsuf es-Süveydan ilk tapu kaydında görünüşünün ardından tüm belge kaynaklarında ortadan kaybolmakta ve Havvara'daki hiç kimse onu hatırlayamamaktadır.

cılar olması konusunda değil, ortak çıkar ilkesinin ihlali noktasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır.

Çiftçilerin ortak çıkarı mahkemeye başvuruda kullandıkları tabirler olan *halit* ve *şerik*in etimolojik anlamına tekabül etmektedir.[19] *Halit* ve *şerik* arasındaki temel dilbilimsel ayrım, ortak tasarruf edilen ve her biri ortak bir hissede *şerik* olan kişilerce paylaşılan, kavramsal olarak tek bir mülk veya çıkarın aksine, *halit*in münferit olarak başlayıp sonradan birleştirilen (örneğin sürüdeki koyun gibi) mala işaret etmesinde yatmaktadır.[20] Bu yüzden çiftçiler kendilerini *halit* olarak sunmaktaydılar, zira arsaları Yûsuf el-Süveydan'ın arsasıyla iç içeydi veya bitişikti. Aynı zamanda *şerik* olarak sunmaktaydılar, çünkü ortak olarak ekim yapmaktan müteşekkil topluluğun üyeleriydiler. Ancak kararda belirleyici olan nokta bu kelimelerin etimolojik anlamı değil, değişmiş hukukî yorumları olacaktı.[21]

Süveydanlar yakındaki Husn adlı yerleşim yerindeki tanınmış bir Hıristiyan ailesidir ve belki de Yûsuf es-Süveydan bunlardandı.

19 Genel olarak köylüleri ilgilendiren konularda, kökeninde Arapça olan ve köylüler için de anlaşılabilir olan terimler Türkçe yazılan metinlerden tercüme edilmez ve metinlerde Arapça uyarlamaya göre hecelenir.

20 Bkz. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (1865), c. 2, s. 788-9.

21 Birleştirilen bu terimler, *Arâzî Kanunnâmesi*'nden çok uzun süre önce *mîrî* arâziyle ilgili kabul edilmiş hukukî bir kavram oluşturdu. *Arâzî* s. 5'te Atıf Bey, eski hukukta eğer erkek varisi olmayan biri ölürse ve tapu ödemesini devralma hakkı için başvurabilecek akrabalar bu haklarını kullanmazlarsa, arâzî için hak iddia etmede sırasıyla onları izleyecek kişilerin şunlar olabileceğini söylemektedir: (1) *mîrî* arâzîde mülk olarak ağaçları veya binaları olanlar (2) *halit ve şerik* ve (3) aynı köyden olup arâzîye ihtiyacı olan insanlar. Burada ortaya çıkan terimler kökenleri en azından on yedinci yüzyıl ortasına kadar geri giden terimlerdir ve sadece miras ardıllığıyla değil, beş yıllık bir süre içinde bir mülk sahipliğinin başkasına geçmesinin engellenmesiyle de ilgilidir. Bahaî Efendi (on yedinci yüzyılın ortasında iki kez Şeyhülislâmlık yapmış olan Mehmet Bahaî Efendi olabilir. Bkz. Kahraman *vd.* (ed), *İlmiyye Salnâmesi* (1998), s. 375-77), şöyle bir ifadede bulunmuştur: "*Mesele: arâzî-i mîriyyede şufa caiz olur mu? El-cevap: Olmaz. Ama şerik ve halit varken talep ettiği surette âhere verilmemek ile memurdur.*" Bu fetva, Akgündüz (ed.), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (1996), c. 9, s. 446'da Pir Mehmet el-Üsküdârî'ye (1612) atfedilen *Zâhiru'l-Kudât*'daki fetvalar arasında ortaya çıkmaktadır. III. Ahmet dönemine ait sonraki bir Kanunnâmede (SK, Esâd Efendi 852, vrk. 87a) tarlalar, arâzînin mülkiyetinin el değiştirmesi sırasında orada bulunmayan ve kendilerini "*halit ve şerikleriz*" diye tanımlayan hak iddiasındaki kişilerce *müşâ ve müşterek* olarak tanımlanmaktadır; *şer'* altında bu şahısların, beş yıl içinde, mülkiyetin üçüncü

Mahkeme göründüğü kadarıyla *Arâzî Kanunnâmesi*'ndeki terimlerin çağdaş yorumunu izlemiştir. Dava kaydının tam bir metnine sahip değiliz, fakat *Arâzî Kanunnâmesi*'nin 41. fıkrasında bir kez geçen ***halit ve şerik*** kavramının hukukî yorumları davacıların davayı neden kaybettiklerine dair ipuçları verebilir. 41. fıkra ***mîrî*** arâzîyle ilgilidir, ama *Kanunnâme* hakkındaki yorumlar hep bu terimler için tanım olarak *Mecelle*'deki ***mülk*** malına işaret ederken, kullanılan tabirlerin tanımlarını alıntılarlar.[22] Tanımların ***mülk*** arâzîsinden ***mîrî*** arâzîye bu şekildeki nakli, ***mülk*** veya şahsi arâzînin tersine ***mîrî*** yani devlet arâzîsini yöneten ilkeler arasındaki ayrımın net olduğu Osmanlı geleneğinden bir kopuşun altını çizecek şekilde sorunludur.[23] Fakat tüm yorumcular ***halit***i yol ve sulama kanalının paylaşılmasındaki gibi bir şahsi irtifak hakkı olarak, ***şerik***i ise bir mülkteki ortak hissedar olarak tanımlayan *Mecelle*'yi alıntılarlar.[24] *Arâzî Kanunnâmesi*'nin yorumcuları ***halit*** tabirini bağımsız bir gücü olmayan, tamamen ortak sahipliğe bağlı bir şey olarak ele

---

bir şahsa intikalini tersine çevirme hakkına sahip oldukları kabul edilmektedir. Kanun'da belirtilen fetva el-Seyyid el-Fakîr Ali'ye atfedilmiştir. Bu şahıs muhtemelen on sekizinci yüzyılın en başında hizmet etmiş olan Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi'dir (1716) (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 403). Ayrıca bkz. Şeyhülislâm Abdürrahîm (1716), *Fetâvâ*, BL. OR. 12463, vrk. 506a-507b ve *el-Ukûdü'd-Dürriye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidiyye* (1883), c. 2, s. 190-191'de benzer bir fetva veren İbn Abidin gibi Ubeydullah Abdülganî 1796 tarihli *en-Nûru'l-Bâdî fî Ahkâmil-Arâzî* 1796, ZAL. 4400, vrk. 148a'da Ebussuud'a atfettiği bir fetvada arâzîyi ***halit müşterek*** olarak ifade etmektedir: "*Eftâ mevlâna el-allâme Şeyhü'l-İslam Ebu's-Suud enne lâ şüf'a fi'l-arâzî'l-emîriyye illâ izâ kânet halitan müştereken fe inne'ş-şerîk ya'huzühâ bi-hakkı't-tapu ev hüve evlâ mine'l-ecnebî*".
Yukarıdakilerin hiçbirinde hak iddiasının tanınmasının bir koşulu olarak ortak bir *temessük* veya ***tapu*** belgesi belirtilmemiştir.

22 1871'de Türkçe olarak yayımlanan *Mecelle*'nin 954. maddesi. *Mecelle* (***Ahkâm-ı adliye mecelleleri***) önemli sivil sözleşmelerin Hânefî hukukuna göre bir kanunlaştırmasıdır (numaralı maddeler sıralanmıştır ve hukukî tartışmalar çok azdır).

23 *Külliyât*, s. 293'de *Arâzî Kanunnâmesi*'nin en dikkatli yorumcularından olan Eşref, ***halit ve şerik*** ifadesinin ***mîrî*** arâzîdeki bir el değiştirmeye itiraz etme hakkını (rüçhan) mülk arâzîsiyle ilgili ***şufa*** hakkından ayırt etmek için özellikle kullanıldığını belirtmektedir. "Çünki Halit kelimesinin şerike atfındaki maksad zahirdir. O maksadda arâzî-i miriyye'nin mutasarrıfları yeddinde mal olmayub mecur itdügünü teyidden ibarettir."

24 Bkz. Eşref'in *Külliyât* s. 291'de Mecelle'nin 945 ve 1045. maddeleriyle ilgili tartışması.

alırlar.[25] Böylece çiftçiler hizmeti sorgusuz sualsiz paylaştıkları halde, tapu kayıtlarında satıcı ile birlikte ortak tasarruf sahibi olarak kaydedilmediklerinden, onların arâzînin devredilmesine olan itirazları başarılı olmamıştır.

Bir dava kayıdı asla hukuk metninin sadece akademik bir okuması olamaz. Elimizdeki duruşmada kazanan tarafın vekili Nâil el-Garaybe mahkeme üyelerini ikna edebilmek için yeterince teçhiz idi. Mahkeme üyeleri kaymakam yardımcısı, kazâdan iki önemli şahsiyet (birisi el-Vustiye nâhiyesi kırsalından Azzâm ailesinin reisi, diğeri ise bölgesel mâlî işlerle uğraşan el-Hüsn Köyü'nden önemli bir Hıristiyan aileden) ve bir kâtip Nâil el-Garaybe'nin birkaç köy düzeyinde, belki daha önceki yıllarda kişiye 'şeyh' unvanı verdiren bir görev olan köy veya nâhiye vergi işleri için yarı resmî bir hükümet görevlisi olarak çalıştığı anlaşılıyor.[26] Mâlî idaredeki kişilerle yakın ilişkileri vardı. Nâil el-Garaybe'nin bu duruşmada vekil olarak bulunması kazânın Bidâyet Mahkemesi'nin örnek alınacak, eğitici işlevini ortaya çıkartır.[27] Tapu

---

25 Eşref bu okumadan rahatsız olmuştur, çünkü ona göre *şerik*ten önce gelen 've' bağlacı, sanki *şerik hali*nin anlamını niteliyormuş veya vurguluyormuş gibi bir ima doğurmaktadır. Fakat o da, bu terimin büyük ölçüde atıl olduğu görüşüne katılmaktadır (***Külliyât,*** s. 291). Halit mülkün başkasına geçmesini engelleyecek bağımsız bir otoriteye sahip değildir: "***inâenaleyh yalnız halit olan kimseye hakk-ı rüçhanı gayr-i câizdir***" ***(Külliyât,*** s. 295).

26 Bugün, İstanbul'da okumuş ve Türkçe bilen eğitimli biri olarak tanımlanmaktadır. Nâil tapu kayıtlarında hiçbir zaman bir şeyh olarak tanımlanmamıştır. Şeyh terimi bu kayıtlarda her zaman dinî yönden tanınmış olanları ifade eder. Aile de günümüzde dinî âlimlik kökeni iddiasında bulunmamaktadır. Nâil 1884-88'de yeni oluşturulan İrbid Belediye Heyeti'nde görev yaparken, daha uygun şekilde 'efendi' olarak tanımlanmaktadır: ***Salnâme-i Suriye*** xvii (1302H), s. 185; xviii (1303H), s. 173; xix (1304H), s. 193; ve xx (1305H), s. 123. Ayrıca 1894-95'te kurulan Eğitim Komisyonu'nda (***Salnâme-i Suriye*** xxvii, (1312-13H), s. 211) ve 1900 yılında Zirâî Kredi Bankası Kurulu'nda (***Suriye,*** no: 1785, 26 Teşrin-i evvel 1316AM) görev yapmıştır. ***İrbid ve-civâruha*** (1995), s. 216'da Ebu Şer' onun 1892-93'te Emlâk Vergisi Komisyonu'nda muhammin olarak görev yaptığını belirtmektedir fakat bizim ***Salnâme*** xxv (1310-11H), s. 217-218'deki notlarımız onun adını içermemektedir. Ebu Şer' ***İrbid*** s. 211'de sözlü tarih temelinde Nâil'in tapuda bir işçi olduğunu söylemektedir. Bu yargıyı destekleyecek bilgimiz yoktur. Ancak Nâil, muhtemelen bu çevrelere yakındı.

27 ***Salnâme-i Suriye***'de bildirildiği şekilde bu yargı heyetinin yapısı için bkz. Ebu Şer': ***İrbid,*** s. 239-41. Kazâlardaki mahkemelere üye seçim ilkeleri için ise bkz. Young tarafından çevrilen *Corps de Droit Ottoman* (1905-06), c. 1, s. 45-7'de 1875'in kazâ meclisi ve mahkemelerine seçimle ilgili talimatlar.

kaydından sadece birkaç yıl sonra –daima başarılı olmasa da– köylüler yeni adlî düzenin kurumlarına aşina olmuşlardı. Nâil'in bu düzenin başarılı bir uygulayıcısı olması kuşkusuz kimsenin gözünden kaçmamıştı. Muhtemel akrabaları olarak kendi ailesiyle müttefik olan Sabbâh'lara Yûsuf el-Süveydan tarafından yapılan satışı güvence altına alma yönünde özel bir çıkarının oluşu, toprağı işleyen kimselerin hiddetli direnişini kışkırtmıştı.

Toprak mülkiyeti üç veçhenin birleşimiyle kurulur: Metin ve yorum geleneği olarak hukuk; bölgesel seçkinlerin yukarıdan atanan devlet memurlarıyla bir araya geldiği hükümet kurumlarının hukuk idaresi; ve son olarak hakkın ilk iki veçheden kısmen bağımsız olan güçlerce üretildiği yaratıcı düzenlerdeki faillerin hukuksal kategorileri tercüme ve müzakereleri. Hukukun kendisi her ne kadar tüm İmparatorluk için ortak olsa da, idare, yerel yönetme biçimlerinin hayat bulmasını icap eder. Bu nedenledir ki toprak mülkiyetinin yeniden biçimlendirilmesi daha küçük bir ölçekte, yani her bir köyde olmuştur. Bu şekilde etkinleştirilmiş 'tercüme'yi anlayabilmek için sadece kayıt tekniklerine ve yerel yönetme biçimlerinin niteliğine değil, kayıtların, hakkın aşağıdan yukarıya ortaya çıkışıyla nasıl bir ilişkide olduğuna da bakmamız gerekiyor. Yönetim kanunu köylere sanki buralar ***tabula rasa*** imiş gibi dayatamazdı. Tarım, içinde nesneler ve emek üzerindeki hak iddialarının mahalli bireyler tarafından tanındığı üretimin toplumsal ilişkilerini zorunlu kılıyordu. Bu yüzden yönetim, kendi yeni şartlarının, üretimde yerleşegelmiş olan, yaşayan ve devralınmış talepler ağı üzerinde uygulanmasını müzakere etmekteydi. Bu süreç farklı kırsal alanların toplumsal üretim düzenlerinde birbirinden farklı sonuçlara yol açmıştır.

* * *

Bu giriş çalışmamızın merkezî konu ve savlarının kısa bir taslağını vermeyi amaçladı. Sonraki bölümlerde üç mülkiyet veçhesini göz önüne alacağız: Hukuk, yönetim ve üretim.

Kitabın birinci kısmı ***mîrî*** arâzîyi yöneten on dokuzuncu yüzyıl hukukunun bir şeceresini özetleyecektir. Bu şecere uzun bir zaman dilimini kapsar: 2. Bölüm, on altıncı yüzyılı; 3. Bölüm, on yedinci ve on sekizinci yüzyılı ve 4. Bölüm on dokuzuncu yüzyılı. Bu tarihsel derinlik hem hukukî geleneğe içkin olan on dokuzuncu yüzyıldaki değişiklikleri okumak, hem de Osmanlı Hanefî hukuk geleneğinin iktisadî değişime nasıl cevap verdiğini anlamak açısından gereklidir.

Hukukî bağlamın bu arka planına karşılık, 2. kısım İmparatorluğun bir kazâsındaki on dokuzuncu yüzyıl siyasî yönetimini belgeler. Bu sınırlı kapsam yöntemce önemlidir, zira on dokuzuncu yüzyıl içinde gelişen ıslahatın etkileri, yürürlüğe konma zamanlaması ve belli bölgelerde edinilen siyasî iktisadî ilişkilere göre farklılık arz etmiştir. Aclun kazâsı, merkezi Şam olan Osmanlı'nın Suriye vilâyetinin bir parçasını oluşturuyordu; Ortadoğu'nun 1922'deki manda paylaşımından itibaren Ürdün'ün bir parçası olmuştur. 2. kısmın tahlili, mülkiyet ilişkilerini yeniden işlerken, yerel seçkinlerin faaliyetlerini yabana atmadan siyasî idarenin merkezîliğini öne çıkartır. Burada yönetimin değişim sürecini işaret eden şey, merkezin yerele direk müdahalesinden ziyade, bu ikisi arasındaki müzakere, merkezin yerele tercümesi ve de bu süreçte ortaya çıkan çatışmalardı. Yerel önderler merkezî hükümetin talepleriyle tarımsal üretimin toplumsal dinamikleri ve kırsal yeniden üretim arasında aracılık etmişlerdir- bu tahlilimizde mülkiyetin üçüncü veçhesidir.

3. Kısım, dört köydeki tapu kayıtlarını ayrıntılı olarak belgelemektedir. Bu dört köy iki ayrı üretim düzenine aittir. Pazar eğilimli buğday ve mercimek üretiminin köy ekonomisinde hâkim olduğu Havran Ovası ve köyün tarımsal üretiminin sadece kısmen pazarla bütünleştiği ve büyükbaş hayvanların esas nakit gelir kaynağını teşkil ettikleri el-Kurâ tepelikleri. 3. Bölüm'de fiili hakların biçimlerindeki sistematik farkların iki üretim düzenindeki farklara tekabül ettiği görülmektedir. Son olarak, hâne örgütlenmesinin mikro seviyede tahlili mülkiyetin nesnesi olan toprağın iki köy düzeninde nasıl derinden farklı 'şeyler' olduğu ve bu yüzden hukuk nazara alınmaksızın kadınların neden bir düzende bu mülkü yönetecek hale gelirken, bir diğerinde neredeyse tamamen dışlandığını ortaya çıkaracaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM ARAZİSİNİN MÜLKİYETİYLE İLGİLİ OSMANLI FIKIH TARTIŞMALARI

2. ON ALTINCI YÜZYILDA FIKHÎ TARTIŞMALAR

Osmanlı yönetiminin uygulamaları on beşinci yüzyıldan itibaren kanunlar ve kanunnâmeler olarak bilinen metinlerde yazıya döküldü; fakat arâzî vergi idaresinin teknik tabirlerinin gelişmiş İslâm hukuku (*fıkıh*) geleneği tarafından sistematik yorumlara ve eleştiriye tabii tutulması ancak on altıncı yüzyıldan itibaren mümkün olmuştur.[1] İdarî terimlerin hukukî tahlilleri, yönetimin (sultanın) kanunlarını meşrulaştırma aracı olmanın ötesine geçip, İmparatorluktaki şer'i mahkemelerce uygulanan entegre bir hukukî nizam oluşturmuştur. Bu esnada fakihler temel hukukî kavramlar, bilhassa toprağın statüsü, toprağı işleyenlerin yaptığı ödemeler ve yönetici ile çiftçilerin hukukî şahsiyeti üzerine süren tartışmalara girişmişlerdir.

Birleşik bir arâzî vergi kanununun gelişmesi Osmanlı hâkimiyeti altındaki İslâmî eğitim ve hukuk bilgisinin kurumsallaşmasının iki yönünü yansıtmaktadır: Tek bir hukuk okulunun (Hanefî) resmen kabulü ve sadece başkentte değil, daha küçük idarî yargı birimlerinde de müderris, müftü ve kadıların

1 İnalcık'ın ***kanun*** ve ***kanunnâme*** ile ilgili tanımları için bkz. İnalcık, *EI²*'de; Akgündüz: ***Kanunnâmeler***, c. 1, "***Osmanlı Hukukuna Giriş***", s. 5-303. Kıdemli yöneticiler tarafından hazırlanan ve sultanın adıyla yürürlüğe konulan ***Kanunnâmeler*** vergi, ceza hukuku, sivil ve askeri idare konularını yönetiyordu. Yüzyıllar içinde kanunların karakteri, fethedilen yerlerin vergi yönetimini düzenleyen, ceza ve vergi düzenlemesi konularını da içeren yasalar olmaktan çıkıp idarî hukukun belirli bir dalıyla ilgili olarak (sivil ve dini yetkililerin rütbeleri, arâzî, vergi veya ceza yasaları) tüm imparatorluk için geçerli ***Kanunnâmelere*** dönüşmüştür. Eyâlet ve imparatorluk Kanunnâmeleri on sekizinci yüzyılın başına kadar yazılmaya devam etmiştir. ***Tanzimat*** olarak bilinen on dokuzuncu yüzyıl kanun reformu, İslam hukukunun belirli yorumlarını geçerli kılmak üzere bu merkezîyetçi idarî hukuka yaslanacaktı. Ceza hukuku ve siyasetle ilgili olarak bkz. Heyd, ***Studies in Old Ottoman Criminal Law*** (1973).

merkez tarafından atanması.[2] Bu kurumsal yapı içinde şeyhülislâm kanundan kaynaklanan hükümleri onaylayabilir ve İslâmî yargı içtihatı çerçevesindeki yorumlar arasından seçim yapabilirdi.[3]

Osmanlılar resmen Hanefî mezhebini benimserken, fakihler de arâzî üzerindeki haklar konusundaki yorumlarında mevcut Hanefî öğretisinin külliyatına dayanacaklardı. Bu, özellikle Osmanlı yönetiminin daha yeni 1516-17'de Memlûk idaresinin yerini almaya başladığı Suriye ve Mısır için geçerliydi. On beşinci yüzyıl sonlarında İstanbul değil, Kahire Hanefî hukukunun fikri merkezî idi; bu yüzdendir ki 1480-88 arasında şeyhülislâm olan Ahmed Şemseddîn Gürânî gençliğinde Kahire'de eğitim almıştı.[4] On dördüncü yüzyıl sonlarından itibaren Hanefî fakihleri toprak mülkiyetinin kuramsal temellerini yeniden düzenlemişler ve bu şekilde önceki öğretiden kopmuşlardı. Toprak mülkiyetinin mahiyetine dair Osmanlı tartışmalarını izleyebilmek için bu tabirlere biraz aşinalık gerekeceğinden, öğretinin erken dönem tarihinden biraz söz etmek uygun olacaktır.

Toprak Mülkiyetinin Niteliği Üzerine Klasik Hanefî Öğretisi

Klasik Hanefî öğretisine göre toprak sahipliği, İslâm fetihleri esnasında bireylerin mülk edinmesini imâmın[5] tanıyarak yeni fethedilen yerlerde terk edilmiş veya ekilmeyen arâzînin yine imâm tarafından Müslümanlara tahsisinden kaynaklanmaktaydı; buna karşılık münferit mülk sahipleri hazîneye vergi vermekle yükümlüydüler.[6] Toprak sahiplerinin İslâm fethi sırasında

---

2 İlki için bkz. devlet tarafından bir mezhebin resmî olarak benimsenmesinin bir Memlûk icadı olduğunu iddia eden Jackson, *Islamic Law and the State* (1996), ikincisi için bkz. Zilfi, *The Politics of Piety,* (1988).

3 Bu prosedür, hem I. Süleyman hem de II. Selim yönetimi altında hizmet etmiş olan (1545-74) Şeyhülislâm Ebussuud'a atfedilen *Mâruzat*'ın girişinde resmen bir prensip olarak bildirilmiştir. Bkz. Paul Horster (ed.), *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jahrhundert* (1935), s. 23.

4 Kahraman *vd.* (ed.): *İlmiyye Salnâmesi,* s. 289-90. Bu Memlûk mirası sadece on altıncı yüzyıl Osmanlı müftülerinin öğretisel seçimlerinin arka planı olarak değil, aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Suriyeli fakihler için bir referans kaynağı olarak da büyük öneme sahiptir.

5 Fıkıh metinlerinin sözcük dağarcığında imâm kelimesi daha çok hükümdara gönderme yapar. (b.ed. n.)

6 Bkz. Johansen'in araştırması: *The Islamic Law on Land Tax and Rent* (1988), s. 7-11. Memlûk-öncesi olgun Hanefî doktrininin açık bir tanımı için, bkz. el-Seraksi,

Dârülislâm'a tabii oldukları zamanki kişisel dini konumları toprak üzerindeki mülkiyetlerinin vergi mecburiyetinin doğasını da belirler. *Öşür* Müslümanlar tarafından ödenirken zımmi statüsüne tabii olan gayrimüslimler çok daha yüksek olan harac vergisi ödemekle yükümlüydüler. Ancak bundan sonra, toprağın satışından veya sahibinin İslâma geçişinden kaynaklanan toprak sahibinin dini durumundaki değişme nazara alınmaksızın, harac arâzîsinin vergi durumu sabit kalır. Fakihler, toprak sahibinin hangi dine mensub olduğu meselesini toprağın vergiye tabi olduğu konumdan ayırmaya hizmet eden bu ilkeyi gelirlerin korunması ihtiyacı çerçevesinde, meşrulaştırmışlardır.[7]

Mülkiyetin bireysel olduğu şeklindeki temel anlayış da aynı şekilde mülk sahipliği üzerindeki hukukî ihtilafla ilgili bir ilkeye yansımıştır ki, burada mülk üzerinde eli olan kişi, yani zilyed, mülk sahibi olarak varsayılmış, bu kabulün yanlışlığını gösterme yükümlülüğü ise, çatışma durumunda, dava sırasında aksini iddia eden davacıya bırakılmıştır. Diğer mezheplerin aksine, klasik Hanefî öğretisi hükümdarın fethedilen toprağı vakıf veya hazîne arâzîsi olarak belirleme ihtimalini dışlamamakla birlikte, böyle bir ihtimali istisnai olarak görmüş, hatta fethedilen topraklarda buna bir kural olarak bakmamıştır.[8]

Memlûklerde Hanefî Öğretisi

On beşinci yüzyılda telaffuz edilmeye başlanan yeni bir öğreti, tarım arâzîsinin sahipliğini, fertlerin [fetih esnasındaki] mülk edinmelerinden doğmuş olarak değil de, hazînenin/imâmın yetkisine bırakılmış ve çeşitli biçimlerde aracılara ve çiftçilere devredilmiş bir hak olarak görüyordu. İbn Humam olarak bilinen Kemaleddin Muhammed (ö. 1457) Hanefî geleneğinde bu okulun müteakip fakihlerince benimsenen toprak mülkiyetiyle ilgili bu öğretiyi ilk dile getiren fakih olarak tanınır.[9] İbn Humam bu tarz bir

---

Kitâbü'l-Mebsût (1986), c. 3, s. 6 ve 47-8 ve c. 10, s. 77-84 (s. 79'da ***harac*** arâzî üzerindeki bir vergi olarak tanımlanmaktadır [***mu'net el-arz***]).

7 Bkz. el-Seraksi: *Kitâbü'l-Mebsût*, c. 10, s. 83.

8 Bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. i, s. 135-39. Geliştirilen doktrin buydu. Arâzî mülkiyeti statüsüyle ilgili önceki tartışmanın karmaşıklığına dair bir fikir edinmek için bkz. Ziaul-Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam* (1977), s. 194-218.

9 Bu öğretide ikinci bir Orta Asya fukaha şeceresi söz konusu olmuş olabilir fakat ilgili materyaller bu hususta yargıda bulunmaya yetecek kadar incelenmemiştir. Örneğin Birgivî s. 17-18'de bu öğretinin kökenleri için İbn Humam'ı değil *el-Fetâvâtü't-Tatarhâniyye*'yi göstermektedir.

geçişi açıklamak için tarihi bir sav geliştirmiştir: Mülk sahiplerinin birbiri ardına ölümü sebebiyle Mısır arâzîleri tamamen devlet hazînesine geçmiştir.[10] Hazînenin varisi olmayan toprağa el koyması meselesi öğretide eskidir, fakat bu prensibin toprağın hazînece sahipliğini meşrulaştırmak için Memlûk idaresindeki tüm arâzîlere uygulanması önceki asırların öğretisinden kökten bir kopuşu işaret etmektedir.[11] Önceki öğreti resmen reddedilmemiş veya unutulmamıştı; daha ziyade, tarihsel süreç, bu öğretiyi ortadan kaldırmıştı.

Toprağın hazînece sahipliği bir kez normlaşınca, tartışma toprağı işlemek için gerekli olan ikincil hakların nasıl algılanacağına odaklanmıştı. Çiftçi ve yöneticinin hukukî konumları ve birincinin ikinciye yaptığı ödemelerin doğası tartışma konusuydu. Bu tartışmalar konuya eğilen risalelerde ve fıkıh eserlerinde toprak vergisi (*Öşür ve harac*) başlığı altında sürdürülmüştür.

Önceki öğretide vergi toprak sahibi tarafından Müslüman hazînesine ödenmekteydi. Fakat şimdi toprak hazînenin malıydı. Bu yüzden İbn Humam şöyle der: "Aslında bugünlerde alınan şey vergi (*harac*) değil, kira yerine geçen bir bedeldir (*bedelü'l-icâre*)".[12] İbn Humam'ın öğrencisi olan Şeyh Kâsım İbn Kutluboğa (1399-1474) idarî bir temliğin kiralanması meselesine dair bir risalesinde bu tanımın çiftçi ve yöneticinin hukukî statüleri açısından sonuçlarını ortaya koymuştur.[13] İdarî temlik (iktâ) daha önce, özellikle dokuzuncu yüzyılın temel metni olan Ebu Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ında, bireysel mülkiyet hakkı ilkesine göre değerlendiriliyordu. Ebu Yûsuf iki iktâ türünü birbirinden ayırmıştı: Genellikle ekilmeyen veya terk edilmiş toprağın mülkiyetinin tamamen bağışlanması, ya da toprağı tasarruf edene harac gelirinin kısmen veya tamamen verilmesi.[14] Fakat toprağın hazînece sahipliği

---

10 Bkz. Johansen'in *Şerhu Fethi'l-Kadîr*'den yaptığı tercüme: *The Islamic Law*, s. 84-5.

11 Ancak bu yorum belirli bir muhalefetle de karşılaşmıştır: bkz. el-Farâzî (690AH/1291), *Kitâb fî Arzı'ş-Şâm ve'l-Kelâm Aleyhâ*, Mektebet el-Esed, Zâhiriye Koleksiyonu (bundan sonra ZAL) 9080, vrk. 126-30.

12 *The Islamic Law*, s. 84'de Johansen *bedel el-icâra*'yı "mülkiyet ödemesi" olarak tercüme etmektedir fakat aşağıda açıklanan nedenlerle kira ödemesi daha kesindir. *Bedel* ya bir götürüyü ya da kira yerine bir ödemeyi ifade etmektedir.

13 Zeyneddin Kâsım Kutluboğa (801-79AH), *Meseletü'l-İcârât'il-İktâ*, Süleymaniye Kütüphanesi (bundan sonra SK), Laleli 951/4, vrk. 176-89. Ayrıca, tam bir analiz için bkz. Mundy, *Property or office?* (ed. Pottage ve Mundy): *Law, Anthropology*, s. 142-65.

14 İlki için bkz. al-Fadl Shalaq (ed.), *et-Turâsü'l-İktisâdi'l-İslâmî* (1990), s. 167-9 içinde Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harac*; Ayrıca Claude Cahen'in *iktâ* terimiyle ilgili yaptığı tarihsel inceleme için bkz. *EI²*, c. 3, s. 1088.

öğretisi ferdi sahipliğin yerini alınca bu tür bağışların hukukî karakterinin başka türlü telaffüz edilmesi gerekmişti.

İktâ sahiplerinin ve çiftçilerin tasarruf ettiği hakların kavramsallaştırılmasında İbn Kutluboğa kendi geleneğindeki temel mülkiyet sözcük dağarcığını kullandı. Felsefi açıdan bu gelenek, kullanma hakkı veya nesnenin/kölenin getirdiği fayda (*manfa'a*) ile bu nesnenin/kölenin tözü (*rakabe* veya *ayn*) arasına kesin bir ayrım koyar.[15] Sahip olunan nesneler ve kölelerden bazıları serbest ticârî mübadele maddelerini (*mal* ve ondan türemiş bir sıfat olan *mâliyye*) oluştururken, kölenin hizmeti örneğinde olduğu gibi diğer bir kısmı ise sadece mülk (*rakabe*) sahibi tarafından muamele görebiliyordu. Kira kavramı (emlâk ve hizmetlere uygulanabilen *icâre*) sahibin elinde kalan 'töz' ile geçici olarak kiracının mülkü olan kullanma hakkı arasındaki ayrım üzerine kuruludur.[16] Bu yüzden İbn Humam gibi İbn Kutluboğa için de harac dönemi toprak sahipleriyle birlikte ölüp gitmişti.[17] Bilakis, onların zamanı kira zamanıydı. Dolayısıyla hazîne (mülkün, *rakabe*nin sahibi) ile birlikte iktâ sahibi (askerlik hizmetinin bedeli olarak tanımlanan *menfaatin* sahibi), toprağın kullanımını onu işleyen çiftçilere ikinci kez kiralarken, bir çeşit ortak sahip gibi hareket etmiştir. İbn Kutluboğa, iktâ sahibini ortak sahip değil de bir vekilin hukuksal statüsünde gören rakip bir yorumu da açık bir şekilde reddetmiştir.[18] İbn Kutluboğa'nın yorumu şu hukukî sonuçları doğurmuştur: çiftçiler ile yapılan kira sözleşmeleri yeni atanmış bir iktâ sahibince göz-

---

15 İbn Kutluboğa, *Mes'eletü icârât* vrk. 178b.

16 *İcâre* sözleşmesi emek hizmetinden ticârî mallara ve çeşitli türlerde gayrimenkullere kadar çok geniş yelpazedeki nesneleri yönetir. Bkz. Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (1964), s. 21 ve 154-5.

17 Daha sonraki anonim bir fetvada (bkz. not 42) belirtildiği gibi: Vefat durumunda, *harac*'ı ödemesi gereken kişinin artık mevcut olmaması göz önünde bulundurulduğunda, sahibinin ölümünden sonra hazîne arâzîsi *harac* arâzîsi değildir (*Ve arâzî beytü'l-mâl bi mevti erbâbihâ lem tebkâ haraciye li-ademi men yecib aleyhi'l-harac*) SK. Reşîd Efendi, 1036/4, vrk. 40a. 17 Bkz. İbn Kutluboğa'nın daha kısa olan ikinci fetvası, *Cevâb fî icârâti'l-iktâ*. Bu risalenin bir kopyası SK. Laleli 951, vrk. 169-75'de bulunmaktadır.

18 Bu metnin anlaşılması zordur. Bu yüzden burada, 981H/1573-74 tarihli, son derece açık bir şekilde yazan fakih Muhammed Abdullah el-Timurtaşî'nin elyazmasına referansta bulunuyoruz: ZAL. 7470, vrk. 1-17. El-Timurtaşî (vrk. 2b) bir derkenarda, iktâ sahibinin sadece 'bir aracı' olarak tanımlandığını ve bu karşılaştırma için bir neden olmadığını belirterek karşıt görüşünü ifade etmektedir. El-Timurtaşî ile birlikte Osmanlı çerçevesindeyiz.

den geçirilebilirdi ve çiftçi ile iktâ sahibi arasındaki ilişkiler İslâm hukukunun kira ve ortakçılık (*muzaraa*) sözleşmelerini düzenleyen hükümlerine tabi olacaktı.

İbn Kutluboğa'nın öğretisinin etkisi Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethine kadar sürmedi. Osmanlı fethinden sonra yazan İbn Nüceym (1520-63) ise bir çeşit dengeleyici role soyundu: Önce İbn Kutluboğa'nın iktâ sahibi ve çiftçi arasındaki ilişkiyi kira ilişkisi olarak gören tahlilini kabul etti, fakat sonra iktâ sahibinin hakkının doğasını, toprağın mülkiyetinin herhangi bir kısmına hak olarak değil de vergisine hak olarak öngören Ebu Yûsuf'un öğretisindeki ikinci tür iktâyla özdeşleştirmeye yöneldi.[19] Teoride tutarsız olmakla birlikte bu çözüm, mülkiyet meselesi açısından bakıldığında ikincil hak tasavvuru ile vergilendirme ve makam algısı arasında uzlaşma sağlamaya çalışmış gibi durmaktadır. Bu yüzden İbn Nüceym'in Osmanlılara yarı-yolda rastladığı söylenebilir.

Osmanlı Fakihlerinin Yorumları

Hem Hanefî hukuk öğretisi, hem de Anadolu, Balkanlar ve Macaristan'daki fetihler esnasında gelişmiş olan Osmanlı yönetiminin uygulamalarıyla uyumlu bir hukuksal öğreti oluşturmak için çalışmak, Osmanlı şeyhülislâmlarının işiydi. Klasik arâzî vergi nizamının en önemli niteliklerinin kısa bir sunumu, bu fakihlerin Hanefî fıkhı çerçevesinde neyi yorumlamak istediklerini ortaya koyacaktır.

Fetihleri müteakip koyduğu kanunlarda İmparatorluk, toprağın hazînece sahipliğine dayanan kusursuz bir öğreti çerçevesinde çiftçilerin ödediği belli bazı vergileri onaylamıştır.[20] Toprak bireysel *mülk* arâzîsinden farklı olarak *mîrî* (hükümdara ait) addediliyordu. Osmanlı siyasî düzeni makam sahipleri

---

19 Bkz. *İktâ* hakkındaki risalesi, SK. İzmir 811/9, *Risâletü'l-İktâ'ât*. Katalogda elyazması İzmir 811/8 olarak verilmesine rağmen cilt olarak 9 numarada kayıtlıdır. Risalenin yakın zamanlı bir baskısı için bkz. Sarac ve Muhammed (ed.), *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye* (1998-99), s. 239-43.

20 Anadolu'da, arâzî haklarının yerel seçkinlere teslim edildiği belirli bölgeler bu genel kuralın bir istisnası gibi görünmektedir. Suriye eyâletleri için bkz. Mantran ve Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans* (1951). Bizans ile Osmanlı sistemleri arasındaki devamlılık derecesi hakkında bir tartışma için bkz. İnalcık, "The problem of the relationship between Byzantine and Ottoman taxation", *Acten des XI Internationalen Byzantistenkongresses* 1958, s. 237-42 ve Bryer ve Lowry (ed), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (1986).

(askeri), en başta da timârlılar, yani timâr sahipleri ile re'âyâ arasındaki statü farkına dayanıyordu: İlki vergi toplayanlar ve ikincisi ise vergi ödeyen tebaa idi.[21] Timâr sahibi, idarî kayıtlarda (defter) belirlenmiş miktarlar çerçevesinde şer'i ve örfî vergileri toplamak, sürekli vergi geliri ve toprağın işlenmesini temin açısından ekim haklarının devrini düzenlemek üzere kanunen yetkilendirilmişti. İlke olarak çiftçilerin ismi birkaç on yılda bir yenilenen merkezi olarak düzenlenmiş sayımlara dayalı tahrîr defterlerine kaydedilirdi. Merkezî idarece belirlenen sınırların ihlali durumunda, bilhassa yönetici idarî kayıtlarda bulunmayan yeni vergi oranları veya biçimleri koyduğunda, veya bir çiftçiyi haksız yere hissesinden mahrum bıraktığında, çiftçi kadıya başvurabilirdi. Fakat yöneticilerin devlete olan yükümlülükleri idare hukukunun bir parçasını teşkil ediyordu, şer'i mahkemelerin yargılama sahasına tabi değildi.

Çiftçinin ***mîrî*** arâzîdeki kendi hissesini sürekli kullanma hakkı vardı; hissesi üzerindeki vergisini ödediği sürece bu hak ondan alınamazdı. Sadece üç yıldan fazla ekimi bırakırsa hissedeki haklarını kaybederdi. Bir çiftçiden diğerine hisse devri timârlının rızasını ve arâzînin değerini yansıtan ciddi bir ücretin ödenmesini (***resm-i tapu***) gerektiriyordu.[22] Devretme işlemlerinde öncelik aynı köyde sakin olan çiftçilere veriliyordu; kayıtlar ve idare için köy en küçük temel birimdi.

Yöneticiyle anlaşmaksızın çiftçi, bedensel yetersizlik dışında, hiçbir sebeple kendi hissesinden vazgeçemiyordu; eğer geride bir oğul (veya oğullar) bıraktıysa, hissenin ekiminden onlar sorumlu tutuluyordu. Bu sorumluluğun doğası bir ***mülk*** arâzîsi tasarruf eden kişinin sorumluluğundan ayrıydı: Bir ***mülk*** arâzîsinin mutasarrıfı da benzer şekilde toprağını ekmek ve vergisini vermekle yükümlüydü, fakat bunu yapmadığı durumlarda hükümdar bu arâzîyi başkalarına kiralayabilir, hatta kimse kiralamak istemezse vergi masraflarını karşılamak için burayı satabilirdi. Fakat ***mîrî*** arâzî örneğinde çiftçinin hissesi ekilmeden kalsa ve bunu üstlenecek kimse bulunamasa bile, hazîne arâzîsi olduğu için satılamıyordu. Çiftçinin arâzîye geri getirilmesi

---

21 On altıncı yüzyıl Suriyesi için bkz. Ali el-Arabî (yakl. 982/1574-75), ***Risâle fi'l-Hisbe ve's-Siyâsa ve'l-Kavânîn***, ZAL. 7761, vrk. 29a-30a (Ali el-Arabî burada görevinin dokunulmazlığı itibariyle memurun herhangi biri gibi görülmemesi gerektiği hakkındaki fikrini ifade etmektedir): ***Fe innehu lâ yuf'alu bihi kemâ yuf'alu bi'l-avâm li-hurmeti'l-mensebi.*** Bu metinde bkz. Pascual, "Une traduction arabe d'un qanunnama", ***Revue d'histoire maghrebine*** xii/37-8 (1985), s. 53-66.

22 Bkz. Minkov, "Ottoman ***tapu*** deeds in the eighteenth and nineteenth centuries", ***Islamic Law and Society*** vii/i (2000), s. 83 ve 89 (***resm-i tapu*** hakkında).

şarttı. Bu yüzden, on altıncı yüzyıl kanununda bir çiftçi toprağını terk ettiğinde onun, veya ölümünden sonra oğlunun, aradan on yıl geçmeden köye geri getirilmesi öngörülüyordu.[23] Eğer terk edilen toprağı üstlenecek kimse kalmadıysa geride, hisseden kaynaklanan vergiler için esas çiftçi, ondan sonra da oğlu sorumlu tutuluyordu. Bu vergilere *resm-i çift bozan/kesrü'l-feddân* deniyordu; ilke olarak bu, diğer bir çiftçi hisseyi alıncaya kadar uygulanırdı.[24] Vergiler münferit çiftçilere tahakkuk edip, sipahi kaçan bir çiftçinin hissesinden tahakkuk eden vergi için bütün köyü toptan mesul tutamıyordu.[25]

Ölümden sonra halefliği belirleyen ilkeler asırlar içinde değişmiş olsa da, bunlar çiftçinin hissesinin bölünmesi engellenecek şekilde tasarlanmıştır. Tapu ücreti olmaksızın hakkın intikali sadece oğul veya oğullara olabiliyordu. 1568'deki bir fermandan sonra köyde yaşayan bir erkek veya kız kardeşin kendisini takip eden bir kız çocuğu tapu ücretini ödeyerek hisseyi almak için bir tercihli hak talebinde (*ehakkiyye*) bulunabilirdi.[26] Kız çocuğuna hak getiren sultan fermanı şunu söylemekteydi: eğer kız çocukları babalarının arâzîsinin hiçbir parçasına yönelik hak taleb etme imkânına sahip değillerse, arâzînin korunması veya ıslahı için harcanan baba gelirinin o kısmından onlar

---

23 Bkz. Pir Mehmed el-Üskübî, *Zâhiru'l-Kudât* (ed. Akgündüz): *Kanunnâmeler*, c. 9, s. 402-3, *mesele* 43, Müslümanlarla ilgili örnek: "*on yıldan sonra raiyyet nakl olunmaz: tatil-i arzına tazmin ne şer'idir ne örfi.*" Bu ilke 48. meselede açıkça bildirilmiştir. Daha önce kayıtta adı geçmeyen bir çiftçinin bir toprak parçasında sürekli ekim hakkını elde etmesi için on yıllık bir süre gerekiyordu.

24 *Age*, s. 404, mesele 52: "*On yıl mürûrundan sonra cebren nakle memur değildir. Arzdan muattal yeri kaldıysa tatile göre tazmine kâdirdir. Resm-i çift bozan dedikleri budur.*" Bir gayrimüslimle ilgili bir vakada, oğul otuz yıl sonra hâlâ babasının *resm-i çift bozan*ını ödüyordu! Bkz. *age*, s. 403, mesele 47. Suriye için bkz. Ali el-Arabî: *Risâle fi'l-Hisbe*, vrk. 13b: "*Ve li-yu'lem enne'l-re'âyâ izâ harâbû min timâr sibahî ve 'atalu felehâtuha sekenû fi timâr âhar fe misl hâûlâ yû'haz minhum el-'uşr merteyn zecran lehum.*". Kanun daha sonra ya *çift bozan resmî* ya da çift verginin (*öşür*) alınacağını vurguluyor; bkz. SK. Esâd Efendi 852, vrk. 62a.

25 Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 9, s. 404, *mesele* 54.

26 Kız çocuğa tapu ödemesindeki arâzîden hak veren, Zilkade 975AH tarihli bir ferman referansı için bkz. "Osmanlı kanunnâmeleri", *Milli Tetebbular Mecmuası* I (1903), s. 66. 1018AH/1609'de bir ferman öz erkek kardeş için aynı şeye izin vermiş ve öz erkek kardeşin bulunmadığı durumlarda ise köyde yaşayan kız kardeşe bu izni vermiştir Kız kardeşin hakkı için, *krş.* Akgündüz, Kanunnâmeler, c. 9, s. 399, mesele 25: "Kızı tâlibe ve râgibe iken âhare verilmege izn-i sultanî yoktur." 1034AH/1624-5 tarihli bir sultan emri, annenin arâzîsinin, erkek veya kız kardeş tapu ödemesi yapacak şekilde, oğluna ve daha sonra da kızına devrine izin vermiştir.

mahrum bırakılmış olacaktır. Bu şekilde, kadın haklarının savunusu münferit mülkün ayrı bir bütçesine gönderme yapıyordu. Bu mülkün iş ve yatırımdan doğan en önemli unsurları ağaçlar veya asmalar, duvarlar, değirmenler ve binalar ile hayvan sürüleri, tarım aletleri ve şahsi eşyalardı. Kısacası şahsi mülk ile çiftçinin hissesi arasındaki ayrım korunmaktaydı: Birincinin aksine, hisse borç karşılığı satılamaz veya miras bırakılamaz; ayrıca, gördüğümüz gibi, mülk malların tabi olduğu fıkıh hükümlerine göre mirasa da konu olamazdı.[27]

Devlet, yönetici ve çiftçi arasındaki hukukî ilişkileri tartışırken, Osmanlı müftülerinin kabul ettikleri klasik toprak düzenine ilişkin kurallar kabaca bu şekildeydi. On altıncı yüzyılın iki önemli şeyhülislâmı Kemal Paşazâde (1525-34) ve Ebussuud (1545-74) bu meseleyi ele aldılar.[28] Her ikisi için de tarım arâzîsi imâma/hazîneye aitti. Ancak Kemal Paşazâde, Osmanlı örneğinde arâzînin hazîneye gelişinin tarihinin tam olarak bilinmediğini kaydeder; bir kısmı (*arâzî-i havz* 'el konulmuş topraklar') toprağın sürekli işlenmesini temin etmek için mevcut işletmecilerin yetersiz kalması yoluyla hazînenin eline geçmiştir; diğer bir kısmı (*arâzî-i memleket*) ise sahiplerinin kaybolması veya ölmesi sebebiyle hazîneye aktarılmıştır.[29] Bu okuma, tarihsel olayların toprak üzerindeki bireysel mülkiyet hakkını ortadan kaldırdığı varsayımından yola çıkan önceki Hanefi yoruma bağlı kalmıştır.[30]

---

27 Kadın varisler babanın mülkünün (ağaçlar, duvarlar, tarımsal uygulamalar, binalar) bir kısmından yasal olarak miras hakkına sahipti fakat *mîrî* ekim arâzîsinde miras hakları yoktu.

28 Bkz. Imber, *Ebussuud* (1997), s. 3-23.

29 John Rylands Kütüphanesi'ndeki bir fetva mecmuasını çeviren Imber (*Ebussuud*, s. 120) *arâzî-i havz*'dan bahseden bir metin vermektedir (*Kanunnâmeler*, c. 4, s. 84'de Akgündüz'ün yayınladığı fetva çok benzer olmakla birlikte bu kavramdan bahsetmemektedir). Imber'in tercümesinde şu ifadeler geçiyor: "Kira (*havz*) arâzîsi ve *mîrî* arâzî (*arâzî-i memleke*), fetih sırasında kimden alındığı veya kime verildiği kimse tarafından bilinmeyen veya sahipleri ölmüş arâzîlerdir. Bu arâzilerin ve sahiplerinin durumu bilinmediği için hazîneye dahil edilmişlerdir." Akgündüz'ün *Kanûn-i Cedîd*'den alarak yayınladığı fetvada şöyle denmektedir: "*Ve arz-ı han memleket odur ki, hîn-i fetihte ne vechile aldığı ve ne vechile verildiği malum olmayıp yahut mâlikleri münkarizler olup mechulü'l-mâlik olmakla beytülmala zabt olunup, vükelâ-yı sultani vilâyet yazdıkları vakit iktâ eyleyip bazı sipahiye idrar-ı timâr üzere verile. Bu diyarda arz-ı mîrî bu kısma denilir.*"

30 Imber ve Akgündüz'ün belirttiği gibi, Kemal Paşazâde'nin yorumu, büyük halefininkiyle karşılaştırıldığında daha açık sistemli bir yorumdur.

Diğer yandan Ebussuud bu muhakemeyi terk ederek devletin toprağın sahibi olduğu ilkesi için farklı iki açıklama önermiştir. İlkinde, Irak'ın Sevad bölgesinin fetih esnasında hazîne malı haline geldiği şeklindeki 'belli mezheplerce' geliştirilmiş olan yoruma işaret eder.[31] Bütün zamanların en önemli Hanefi âlimi burada, Osmanlı uygulamasını meşrulaştırmak için kendi mezhebinin ötesine geçmiştir. İkinci bir yorumda ise maslahat (kamu faydası) veya zaruret temelinde bir yorum geliştiren Ebussuud, yerleşmiş öğretinin savlarını terk etmiştir.[32] ***Arâzî-i memleke*** aslen ***harac*** arâzîsiydi fakat, Colin Imber'in çevirisiyle, "eğer sahiplerine verilmiş olsaydı, ölümleri üzerine birçok varis arasında bölüşülecek ve her biri küçük bir parçayı alacaktı. Herkesin haracını dağıtmak ve paylaştırmak oldukça zahmetli ve zor, hatta imkânsız olacağından, arâzînin sahipliği hazînece tutuldu ve [intifa hakkı] ödünç verme yoluyla köylülere verildi".[33] Ebussuud bu fetvada devletin mutlak sahipliğini tarihsel sav veya mezhepsel öğreti temelinde değil, çiftçinin hisselerinin bölünmeden intikali ihtiyacı üzerinden meşrulaştırılmıştır.

---

31 Damad Efendi Şeyhizâde (v. 1667), İbrâhîm el-Hâlebî'nin (v. 1549) ***Mülteka'l-Ebhur*** adlı eserine yazdığı ***Mecmâ'u'l-enhür*** adlı şerhte (1974) (s. 663), el-Hâlebî'nin "Sevad arâzîsi orada yaşayanların mülküdür" (***Arzu's-sevâd memlûke li-ehlihâ.***) cümlesine değinerek, "Şâfiî'nin aksine bu bizim için doğrudur. Şâfiî'ye göre ise o arâzî Müslüman toplumun vakfıdır ve orada yaşayanlar kiracıdır." Ebussuud, Üsküp ve Selanik'in 1568 yılındaki kayıtlarıyla ilgili giriş cümlesinde iki okumayı da vermektedir: Hanefi-Irak Sevadının arâzîleri mülktür; bkz. İnalcık, "Islamization of Ottoman laws on land and land tax", (ed. Fragner ve Schwarz), ***Festgabe an Josef Matuz*** (1992), s. 105 ve sonra diğer mezhepler dahilindeki memleket arâzîleriyle ilgili bir ifade de bulunmaktadır. Bu cümlenin İnalcık tarafından yapılan tercümesinde şöyle denmektedir: "Büyük imâmlar tarafından kurulan mezheplerin bazılarına göre Irak'taki Sevad arâzîleri bu sınıfa girmektedirler. Bu bereketli ülkedeki arâzîler ***memleket*** sınıfına dahildir ve ***mîrî*** olarak bilinirler." ***age***, s. 106.

32 Ebussuud ne maslahat ne de zaruret kavramlarına açıkça referansta bulunmaktadır ama bunlar zımnen fikirlerinde mevcuttur.

33 Imber: ***Ebussuud***, s. 124. Imber'in '***tribute***' terimi için yaptığı çeviriye dayanarak ***harac*** terimini ekledik. Bu prensip Colin Imber'in eserinin Türkçe çevirisinde şu şekilde tercüme edilmiştir; Colin Imber, ***Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk***, Çeviri: Murteza Bedir, İstanbul, 2004, Tarih Vakfı, s. 135. "Hükümdar emlâkı başlangıçta harac arâzîsidir. Ancak [fetih anında] bunlar sahiplerine dağıtılmış olsaydı, onların ölümüyle arâzî küçük parçalar halinde pek çok mirasçı arasında parsellenmiş olacaktı. Bu son derece güç ve zor olacağından ve aslında her birinin haracının dağıtılması ve tahsisi imkânsız olduğundan, arâzînin mülkiyeti Müslüman hazînesi adına saklanmış ve [yararı] ödünç olarak köylülere verilmiştir."

Timâr sahipleri ile ilgili olarak Kemal Paşazâde *timâr*ı sahibinin örfî ve şer'i vergileri toplama hakkına sahip olduğu *iktâ*'nın bir biçimi olarak görmüştür.[34] Bu hakkı anlatan tabir *hakk-ı karâr* olup, fıkıh geleneğindeki mülk hakkının kendisine değil, mülk üzerinde hareket etme gücüne işaret eder.[35] Ebussuud timârlının hakkının doğasıyla ilgili az şey söyler, fakat fetvaları onun timârı, vergi geliri payı karşılığında timârlı veya *sâhib-i arz*ın toprağa hakların devri de dahil idarî görevleri icra ettiği bir makam olarak gördüğünü açığa çıkarmaktadır. Sonraki fakihlerin hazînenin vekili veya naibi olarak adlandırdıkları yöneticinin hukukî vasfi, çiftçininkinin aksine, öğreti açısından sorunlu gözükmemektedir.

Çiftçinin topraktaki haklarıyla ilgili Kemal Paşazâde bunun toprağın satın alınması veya babadan oğula miras yoluyla geçmesi tarzında edinildiğine hükmetmiştir. Kendisi, satış veya mirasın böyle bir mülkiyet-benzeri durum hakkında kullanılamayacağı şeklindeki Hanefi yorumuna bağlılığından dolayı, bu hukukî uygulamaların şeriattan değil, kanundan türediğini belirtmiştir.[36] Kemal Paşazâde bu yüzden tapu ücretini veya ölümden sonra hakların bölüşülmeden intikalini fıkıh çerçevesinde meşrulaştırma çabasına girişmemiştir. Şeyhülislâm Ebussuud ise aksine, Osmanlı toprak düzeninin meşrulaştırılmasında kanuna gönderme yapmamıştır. Bu konudaki ilk açıklaması olması muhtemel bir ifadesinde Ebussuud çiftçinin hazîneyle ilişkisini fasit bir kira (*icâre-i fâside*) olarak tanımlayarak (fasittir, çünkü geçerli bir kiralamada kira sözleşmesinin süresi belirtilirken burada yoktur) kullanım hakkı

---

34 Bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 84'deki fetva.

35 Fıkıhta *hakk-ı karâr*'ın niteliği hakkında bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 106-07. Imber *(Ebussuud*, s. 130-31) bu terimi 'yerleşim hakkı' olarak, İnalcık ise 'ödenen ücret' olarak tercüme etmektedir; bkz. İnalcık, "Islamization", s. 106. İki tercüme de terimin anlamını yeterince ifade etmemektedir. Minkov'un ("Ottoman tapu deeds", s. 72), "oturmaya dayalı hak" veya "aynı bölgede yaşamaya dayalı yetkilendirilme hakkı" şeklindeki tercümeleri de sorunu çözmemektedir. Şehir mülkleri hakkında yazan ve terimin on altıncı yüzyıldan beridir kullanımına dikkat çeken Akarlı, *hakk-ı karâr* terimini "aralıksız veya daimi hak" olarak çevirmektedir. Bkz. 'Gedik', s. 185.

36 Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 84, Imber'in tercümesi: *Ebussuud*, s. 120: "Yine de kanuna göre erkek çocuklar tarafından satış ve miras edinimine izin verilmiştir." Bkz. Imber'in *Ebu's-Su'ud*, s. 121-2'deki diğer bir fetvayla ilgili tartışması (bu tartışmada Kemal Paşazâde, "satışın" arâzînin kendisinin satışını değil hakk-ı karâr'ın satışını ifade ettiğini iddia eder gibi görünmektedir. Bu, Ebussuud'un yorumuna daha yakındır.

imtiyazı karşılığı çiftçilerin ödediği ücreti (*tapu resmi*) bir çeşit giriş ücreti (hava parası) veya kiranın ön ödemesi olarak yorumlayarak önceki Hanefî öğretisini izlemiştir.[37] Ancak, belki daha sonraki bir değerlendirmesinde Ebussuud icare (kira) tabirini kullanmaktan kaçınır, muhtemelen nedeni bu durumun, toprağın başkalarına devrine yönelik sınırlı bir yetki doğurabileceği ve böylece timâr sahibinin çiftçiler arasındaki işlemleri denetlemesinin sorunlu hale gelebileceği düşüncesidir. Bunun yerine Ebussuud çiftçinin hakkını kullanım hakkına yetkilendirilme (*tefviz*) veya ödünç (*âriyet*) yahut bir eşyanın emanete verilmesi (*vedîa*) olarak yorumlar ki, bunlar çiftçinin haklarının hiçbir kısmını kalıcı olarak devretmesine imkân tanımaz.[38] Bu değerlendirmelerde *tapu* ücreti yine toprağın kullanım hakkı bedeli olarak peşin ödenen bir ücret (*ücret-i muaccele*) şeklinde tanımlanır.[39] Ebussuud burada zımnen çiftçinin haklarını bir makam sahibininkilerle eşitler; bu kesinlikle tabi ve alt seviyede bir makamdır, ama yine de makamdır.[40]

---

37 Oğul veya kız tarafından miras edinme ile ilgili olarak bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 82: "*... kimsesi kalmasa, ahara icâreye verilmek emr olunmuştur. Tapu adına verilen akçe, ücret-i muacceledir. Zaman-ı tasarrufları beyan olunmamağın icâre-i fâsidedir.*"

38 İnalcık *âriyet*'i kira olarak çevirmiştir ama hem Arapçada hem de Türkçede bu kelime her zaman borç olarak elde tutulan şey anlamına gelir. Bkz. İnalcık: "Islamization", s. 102-3 ve 105. *Tefviz*, zirveden aşağı doğru bir yetkilendirme merdiveni olarak, hükümetin tüm yapısını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. *Krş.* El-Timurtaşî, *Fâ'id el-müstefîd fî mesâili'l-tefviz*, ZAL. 10493, 1031AH/1624'e tarihli elyazması.

39 Sonraki fâkihler *resm-i tapu*'nun yorumunu, arâzî haklarının intikali için yapılan ödeme olarak geliştireceklerdir. Dolayısıyla Ebussuud'un bir ön kira bedeli veya ücret olarak yorumlamaya çalıştığı tapu ücreti, on yedinci yüzyıl Anadolu âlimi el-Sakizî tarafından *resm izn el-tefviz*, yani intikal izni vergisi olarak tanımlanmıştır. Bkz. El-Sakizî (Zâhiriye kataloğuna göre 1059/1649, Brockelmann'a göre 1099/1688) *Surretü'l-Fetâvî*, ZAL. 6143, vrk. 22b. On dokuzuncu yüzyılın başında, Ebussuud'a tarihsel bir referansta bulunan İbn Abidin tapuyu eşzamanlı olarak hem tapu belgesi hem de tapu için ödenen ücret ve bir tür peşin kira olarak tanımlamaktadır. Bkz. *el-Ukûd*, c. 2, s. 188.

40 Ebussuud mülkiyet hakkını ima eden ifadelerden kaçınmaya çalıştığından ulemâ tarafından yazılan tüm sözleşmeleri hükümsüz görmektedir: "*Mutasarrıf olanlar, asla tasarrufât-ı mezbûreden şer'le hiçbirine kâdir olmazlar. Eğer birisi birine hakk-ı karârın alıp tasarrufun tefviz ettikte, sipahi eğer caiz görürse, tasarrufa kâdirdir ve illâ değildir. Kudât, bey ve şira hücceti vermek batıl-ı mahzdır. ... Vediat koymak ve ariyet vermek, bir hükm-i şer'i icap eder nesne değildir.*" Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 4, s. 81.

Kemal Paşazâde ve Ebussuud'un fetvaları diğer fakihlere yönelik yüksek düzeyde tartışma içeren risaleler şeklinde yazılmamıştır; hatta uzun yazıları öğretici kalırken kısaları buyurganlık kokmaktadır.[41] Bu kısmen şeyhülislâmlığın Osmanlı arâzî vergi nizamının meşruiyetine itirazları susturmak için bir çabası olarak görülebilir. İmparatorluk fetvalarının öğretisel eklektikliğine kıyasla, şimdi döneceğimiz eleştiriler kusursuz şekilde Hanefî fikh geleneğini takip eder. Ebussuud'un çağdaşı olan, Türkçede Birgivî veya Birgilî olarak bilinen Takiyüddîn Pir Ali el-Birgivî el- Rûmî (ö. 1573) bize ilmi bir karşı sav bırakmıştır.[42] Benzer bir sav on altıncı yüzyılın ikinci yarısına ait anonim bir fetvada da okunabilir.[43] Bu yüzden söz konusu savın on altıncı yüzyıl ortasında İstanbul'da bilinmediğini düşünmek için herhangi bir sebep yoktur, fakat aynı şekilde bu iki nüshadan birinin söz konusu iddi-

---

41 Fetva formunun kanunların açık talimat yapısıyla şekillenme derecesinin ne olduğu ucu açık bir sorudur. Ebussuud'un bazı fetvaları Kanunnâmeler yazmaya yaramaktaydı.

42 Birgivî/Birgilî hakkında, bkz. *EI²*'de Kâsım Küfrevî tarafından yazılan makale ve Zilfi: *Politics of Piety*, s. 143-6.
Abdülganî el-Nablûsî'nin ***el-Hadîkatü'n-Nediyye*** (1859) (s. 3) adlı eserinde ***et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*** hakkındaki yorumuna göre, Birgivî sufi geleneğinden gelen âlim bir babanın oğluydu. Parlak bir eğitim sürecinden sonra Molla Muhyiddin Ahizâde'nin yanında çalışmış, sonra Sultan Süleyman zamanında Abdurrahmân Ahmed Kazasker'in yardımcısı olmuş, sonra da kendini zühd ve hayır işlerine adamıştır. Abdullah el-Karamanî el-Bayramî'ye hizmet etmeye başlamış ve o da onu öğrencilere ders vermeye yönlendirmiştir. Orada Sultan Selim'in öğretmeni Ata ile arasında büyük bir dostluk gelişmiştir. Birgi kasabasında Birgivî için bir okul inşa edilmiştir. ***et-Tarîkatü'l-Muhammediyye***'nin metni İstanbul'da 1261/1845'de, Kahire'de ise 1276/1878-79'da yayımlanmıştır. Bu metin tekrar tekrar Türkçeye çevrilmiştir (bkz. Zilfi: *Politics of Piety*, s. 176, n. 58) fakat Avrupa dillerine hiçbir tercüme yapılmamış gibi görünmektedir. Abdülganî el-Nablûsî'nin yorumu, ***el-Hadîkatü'n-Nediyye Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye***'nin iki baskısı vardı; Kahire'de 12.76/1859 tarihli bir taş baskı versiyonu ve İstanbul'da 1190/1893 tarihli matbu baskı. Buradaki atıflar önceki versiyonadır.

43 Anonim, SK. Reşîd Efendi,1036/4, vrk. 36a-4ib. Fetvada belirtilen son çalışma İbn Nüceym'in 1552 tarihli çalışması ***et-Tuhfetü'l-Mardiyye*** olduğu için, fetva muhtemelen I. Süleyman devrine ve Ebussuud'un Şeyhülislâmlık dönemine aittir. Adil vergilendirme miktarları ve bu temelde kadı'nın tîmâri ile ilişkisi hakkındaki Türkçe bir fetva ile, ***Şeyhu'l-Meşâyihi'l-İslâm***'a yönelik olarak, dini görevlilerin hak ettikleri ücretlerinin yani ***divan 'atayat***'ının hasat zamanıyla ilişkili olarak ne zaman ve nasıl ödeneceği hakkındaki Arapça bir fetva arasına yerleştirilmiştir.

anın ilk ifadesini temsil ettiğini düşünmek için de yeterli delil yoktur. Sadece bu savın şeyhülislâmın görüşüne ne kadar muhalif bir iması olduğunu düşünürsek, bu iki ifadenin Türkçe değil, Arapçada yazıya geçirilmesi şaşırtıcı olmayacaktır.[44]

Birgivî'nin, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'sindeki tartışmaları bu dünyanın kötülükleri ve halihazırdaki uygulamaların iman gereklerinden saptığı ile ilgili uzun ikazlarının ardına koymuştur. Buradaki iddia "makam sahiplerinin sofrasından yeme"ye karşı sert ikazların bir parçasını oluşturmaktadır.

Birgivî, Osmanlı arâzî kanununun Hanefî öğretisiyle çelişen hukukî uygulamalarından şikâyet ederek söze başlamaktadır. Aşağıda onun iddiasının tam bir tercümesi verilmiştir.

> Arâzî durumu da bizde bir hayli karışıktır. Çünkü bu toprakları tasarruf edenler (eshâbu-hâ) mülkün sahibiymişcesine alım satım, icare ve benzeri şekillerde muamele ederler ve askeriyeye veya sultan tarafından atanan diğer kişilere harac öderler. Eğer arâzîlerini satarlarsa, sultan tarafından haracını toplamaya tayin olunan kimse toprağın değerinin bir kısımını alır. Arâzîyi tasarruf edenler vefat ettiklerinde geride erkek evlâd bırakmışlarsa sadece erkek evlad o arâzîye vâris olabilir, diğer varisler olamazlar ve vefat edenin, borçları veya vasiyetleri bu arâzî üzerinden ödenemez. Diğer durumda (yani eğer oğul yoksa) sultan tarafından atanan kişi [arâzîyi] satar.[45]

Birgivî, daha sonra toprak rejimine yönelik iki olası hukukî yorum önerir. Birincisi arâzîyi kim elinde bulunduruyorsa mülkiyetin ona ait olması ilkesinden yola çıkmaktadır. Bu prensibin, toprak rejiminin meşruiyetinin tamamen aleyhinde olduğu açıktır.

> Dolayısıyla eğer zilyedlik ilkesinden yola çıkacak olursak (*fe izâ i'tebernâ bi'l-yed*), arâzînin bireysel bir mülk olduğunu ve vefat edenin borçlarının ve vasiyetlerinin düşülmesinden sonra tüm varislerin arasında sair miras gibi taksim edilmesi lazım geldiğini söylemek durumundayız. Oğullar hariç tüm varislerin devredışı bırakılması ve vefat edenin borç ve vasiyetlerinin ödenmemesi zulümdür. [Diğer varisleri devre dışı bırakarak] oğulların veya erkek varislerin yokluğunda sultan tarafından atanan kişilerin yaptığı işlemler, mülkün üçüncü bir şahsa geçmesi anlamına gelir ve bu kötü (habis) bir sonuçtur. Sultanın atadığı kişinin arâzînin satış ücretinin tümünü veya bir kısmını al-

---

44 El-Nablûsî: *el-Hadîkatü'n-Nediyye*, s. 716, *et-Teverru' ve't-Tevakki min Tâami Ehli'l-Vezâif.*

45 *Age*, s. 729-33.

ması haramdır. Bu sebeple, yıllar içinde, arâzînin tümü veya çoğu zilyetlerin mülkiyetinden çıkarak büyük bir yozlaşmaya neden olur.

Daha az keskin olan ikinci yorum, arâzînin mülk olarak hazîneye geçmesi ilkesine dayalıdır.

> Eğer, kendi zamanımızda ve babalarımızın ve dedelerimizin zamanında olduğu gibi, arâzî, zilyetlere mülk değildir, beytü'l-mâlındır ve asıl sahiplik oraya aittir dersek bu câizdir hükmüne varabiliriz. Çünkü Sultan bir beldeyi fethettiğinde o yerin arâzîsini ganimet almaya hak kazananlar arasında bölüp dağıtmak veya haracını vaz' etmek suretiyle Müslümanlara ibka etmek arasında muhayyerdir. Bu sebeple zilyedin (***zi'l-yedd fihâ***) arâzîdeki tasarrufu belirttiğimiz iki yoldan biriyle olur. Tatarhaniye'de denilir ki Sultan mâlikî olmayan bir arâzîyi (***arâzî'l-memleke***) bir kavme, vergi vermek üzere, tevdi' edecek olursa, bu şu iki nedenden biri dolayısıyla, caizdir: Ya (1) söz konusu kavim ziraatte ve vergi verme hususunda mal sahibi gibi muamele görür, ya da (2) vergi miktarına denk düşen bir kira bedeli öderler. Böylece, verilen bu bedel Sultan açısından vergi, kendileri açısından ise kira olmuş olur.[46] Her iki durumda da satış, hibe, şüf'a, vakıf, miras ve benzeri işlemler geçersiz olur. Dolayısıyla (1)'e göre, çiftçilerin mal sahipleri gibi muamele görmelerine izin verilmesinin tek nedeni, askerilerin harac haklarının, yok olmasının önüne geçme gereğidir, fakat bu gereklilik bunun ötesine geçmez (gerçek sahiplikteki diğer yetkileri kapsamaz). (2)'ye göre ise arâzî elinde bulunan kişinin onu satması bariz biçimde yasadışıdır, karşılığında ödenen ücret ise haramdır ve rüşvettir.

Diğer bir deyişle, çiftçiler arasındaki satış ve yöneticiye ödeme (***resm-i tapu***) hukuken geçerli değildir.

> İkinci tez daha güçlü, İslâm Hukuku (el-şer') ile daha az çelişki içerisindedir ve insanlara daha az zarar vereceğinden tercih edilmelidir. Bu yüzden oğullara intikal miras olarak yorumlanamaz, belki iki durumdan biri olarak görülebilir; yani çiftçilerin vergi ödeme durumunda sahip gibi mi yoksa toprağın kiracısı gibi mi muamele gördüklerine göre yorumlanmalıdır. Onun

---

46 Bu atıf, Muhammed II Tuğluk (1324-51) ve onun halefi Firuz Şah (1351-88) zamanında büyük han Tatarhan'ın emri üzerine Âlim b. Alaeddin el-Hanefî tarafından yapılan bir derlemeye verilen bir referans gibi görünmektedir. Burhaneddin İbrâhîm el-Hâlebî (1549) bu derlemeye dair bir yorum yazmıştır: ***el-Fevâidü'l-Müntehabe mine'l-Fetâvâtı't-Tatarhâniyye***. Bkz. Brockelmann, ***Geschichte der Arabischen Litteratur*** (1938), c. 2, s. 643. Bkz. Âlim b. el-Alâ, ***el-Fetâvâtü't-Tatarhâniyye*** (1996), c. 5, s. 424.

satımının, adil bir kira bedelinin satıcıya ödendiği fasit bir kira olarak değerlendirilmesine gelince, bu tastamam geçersizdir ve hiçbir hukukî temeli yoktur. Zira icâre, satış ifade eden kelimelerle akd edilemez; bu özellikle süre belirtilmediğinde (mezhebin) tercih ettiği fikirdir.

Birgivî bu şekilde Ebussuud'un geliştirdiği tapu ücretinin hukukî niteliğine ilişkin yorumuna meydan okumaya başlar.

... Böylece [çiftçinin toprağın kiracısı muamelesi gördüğü] (2)'ye göre vergi toprak elinde olan kişi tarafından ödenen kira olarak görülemez, zira gerçek şartlar oluşmamıştır. Söz konusu olan sadece toprağın sahibine yüklenebilen bir vergidir (mü'ne). Ancak zaruret halinde toprak elinde olan kişiye (yani çiftçiye) ödenen bir kira olarak muamele görebilir ve bu yüzden ödenecek kiranın miktarının belirsiz olmasına hukuken izin verilmiştir ... Ancak gerçekte, onun gerçek doğası vergidir ve sadece yetkili olanlara ödenir; gerçek bir kira değildir. Zilyed onu başkasına kiraya veremez. İkincisi, bunun yerine verginin toprağı kullanan kimseden alındığını söylersek ve onun satın alımını kira ve ona ödenen bedelin de peşin kira ödemesi (ücre muaccele) olarak değerlendirirsek, bu durumda vergi, toprağı kullanan kimse tarafından ödenen bir kiraya dönüştürülemez; aksine o vergi ödemek zorundadır. Böylece, eğer ödenen şey verginin bir parçası olarak görülürse, alıcı (yeni çiftçi) değil satıcı (eski çiftçi ve/veya yönetici) ödenmesi gereken verginin bir parçası olarak aldığını [hazîneye] ödemelidir. Bir mesele de şudur ki, eğer alıcı veya satıcıdan herhangi birisi kira müddetinde ölürse ve kira sözleşmesi son bulursa, peşin kira ücretinin [resm-i tapu] yeniden ödenmesi gerekir [Fakat böyle bir uygulama yoktur]. Bu yüzden doğru olan şey satışın geçersiz ve bâtıl olmasıdır ve alınanın şeyin [resm-i tapu] verene [çiftçi]) iade edilmesi gerekir aksi takdirde bu bir rüşvettir.

Birgivî burada Ebussuud'un tapu resmi için fıkıhta hukukî bir meşruiyet bulma çabasına karşı çıkmaktadır. Önceki Hanefî öğretisiyle tutarlı olan bu yorum toprağın vergi bedeli olarak bir nevi kirasına izin vermekte, böylece de devlet ve askeri idarenin gelirini korumaktadır, fakat tarımsal hakların edinilmesi için yapılan tapu ödemesini İslâm hukukuna göre kabulü mümkün olmayan bir rüşvet olarak reddetmektedir. Bu karmaşık bir iddia olsa da, Hanefî hukuk anlayışının sınıflandırmalarına şeyhülislâmın fetvalarından daha sadıktır.[47] Birgivî'nin öğretisel titizliğine rağmen, hâkim olan

47 Birgivî'nin metni göz ardı edilmemiş, önemli on yedinci yüzyıl hukuk âlimi el-Haskefi tarafından alıntılanmıştır; ve de Abdülganî el-Nablûsî'nin yaptığı önemli bir

onun bu âlimane iddiası olmadı. Uygulamanın ve imparatorluk makamı olan şeyhülislâmın gücü toprak hukukunda Osmanlı Hanefî öğretisini belirleyecekti.

Bu tartışmalar hem uygulamada hem de fikirsel/ideolojik seviyede gerilimler ortaya çıkardı.

Uygulama düzeyinde Birgivî'nin toprağın günlük değiş tokuşuna dönük betimlemesi, çiftçilerin hisselerdeki haklarını takas ettikleri ve çift sürme, tırpan ve hasat işleri gibi üretim unsurlarını yönlendiren sözleşmeler yaptıkları bir çeşit pazarın varlığını ortaya koymaktadır. Ancak bu, timârlıların aldığı tapu ücretine tabi hisselerin kalıcı el değiştirmesi üzerinde idarî denetimin ağır şartlarının bulunduğu bir pazardı. Bu yüzden, Kemal Paşazâde ve Birgivî'nin kaydettikleri üzere, devlet, çiftçi ve yöneticiler bu tür sözleşmelerden bahsederken satış ve kira gibi tabirleri kullanmaktaydılar, fakat bu sözleşmeler için fıkhın istediği şartlar mevcut değildi.

Daha ideolojik bir düzeyde ise hakkın hukukî biçimleri, hiyerarşik olarak dizilmiş hakları ifade etmek için Memlûklerde geliştirilmişti. Bu, İbn Kutluboğa'nın fıkıhtaki kiraya dair sözcük dağarcığını kullanarak incelediği şeydi ve kira sözleşmelerinde daha ileri yenilikler vakıf mülklerindeki haklarla ilgili olarak Osmanlılarca ortaya konulmuştu.[48] Fakat Osmanlı yorumu *mîrî* arâzîde bu hakların bu tarz bir kavramsallaştırmasına direndi. Bu yüzden timârlı ya da daha bilinen hukuksal deyişle *sâhib-i arz* devlet ile birlikte ortak mülk sahibi olmaktan ziyade devletin bir görevlisi veya memuru olarak hareket edebilmekteydi. Çiftçi ise kiracı olmasından dolayı mülk sahibi olmasa da, ödemesi gereken şey gerçekte kira değil vergiydi. Üstelik çiftçinin haklarını ifade eden hukukî tabirler özel mülke değil, makamlara yönelik hakları düzenleyen kavramlardan oluşuyordu.[49] Benzer bir şekilde, çiftçinin hissesinin babadan oğula intikali mülkün değil, makamın intikali modelini izlemekteydi. Bu yüzden, Osmanlı hukuku çiftçiliği ele alırken buna mülkiyetle kira yoluyla ilişki kuran bir tebaa olmaktan ziyade, nesneler ve üretim üzerinde hak talepleri ortaya çıkaran bir nevi makam olarak muamele etmiştir.

---

yorumun temelini oluşturmaktadır ancak bu fakihlerin ikisi de bu metindeki tapu ücretine yapılan keskin eleştiriyi benimsememektedirler.

48 Bkz. Akarlı: "Gedik", s. 182-3.

49 *Temlik* (sahiplik vermek) yerine *tefviz*, *bey* (satış) yerine *ferâğ*, *irs* (miras) yerine *intikal*.

Ancak on altıncı yüzyılın merkezdeki tartışmalarının bu incelemesinin sonucunda Osmanlı fakihlerinin çiftçinin hukukî şahsiyetini neden yetki devri hiyerarşisinde bir makam olarak net bir şekilde kuramsallaştırmaya gitmediğini sorabiliriz. Çiftçinin topraktaki haklarını karakterize eden tabirlerde böyle bir tanım aşikâr kılınmak yerine neden örtülü kalmıştı?

Cevap siyasî olabilir. Osmanlı ideolojisi vergi-alanlar (***askeri***, sonraları daha genel olarak memurlar, bir mansıp veya vazife sahibi olanlar) ile vergi-verenler (re'âyâ veya halk: Çiftçiler, zanaatçılar ve tüccâr) arasındaki bir ayrıma dayanıyordu. Askeri (***sâhib-i arz***) bir makam sahibi, devletin vergileri toplayan bir memuru olarak görülüyordu. Çiftçinin hissesi için ***resm-i tapu*** ödediği ve arâzîsiyle ilgili herhangi bir sözleşmede ***askeri***nin onayına tabi olduğu Osmanlı idari uygulaması, mülkiyet hakkının İslâmî telakkileri hususunda meşruiyet sorunu yaşıyordu. Aynı meşruiyet sorunu benzer biçimde çiftçinin hissesinin intikalini belirleyen Osmanlı idarî uygulaması ile İslâmî hukuk geleneği arasında da mevcuttu. Uygulama toprağın oğullara bölünmeden intikalini öngörüyordu; bu makamların intikali için standart bir uygulamaydı, ama on altıncı yüzyıl sonlarında bu uygulama, yaşayan bir oğlun olmaması durumunda köyde meskûn kızın/kızların hisse için tapu resmini ödemesine olanak verecek bir şekilde değiştirildi. Kısaca, Osmanlı kanununda çiftçilerin tabi olduğu pratik düzenlemeler, bir alt makama mukabil gelse de, makam mefhumunu Osmanlı nizamının seçkinlerine inhisar eden ideolojik zorunluluk çiftçinin hukuksal şahsiyetinin fikhi tanımını hukuksal öğretide sorunlu hale getirmişti. Hukukî açıdan muğlak bu tabirler üzerindeki tartışmayı kapatan ise, "Kanuni" Sultan Süleyman'ın Şeyhülislâmı olan Ebussuud'un tartışmasız siyasî itibarı oldu.

3. ON YEDİNCİ VE ON SEKİZİNCİ YÜZYILLARDA FIKHÎ TARTIŞMALAR

Bu bölüm on altıncı yüzyılın klasik düzeni ile on dokuzuncu yüzyılın çağdaş düzenlemeleri arasındaki yıllarda toprak ve vergi rejimlerinin temel nitelikleriyle ilgili fikhî geleneği inceleyecektir. On dokuzuncu yüzyıl arâzî hukuku kanunlaştırmalarının kendisine nispetle değerlendirildiği fikhî geleneğin şeceresinin bir özetini sunacağız. Bu anlatı, Şam fakihlerinin süregiden bir dizi fetvasına ve onlarla ilişkili risalelerine dayanacaktır.[1] Kuşkusuz burada sunulan okuma bir denemedir; eğer müteakip araştırmacılar bu yoruma itiraz ederlerse kuşkusuz çok daha iyi olacaktır.

Suriye'deki malzemeye geçmeden önce, geniş tarihi arka plana kısa bir göz atalım.

Eğer Ebussuud kanun ile şeriatı bağdaştıran kişi olarak takdim ediliyorsa, o bunu iki geleneğin biçimlerinde birkaç değişiklik yaparak başarmıştır.[2] İki gelenek arasındaki biçim evliliğinin gelişmesi onun ölümünden sonraki on yıllarda oldu. On yedinci yüzyıl başında Pir Mehmed el-Üskübî, *Zâhirü'l-Kuzât* adlı fetvalar tarzında hazırlanmış bir hukuk kitabı hazırladı.[3] Bundan sonra kanun metinleri fikhın biçimsel tarzını benimseyeceklerdi. Son halini 1673'te alan *Kanun-i Cedid*, on altıncı ve on yedinci yüzyıl ulemâsının kaleme aldığı fermanla taçlanmış fetvaların soru-cevap tarzını

1 Şam'ın Hanefi müftülerinin biyografileri için bkz. el-Murâdî, *Arfü'l-Beşâm fî men Veliye Fetvâ Dimeşki'ş-Şam* (1988).

2 Bkz. Imber: *Ebussuud*, s. 24 ve 269-72.

3 Bu âlim (1020/1611-12) otuz yıl boyunca çeşitli görevlerde bulunmuş ve Üsküp müftüsü olarak kariyerinin zirvesine çıkmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki elyazmasının üç kopyası temelinde, metin yayınlanmıştır; bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 9, s. 395-483. Bir kopya ise Şam'dadır: *Fetâvâ zâhiru'l-kudâ fi'l-Kavânini'l-Usmâniyye*, ZAL. 10493, vrk. 80-156.

benimsemişti.[4] Toprak hukukunun bu İslâmî ifadesinin hukukî karşılığı, eyâletlerde çiftçilerle toprak yöneticileri arasındaki anlaşmazlık durumlarını karara bağlamak için kadılara verilen rol idi.[5]

Hukukun biçimine yönelik bu değişiklikler, daha fazla parasal hale gelmiş iktisadî bir yapıda askeri-idarî tabakanın on yedinci yüzyılda iltizâma yöneldiği bir dönemde Osmanlı yönetiminin niteliğindeki değişimlere mukabil gelmektedir. Parasallaşma ve küçük ateşli silahlara daha yaygın toplumsal erişim kırsal alanlardaki siyasî ilişkileri değiştirmişti.[6] Yüzyılın tam olarak sonunda (1695) kısa dönemli iltizâmların yerini ***mâlikâne*** olarak bilinen ömür boyu iltizâmlar aldı. Bu hukukî yeniliğin mültezimin çıkarlarını çiftçininkilere daha yakından bağladığı öne sürülmüştür.[7]

On yedinci yüzyıldaki siyasî ve iktisadî değişimin doğası bilim insanları arasında tartışma konusu olarak durmaktadır. Devletin maaş çizelgesindeki rakamlarda büyük artışların görüldüğü bu yüzyılın aynı zamanda ciddi iç karışıklıklara sahne olduğu gözleminde birleşilmiştir.[8] Faroqhi'nin deyişiyle "gelişmiş bir siyasî bürokrasinin kurulması" yöneticilerce yazılmış kanunların özelliğine yabancı olamaz.[9] Merkezdeki bürokratik gelişme daha fazla siyasî özerklik tatmaya başlayan Arap eyâletlerinin seçkinlerinin Osmanlı kültüründeki derinleşmeleriyle eşleşmektedir. İdarenin yörüngesindeki bu değişiklik on sekizinci yüzyıl boyunca daha istikrarlı biçimlerde devam edecektir.[10]

---

4 "*Kanun-ı Cedid*", *Milli Tetebbular Mecmuası*, I/1-2 (1903), s. 60-112 ve 305-09.

5 İslamoglu, "Les paysans, le marché et l'état en Anatolie au XVIe siècle", *Annales, ESC*XLIII/5 (1988), s. 1025-43 ve Veinstein, "Les ottomans: fonctionnarisation des clercs, cléricalisation de l'Etat", in Iogna-Prat et Veinstein (eds), *Histoires des hommes de Dieu* (2003), s. 179-202.

6 Bkz. İnalcık, "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* vi (1980), s. 283-336 ve Faroqhi, "Crisis and change, 1590-1699", (ed. İnalcık), *An Economic and Social History* (1994), c. 2, s. 531-44.

7 Bkz. Genç: *Devlet ve Ekonomi*, "*Osmanlı Mâliyesinde Mâlikâne Sistemi*", s. 99-147.

8 Zilfi: *Politics of Piety*, s. 94.

9 Faroqhi: "Crisis and change", s. 552. Bkz. Murphey, "Continuity and discontinuity in Ottoman administrative theory and practice", *Poetics Today* xiv/2 (1993), s. 425 ve 437.

10 Bkz. İnalcık, "Centralization and decentralization in Ottoman administration", (ed. Naff ve Owen), *Studies in 18th Century Islamic History* (1977), s. 27-52; Salzmann, "An ancien regime revisited", *Politics&Society*, XXI/4 (1993), s. 393-423; ve Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire* (1997).

Vergi değerlemelerinin parasallaşmasının çiftçiler arasındaki ilişkileri, uygulamada tam olarak nasıl etkilediği meselesi büyük ölçüde belgelenememektedir. Güney Suriye örneğinde on altıncı yüzyılda bile, köyün toplam vergi değerlemesini karşılayabilmek için her bir ferdin yükümlülüğünün, farklı ürünlerin toplu değerlemelerinin ve çiftçi hânelerinin reislerinin isimlerinin her bir köy için kayda geçirildiği tahrîr defterlerindeki bilgilerle nasıl örtüştüğü belli değildir.[11] On yedinci yüzyılda kayıtların düzenli güncellemesi genel hatlarıyla sona ermişti.[12] Toplu vergi değerlemelerinin daha da parasallaşması vergi yükünün köy seviyesinde yönetilmesini ancak artırmış olabilirdi.

Bu geniş çerçeveyi aklımızda tutarak Şam'daki Hanefî fakihlerinin tartıştığı toprak hukukunun temel konularına bir göz atalım. Suriye'li fakihler Osmanlı geleneğine ve bağlamına dahildiler, fakat yorumlarında Hanefî mezhebinin Osmanlı öncesi geleneğine başvurdukları hatta yeniklasikçilik ruhuyla bu geleneği yeniledikleri bile görülmektedir. Anadolu ve Balkanlar'da Türkçe yazan fakihler üzerine yeni araştırmalar yayınlanıncaya kadar, bu bakımdan İmparatorluk ve taşra âlimleri arasında sistematik farklar olup olmadığı meselesi belirsiz kalacaktır.[13] Suriye'li fakihlerin hiçbiri toprak düzeninin meşruluğunu bir bütün olarak sorgulamasalar da yaklaşımlarında kayda değer farklar vardı. Şam'da resmî müftülük makamını tutanlar İstanbul'da ortaya çıkan hukukî öğretiyi dikkate alma konusunda, şöhretleri makamlarından ziyade yazdıklarından gelen üç büyük isimden, Hayreddin el-Ramlî (1585-1671), Abdülganî el-Nablûsî (1641-1731) ve Muhammed Emîn İbn Abidin'den (1784-1836) daha dikkatli görünüyor-

---

11 Bkz. Bakhit ve Hmoud (ed.), *The Detailed Defter of Livâ Aclun* (1989); Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials* (1994); ve Hütteroth ve Abdülfettah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (1977). Bu eserde, Anadolu ve Balkanlar'da görülen defter ve tapu rejimlerinin tüm yönlerinin Suriye genelinde de uygulanıp uygulanmadığı belli değildir. Ayrıca bkz. Mantran ve Sauvaget: *Reglements fiscaux* ve Hâmid el-Îmâdî, *Muğni'l-Müsteftî an Suâli'l-Müftî*, ZAL. 5656, vrk. 462a-b.

12 *Approaching Ottoman History* (1999), s. 92'de Faroqhi şöyle yazmaktadır: "On yedinci yüzyılın başında mültezimliğin artışıyla birlikte, pahalı ve zahmetli tahrîr kaydı derlemeleri büyük ölçüde terk edildi."

13 Zilfi: *Politics of Piety*, s. 43-80'e göre, on sekizinci yüzyıl boyunca ulemâ hak edişe göre değil, hanedan ailesiyle olan bağlara göre görevlendirilmekteydi. Eğer bu doğruysa, bunun entelektüel tekabülü neydi?

lar.[14] Fakat bizim odağımız böyle kurumsal konumlardan doğan farklardan ziyade, tartışılan konuların tabiatı üzerinde olacaktır (El-Nablûsî, sultanın, kendi atadığı şeyhülislâmının fetvalarını kanun olarak koyma hakkını sorgulayacak kadar ileri gitmiştir[15]).

Burada incelenen dönem içinde kanunlar veya Türkçe yazılmış hukuk metinlerinden alınmış Türkçe ıstılaha Şam müftülerinin atıf yapma oranı ciddi şekilde değişmektedir. On yedinci yüzyılın Şam müftüleri Ebussuud Efendi'nin şu veya bu ünlü fetvasına ara sıra göndermede bulunurken, uygulamalarına zıt olarak ilmi çalışmalarında Türkçeyi kullandıklarının delili yoktur. Şam müftüsünün makamına sunulmuş soruların bir çeşit kaydının yapıldığı bir külliyattaki 300 kadar fetvadan sadece beşi Türkçe kaydedilmiştir.[16] *Mâruzat*'ın veya Ebussuud'un fetvalarından Arapçaya bir çevirinin

---

14 El-Nablûsî önce 1664'te bir yıllığına Hanefi Meydan Kadısı olarak, daha sonra 1722-23'te birkaç aylığına müftü olarak kısa görevlerde bulundu. Vali tarafından onaylanan fakat sonunda Babıâli tarafından geçersiz kılınan bir kararla, Şam müftüsü seçildi. Bkz. Von Schlegell, *Sufism in the Ottoman Arab World*, yayımlanmamış doktora tezi (1997).

15 Bkz. El-Nablûsî, *Risâletü'r-Raddi'l-Vâfî alâ Cevâbi'l-Haskefî fî Meseleti'l-Huffi'l-Hanefi*, SK. Çelebi Abdullah Efendi 385/21, vrk. 166a *Ve leyset el-fetvâ ke'l-kadâ tetehassas bi-tahsisi's-sultan fî ehadin mine'n-nâs mutlakan kemâ yaz'umuhu ehl-ü hâza'z-zemân'* ve vrk. 167a. Burada yüksek ulemânın yozlaşması ve kibirlilikleri eleştirilmiştir.

16 *Fetâvâ Beni'l-İmâdi ve Gayrihim*, ZAL.5864. Derlemedeki notta tarih olarak 1020AH/1611, derleyici olarak ise Muhammed Muhibbüddîn el-Hasâ el-Eşkarî el-Kâdirî belirtilmektedir. Pek çok fetva, zaman zaman Muhibbüddîn el-İmâdî olarak adlandırılan Muhibbüddîn'e aittir. Bu şahıs, Muhibbüddîn Muhammed Ebu Bekr Dâvûd el-Hamevî el-Elvanî (949-1010AH/1542-1602) olmalıdır; bkz. el-Murâdî: *Arfü'l-Beşâm*, s. 57-63 (Muhibbüddîn'in derlemede el-İmâdî olarak bilinip bilinmediği belirsizdir. Bu unvan *'İmadü'l-fetva*'dan türemiş olabilir veya Abdurrahmân'ın dedesinin soyuyla bağlantılı olabilir). Derlemede sonraki pek çok müftünün çoğunlukla arâzî meseleleri hakkında, daha az sayıdaki fetvaları da mevcuttur. Fetvaların düzeni müftülerin kronolojik sıralamasına uymasa da, fetvaların bazıları farklı ellerce görev yerine bırakıldıkları şekilde görünmektedir. (Zâhiriyye kataloğu metnin müftüler tarafından yazıldığını ve imzalandığını belirtmektedir). Hanefi müftüler arasında şunlar vardır: Muhibbüddîn ile birlikte çalışan Abdurrahmân Muhammed İmâdüddîn el-İmâdî (978-105 İAH/İ 570-1641); "Rumeli'ye seyahat eden ve Beyrut'ta bir hâkim olan" (*Arfü'l-Beşâm*, s. 102) Fadlallah el-İmâdî –muhtemelen Fadlallah Şihâbeddîn Abdurrahmân el-İmâdî– (1045-96/1635-85); İmâdüddîn Abdurrahmân el-İmâdî (1004-68/1595-1658);

yapıldığının görünmemesi kayda değerdir. Bu fetvaların belli başlı bazıları, Sakizî'nin *Surretü'l-Fetâvî*'sı gibi ulemânın Arapça telif edilen eserlerinde verilmiştir, fakat kanun ve sultan kararlarının genellikle doğrudan alıntıları Suriye fukahasının külliyatında ancak on sekizinci yüzyıl ortasından itibaren görünür. *Sâhib-i arz* veya *mütekellim*'in esas rolü ne olursa olsun timârlı olarak gözüktüğü ve toprak hakkındaki fetvalarda gözüken *tapu* tabiri, hatta önceden nadiren geçen *vakf* arâzîsi ile bir geç Osmanlı klasikçiliği ıstılaha damgasını vurur.[17] Yine de on sekizinci yüzyıl sonunda bile Suriye ulemâsı Türkçe okumak zorunda değildi: İbn Abidin, *el-Dürrü'-muhtar*'ın bir nüshasının derkenarında kanunun diğer acayipliklerinin bir çevirisinden temin edilen *el-Fetâvâ'l-Hamidiye*'deki on altıncı yüzyıl fetvalarının çevirisine dayandığını kaydetmiştir.[18] Bu onun aydın duruşuna hiçbir şekilde gölge düşürmemiştir.[19]

Toprak idaresiyle ilgili tartışmanın merkezindeki konular yöneticinin hukukî şahsiyeti, vergi koymanın idaresi, çiftçinin hukukî şahsiyeti ve topraktaki hakkıyla ilgiliydi. Şimdi bu konuların hukukî telakkilerindeki kaymaları gözden geçireceğiz.

Alaaddin Muhammed el-Haskefî (1025-88/1616-77); Ahmed el-Müftî-muhtemelen Ahmed b. Muhammed el-Muhamnâdarî (1024-1105/1615-94); İsmâîl Ali Receb el-Haîk (1046-1113/1636-1702); Ali İbrâhîm Abdurrahmân el-İmâdî (1048-1117/1637-1706); Muhammed İbrâhîm Abdurrahmân el-İmâdî (1075-1135/1664-1723); ve Hâmid Ali İbrâhîm el-İmâdî (1103-71/1692-1758). Şâfiî müftüler Muhammed Dâvûd el-Kudsî, Abdülkadîr, Muhammed Muhammed el-Hisnî el-Hüseynî ve Malikî müftü Ebu el-Kâsım el-Mağribî'nin fetvaları da vardır. Arâzîyle ilgili olmayan konularda bu müftüler listesi tam olma iddiasında değildir.

17 *Mecmû'u Fetâve'l-Murâdiyye*, ZAL. 2642, vrk. 332: "*Fe hel tekûnü'l-mesken li'l-uhti'l-mezkûra bi-hakkı't-tabu min nâziri'l-vakf*".

18 İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 2. s. 189 ve 193. Hâmid b. Ali'nin fetvalarını yeniden düzenleyen ve kısaltan İbn Abidin, *Kanunnâme-i livâ-yi Şam*, Abdullah Efendi ve *Hazînetü'l-Fetâvâ*'dan yapılan Türkçe pasajları çıkarmıştır. Bunların yerini alan tercümeler *ed-Dürrü'l-muhtar*'ın kenarlarında bulunmaktadır (bkz. Not 59). *Krş. Muğni'l-Müstefti*, ZAL. 5656, vrk. 462a-464b ve *el-Ukûd*, c. 2, s. 191-3.

19 Cevdet Paşa hakkında yazan ve muhtemelen Cevdet'in kendi değerlendirmelerine dayanan Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (1996), s. 5-6'da onu İbn Nüceym ve İbn Abidin'den daha alt seviyedeki bir İslam hukukçusu olarak tanımlamaktadır.

Yöneticinin Yetki ve Mülkleri

Ulemâ toprağın askeri ve sivil yöneticilerinin yetkilerinin ayrıntılı tarifini kanuna ve idarî uygulamaya bırakmıştı.[20] Bu yüzden fetva külliyatlarında askeri veya mâlî yöneticilerin hukukî şahsiyetleri hakkında tartışmalara nadiren rastlanır. On yedinci yüzyılın ilk yarısındaki iki fetva külliyatında, vakıf yöneticilerinin vergi toplayan yetkililerle ve hatta daha yaygın bir biçimde, kendilerinden ikircikli bir ifadeyle "güç adamları" (*ehlü'ş-şevke* veya *ehlü'ş-şevke ve'l-câh*) olarak söz edilen askeri şahsiyetlerle sık sık mücadeleye girdikleri ortaya çıkmaktadır.[21] Muhibbüddîn el-İmâdî'nin (ö. 1602) bir fetvasında bir vakıf köyünün vergisini (*öşür*) elinde tutan adam [yönetici], vakfı dolandırmak için çiftçilerle anlaşarak ekinini vakıf mütevellisinin gözünden uzak bir yerde harmanlamaktadır. Müftü bu hareketi korkusuzca kınar.[22] İki ayrı fetvada ise müftü Abdurrahmân el-İmâdî (ö. 1641), vakfın ve çiftçilerin çıkarlarını toprak yöneticisine (*hâkim-i örf*)[23] karşı desteklemektedir.[24] Mütevellilerin izni olmaksızın çiftçilerin haklarının *ehlü'ş-şevke*ye zorla devrine dair bir fetvada ise Abdurrahmân el-İmâdî şunu yazmaktadır: "Sultan –Allâhü Teâlâ ona zafer ihsan etsin– vakıf köylerindeki çiftçilerin ekim haklarını vakıf yetkililerinin rızası olmaksızın devretmemelerini buyurmuştur."[25]

---

20 On altıncı yüzyıl Suriyesi için *krş.* Ali el-Arabî: *Risâle fi'l-Hisbe*, vrk. 210-243, *Fi beyâni emvâli erbâbi't-timâr ve mâ yeteallak bihim mine'l-ahkâm*.. on yedinci yüzyılın başlarına ait bir fetva koleksiyonunda (ZAL. 2600, *Fetava Yahyâ Efendi*-Yahya b. Zekeriya Bayram, 1053/1644, bkz. Kahraman *vd.* (ed): *İlmiyye Salnâmesi*, s. 364-5) müftü, savaşta büyük başarı gösteren ve emekliliğinde sonradan hazînenin geri aldığı çeşitli köyler ve mezralarla ödüllendirilen Zeyd'le ilgili bir soruya yanıt vermektedir. Bu müftünün karar verebileceği bir mesele değildir. Çözümüne siyasî otoritelerin karar vermesi gerekir: "*Re'y-u uli'l-emre müfevvazdır*" (fol. 95b).

21 *Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 24a ve *Fetâva'l-Âlimi'l-Allâme Mevlâna el-Merhum Abdurrahmân Efendi el-İmâdî*, ZAL. 5377, vrk. 80a.

22 ZAL. 5864, vrk. 73a.

23 Kitabın İngilizce orijinalinde "idarî hâkim" (administrative judge) olarak çevirilen *hâkim-i örf* terimi Osmanlı idarî sisteminde geniş bir kullanıma sahiptir. Bu bağlamda ise terim hüküm verme ehliyeti olan bir memurdan ziyade toprak yöneticisini tanımlamaktadır. (b.ed. n)

24 İlki için bkz. ZAL. 5864, vrk. 73a ve vrk. 41 (bunlarda *sipahi*'nin, izinsiz olarak bir köyün insanlarına bir vakıf mezrasında ekim yapmalarını emrettiği söylenmektedir), ikincisi için bkz. ZAL. 5377, vrk. 640-653.

25 ZAL. 5377, vrk. 80a.

Sâhib-i arzın hukukî şahsiyeti

Farklı şahsiyetlerin ilgili haklarını tartışan müftüler toprak yöneticilerinin hukukî ehliyetleriyle ilgili savlar geliştirmişlerdir. Şam müftüsü ve Abdurrahmân'ın torunu olan Ali el-İmâdî'nin (ö. 1706) fetvalarında, Hayreddin el-Ramlî'nin (ö. 1671) bir fetvası bağlamında konuyu somut olarak ortaya koyan bir değerlendirme bulmaktayız.[26] El-Ramlî sipahi miri arâzînin mülkiyetine (*rakabesine*) sahip olmadığı için, onun vakıf veya mülk formunda mülkiyet iddiasında bulunan kimseye karşı hukuken girişimde bulunamayacağı yorumunda bulunmuştur.[27] Zira zilyedlik mülkiyet icap etmez, sadece toprağın idaresini güvence altına alır (*fe-yedü-hu aleyhâ yedü emâne*).

Ali el-İmâdî, el-Ramlî'nin müracaat ettiği aynı üç fakihi alıntılayarak değerlendirmelerde bulunmuştur; bunlardan ikisi İbn Kutluboğa ve İbn Nüceym'dir. Ali el-İmâdî ilke olarak farklı toprak yöneticisi tipleri arasına ayrım koymuştur: Vergi toplamanın ötesinde yetkisi olmayan ve geliri devletten (*divan*) bir imtiyaz veya maaşa (*atâ*) denk olan sipahi sınıfına mukabil, önceki fakihlerin *iktâ* modeline paralel olarak toprağı kiraya verme yetkisi olan timârlı sınıfı.[28] Birinci durumda daha ziyade devletin sahiplik çıkarının muhafazası için girişimde bulunma yetkisine sahip olan şahsiyet toprağı tescil etme yetkisine sahip olan *defterdâr*dır. Ali el-İmâdî ardından ikinci duruma döner, ama bu kez belirli vergileri (*harâc-ı muvazzaf*) toplayan sipahi ile ürünün belirli bir nispeti (*harâc-ı mukâseme*) üzerinden alacağını toplayan ve ekim kısmına kendisinin dahi nezâret edebildiği toprağın işlenmesi sözleşmelerine yakından dahil olan *sipahi*yi birbirinden ayırır.[29] İkinci *sipahi* toprağın sahipliğiyle ilgili dava açma yetkisine sahiptir, zira o, hâkimin umûmî yetkileri karşısında bir vakıf yöneticisinin daha özel yetkileri olmasına benzer bir biçimde, hâkimin genel hukukî yetkisiyle (*vilâye amme*) kıyaslandığında daha özel bir hukukî yetkiye (*vilâye hassa*) sahiptir.

Burada dikkat çeken şey, eskiden tekil olan askeri timâr sahibi sınıfının, yöneticilerin gerçek rollerine göre nasıl bir tasnife tabi tutuldukları ve fiilen

---

26 *en-Nûru'l-Mübîn fî Fetâvi'l-İmâdiyîn*, ZAL. 7508, vrk. *66b-67b*.

27 *el-Fetâva'l-Hayriyye* (1882-83), c. 2, s. 61: "*Lâ yentesib hasman li-müdde'ihâ mülken ev vakfan li-ademi mülkihi lehâ li-enne's-sultan mâ ce'ale lehu fîhâ ille'l-harac ...*"

28 İdari yetkiyle yapılan bir bağış (tam *iktâ*) ile idarî yetki intikali olmaksızın hizmetler karşılığında verilen bir maaş veya bağış arasındaki fark için, bkz. İbn Kutluboğa, *Mes'elet icârât el-iktâ'*, vrk. 185a-b.

29 *en-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, vrk. 67b.

vergi tahsildarından biraz daha fazlasına sahip bir figür örneğinde hukukî yetkinin nasıl defterdârın elinde olduğudur.

Ali el-İmâdî'nin toprak üzerindeki tatbikî yetkiye ilgisi, Abdülganî el-Nablûsî'nin 2. bölümde alıntılanan Birgivî'nin iddiasına cevap veren yorumundaki uzun arasözünde kendisine benzerlik bulur. El-Nablûsî, Birgivî'nin tenkitlerinin muhtemelen onun kendi memleketi diyar-ı Rum toprak düzenine uygun olduğunu kaydeder. Aksine, el-Nablûsî "günümüzde bizim memlekette ve başka yerlerde İslâm coğrafyasında" toprak farklı sınıflara ayrılır der: (1) *Öşür* veya haracla vergilendirilen ve yöneticisi tarafından işletenlere kiralanan vakıf arâzîsi, (2) aynı şekilde işlenen ***mülk*** arâzîsi, (3) hazîne görevlisi tarafından işleyenlere kiralanan hazîne arâzîsi, (4) işletimi hazîne görevlisinin doğrudan denetimi altında olan hazîne arâzîsi, (5) toprağın iyileştirilmesine sarfettikleri emek karşılığında işletenlerin ***meşedd-i meske*** (mişedd-i müske) sahibi oldukları ***mülk*** veya vakıf arâzîsi ve (*6*) ***mîrî*** arâzî.

El-Nablûsî'nin yöneticinin üretimdeki rolüne göre sınıflandırılmış iki tür hazîne arâzîsi el-İmâdî'nin yaptığı sınıflandırmaya benzer. Ancak çiftçinin tasarruf ettiği hakkın türüne göre tanımlanan beş kategori ise çok daha dikkat çekicidir.

Birgivî'nin öne sürdüğü soruyu doğrudan ilgilendiren el-Nablûsî'nin altıncı arâzî türüdür. El-Nablûsî, fetihten beri hazîne arâzîsi olan topraklar hakkında şunları yazar:

> Sultanın insanları kendi vekilleri olarak ekip hazîneye vergi (harac) veya *öşür* ödemek üzere görevlendirdiği topraklardır. Bu kimseler toprağı, erkek evlat bırakarak öldüklerinde oğullarının devralması, fakat sadece kız evlat bıraktıklarında toprağın hazîneye geri dönmesi şartıyla elde tutmaktadırlar. Bunlar sultanın idarî vekilleri olarak toprağı [üzerindeki hakları], hazîneninkine [diğer mülkiyet yetkilerine] dokunmaksızın satabilirler. Bu yüzden satış geçerlidir; hazîne adına hareket etmenin karşılığında harac toplamada sultanın vekili [ödenen fiyatın] bir kısmını ve satıcı ise diğer kısmını alır.[30]

El-Nablûsî böylece Birgivî'nin reddettiği, ***mîrî*** arâzînin kullanım haklarının satışı için alınan ücreti meşrulaştırmıştır. Bunu yaparken 'sonraki âlimlerin' (***el-müteahhirûn***) gereklilik veya menfaat (maslaha) olduğu takdirde sultanın hazîne arâzîsini satabileceği şeklindeki muhakemelerinden yola çıkar. El-Nablûsî genel çıkarın tek başına satışı haklı çıkarmak için yettiğini

30 El-Nablûsî: *el-Hadikatü'n-Nediyye*, s. 734. Görünüşe göre burada kastedilen 'satıcı' arâzîyi satan çiftçidir; mutlak sahip olan hazîne değildir.

kabul eder ve hatta bir vekilin de aynı şekilde toprağı satmak için yetkili olabileceğini iddia edecek kadar ileri gider. Bu türden satışların hukukî meşruiyetleri açısından El-Nablûsî'nin çözümü tam manada tatmin edici değildir. Böyle bir satışı fikha değil de kanuna göre tarif eden Kemal Paşazâde'nin aksine, el-Nablûsî bu uygulamayı basitçe sultana hazîne arâzîsini satma hakkını veren sonraki öğretiye işaret ederek meşrulaştırmaktadır.

Kendisinin makam vurgusunun bir uzantısı olan mantıki çıkarsamayla el-Nablûsî daha sonra kız varislerin bu makama mirasçı olamayışlarını meşrulaştırır.[31] Burada toprağın yöneticisini akılda tutuyor gözükse de, fetvalarından biri, onun benzer bir erkek varis ilkesinin toprağı işleyenin hissesine de uygulanması gerektiği görüşünde olduğunu göstermektedir.[32] El-Nablûsî makamdan doğan hakların mülki verasetin aksine tamamen erkek çocuklara devredildiğini kaydeder; erkek varisin yokluğunda kız çocuk veya kardeşin tapu resmini ödeyerek arâzîyi devralmasına müsaade eden bahsi ihmal ederek, bu kuralı sistematik bir tarzda uygulamaya devam eder.

Toprağın yöneticisiyle alakalı olarak el-İmâdî ve el-Nablûsî iki anlayışı paylaşmaktadırlar. Öncelikle timâr sahipliği makamını tarımsal üretimin işletilmesinde yöneticinin fiili rolü çerçevesinde algılarlar. İkincisi, yönetici bir mülkü elinde tutan kimse değil, devletin bir memurudur.

El-Nablûsî'nin çağdaşı Muhammed el-İmâdî'nin (ö. 1723) fetvalarında ***mîrî*** arâzî yöneticisine bir ***mâlikâne*** mucibince hareket eden biri olarak gönderme yapılır.[33] Fakat bir vakıf köyüne dair diğer bir fetvada vakıf yöneticisi elinde etkin hukukî yetkiler bulunan bir kimse olarak farz edilirken, mâlikâne sahibinin yetkileri, atanması sırasında belirlenmiş şartlarla sınırlı olan bir vergi tahsildarı olarak tarif edilir.[34] Bu yüzden ***mâlikâne*** sahibi ya bir arâzî yö-

---

31 *Age*, s. 737.

32 *Fetâva'n-Nablûsî*, ZAL. 2684, vrk. 75: "***Ardu't-tımâri lâ türas ve innemâ yentekılü mine'l-mütesarrif fîhâ li-evlâdi'l-meyyiti'z-zükûr dûne'l-inâs fe in lem yûced li'l-mütevaffâ evlâd zükûr yüfevvidu't-tımâr li-men yeşâ haysü fevvada's-sultan lehu zâlike vallahü a'lem***". İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 2, s. 188-9'de, diğer bir tanınmış on yedinci yüzyıl fakihi olan Yahyâ Minkarizâde el-'Ala'i'nin (1088/1677) aynı fikirde olduğunu söylemektedir.

33 *En-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, vrk. 70b: "***Tahte tekellumi Zeyd bi-tarîki'l-mâlikane.***"

34 *Age*, vrk. 71a. Burada mâlikâne ile ilgili olarak, bir ***vakf***ın çiftçilerinin ödemesi gereken ve beratta belirtilmiş olan öşür yerine ödenen blok vergi söz konusudur. Bu fetva, vakıf yöneticisi tarafından desteklenen ve kadı tarafından hazırlanmış bir

neticisinin imtiyazlarından istifade edebilir veya sadece vergi tahsildarı görevi görebilirdi. Bu temel ayrım ve vergi tahsildarına tanınan hukukî yetkiyi kısıtlama eğilimi on sekizinci yüzyıl fetva geleneğine damgasını vurur: Eğer bir köy, bir *timariye öşür* ödüyorsa ve bu timârı sonradan toprağı yönetme ve tapu resmini toplama hakkına sahip olduğunu iddia ediyorsa, bu kişi sadece vergiyi elinde tuttuğu sürece, çiftçinin kendisinin iznine ihtiyacı olduğu yolundaki herhangi bir iddiası dikkate alınmamalıdır.[35] Vergi tahsildarı ile arâzî tahrîrinden sorumlu kişi arasında beliren bu ayrımın, on dokuzuncu yüzyılda çiftçinin hakkının makamsal bir imtiyazdan çok belirli bir mülkiyet kapasitesi olarak yeniden yorumlanmasında belirleyici olduğu görülecektir.

Vergi tahsili ve toprak idaresi: Köy ve mültezim

On yedinci yüzyılın müftüleri, on ikinci yüzyılın sonundan itibaren mal üzerindeki vergileri kişi üzerindeki vergilerden ayıran (*li-hıfzı'l-emlâk, li-hıfzı'r-ruûs/nüfûs*) bir gelenek çizgisinden hareketle, İslâmî vergilerin karşısında yer alan sultani vergilerin dağılımı ilkelerinin uygulanmasıyla meşguldüler.[36] Bir timârlının köylülerini başka bir timârda ektikleri toprak için vergilendirme çabasının tartışıldığı bir fetvada Muhammed el-İmâdî verginin söz konusu toprak üzerindeki yetkiliye ait olması hasebiyle iddianın geçersiz olduğuna kanaat getirmiştir.[37] İkinci bir köyde ektiği topraktan aldığı

---

belgeye göre de haklı olan çiftçilerin beratta belirtilmemiş vergileri ödememe hakları olduğu fikrini desteklemektedir.

35 Söz konusu fetva Ali el-Murâdî'ye atfedilmektedir (1184/1771): "*Mecmû'u Fetâvi'l-Murâdiyye, ZAL. 2642, vrk. 345: "Süüle ... izâ kâne aleyhâ uşr li't-tımâri ve ze'ame enne lehü't-tevcîh ve'l-izn li-ennehu ye'huzü't-tâbi fî zâlik hel lâ yehtâc ilâ iznihî fî zâlik ve lâ 'ibrate li-za'mihî ve'l-hâlü hâzihî. Ecâbe: Ne'am lâ yehtâc ve'l-hâlü hâzihî vallahü sübhânehû a'lem.*" Fetvada belirtilen vergi tahsildarının *timâri* diye adlandırıldığına dikkat edin. Bu, Hâmid el-İmâdî'nin (1758) önemli fetva külliyatından sonra İmparatorluk müftülerinin Türkçe yazılarının entegrasyonunu yansıtmaktadır.

36 Müftü Hâmid el-İmâdî, İbn Abidin'e göre (*el-Ukûd*, c. 2, s. 166) bu gelenek Kadı Han'ın (1196) *el-Fetâva'l-Hâniyye*'si *Bâbü'l-Kısme* bölümüne kadar uzanır. Bu eser Kahire'de 1895'te bağımsız olarak, daha sonraki zamanlarda ise *el-Fetâva'l-Alemgiriyye*'nin bir parçası olarak pek çok kez yayımlanmıştır. İbn Abidin'in adı geçen eserde belirttiği gibi, on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki süreçteki çeşitli önemli Hanefi âlimleri de sultani vergilerin dağılımı için aynı ilkeyi benimsemiştir.

37 *En-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, vrk. 72b.

hubûbâtı harman ettiği bir köyde evi olan bir çiftçiyle ilgili fetvasında İsmâîl el-Hâik (ö. 1702), çiftçinin evini inşa ettiği arâzî ve hubûbâtını harmanlamak için köy mekânını kullanması karşılığında, yöneticinin ücret veya kira (kullanılan tabir *ücre*dir) toplama hakkının olduğunu kabul etmektedir.[38] Bu fetva, köyün Zeyd'in *iktâ*'ında (yetki ve kontrolünde) olması şeklindeki tabirden dolayı hafiften eski dili ile dikkat çekicidir; fakat bundan daha ilginci Zeyd'e, sadece ev hissesi ve harman toprakları için bir ücret toplama hakkı vermekle kalmayıp, aynı zamanda köylünün hubûbâtını, yaşadığı fakat çiftçilik yapmadığı köydeki harman topraklarına onun izni olmaksızın koymasını engelleme yetkisi verilmiş olmasıdır.

Fetva külliyatında başka bağlamlarda, köylerdeki yetkilileri tanımlayan tabirlerin genellikle devletin memurlarına gönderme yapmadıklarını gözlemliyoruz. *Zâ'imü'l-karye* tabiri vergi tahsildarını gösterirken, *üstâdü'l-karye* ve *şeyhü'l-karye* hükümet yöneticilerinden ziyade köyün reislerine işaret eder. Ali el-İmâdî (ö. 1706) bir fetvada, kendisinin vergiden muaf olduğunu gösterecek bir hukukî belge olmadığından *şeyhü'l-karye*nin diğer köylüler gibi kendi vergi hissesini (*kısm*) yöneticiye vermesi gerektiğine dair yorum yapmıştır.[39]

Fetvalar iki konuyla cebelleşir: İlki bir köyde yaşamayan toprak sahibinin hangi vergileri ödemekle mükellef olduğu, ikincisi bir köydeki kişiler arasında toprak sahipliğinde ciddi eşitsizlikler olduğunda vergi toplamada adâletsizlikten nasıl kaçınılacağı.

Bu iki konu Abdurrahmân el-İmâdî'nin (ö. 1641) bir fetvasında bir araya gelir: bu fetvada Müfti el-İmâdî köyde yaşamayan kimselerin mülkü de dahil olmak üzere kelle vergisinin servete göre düzenlendiği köyün örfünü desteklemektedir. O aynı şekilde emlâkı bulunmayan ama köyün sakinleri olan Hıristiyan dokumacıların istisnai vergilerin (*tekâlif 'örfiye*) hiçbir kısmını ödememesi gerektiğine dair yorumda bulunmuştur.[40] El-Hâik de köy ahâlîsinin istisnai vergileri kelle hesabına değil, servete göre paylaşması ama köy bekçilerinin ücretinin toprak sahipliği ile kelle hesabının birlikte dikkate alındığı bir kıstasta hesaplanması gerektiği görüşünü öne sürmüştür.[41]

---

38 *Fetâvâ*, ZAL. 5677, vrk. 10a.

39 *En-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, vrk. 69b.

40 *Fetâvâ Abdurrahmân*, ZAL. 5377, vrk. 68a. Bir değişiklik yapılması durumu söz konusu olduğunda, Abdurrahmân yerleşik kurala saygı gösterilmesi gerektiğini bildirmektedir; *age*, vrk. 68b.

41 *Fetâvâ*, ZAL. 5677, vrk. 10b.

Köy seviyesinde önderler, çiftçiyi bir köye geri dönmeye zorlayan veya köydeki toprağını terk eden bir adamın oğlundan kalan vergileri tahsil etmeye çabalayan kimse olarak tarif edilir.[42] Birçok fetvada köy ahâlîsi (*ehl-i karye*) topluca vergi ödemesi ve ödenecek vergilerin miktarı konusunda itaat talep ederler. Hatta müftü bir fetvasında Zeyd'in ektiği arâzînin sabanlarıyla [çift vergisiyle] ilgili fahiş bir miktar bağışlamasını isteyen bir köy ahâlîsinin aleyhine/fetva vermiştir.[43]

Bu fetvalar idarenin klasik kanunlarda taslağı çizilen ilişkileri, yani tahsis sahibinin, deftere kayıt ve kadının denetlemesi haricinde, tek tek çiftçilerle aracısız muhatap olduğu ilişkiler ağını sona erdirmediğini akla getirmektedir. Yönetim daha katmanlı yapıları gerektirmişti: köy ahâlîsi ve köy reisi merkezî roller oynamakta ve köyün ortak çıkarı, daha yüksek seviyede bir yöneticiden çok önce çiftçileri disiplinde tutan bir işlev görmekteydi.[44] Bu, müftülerin zaman zaman salık verdikleri bir özyönetim yetkisidir. El-Nablûsî bir köy ahâlîsinin vergi yükünün kendi hissesine düşen kısmını ödemeyen bir adamı sürme hakkını desteklemiştir. Ona göre, bir vergi tahsildarının bir çiftçinin belli bir köyde yaşaması gerektiği şeklindeki talebi geçerli değilken, bu ortak çıkar geçerliydi.[45]

On sekizinci yüzyıl ortalarında müftiler çiftçilerin hareket serbestisindeki sınırlamalara ve çifte vergiler konmasına muhalefet etmeye başladılar. Fakat ferdi özgürlüğün karşılığı köyün müşterek sorumluluğu veya köyün kendi-kendini yönetmesiydi. Böylece, Hâmid bin Ali el-İmâdî'nin (d. 1758) birçok fetvasında ödenilecek para cezalarını veya misafirlerin giderlerini

---

42 *The Ottomans in Syria* (2000), s. 157'de Douwes, 1785-1830 Hama mahkeme kayıtlarına dayalı olarak şöyle demektedir: "Vergilerin köy ahâlîsine kolektif olarak uygulandığı göz önünde bulundurulursa, ahâlî kaçakların iade edilmesini istiyor olmalı. Hama bölgesinde köylere uygulanan vergiler yetişkinlerin veya evlerin sayısına göre değil arâzîye göre belirleniyordu ve dolayısıyla çiftçileri arâzîye bağlıyordu."

43 *En-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, kls.69b.

44 *Krş.* Douwes: *The Ottomans*, s. 169: "Hama bölgesi köylerindeki vergi iltizâmının hepsi zengin ve güçlü yerliler tarafından yapılmıyordu. Köy ahâlîsi veya köy şeyhi belirli aralıklarla mültezim görevi görüyordu. 1802'de Hama'nın güneyindeki Türkmen köylerinin yarısından fazlasının vergileri köylüler tarafından iltizâm ediliyordu."

45 Çiftçinin köyünden sürülebileceği konusunda bkz. *El-Fetâva'l-Hayriyye*, c. 1, s. 98 ve çiftçinin köye zorla geri döndürülmesinin reddi hususunda *age*, s. 99-100. Çiftçinin köye zorla geri döndürülmesi hususunda aynı zamanda bkz. el-Nablûsî, *Fetâvâ*, ZAL. 2684, vrk. 201.

(*garâmet*) hatta zirai vergi yükünün paylaştırılmasını köy için taleb eden fail "köy ahâlisi" (*ehlü'l-karye*) idi.[46] Bunun makul sebepleri müftü Ali el-İmâdî'nin (ö. 1706), (sonradan oğlu Hâmid bin Ali'nin [ö. 1758] ve İbn Abidin'in (ö. 1836) de ileride yorumda bulunacağı gibi), bir köy içindeki vergilerin dağılımını yöneten ilkeler ve uygulamaya dair bir tartışmasında açıkça ortaya konmuştur.[47] Her ne kadar köy geleneklerine hukukî alanda saygı gösterilmesinin altını çizse de, hukukî geleneği takip ederek, köyde yaşayanların ödemekle yükümlü oldukları "kelle vergisi" ile tüm toprak sahiplerinin, ikâmet ettikleri yere bakmaksızın, ödemekle yükümlü oldukları "emlâk vergisi" arasındaki farka saygı göstermelerini köy riyasetinden talep eder. Yine de Hâmid birçok sıradışı verginin gayrimeşruluğu hususundaki endişesini babası Ali'den daha açık bir şekilde ifade eder. Ali el-İmâdî, vergiler arasında kelle veya sermayeye göre ayrımlar yapar ve bedevilerin veya Kürtlerin vergilendirmesi modelinde emlâksız bir köy tasavvur ederek, özellikle kelle başına yükümlülüğün ne olması gerektiğini belirler. Nihayet İbn Abidin bu çabadan tümüyle vazgeçer:

> Günümüzde köylere konan vergilerin çoğu ne malın, ne de canın korunması içindir, bunlar aslında sadece zulüm ve tecavüzdür. Vali ve maiyetinin masraflarının çoğu; onun ve askerlerinin kullandıkları binaların giderleri, emirler, yasaklar ve benzeri şeyleri getiren sultanın (Allâhü Teâlâ onu korusun) elçilerine ödenenler, tüm bunları köylerden alıyorlar ve bunlara erzak adını veriyorlar. Bizim yöremizde bunlar yılda iki kez alınır ve onun üzerine de valinin yöre ayanından olan maiyetine rüşvet parası eklenir. Böylece tüm bunları köydeki sabanların sayısına veya bazen de sulanan arâzîdeki su birimlerine göre bölmek âdet haline gelmiştir. Bu yüzden bir sabanı veya bir saatlik sulama hakkı olan bir köylü erkek, kadın veya genç oluşuna bakılmaksızın buna göre ödeme yapacaktır. [Eski] ilkeler... hiçbirisi mal veya canın korunması

---

46 Bkz. İbn Abidin, *el-Ukûd*, vol. 2, pp. 165-67 "Bab el-Kısme" adlı bölümünün "*Fasl fi'l-Garâmâtü'l-Varide ale'l-Kurâ ve Nahvihâ*" alt başlığının ilk üç fetvası. Bu, İbn Abidin tarafından Hâmid el-İmâdî'nin *Muğni'l-Müsteftî*, kitabının *Mesâilü'ş-Şittî* ve *Bâbü'l-Kısme* adlı bölümlerinden alınan malzemenin yeniden düzenlenip oluşturulan alt başlığıdır. Sırasıyla ZAL. 5655 vrk. 326-337 ve ZAL. 5656 vrk. 304-324. Köy içerisindeki vergilerin tahsili konusundaki hemen hemen tüm fetvalarda söz konusu fail ya "ehl el-karye" veya "ehl el-karye ve şeyhe"dir; bkz. ZAL. 5655, vrk. 329a, 330b, 332b, 333b ve ZAL. 656, vrk. 306a, 309a, 310b, 311b, 313a, 314a ve 320a.

47 İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 2, s. 166-67. İmâdî'nin mecmualarında bu fetvaya rastlamadık.

için olmadığından uygulanamaz. Tek istisna ... (ceza vergileri ve kan parası ödemeleri) ve ekin ve sürüleri bedevi ve hırsızlardan korumak için komutanın bazı köylere gönderdiği askerler için alınanlardır...[48]

İbn Abidin, vergilendirme oranının çok fahiş ve meşruluğunun çok muğlak oluşu sebebiyle, Kadı Han'ın telaffuz ettiği mala göre vergi dağılımının öncelikli olduğu ilkesini izlemenin mantıklı olacağını söyleyerek iddiasını sonuçlandırır. Köy ahâlîsinin geleneği sabit kalmalıdır. Bu tartışma, on sekizinci yüzyılın ortasına gelindiğinde, vergi dağılımının bir köy idaresi meselesi olduğunu ve bu bağlamda tahrîr defterindeki fertlerin isimlerine nadiren gönderme yapıldığını göstermektedir. Çiftçinin artan hukukî özgürlüğü ile vergi konulması ve kaynaklarla ilgili köy yönetimi arasında süregiden bir gerilim olduğu aşikârdır.[49]

Köy idaresindeki bu tarz bir vergi dağılımının karşılığı iltizâm yoluyla düzenlenen vergi ödemelerinin parasallaşmasıydı. Baber Johansen'in ulemânın iltizâmı kınadığını belirtmesine rağmen,[50] on yedinci ve on sekizinci yüzyılın Şam müftüleri bu konuya nadiren eğilirler ve temas ettiklerinde ise daha az keskin gözükürler. Hayreddin el-Ramlî ve İbn Abidin gibi fakihlerin bu uygulamaları kınadıkları doğrudur.[51] Aynı şekilde Devlet-i Âliyye müftüleri Muhibbüddîn (ö. 1602), Abdurrahmân (ö. 1641), Ali (ö. 1706) ve Muhammed el-İmâdî (ö. 1713) de vergi geliri toplama hakkının bu şekilde kiraya verilmesini (*icâre*) gayrimeşru görmüşlerdir.[52]

---

48 İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 2, s. 166-67. *Krş.* Hâmid el-İmâdî, *Muğni'l-Müsteftî*, ZAL. 5656, vrk. 324a-b.

49 "The Syrian *ulama*, Ottoman law and Islamic *shari'a*", *Turcica* xxvi (1994) s. 20'de Refik şer'i mahkeme kayıtları temelinde şöyle yazıyor: "18. ve 19. yüzyıllarda hem şehirlerdeki sosyal gruplar arasında hem de şehirle taşra arasındaki gelir düzeyi dağılımı farkı arttığı için, taşrada şehirlerdeki bireysel tefecilerden toplu borç alımları da artı." Refik'in bu hususta referansta bulunduğu eserler: Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East* (1388), s. 153-64 ve Refik, 'Economic relations between Damascus and the dependent countryside, 1743-1771' (ed. Udovitch), *The Islamic Middle East* (1981), s. 674-5.

50 Johansen: *The Islamic Law*, s. 103, ref. el-Ramlî, *el-Fetâvâ* ve İbn Abidin, *el-Ukûd*.

51 İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr* (n.d.), c. 3, s. 266: "*Lâkin el-vaki' fi zamaninâ enne'l-müste'cir yesteciruhâ li-ecli ahzi haracihâ la li'z-zirâa ve yüsemmâ zâlike iltizâmen ve hüve gayr sahih kemâ eftâ bihi el-Hayr el-Ramli.*"

52 Bkz. fetvalar: Muhibbüddîn, *Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 6b ve 77, Abdurrahmân, ZAL. 5377, vrk. 55a ve Ali ve Muhammed el-İmâdî, *En-Nûru'l-Mübîn*, ZAL. 7508, vrk. 69a ve 72a.

Ancak bu, vergi toplama sürecindeki aracıların reddedilmesi anlamına gelmiyordu. Vakıf arâzîsi hadisesinde vekil (*vikâle*) tayin etme veya bir pay karşılığında birini işçi olarak çalıştırma (*şereke*) Şam ulemâsı için kabul edilebilir bir şeydi.[53] Abdülganî el-Nablûsî, köy ahâlîsinden bir grup için vergi ödeyen birisine çiftçilerin kendileri adına peşin ödenen miktarı geri ödemeleri gerektiğine dair yorumda bulunur.[54]

İstanbul müftüleri bu türden sözleşmeleri kira (*icâre*) değil *vekalet* kapsamında görerek vergi toplamak için yapılan (iltizâm) ticârî düzenlemeleri meşrulaştırmada daha açık konuşurlar.[55] Şeyhülislâm Abdürrahîm (ö. 1716) ve Yenişehirli Abdullah'ın (ö. 1743-44) fetva mecmuaları iltizâm hakkında bölümler içerir.[56] Şeyhülislâmlara paralel olarak Ali el-Murâdî (ö. 1771) de üçüncü bir şahsın, gelirini artırmaya söz vermek üzere bir timâr berat üzere kiralamasında sorun görmez.[57] Ancak hukukî sorun bir sipahinin, bir şahıs ile vergi toplaması için alt-sözleşme yaptığında değil, bir görevli vergi toplama hakkını kiraya verdiğinde ortaya çıkar. Zira bu tüketim için bir nesnenin kiralanması anlamına gelir.[58]

Kısacası, Şam müftüleri iltizâm için sabit bir öğreti temeli sunmazlarken, şeyhülislâmın meşrulaştırdığı yeni uygulamaları desteklemeyi nadiren açıktan reddetmişlerdir.

Çiftçinin Yetkileri ve Emlâkı

Çiftçinin hakkının niteliği

Çiftçinin sürdüğü topraktaki hakkının niteliği merkezî ve yerel kavramlar arasında tercüme gerektiren hukukî bir yorumun konusudur. Suriye ulemâsı bunun için tekil çözümler sunar ve ancak on sekizinci yüzyıl ortasından iti-

---

53 *Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 139, 190.

54 *Fetâvâ*, ZAL. 2684, vrk. 75.

55 Feyzullah Efendi (ö. 1703), *Fetâvây-ı Feyziye* (1266/1850), s. 165.

56 Abdürrahîm Efendi: *Fetâvâ*, vrk. 25b-26b ve Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetâvâ* (1872), s. 192-3.

57 *Mecmû'u Fetâvi'l-Murâdiyye*, ZAL. 2642, vrk. 326.

58 Gelenek aracıyı korumaktadır. Bkz. İsimsiz, *Mecmûa fi'l-Fetâvî*, ZAL. 6023, vrk. 46b; bu belgede müftü, vergi toplamak üzere kazanç payı temelinde görevlendirilen bir insanın, vergi tahsilinde bir kayıp olması durumunda kaybın belirli bir bölümünü tazmin etmesi gerekmediği kararını vermektedir. Türkçe kaynaklarda da benzer yorumlar vardır.

baren seleflerince kurulmuş çeşitli eşdeğerliklerin sistematik okumasına girişirler.

Hayreddin el-Ramlî (ö. 1671) fetvalarında ne devlet merkezinde bilinen sözcük dağarcığını, ne de Şam müftülerinin yerel tabirlerini kullanır. İşgal (*vadü'l-yed*) sonucu toprağa kiracı olmuş kişinin tahliye edilmeme hakkını Orta Asya fakihlerinden tevarüs edilmiş ***kirdâr*** olarak bilinen ***hakk-ı karâr*** mucip toprak kullanma ve yönetme yetkisi kapsamında daha güçlü bir haktan ayırır; bu ikincisi binalar, ağaç dikilmesi veya bir tarlaya yeni toprak getirilmesi gibi işgücü yatırımından doğan gerçek nesnelerin sahipliğinden kaynaklanmaktadır.[59] Aksine, daha önce değilse bile on yedinci yüzyılın başından itibaren Şam müftüleri çiftçinin tarım hissesindeki hakkı, mahalli bir tabir olan ***meşeddi'l-meske*** tabirini kullanırlar. Şam Müftüsü Muhibbüddîn uzun vadeli kiracıların öne sürdüğü vakıf arâzîsine dönük ***meske*** taleplerinin yaygınlaştırılmasını engellemeyi amaçlar, fakat yine de sağlam kanıt durumunda bu hakkı tanır.[60] Benzer gerginlikler Abdurrahmân el-İmâdî, İmâdüddîn el-İmâdî (ö. 1658) ve Alaaddin el-Haskefî'nin (ö. 1677) fetvalarına da damgasını vurur.[61] Köyde ikamet ile ziraat arasında direk bağlantı kurulmasını gerektirmesi dışında, bir ***meske*** hakkının tam olarak nasıl sabit olduğuna dair fetvalarda bir ilke geliştirilmemiştir.[62] Sonraki bir çalışmadan öğrendiğimize göre, mahkemede vekiller arasındaki bir farkın ardından, İstanbul'daki Reisü'l-küttab, Abdurrahmân el-İmâdî'den ***felahâ*** ile ***meske*** arasındaki ayrımı netliğe kavuşturmasını istemiştir. O da şöyle bir cevap vermiştir:

> Her iki tabirin manaları ve hukukî önemleri bakımından farklı olduklarında bir kuşku yoktur. Meske diğer bir kimsenin toprağını işleme hakkını temsil eder ... ve hukukî olarak bu bir metaı tanımlamaz, buna sahip olunamaz,

---

59 Cuno, "Was the land of Ottoman Syria ***mîrî*** or ***mülk?***", *Studia Islamica* lxxxi/1 (1995), s. 134-7'de klasikçi el-Ramlî'nin, Suriye arâzîlerinin çoğunu ***mîrî*** değil mülk arâzîsi olarak yeniden tanımlamaya çalıştığını iddia etmektedir. Bu yorum abartılı görünmektedir. Devlet idarecilerine karşı vakıf haklarını savunan el-Ramlî, özel arâzî sahiplerinin ve vakıfların çıkarlarını, çiftçilerin daha güçlü haklarına karşı savunmaya çalışmış olabilir ve bu da ***mîrî*** arâzî üzerinde olduğu gibi ***vakıf*** üzerindeki ***maska*** haklarını tanımasına neden olmuş olabilir.

60 *Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 116, 133b.

61 *Age*, vrk. 201, 292 ve 52.

62 Muhibbüddîn'in bir fetvası için bkz. *age*, vrk. 45 ve Abdurrahmân'ın bir fetvası için bkz. vrk. 133b.

satılamaz, miras alınamaz. Felahâ ise toprak işlemenin kendisini anlatır ve hukukî açıdan bir meta oluşturabilir, alınabilir, satılabilir ve miras edilebilir.[63]

On yedinci yüzyılın sonunda Şam müftüsü olan İsmâîl el-Hâik fetva mecmuasında ***meşeddi'l-meske*** olarak bilinen çiftçinin hakkına bir bölüm tahsis etmiştir. Bu hak vakıfta ve hazîne arâzîsinin iki türünde (el-Hâik'in sözleriyle ***mîrî*** ve ***timârî*** arâzîde) sabittir. Kendisinin Şam'lı selefleri gibi o da ***kirdâr*** ve ***hakk-ı karâr***dan bahsetmez.[64] El-Hâik'in İmparatorluk kanunlarının hukukî tabirlerine gönderme yapmaksızın yerel bir kavram olan ***meşeddi'l-meske***'yi tartışması dikkat çekicidir; bu hakkın doğuşunun sarf edilen emekten kaynaklandığına dair pek fazla iddia yoktur.[65] El-Hâik bu konuya sadece erkek bireylerin bu haklara varis oluşlarını meşrulaştırırken, sultanın toprağı onu işleyebilecek erkeklere emanet ettiğini ve aynı sebeple kadınların verasetten dışlandığını vurgularken değinir.[66] El-Hâik –kanunla uyumlu bir biçimde– 10 yıl boyunca kanunî itiraz olmaksızın ekim yapan ve toprağın vergisini/kirasını ödeyen birinin, hissesini yöneticinin başka birine devretmesini engelleme hakkı edindiğini kaydeder. Fakat kanunun hükmünün aksine, buradaki haklar ***mîrî*** arâzîde olduğu gibi vakıf arâzîsindeki çiftçi için de öngörülmüştür. Kullanma hakkı değerlidir; el-Hâik, vakıf veya ***mîrî*** arâzînin yöneticisinin izniyle çiftçinin bu haklara istinaden borç alabileceğine veya onları başka bir çiftçiye devredebileceğine dair yorumda bulunur.[67] Çiftçinin hakkı için sadece bir Suriye tabiri olan ***meşeddi'l-meske***yi kullanmasına rağmen, sonraki Şam müftüleriyle kıyaslandığında el-Hâik'in fetvaları, çiftçinin konumunu bir yarı-makam olarak gören devlet merkezindeki klasik bakıştan çok az ayrılır. Şam müftülüğündeki halefleri olacak olan Ali

---

63 Bkz. İbn Abidin: *el-Ukûd,* c. 2, s. 181. İbn Abidin, ekinden ayrı olarak çiftçiliğin, yani emeğin değerinin satılabileceği konusunda Abdurrahmân'la aynı fikirde değildir.

64 Abdurrahmân el-İmâdî bir fetvada (ZAL. 5377, vrk. 53b) vakıf arâzîsindeki bir binanın sahipliğinden doğan hakkı ***kirdâr*** olarak değil ***alâ sebîli'l-ihtikâr*** olarak tanımlamaktadır.

65 ***Bâb-u Meşeddi'l-Meske min Fetâvi'ş-Şeyh İsmâîl el-Hâik Rahimehullâh,*** ZAL. 5677, vrk. 9b-10b.

66 *Age*, vrk. 9b, "***Arâzî beyti'l-mâl lâ turâs ve innemâ yedfe'uhâ men fevveda es-sultan emrahâ ileyhi ile'l-kâdirîn alâ ıslâhihâ mine'r-ricâl ve lâ hazz li'n-nisâ fîhâ.***" Bu cümle el-Nâblûsî'nin kadınları mirastan ayırmasıyla paralellik gösteriyor; ***krş.*** yukarıda s. 25.

67 El-Hâik: ***Bâb-u meşeddi'l-meske,*** vrk. 9b bir ***rehn*** hakkında yazmaktadır. Bu tür 'teminatların' yasal statüsü hakkında bkz. s. 38.

el-İmâdî (ö. 1706) ve Abdülganî el-Nablûsî'nin (ö. 1731) ileride yapacakları gibi, o ***meşeddi'l-meske*** hakkının çiftçinin toprağı temizlemesi, sürmesi, gübrelemesi ve işlemesinden doğduğu savını ileri sürmez. El-Hâik'in toprağı on yıl işlemeye vurgusu onun daha geniş Osmanlı uygulamaları çerçevesinde yazdığını ortaya koysa da, hiçbir yerde o Ali el-İmâdî'nin yaptığı gibi ***hakk-ı karâr/kirdâr*** ile ***meşeddi'l-meske***yi eşdeğerde kabul etmez.

On yedinci yüzyıl Suriye ulemâsının yorumlarındaki farklardan ortak anlayışlarına dönecek olursak, burada çiftçi için tek tip bir hakkın doğmaya başladığını görürüz. Esas olarak ***mîrî*** arâzîyi yöneten kanunun aksine, belki de Memlûk tabirlerinden türemiş[68] bir yerel hukukî kategori olan ***meşeddi'l-meske***, emek/yatırım ile doğan hakkı anlatan bir tabir olan ***kirdâr*** ve imparatorluk kanununda yankılanan ***hakku'l-karar*** ile birlikte kullanılagelmiştir.

On sekizinci yüzyıl ortalarında çiftçinin topraktaki haklarının mizacını sorunlu hale getiren bazı girift hususlar var gözüküyor. İlki, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda bir çiftçinin hakları, nihai olarak isminin devlet veya tahsisi yapan (***sâhib-i arz***) tarafından tutulan kayda girmesiyle (***defterli***) yürürlüğe konulurken, on sekizinci yüzyılda haklar üzerindeki tartışmalarda delil olarak bu tür kayıtlara çok az işaret vardır; hatta bu Ali el-İmâdî'de olduğu gibi defterdârın ***mîrî*** arâzîdeki hakları tanımlamada nihai yetkiye sahip olduğunu tanıması durumunda bile böyledir. Bu yüzden haklar üzerindeki tartışmaların başka temeller üzerine inşa edilmeleri gerekmekteydi. İkincisi, çiftçinin vakıf ve ***mîrî*** arâzî üzerindeki haklarının devrine ilişkin ilkelerin birleştirilmesi, bu genel hak için kira veya yarı-makam nitelemesinden farklı bir temelin geliştirilmesi manasına geliyordu; bunun sebepleri hukukî öğretiden değil, aksine ***mîrî*** arâzîde çiftçilerin uzun vadeli kullanım hakkı varken vakıfta kısa vadeli kiraların sürdürülmesinin imkânsızlığından kaynaklanmaktaydı.[69]

---

68 Bkz. Rabiâ, *The Financial System of Egypt 1169-1341* (1972), s. **66**: Alt seviye iktâ memurları arasında en önemli olanı ***muşidd*** veya ***şadd*** olarak adlandırılan ***şadd*** mutasarrıfıydı. ***Şadd*** teriminin Suriye Arapçasında çift sürmek anlamına geldiği doğrudur fakat ***meşeddi'l-meske*** deyimindeki hali, bu terimin kökeninin Memlûk vergi değerlendirmeleriyle ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

69 Bu öğreti diğer mezheplerin fikirlerine karşı bir savunma stratejisi olarak geliştirilmiş olabilir: Hanefî mezhebinde vakıf arâzîsinin kiralanma süresi olan üç yıldan daha uzun süreli kiralamalara izin veren Malikî fıkhına karşı, bir çiftçiye ***vakıf*** arâzîsinde meske hakları tanımayı reddeden Hanbelî fıkhına karşı ve çiftçinin ***mîrî*** arâzîdeki (daha doğrusu zorla fethedilerek elde edilmiş arâzîlerdeki) hakkını ***ihya'l-mevât*** paralelinde tam bir mülk hakkı olarak kabul eden Hanbelî yorumlarına karşı.

İşlenebilir topraktaki *meske* tartışması çoğunlukla ***kirdâr*** ile paralellik taşır: vazedilmesi toprak yöneticisinin müsaadesini gerektiren ağaçlar, bitkiler, duvarlar ve alındaki gerçek mülkiyet hakları. Ulemânın karşılaştığı sorun şudur: eğer ***kirdâr*** hadisesinde somut nesnelere (ağaçlar ve binalar) verilmiş emek alınıp satılabiliyor ve metaya dönüştürülebiliyorsa, işlenen toprak üzerinde bu sınır tam olarak nasıl çizilebilecekti? Eğer çiftçi terk edilmiş devlet arâzîsini işlediyse altı yıl içinde ***hakk-ı karâr*** elde edebilirdi; halbuki daha önce ekilen topraklar için standard kural on yıl idi.[70] Peki bu durumda hayvan gübresi veya diğer tür gübrelemek, taşları temizlemek veya ekilecek alana yeni toprak getirmek türünden sarf edilen emek durumunda öngörülen nedir? *Kirdâr* tabirinin, yakın anlamlısı ***hakk-ı karâr*** ile birlikte, işlenebilir toprak için de kullanılması şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla söz konusu olan sadece el-Ramlî'nin işaret ettiği zilyed önceliği değil, çok daha iddialı yarı-mülkiyet hakkı iddia eden potansiyel bir taleptir. Ve öğretide bu soruna getirilen çözüm, sürekli tartışılan işlenen toprakta ziraat yapma hakkının kadınlara geçip geçmeyeceği meselesi açısından belirli sonuçlar doğurmuştur.

Ara mülkiyet hakları üzerindeki bu tartışmaların arkasında çok daha genel bir gelişme olan toplumun ortak özyönetim anlayışının inkışafı yatıyor olabilir; bu gelişme münferit çiftçilerin "kayıtlarla idare"den mahrum olmalarına paralel bir tarz içerir.[71] Yarı-mülkiyet haklarının sabitleşmesini gözlemleyebileceğimiz tek yer tarımsal alan değildir. Ara sahiplik haklarının bir zanaat makamına girişi, dolayısıyla kolektif bir ticârî hukukî şahsiyete üyeliğe işaret ettiği şehir yaşantısında bu daha da belirgindir.[72] Bu, köylülerin ortak

---

70 *Krş.* Ali el-Murâdî'nin fetvası (ö. 1771); bu fetvada çiftçi, timâri'nin izin vermesinden sonra arâzîyi sürmeye başlamasından sekiz yıl sonra *meske*yi elde etmektedir; *Mecmû'u Fetâvi'l-Murâdiyye*, ZAL. 2642, vrk. 329.

71 Bkz. *Fetâvâ Abdurrahmân Efendi el-İmâdî*, ZAL. 5377, vrk. 65a; bu örnekte iki köy, ***hâkim-i örf*** önünde toplu olarak aralarındaki bir su bölüşümünü görüşmektedir. Bir köyün vergi otoriteleri karşısındaki kolektif sorumluluğunun sınırları konusunda bkz. vrk. 76a; ve İmâdüddîn el-İmâdî'nin fetvası (1658). Bu fetvada meske sahibi bir grup köylü arâzînin vakıf statüsü konusunda tüzel bir kişi olarak tanıklık yapmaktadır (*Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 292). On sekizinci yüzyıldaki Osmanlı toplumunu karakterize eden özerk korporatizmle igili olarak ***krş.*** Veinstein'ın "H. İnalcık'ın 18. Yüzyıl Osmanlısının Mâlî Sorunlarıyla İlgili Görüşleri" *Oriente Moderno*, n.s., xviii/1 (1999) s. 1-10.

72 Akarlı: "*Gedik*".

bir *meşeddi'l- meske* edinme çabalarına paralellik gösterir.[73] Sonuç olarak en azından şu söylenebilir: Johansen'in geç dönem Hanefî fıkhını köylü mülkiyet haklarının sonunun açık bir anlatısı olarak okumasının on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar söz konusu olduğunda gözden geçirilmeye ihtiyacı vardır.[74] Bu dönemde olan şey daha ziyade mülkiyet fikrinin gayet derinden değişime uğramasıdır.

Bu gelişmeler, on sekizinci yüzyıl ortaları ve sonlarından itibaren Osmanlı kanunundaki sözcük dağarcığının Suriye hukuksal metinlerindeki geleneksel söylem ile kaynaşmasının bir nedeni olabilir. Çünkü kanundan gelen kavramlar çiftçinin hakkının ve müşterek hakların mülkiyeti ima eden mizacına sınırlar koymayı amaçlar. Hâmid bin Ali'nin (ö. 1758) fetvalarının *Bâb-u Meşeddi'l-Meske* bölümü ile İbn Abidin'in (ö. 1835) geniş şerhleri ve Ubeydullah bin Abdülganî'nin 1796 tarihli *en-Nûru'l-Bâdi fi Ahkâmil-Arâzi* adlı risalesi kaydadeğerdir.[75] İlki hacmi ve Türkçe eserlerin iktibasıyla dikkati çeker. İbn Abidin'in müteakip yorumu *meske* tartışmasını o günün aracı mülkiyet hakkının her türünün bir tahliline götürür: *meske, kirdâr, kima, gedik, hulûv* ve *marsâd*.[76] Ama Hâmid el-İmâdî'den daha bariz olarak İbn Abidin, bir arâzî parçasına emekten veya çiftçinin getireceği nesnelerden (kemre, toprak vb.) işlenmiş dönüşümlerden hak devşiren okumaları kaçırarak, çiftçinin işlenen topraktaki hakkını mücerret bir hak ile sınırlamak istemektedir. İbn Abidin bunları veraset hükümlerine tabi, fakat topraktaki hakların mizacında bir değişiklik kılmayan ayrı nesneler olarak yorumlar. On dokuzuncu yüzyıl Toprak Kanunnâmesi de aynı şekilde *mîrî* arâzîdeki sahiplik konusunda bu yaklaşımı benimseyecektir.

Kendisini Abdülganî el-Nablûsî'yle çalışan şeyhin şeyhinin bir öğrencisi olarak tanıtan az bilinen bir kişilik olan Ubeydullah, risalesini dostlarının talebiyle toprağı ilgilendiren hüküm ve tariflerin açıklanması niyetiyle telif ettiğini belirtmektedir.[77] Risalenin yapısı Şam fetva ve fıkıh metinlerinin düzeninden ayrıdır. Toprağın hukukî sınıflarını sıralayarak başlar: *öşrîyye,*

---

73 *Fetâvâ Beni'l-İmâdî*, ZAL. 5864, vrk. 116.

74 Johansen: *The Islamic Law*, s. 106, 117.

75 İlki İbn Abidin'in *el-Ukûdü'd-Dürriye*'sinde kısaltılmış ve edite edilmiştir. Cemaziye'lâhir 1211AH/ Aralık 1796 tarihli olan ikincisi ZAL. 4400, vrk. 134-52'dedir.

76 *el-Ukûd*, c. 2, s. 181-3.

77 *en-Nûru'l-Bâdi fi Ahkâmil-Arâzi*, ZAL. 4400, vrk. 134a.

*harâciye, arâzî-i memleke ve arâzî-i havz. Harâciye*nin alışıldık bir tarifinin ardından Ubeydullah, *el-Hadîkatü'n-neddiye*'den el-Nablûsî'nin toprağın altı kısımlı tasnifini aktarır.[78] Ubeydullah, el-Nablûsî'nin beşinci türünü bir *meske* tartışmasına açar ve sonra el-Nablûsî'nin altıncı türünden *mîrî* arâzî üzerine Osmanlı imparatorluk kaynaklarından tüm temel kuramsal (*nazarî*) konuların ve tatbiki hükümlerin uzun bir münakaşasına geçer. Risale ilgili tüm tarihi tartışmaları gözden geçiren bir çeşit araştırma makalesi gibi yazılmıştır. Tahlilinin Hâmid el-İmâdî ve İbn Abidin'den daha az keskin olmasına rağmen,[79] Ubeydullah çiftçinin topraktaki haklarını belirleyen kanunların, padişah fermanlarına tarihli göndermeler ve Ebussuud ile Üskübî'nin temel Türkçe fetva külliyatlarından devşirilen hükümlerin de dahil olduğu, benzersiz bir sunumunu verir. Eğer eserin destekli bir iddiası varsa, bu çiftçi haklarını düzenleyen hükümlerden ziyade Osmanlı vergi nizamının kuşkulu bir hukukî temele dayandığı iddiası olarak gözüküyor. Böyle yargılar ulemâ arasında ender değildi ve bu bölümde daha önceki böyle bir kınamaya değinmiştik. Fakat Ubeydullah'ın risalesinin önceki Arapça külliyatın metinlerinden ayrıldığı yer, onun örgütleyici ilke olarak vergiyi değil, arâzîyi almasındadır; kaydetmeliyiz ki, bu başlık on sekizinci yüzyılda İstanbul'da fetva külliyatlarında ortak hale gelmişti.[80] Ubeydullah'ın risalesi geriye değil ileriye bakar, yani izleyen yüzyılın temel hukuk metni olan, toprak türlerinin tasnifi ile başlayan *1858 Arâzî Kanunnâmesi*'nin kavramsal düzenlemesine yakındır.

Çiftçinin hukukî şahsiyeti

On yedinci ve on sekizinci yüzyıl fakihlerinin yöneticiye verilen çeşitli yetkileri iki şahsiyet arasında, yani vergi tahsildarı ve defterdâr (veya mütevelli) arasında böldüklerini gördük. Fakihler benzer şekilde çiftçinin hukukî şahsiyetinin doğasını da tartışmışlardır. Tartışmanın merkez noktası kendi hissesini (*kesrü'l-feddân*) terk eden çiftçinin yine de vergisini ödemeye mü-

---

78 *Krş.* s. 41.

79 Üstelik yazar referanslarında bazen İbn Abidin'den daha belirsiz bir biçimde bazı küçük hatalar yapmaktadır.

80 Şu başlıklara sahip bölümler vardır: "*Fîmâ yete'allak bi'l-arâzî*" (Yahyâ Efendi, 1644), *Fetâvâ,* ZAL. 2600, vrk. 319a-324a; *'fi'l-arâzî'* Feyzullah: *Fetâvâ,* s. 570-72 ve Abdürrahîm: *Fetâvâ,* vrk. 501b-524b; ve "*Fasl fi'l-Arâzî*" Yenişehirli: *Behcetü'l-Fetâvâ,* s. 640-42.

kellef olduğunu (bu sorumluluk babanın ölümünden sonra oğluna geçerdi) ve yöneticinin on yıl içinde çiftçiyi zorla köyüne geri getirme yetkisinin olduğunu şart koşan kanunun hükümleriydi.[81] Çiftçinin toprağını terk etme ve köyünden göçme özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalar tartışmanın özü haline geldi. Aşağıdaki inceleme bağımsız âlimler olarak yazan fakihlere gelmeden önce Şam'daki resmî Hanefi müftülerince yazılan fetva külliyatlarını gözden geçirir.

On yedinci ve on sekizinci yüzyılın resmî Şam müftüleri

On yedinci yüzyıl nüfus hareketleri ve kırsal bölgelerden kentlere göçe şahitlik etmiştir. Bu yüzden sadece öğretide değil, uygulamada da gerilim, hissesini terk eden çiftçinin geri döndürülmesi ilkesi çevresinde yoğunlaşmıştır. Yüzyılın ilk dönemlerinin fetvaları siyasî ve askeri yetkililerce uygulanan şiddeti eleştirir, fakat ***kesrü'l-feddân*** veya kanunen uygulanan çiftçilerin göçü üzerindeki sınırlamalara dair uygulamaları reddetmezler.

Müftü Abdurrahmân el-İmâdî (ö. 1641) ile başlayan bu tür meseleler fetvalarda göze çarpar hale gelmiştir. ***Hâkim-i örf***'ün kendi köyleri dışına yerleşen bireyleri para cezasına çarptırmasını dini geleneğe aykırı bir yenilik (***bidât***) olarak tanımlar.[82] Yine de sultanın fermanıyla bu yükümlülüklerden

---

81 On altıncı ve erken on yedinci yüzyılda, arâzî boş kaldığı sürece vergi ödeme sorumluluğu sınırsızdı; bkz. "***Osmanlı Kanunnâmeleri***", ***Milli Tetebbular***, s. 305. 18. yüzyılın başlarındaki kanun derlemeleri (bkz. Akgündüz: ***Kanunnâmeler***, c. 9, s. 487) ekilmemiş arâzîler için vergi ödeme sorumluluğunun nasıl sona erdiğini açıklamamaktadır fakat on yıldan sonra, başka bir yerleşimin kütüğüne kayıt yaptırmanın bir kişinin yasal statüsünü yeniden tanımladığını vurgulamaktadır: SK. Esâd Efendi 587, vrk. 83b'de bir çiftinin 'eski kanun' olarak sultani ***evkâf***'a geri döndürülmesindeki on yıl kuralı tanımlanmakta, SK. Esâd Efendi 852, vrk. 60b-61a'da on yıldan sonra bir kasabada ***re'âyâ***'nın yeniden kaydedilmesi tartışılmakta, vrk. 62a-b'de ise on yıl kuralı anlatılmaktadır.

82 On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Anadolu müftülerinin hangi ölçüde bu tür yargılarda bulunduğu belli değildir. ***Surretü'l-Fetavâ***, ZAL. 6143, vrk. 21b'de el-Sakizî (ö. yakl. 1650) tarafından Ebussuud'a atfedilen bir yargıda, toprağını terk eden bir çiftçinin (ekimini bir başkası devralmıştır) ***çift bozan resmi*** (***Resm-u nakd-i feddânihi***) ücreti ödemesi talebinde bulunan sipahinin bu talebi reddedilmektedir. El-Sakizî'nin anlatımına göre sultan kadıların bu tür kuralları desteklemesini önlemiştir. Fakat buradaki olayda arâzînin boş bırakılmamış olması, bir başkası tarafından devralınmış olması önemlidir. Kısacası, el-Sakizî bu uygulamadan rahatsız görünmekte ve ***Li-enne resme nakdi'l-feddân haram mahd*** diye yazmaktadır fakat

hariç tutulan dini görevliler, öğrenciler ve âlimler için bu yeni uygulamayı resmen reddeder.[83] Diğer yandan Abdurrahmân bir diğer fetvasında harap haldeki bir köyde ziraat yapmak için başka bir köyden bir topluluğu getiren bir timâr sahibinden bahseder. Bunlar orada dört yıl bulunduktan sonra bedeviler gelmiş ve evler ile ürünleri mahvetmişlerdir. Sonra timârlı sipahi çiftçileri tahrip edilmiş köye dönmeye ve aradan geçen zaman için ***kesrü'l-feddân***'ı ödemeye zorlar. Abdurrahmân bu talebi açıkça reddeder. Fakat çiftçiler köyün üçüncü şahıslar tarafından tahrib edilmesinden dolayı kaçtıklarından, fetvadaki bu yorum kanun ile ihtilaf halinde değildir. Müfti İsmâîl el-Hâik 40 küsûr yıl önce Şam'a göçmüş bir adamın çocuklarının köyün yöneticisi

---

tıpkı aynı dönemin Şam müftüleri gibi bunu kanunun izin verdiği biçimlerde açıkça kınamamaktadır. El-Üskübî'nin *Zâhiru'l-Kudât*'taki fetvalarına Şeyhülislâm Yahyâ Efendi Minkarizâde (1677, *age*, s. 392-3) ve Şeyhülislâm Bahâi Efendi'nin (1654, *age*, s. 75-7) değil, Yahyâ Efendi'nin (muhtemelen Şeyhülislâm el-Zekeriyyazâde Yahyâ Efendi; 1644, *İlmiyye Salnâmesi*, s. 364-5) koleksiyonları eklenmiştir. Bahâi Efendi'nin fetvaları anlayışta bir değişime işaret etmektedir. Dört fetvada ***mîrî*** arâzînin tapu sahibi üç yıldan uzun bir süre arâzîyi ekmeden bırakmıştır: İlki arâzîyi yedi sekiz yıl ekmeden bırakan bir sipahiyle ilgilidir; ikincisi arâzîsini üç yıldan uzun bir süre boş bırakan sıradan bir çiftçiyle ilgilidir; üçüncüsü arâzîsini beş altı yıl ekmeden bırakan reşit olmayan biriyle ilgilidir; ve *mesele* 426'da tanımlanan dördüncü fetvada, çiftçi nadas etmek için bile olsa arâzîsini sürmeye döndüğü sürece toprak yöneticisi o arâzîyi başkasına verememektedir. Tüm durumlarda çiftçiler arâzî başkasına verilmeden onu tekrar elde edebilmektedir. Bu durum, ***sâhib-i arz***'ın, işleyeni tarafından üç yıldan uzun süre ekilmeden bırakılmış arâzîye tapu hakları verebilmesi genel prensibini geçersiz kılmamaktadır (bkz. *age*, s. 449, *mesele* 396) ve de tapuyu elinde bulundurmaya devam eden kişi arâzî vergisi ödemek zorundadır (bkz. *age*, s. 451, mesele 412). Fakat bir bütün olarak değerlendirildiğinde, buradaki vurgu çiftçinin arâzîdeki hakkını kaybetmesinden ziyade toprak yöneticisinin makul hareket etmesi üzerindedir. Dolayısıyla yönetici sadece şahsi nedenlere dayalı olarak izin vermeyi reddedememektedir (*mesele* 410, s. 451) ve eğer ısrar ederse, kadı onun uygulamalarını zorla bozabilmektedir (*mesele* 423, s. 452-3). Çiftçinin hakkının gücü ile ilgili olarak *krş.* Abdürrahîm: *Fetâvâ*, vrk. 502a ve 517a-b. Daha önceki fetvalarda bulunmayan, daha önce kaldığı yerle tüm ilişkilerini kesmiş olan bir kişiyi tanımlayan ***kat-i alâka*** terimi külliyatta da ortaya çıkmaktadır (bkz. Bahâi Efendi, *age*, s. 451, *mesele* 412, s. 455, *mesele* 444 ve s. 455, *mesele* 443, ref. Ahmed Efendi el-Mûid, 1057AH/1647). Ayrıca bkz. Abdürrahîm: *Fetâvâ*, vrk. 22b: "***Zeyd karyesinden kalkıp bi'l-külliye kat-i alaka edip varıp aher karyede tavattun edip badehu müharrir-i vilâyet Zeydi karye-i aheride raiyyet kayd ve tahrîr ile hâlâ karye-i evvel sipahisi Zeyd'den resm-i raiyyet almağa kâdir olur mu? El-cevab olmaz.***"

83 *Fetâvâ*, ZAL. 5377, vrk. 82b.

tarafından geri döndürülüp orada yaşamaya zorlanmalarını reddeder, fakat bu fikrini daha ziyade Abdurrahmân el-İmâdî gibi sultanın irâdesine dayandırır.[84] Ali el-İmâdî (ö. 1706) de bu şekilde Osmanlı kanun ilkelerine doğrudan meydan okumaz, fakat örneklerinin aşırılığı bu kanun hükümlerinin uygulanmasından ciddi adâletsizliklerin doğabileceğini gösterir. İlk fetvası 20 yıl önce terk edilmiş bir köy hakkındadır: Ali el-İmâdî köy reisinin (*üstâdü'l-karye*) bir çiftçiyi zorla köye döndürme hakkı olduğunu reddeder. İkinci fetva babası 30 yıl önce belirli bir köyde yaşamış olup orada artık mülkü bulunmayan bir keşiş hakkındadır; el-İmâdî köy ahâlîsinin keşişten 'insanların korunması için' vergi talep etmeye hakkı olmadığına kanaat getirir. Üçüncü fetva bir yıl önce evlenen ve karısıyla bir köye göçüp hemen ardından kayıplara karışan bir adamla ilgilidir. Ali el-İmâdî adamın esas köyünün ahâlîsinin, kadını kocasının mesul olduğu vergileri ödemesi için zorla oraya o köye getirme çabasını desteklemeyi reddeder.[85] Yine Şam müftüsü olan akrabası Muhammed el-İmâdî'nin de (ö. 1723) benzer fetvaları vardır.[86]

Abdülganî el-Nablûsî'nin fetvaları benzer sorunları konu edinir: Bir köyün ahâlîsi uzun süre önce orayı terk etmiş bir adamı 'gurbet vergisi' (*mâlü'l-gurbiye*) ödemeye zorlayabilir mi?[87] Köyün reisi 50 yıl önce Şam'a göçmüş ve köyde hiç mülkü olmayan iki gayrimüslimi köyün vergilerinin bir kısmını ödemeye zorlayabilir mi? Bir köyün yöneticisi (*mütekellim ale'l -karye*) Şam'da doğmuş, babası 60 yıl önce şehre göçmüş bir zimmîyi (Hıristiyan veya Yahudi) babasının doğduğu köye dönmeye ve çiftbozan vergisini ödemeye zorlayabilir mi? Cevap tüm hallerde olumsuzdur. Son bir soru resmen ulemâyı hükümet yöneticileriyle karşı karşıya getirmektedir. Bir köyün yöneticisi (*zâ'imü'l-karye*) 40 yıl önce Şam'a göçen bir kısım kimsenin köye dönmesini ve geçen her yıl için ceza ödemelerini talep eder. Köylüler o köyden olmalarına rağmen orada mülklerinin olmadığını kaydederler. Sonra dört mezhebin dördünden de fetva alırlar; bu temelde kendilerinin Allah'ın mülkünde istedikleri yerde yaşama haklarının olduğu ve buna muhalefet edilemeyeceğini belirten bir hüccet alırlar. El-Nablûsî bu belgeye hürmet edilmesi gerektiğini söyler.[88]

---

84 *Fetâvâ*, ZAL. 5864, vrk. 146b.
85 *En-Nuru'l-Mübin*, ZAL. 7508, vrk. 68a.
86 *Age*, vrk. 70b-71a.
87 *Fetâva'n-Nablûsî*, ZAL. 2684, vrk. 199.
88 *Age*, vrk. 201.

Şam'ın Hanefî müftülerinin tümünün fikirleri çiftçinin göçtüğü yerde kalma hakkını destekler, fakat hiçbirisi, bu ilkeyi mutlak manada kınayan bir risale yazan Abdülganî el-Nablûsî'nin kısa resmî müftülüğünde yazılan fetvaları dahi, Osmanlı kanununu karşısına almaz. Yukarıda alınan son fetvada el-Nablûsî bunu kanunun meşru zaman tahdidi (10 veya 15 yıl) çerçevesinde değil, insanın istediği yerde yaşama özgürlüğü/hakkı kapsamında öne sürer.

Bu akıl yürütme şekli konuyla ilgili üç fetva kaleme alan Hâmid bin Ali'nin fetvalarında ortaya çıkar. İlki vakfın mütevellisi ve köy subaşısının çiftçiden orada yaşamak için dönmesini istediği vakıf arâzîsindeki bir çiftçi hakkındadır; ikincisi dini ilimler çalışmak için köyünden ayrılan bir adamı *şeyhü'l-karye*nin geri döndürme çabasına dairdir. İkisi de insanın Allah'ın mülkünde istediği yerde yaşama hakkının olması temelinde reddedilirler: ***el-bilâd bilâd Allah ve'l-ibâd ibâd Allah.***[89] Üçüncü olay bir köyün ahâlîsinin Şam'da yaşayan fakat köyde vergisini verdikleri arâzîleri olan iki zimmîyi köye döndürme ve kelle vergisindeki paylarını ödetme çabasıyla ilgilidir.[90] Hâmid bin Ali, köyde yaşamayan arâzî sahiplerinden 'kellenin korunması' için her türlü vergi tahsili çabasını reddeder. Bu defa da seçilen örnekler kanunun şartlarına aykırılık taşımazlar. Fakat önceki fetvaların aksine kişinin köy dışında geçirdiği on yıllardan bahis yoktur ve fetvalar kişinin istediği yerde yaşamak için mutlak özgürlüğünü öngören Şâfiî kaynaklarını alıntılar.

On sekizinci yüzyıl sonlarının Murâdiye fetva külliyatlarında hiçbir fetva çiftçinin köye zorla döndürülmesiyle ilgili değildir ve sadece birisi ekimin bırakılması için ödeme konması hususundadır. Bu ortak bir biçim kazanır: Bir soru köy ahâlîsinin bir kısmının kaçması ve diğerlerinin de ölmesiyle vergi ödemelerinde açığın oluştuğu (***ve aleyhi mal meksûr***) bir durumla ilgilidir. Zeyd (köyde) yaşayanlara şer'i ve kanunî temeli olmaksızın toplam vergiyi yüklemek istemektedir.[91]

Şam müftüleri ***kesrü'l-feddân*** veya ***en-nakl cebren*** ilkelerine asla şevkle sarılmamışlardır. Bu yüzden fetvaları müftünün bu önlemlerin belli uygulamalarını reddedebileceği aşırı örneklerden seçilmiştir. Ancak Şam'ın resmen atanmış Hanefî müftüleri kanunun düzenlemelerine doğrudan karşı çıkmazlar. Yine de Hâmid el-İmâdî'nin çiftçinin serbest sözleşme ile çalışan bir

---

89 Hâmid el-İmâdî: *Muğni'l-Mustefti,* ZAL. 5655, vrk. 328b-329a.

90 İbn Abidin: *el-Ukûd,*c. 1, s. 283 ve cilt 2, s. 165-6.

91 Ayrıca bkz. *Mecmu'Fetâvi'l-Murâdiye,* ZAL. 2642, vrk. 345.

fail olduğu öğretisini desteklemek için Şâfiî fakihleri alıntılaması on sekizinci yüzyıl ortasındaki bir değişimi işaretlemektedir.

İbn Abidin, Hâmid el-İmâdî'nin fetvaları üzerine yorumunda ikinci fetvayı ihmal eder ve kendisi bu konuda yorum yapmaz.[92] Bu onun için bunun geçersiz bir yorum olduğunu akla getirmektedir.

Makamdan bağımsız yazan fakihler

Abdurrahmân el-İmâdî'nin bir padişah fermanına işareti, Abdülganî el-Nablûsî'nin fetva üzerine fetvası ve Hâmid el-İmâdî'nin Şâfiî kaynaklarına referanslarının dışında Şam müftüleri fikirlerini desteklemek için kaynaklara gönderme yapmaz. Ancak kuşkusuz kendilerinin bir derece farkında oldukları çiftçinin hukukî şahsiyeti hakkında Hanefî içtihatlarının yansımalarının mantıki bir silsilesi vardı.

Mesele Osmanlıların Mısır'ı fethini takiben ortaya çıkmıştı. Hem Zeyneddin İbn Nüceym (ö. 1563) hem de kardeşi bu konuya değinmişlerdir. İbn Nüceym şöyle yazar:

> Mısır arâzîsinin vergilendirilmekten ziyade kiralandığını izah etmiştik, öyleyse çiftçi toprağı terk edip kira ödemeyi kestiğinde hiçbir şeyden sorumlu tutulamaz; sonuçta bu durumda hiçbir zorlamaya maruz bırakılamaz ve eğer kimi çiftçiler tarımı terk edip şehirde yaşarlarsa hiçbir borç yükümlülüklerinin olmayacağı da bilinmelidir. Bu yüzden, bazı zalim kişilerin çiftçinin zararına yaptıkları, özellikle çiftçi kendisini Kur'ân'a adamak ve el-Ezher Camii'nde öğrenci olarak bulunmak istediğinde yasaklanmıştır.[93]

İbn Nüceym burada savını çiftçi ile yönetici arasındaki ilişkinin kira ilişkisi olduğu şeklindeki geç Memlûk yorumu üzerinden kurar. Kısacası sözleşmenin karakteri ilişkiyi belirlemektedir.

Çiftçinin toprağın kiracısı olarak göçme özgürlüğüyle ilgili İbn Nüceym'in iddiası sonradan Hayreddin el-Ramlî'nin (ö. 1671) fetva külliyatında tamamen alıntılanacaktır.[94] El-Ramlî, çiftçinin hissesini terk etti-

---

92 İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 1, s. 283 ve c. 2, s. 283.

93 Zeyneddin el-Şehir bi-İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (1893), c. 5, s. 118.

94 *El-Fetâva'l-Hayriyye*, c. 1, s. 100. El-Ramlî'nin temel argümanı; "*Ve inne arz beyti'l-mâl lâ haraç fihâ ve'l-me'huz minhâ ücra fe lâ şey ale'l-fellâh lev a'tâ lehâ ve hüve gayru muste'cir lehâ ve lâ cebr aleyhi bi-sebebihâ*". El-Ramlî iki İbn Nüceym'in de görüşlerine referans verme konusunda yalnız değildir. Hem eş-Şürunbülalî

ği takdirde vergisini vermek şeklinde mutlak vazifesinin bulunduğu *harac* arâzîsi[95] ile, yönetici ile çiftçi arasında kira ilişkisinin bulunduğu, yani hukukî durumun İbn Humam'ın Mısır için belirttiği gibi olduğu, Şam topraklarını birbirinden ayırır.[96] Tecrübe kabilinden olsa da, el-Ramlî Suriye'deki arâzînin hukukî durumunu açıklarken geç Memlûk müçtehidlerinin hükmüne dayanır ve Ebussuud ve Osmanlı müçtehidlerinin yorumuyla kendi arasına mesafe koyar.[97]

El-Ramlî'nin önemli bir fetvası bir yarısı vakıf, diğer yarısı *sultanî* (yani *mîrî*) olan ve sakinlerinin çoğu fazladan vergilendirme ve adâletsizliklerden kaçmış bulunan bir köy hakkındadır. Vakfın nazırı 30 yıl sonra geri dönmeye ve terk ettikleri topraklar için borçlu oldukları tüm meblağı ödemeye zorlamak istediğinde, çiftçiler başka yerde yaşıyor olup, evlenmiş ve çoluk çocuğa karışmışlardır. Vakıf arâzîsiyle ilgili olarak âlimler çiftçinin zorla geri döndürülmesinin caizliği üzerine düşünmemişlerdir bile.[98] Karmaşık olan şey daha ziyade devlet arâzîsiyle ilgili savdır. Esasında El-Ramlî üç seçenek sunar. İlki İbn Nüceym'in fikridir. İkincisi bir çiftçi yetersiz hale geldiğinde veya kaybolduğunda veya kaçtığında Sultanın toprağı işlemek üzere başkasına verebileceği ve hatta kimsenin kiralamak istememesi durumunda satabileceği veya bu yapılamadığında *sâhib-i arz*'ın toprağı ziraate açmak için gerekli masrafı bir çiftçiye ödünç verebileceği şeklindeki harac arâzîsiyle ilgili klasik Hanefi öğretisidir. Ve üçüncü olarak El-Ramlî bu sonraki mezhebin, toprağın satış veya kiralanmasını reddeden hâkim olan yorumunu kaydeder. Hanefi görüşleri incelemesinin sonunda El-Ramlî bu yorumların hepsinde

---

(1659) hem de el-Haskefi (1677) İbn Nüceym'in ve kardeşinin *el-Bahr ve'n-Nehr*'ine referansta bulunmaktadır: *Kesru'l-feddân haram*dır. El-Ramlî'yle birlikte çalışmış ve Şam Müftüsü olarak görev yapmış bir âlim olan Alaaddin el-Haskefi'nin yorumlarında, çiftçilerle ilgili zorla iade konusundaki Osmanlı yargılarına bir referans bulunmamaktadır fakat kanun açıkça reddedilmemektedir; ki İbn Nüceym'in Mısır hakkındaki yargıları alıntılanmaktadır. Bkz. *Hâşiyetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsâr* (1838), c. 2, s. 467, el-Haskefi'nin kenar metni.

95 *el-Fetâva'l-Hayriyye*, c. 1, s. 96. Ayrıca bkz. asıl köyünden ayrılıp bir başka köye yerleşen bir çiftçinin *el-Haracü'l-Mukâseme* payını ödememesi hakkındaki fetva. El-Ramlî köyün insanlarının o çiftçiyi köyden atma hakkı olduğuna karar vermektedir.

96 *Age*, s. 96.

97 Ebussuud Şam arâzîsinin haraciye olduğuna karar vermiştir; bkz. Akgündüz: *Kanunnâmeler*, c. 9, s. 432, *mesele* 256'de el-Üskübî, *Zâhirü'l-Kudât*.

98 Kanun bu konuda biçimseldir; bkz. *Milli Tetebbular Mecmuası* i/2 (1903), s. 305: "*ama... evkaf reayasında bu kanun icra olunmaz.*"

de toprak yöneticisine tanınan sınırlı yetkinin çiftçiye karşı güç olarak kullanmasına müsaade edilmediği anlamına geldiği sonucuna varır. Bu tür hareketler adâletsiz ve yanlıştır ve Allah bunlara asla izin vermez.[99] El-Ramlî toprağın işlenmesini sağlamayla ilgili fıkıh geleneğinin çiftçinin icbarı tartışmasına asla girmediği noktasına kadar gider. El-Ramlî'nin getirdiği hukukî ilkeler zoraki döndürmeyi yasadışı görmesine rağmen, kendisi yine de çiftçilerin ağır vergi yükü ve adâletsizlikten dolayı kaçtıkları, bir başka ifadeyle kanunun kendisinin çiftçilerin kaçış bahanesi olduğu bir vakayı tartışır.

Zâhiriye külliyatında çiftçinin zoraki döndürülmesine dair iki risale vardır: Yâsîn ibn Mustafa el-Bikâî el-Dimeşkî el-Faradî el-Hanefî'nin (ö. 1095/1684) *Kitâb Nusret el-Müteğarribîn ani'l-Evtân ani'z-Zulme ve Ehli'l-Udvân* ve Abdülganî el-Nablûsî'nin *Tahyîri'l-İbâd fî Sukna'l-Bilâd* adlı eserleri.[100] Her ikisi de El-Ramlî'nin savlarıyla kıyas taşır, zira ikisi de farklı yollardan Remle'nin büyük fakihinin resmî hukukî mantığından hareket eder. Onun gibi el-Faradî de kanun ve padişah fermanlarıyla ihtilafta olmayan bir olayı tartışır: 15 yıldan fazla köyünün haricinde yaşamış Bika'dan bir din adamı, defterde isminin göründüğü köye kelle vergisini (*resm râ'iya*) ödemek için dönmesi emrine itiraz etmektedir.

El-Faradî'nin risalesinin yapısı karmaşık olup ahlaki ve hukukî savları harmanlar. Eser göçün peygamberlerin bir geleneği olduğunu ve din adamlarının inançlarını yaşayabilecekleri yerlere gitme vazifelerinin bulunduğunu kaydederek başlar. Risalenin yazımına ve başkadının (*kadi el-kudât*) müştekinin delilleri lehine ikna olmasına yol açan başvurunun bir taslağından sonra, El-Beyzâvî'nin Kur'ân tefsirinden sonra ikinci göndermenin Ebussuud'un yanlış yapanların Kıyamet günü cezadan kaçışlarının mümkün

---

99 El-Ramlî bunu meşrulaştırmak için İbn Nüceym ve kardeşinin iki özetine referansta bulunmaktadır; *el-Bahru'r-Râik ve'n-Nehrü'r-Râik: el-Fetâva'l-Hayriyye*, c. 1, s. 99-100. Hem Johansen (*The Islamic Law*) hem de Cuno'ya (*Was the land of Syria mîrî or mülk?*) göre, Suriye ulemâsının öğretisel tercihleri, merkezî devletin yetkililerine karşı bölgesel çıkarları temsil etmektedir. Bu örnek böyle bir yorumu desteklememektedir: hem vakıf mütevellisi hem de devletin sipahisi çiftçileri arâzîlerine döndürmeye çalışmaktadır.

100 El-Faradî'nin risalesi ZAL. 6879, vrk. 1-56a'dır; el-Nablûsî'nin risalesi *Mecmû'u Müştemil alâ 41 Risâle*, SK. Çelebi Abdullah Efendi 385/33', *Risâletü't-Tahyîri'l-İbâd fî Sukna'l-Bilâd*, vrk. 264b-270 ve ZAL. 4008, vrk. 42-4'tedir. Alaaddin tarafından yayınlanmış ve tercüme edilmiştir, "Deux fatwas du Şeyh Abdülganî el-Nablûsî", *Bulletin d'Etudes Orientales* xxxix-xl (1987-88), s. 7-37.

olmadığı şeklindeki benzer yorumuna[101] yapıldığı zulüm üzerine bir bölüm takip eder. Zulüm hayatı, nesebi, şerefi, aklı ve mülkü koruyan tüm dinlerce yasaklanmıştır.[102]

El-Faradî zulüm tartışmasını daha sonra kaynak türüne göre yapılandırır. Günahkârın, olduğu yerde anında cezalandırılması hususundaki hadislere geçmeden önce Kur'ân'dan alıntılarla başlar. Göç (hicret) takdir edilir, özellikle üzerinden 15 yıl geçtiyse zoraki geri döndürme ve para cezası yasaklanır, hukuk dışı yeni uygulamaların (*bidât*) engellenmesi önerilir ve yanlış yapanların ta'zir ile cezalandırılması salık verilir.[103] El-Faradî sonra toprak, harac konması, vakıf ve hazîne arâzîlerinin konumu hakkındaki Hanefi öğretilerini gözden geçirip İbn Nüceym ve sonraki âlimleri kira konusunda alıntılayarak önceki ulemânın bu konulardaki katkılarını gözden geçirir.[104] Son olarak, İbn Nüceym'den el-Ramlî'ye kadar Şâfiî ve Hanefî âlimlerin fetvalarının geniş bir külliyatını alıntılamadan önce, kendi döneminin Şam'daki Şâfiî, Malikî ve Hanbelî müftilerinin hukukî fikirlerine konu olan Şeyh Abdurrahmân el-İmâdî'nin bir fetvasıyla başlayarak fetvaları inceler.[105] Alıntılardaki odak çiftçiyi toprağı işlemeye ve köyüne geri dönmeye zorlama uygulamasını sadece bir zulüm değil, Allah'ı inkâr (*küfür*) olarak lanetleyecek kadar Hanefi fikirlerinin ötesine geçen Şâfiî Takiyüddîn el-Hüsnî'ye yapılan göndermelerdir.[106]

El-Faradî daha sonra adâletsiz kanunnâmelerin (urf/*örf*) ve zalim yöneticinin cezalandırılması üzerine fakihlerin yazılarını inceler.[107] Son kısımda Kur'ân, sünnet ve fakihlerin icmasından yola çıkarak bir adamın yurdundan ayrılması meselesine tüm bu delillerin ya bir ihtiyaç ve öneri üzerine veya izin verilen bir hareket olarak hükmettiğini ortaya çıkarır.[108] Bunu, ilki bir iltizâmın kiraya verilmesinin fikhi bir kınaması ve ikincisi de bir tarafın diğeri aleyhine şahitliğinin mahkemede kabul edilmemesini konu edinen bir çıkar çatışması olmak üzere (örneğin vergi tahsildarının çiftçiye karşı çıkarı), iki

---

101 ZAL. 6879, vrk. 5a: "*Ve mis luhú fî Ebu's-Suûd rahimehu el-Melikü'l-Mâbûd.*"

102 *Age*, vrk. 5b bugün "*Makâsidü'l-Kur'ân: Hıfzu'l-Enfüs ve'l-Ensâb fe'l-A'râz fe'l-Ukûl fe'l-Emvâl*" olarak bilinen şeyi ifade etmektedir.

103 *Age*, vrk. 13a.

104 *Age*, vrk. 13b-17b.

105 *Age*, vrk. 17b-20b.

106 *Age*, vrk. 20b-21b.

107 *Age*, vrk. 23a-34b.

108 *Age*, vrk. 34b-35a.

kısa bölüm izler.[109] Tövbekâr bir günahkâr kişilik ile bahsi kapatan el-Faradî, tövbenin psişik anlarını dikkatle inceler: Farkındalık, pişmanlık, kendini suçlama, hissi ıstırap, zihni azap ve dinî kefaret.[110] Risale sıradışı bir yapıttır. Kanun metniyle çekişmez ve lakin mağdur taraf ile tövbekâr günahkârın ıstıraplarının etkileyici bir tasvirini yapar. Fakat tövbeye kapıyı açar, zira el-Hüsnî'nin aksine meselenin küfür değil, zulüm meselesi olduğunu iddia eder.

Abdülganî el-Nablûsî hiçbir noktada el-Faradî'nin risalesini alıntılamaksızın bu konuda onun ötesine geçecektir. İnsanların "uzun süre önce" bir köyü terk ettikleri ve onlara yapılan kötü muamelenin tüm mezheplerce kınandığı benzer bir olayla başlamasına rağmen, sadece üç âlime gönderme yapmaktadır: Şâfiî Takiyüddîn el-Hüsnî,[111] el-Ramlî ve bir defa kısaca Ebussuud. Abdülganî vergi mecburiyeti konusunu göz ardı eder ve zoraki döndürmeye yoğunlaşır. El-Ramlî'nin iki fetvasını alıntılasa da, çiftçinin topraktaki kiracı olarak hukukî hürriyeti temelinde bir iddia kurmak için onu izlemeyip çiftçinin çok daha temel bir faillik kategorisine ait olduğu üzerinde durur. Mümin kendi nefsinin efendisidir (*el-mü'min emir nefsihî*) ve bu yüzden dini bilgi arayan bir adamı esas memleketiyle kısıtlamaya kalkışmak siyasî erk açısından çirkincedir. Fakat çiftçi genellikle bir müminin hukukî

109 *Age*, vrk. 35b-40a.

110 *Age*, vrk. 40a-56a.

111 Refik ("The Syrian *Ulemâ*", s. 24), buradaki referansın Şam'lı Şâfiî Müftü Takiyüddîn el-Hüsnî (1053-1129/1643-1717)'ye ait olduğunu söylemektedir. El-Hüsnî'nin *Cevâb Takiyüddîn el-Hüsnî an akvâm rahalû min bilâdihim* (ZAL. 9836) adlı risalesinin elyazmasının torunu Ragıp İbn Hasan el-Hüsnî (ö.1871/72) tarafından korunmuş olması sayesinde şurası açık ki el-Faradî, el-Nablûsî ve Hâmid el-İmâdî'deki (bkz. *Muğni'l-Müstefti an Suâli'l-Müfti*, ZAL. 5655, vrk. 329a; isim et-Tâki el-Hüsnî olarak verilmiştir) referans Takiyyüddîn Ebu Bekr bin Muhammed İbn Abdülmümin el-Hüsnî el-Hüseynî el-Şâfiî ed-Dimeşki (752-829AH/1351-1426CE) dir. El-Nablûsî İmâdî *Kitâb Kamîn Nüfûs ve Ruğyeti'l-Me'nûs*, SK. Bağdat Vehbi Efendi 649, vrk. 71b-82b'de el-Hüsnî aşırı vergilendirme ve arâzî temellükünü onaylayan yöneticilerin ve hukuk âlimlerinin din dışına çıkmalarını (*küfr*) kınamaktadır. el-Hüsnî'nin *Kitâb Kamîn Nüfûs*'u yöneticilere yönelik muhalif bir tavsiye türüne aittir. El-Hüsnî önemli hukuk eseri *Şerhu't-Tenbîh*, SK. Ayasofya 1213, c. 5, vrk. 22a'da yöneticilerin ve hâkimlerin kendilerinin *buğat* (*baği*nin çoğulu), yani gerçek imâma muhalif olabileceklerini ve dolayısıyla itaat edilmemeleri gerektiğini iddia etmektedir. Ailenin daha geç bir tarihi için bkz. El-Nablûsî İmâdî Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics* (1985), ss. 204-07 ve Takiyyüddîn Ebu Bekr el-Hüsnî'nin biyografisi için bkz. İbn el-İmâdî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehebi fi Ahbâri men Zeheb* (1931-32), c. 7, ss. 188-89.

kişiliğiyle teşhis edilemez. İnsanın istediği yerde yaşama hürriyeti zimmîler, yani Yahudi ve Hıristiyanlar veya tüm diğer kâfirler için de geçerlidir.[112] El-Nablûsî burada kanunu bırakıp antropolojiye geçer: Bir kimse için doğduğu yeri sevmek insan tabiatıdır veya Peygamber'in hadisinde geçtiği gibi "Vatan sevgisi imanın bir cüzüdür".[113] Hiçbir çiftçi memleketini gönüllü terk etmez; çiftçilerin kaçışı genellikle adâletsizliğin sonucudur ve Ebussuud'un adâletsizlikten kaçanlarla ilgili her zamanki fikrine göre, kendi ekim hisselerini terk edenlere hiçbir yaptırım uygulanamaz.

Kiracı ve mümindeki gibi hukukî sınıfların ötesinde, el-Nablûsî'de kanun ve dinden önce insan tabiatının daha geniş bir algısı vardır. Böylece bu büyük mutasavvıf ve bilge çiftçinin hareket ve yerleşiminin zoraki denetimini kınamada el-Ramlî veya el-Faradî'nin ötesine geçer. Bu sadece zulüm değil, çok daha iğrenç bir harekettir: "Eğer şeriatta Allah'ı inkârdan daha kötü bir şey olsaydı, bu hareket o sınıfa girerdi."[114] El-Nablûsî için el-Üskübî'nin aksine devlet düzeni İslâmî öğretiden sapmayı meşrulaştıramaz. Bir diğer durumda bir verginin sadece kanun ve defterde geçmesinin onu şeriat nezdinde mubah kılmayacağına dikkat çeker.[115]

Dört mezhebin de bu uygulamayı yasakladığını tespit eden el-Nablûsî, risalesini, sipahiyi çiftçilerden aldığı her şeyi iade etmeye mecbur kılan ve onu ve benzerlerini bu ihlal için tekdir niyetine dayakla ve uzun süre hapisle cezalandıran Kadı'nın hükmünün *hâkim-i örf*'ü gölgelediği bir sahne ile bitirir.[116]

---

112 *Risâletü't-Tahyîr*, SK. Çelebi Abdullah Efendi, 385/33, vrk. 267a.

113 *Age*, vrk. 267a: "*Li-enne'l-insân min tab'ihi mehabbet vatanihi ve'l-hanin ileyhi ve'l-ferah bihi ve'l-teşevvuk ilâ rü'yetihi ve't-terab bi medhihi ve's-senâ aleyhi ve zikr mâ fihi mine'l-mehâsin ve lihâzâ verade fi'l-eser hubbü'l-vatan mine'l-îmân.*"

114 *Age*, vrk. 267a.

115 *Mecmû'u Müştemil alâ 41 Risâle*, SK. Çelebi Abdullah Efendi 385/9, *Risâle fî cevâb suâl verade aleynâ mine'l-Kudsi'ş-Şerîf*, vrk. 67a-71b. Yaptığı red yorumunda el-Nablûsî, kayıt ve kanunlarda listelenen ve *zimmî*lerin Müslümanlardan duydukları korku nedeniyle ödedikleri istisnai vergiler ile, genellikle zalim yöneticiler tarafından tebaaya dayatılan âdil olmayan vergiler arasında bir paralellik çizmektedir: "*Ve leyse zâlike bi-halel ve hüve haram ale'l-hukkâm ahzuhû mine'r-raâya ve leyset ed-defâtir ve kavânin bi-muktezihî li hılli zâlike fi'ş-şerî'a el-Muhammediyye fe inne gasbe'l-emvâl bi-gayr hakkın şer'iyyin harâm fî icmâi'l-müslimîn ve müstehillühû kâfir billah ...*" El-Nablûsî yine de fetvalarında, normalde vergi için hukukî olarak bağlayıcılık meydana getiren kayda geçme durumunun önceliğini tanımaktadır.

116 *Risâletü't-Tahyîr, vrk.* 270b.

Daha ölçülü bir tarzda, bu yorum on sekizinci yüzyıl sonlarında olağan hale gelmiş gözüküyor. Bu yüzden Ubeydullah bin Abdülganî 1796 tarihli eseri *en-Nûru'l-Bâdî fî Ahkâmil-Arâzî*'de eş-Şürunbülâlî (ö. 1069/1658-59) ve kaynak olarak İbn Nüceym'in *el-Bahr*'ini ve kardeş İbn Nüceym'in *en-Nehr*'ini alan el-Haskefî'yi (ö. 1088/1677) alıntılayarak *kesrü'l-feddân*'ın yasak (*haram*) olduğu fikrinin şeceresini çıkartır.[117] On sekizinci yüzyıl sonunda toprakla ilgili öğretilerin Zâhiriye külliyatındaki en âlimane sunumu olan ve Osmanlı kanunu ile Hanefi içtihat kaynaklarını birlikte değerlendiren bir risalede, Ubeydullah bin Abdülganî kısaca erken dönem Osmanlı toprak kanununun bu merkezî ilkesini muhakemesini yaparken göz önünde bulundurmadı.

Sonuçlar

Yukarıda izlediğimiz iki yüzyıldan fazla süren hukukî tartışmaların ayrıntıları, on sekizinci yüzyıl sonunda ortaya çıkan hukukî kavramlardaki temel değişiklikleri gölgelememelidir.

Çiftçinin toprağı işleme hakkı açısından, hak biçimi *mîrî*, vakıf ve mülk arâzîsinde birleşmektedir. Büyük ölçüde tapu hakkıyla eşanlamlı olan *meşeddi'l-meske* bu üç toprak sınıfında ayrım gözetmeksizin ulemâ tarafından kabul edilmiştir.

İkincisi, klasik olarak çiftçinin hakkı devletin kütüklerine kaydedilmiş bir yan-makam iken, on sekizinci yüzyıl başlarında fakihler çiftçinin hakkını basitçe tasarruftan değil, saban hissesine verilmiş emekten doğan bir hak olarak yorumlamanın peşindeydiler. İtirazları celbeden bu telakki, ayrıntılı kayıtlar artık tutulmadığından, hakkı belirleyici bir delil olarak defterde isim bulunamadığı zaman, *hakk-ı karâr* kazanmak için hazînenin 10 yıllık hükmünü yorumlayacak ve farklı çiftçilerin tek bir tarla üzerindeki iddialarını çözecek bazı kıstaslar getiriyordu.

Üçüncüsü, bir bağlı alt makam veya bir 'üretim birimi'[118] olarak çiftçinin hakkının nasıl belirleneceğinin muğlaklığıyla bağlantılı bir şekilde, yakın

---

117 *En-Nûru'l-Bâdî*, ZAL. 4400, vrk. 146a.

118 Bu kavram, aşağıda "idarî birim" olarak benzer bir şekilde kullanılan terimle beraber, Max Gluckman'ın Afrika bağlamındaki farklı bir hak hiyerarşileriyle ilgili olarak kullandığı bir terimdir; *The Ideas in Barotse Jurisprudence* (1965), s. 91-2. Bu terimler daha önce Filistin ve Kuzey Hindistan'daki tarım hakkının analizine uyarlanmıştır. Bkz. Firestone, "The land-equalizing *müşâ* village", (ed. Gilbar), *Ottoman Palestine 1800-1914* (1990), s. 115 ve Saumarez Smith, *Rule by Records* (1996), s. 41.

kadın akrabaların çiftçinin ekim hissesine verasetten istihracıyla ilgili bir gerginlik vardır. Hisse makamın bir ayrıcalığı olarak algılandığında bunda sorun yoktur, fakat emlâk olarak değerlendirildiğinde hayli sorunludur.

Dördüncüsü, on sekizinci yüzyıl ortasında çiftçi artık alışıldık şekilde toprak yöneticisinin icra ettiği mâdun makamının denetiminden kurtulmuş gözükse de, sık sık köyün tüzel kişiliğine verilmiş bir 'idarî birimde' hissedar olarak ortaya çıkmaktadır. Vergi dağılımını yöneten çoğunlukla toprak yöneticisi değil, köydür.

Beşincisi, bu bölüm öncelikli olarak Şam fetva külliyatlarına dayansa da, çiftçinin hissesini bir idarî birim olarak yeniden biçimlendirmede on sekizinci yüzyıl İstanbul şeyhülislâmları Şam müftülerinden ileri gitmiş gözüküyorlar. Bir tapu sahibinin vergi vazifesini karşılamada toprağı kendisi işlemektense kiraya vermesi hürriyetine kayda değer bir vurgu vardır. Abdürrahîm Efendi 20 yıl İstanbul'da yaşayan bir adamın bir köyde kiraya verdiği arâzîsini elinde tutma hakkını tasdik eder.[119] Birkaç fetva tapu sahibinin yöneticinin rızasıyla topraktaki haklarını borca karşı taahhüt etmesine izin vermektedir. Sonraki müftilerin *rahn* tabirinin mülk arâzîsi için sınırlanması gerektiğini önesürmelerine rağmen, on sekizinci yüzyıl başlarında Şam'lı el-Hâik (ö. 1702) ve şeyhülislâm Abdürrahîm Efendi (ö. 1716) ikisi de hukukî *rehin* başlığı kapsamında icra edilen alışverişleri kabul ediyorlardı.[120] Şeyhülislâm Yenişehirli (ö. 1744) bu şekilde yöneticinin onayı varsa borç karşılığı feragate izin vermektedir.[121] On dokuzuncu yüzyılda rehin vermenin bu türüne *mîrî* arâzîde, on sekizinci yüzyılda *icareteyn* vakıflarındaki benzer borç işlemlerinde yaygın bir hukukî alan olan *bey/ferâğ bi'l-vefâ* kanun kisvesi altında izin verilecektir (bkz. 4. Bölüm).[122] Tapu üzerindeki hakkın mülkiyete yaklaşan karakterinin diğer bir kanıtı, bir kadın tapu hakları için olağan nispetin üze-

---

119 Abdürrahîm: *Fetâvâ, vrk.* 503a. Ayrıca bkz. tıpkı ölen erkek kardeşi gibi, ilgili arâzîden on beş dakika uzaklıktaki bir kasabada yaşayan bir kız kardeşin arâzîye sahip olma hakkını destekleyen vrk. 503b.

120 El-Hâik: *Bâb-u Meşeddi'l-Meske, vrk.* 9b ve Abdürrahîm: *Fetâvâ, vrk.* 514b. Ayrıca bkz. Zaruret gereği arâzî haklarının rehin alınmasını öngören ve borcun ödenmesi koşuluyla arâzînin on yıl içinde asıl sahibine iadesine izin veren kanunun bulunduğu SK. Esâd Efendi 852, vrk. 80.

121 Yenişehirli: *Behcetü'l-Fetâvâ,* s. 640. Yayınlanan baskı tapu ile elde tutulan arâzîyi vakıf olarak tanımlamaktadır fakat bazı elyazması kopyalarında bu yalnızca mütevelli terimiyle ima edilmektedir. Bkz. ZAL. 2600, vrk. 295.

122 Yenişehirli: *Behcetü'l-Fetâvâ,* s. 260-62.

rinde bir ödeme yaptığında, müftünün bu devretmeyi onayladığı bir durumda, yöneticinin hakları kendi kendine, çocuklarına veya karısına devredemeyeceği hükmünün ara sıra esnetilmesidir.[123]

Yönetici makamı bakımından, ulemâ genel tartışmalarda genellikle kestirmeden *sahib al-ard* terimini kullansa da, münakaşalı hukukî yetki konularını tartışırken defterdârlık çalışanlarına verilmiş sahiplik haklarını dava etme yetkisini vergi tahsildarının daha kısıtlı yetkilerine karşı ayrı tutarlar.

Son olarak, yöneticilerle çiftçilerin ilişkisini tartışacak kavramsal çerçeve değişmiştir. Eskiden fakihlerin *mîrî* arâzîdeki hakkın doğasıyla ilgili tartışması zirai vergiler kisvesi (*öşr ve harac*, aslında *kitab el-seyr*'in parçası) altında yapılırdı. Fakat on yedinci yüzyıl sonundan itibaren önce İstanbul'da ve ardından Şam'da fakihler konuyu arâzî başlığı altında ele almaya başladılar.

Kanunun İmparatorluk tabirlerinin Şam ulemâsının yazılarına tamamen entegre olmasının ancak on sekizinci yüzyıl ortalarında gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Hukukî söylemin bu entegrasyonu ulemâ tarafından yapılan Hanefi öğretisinin ciddi bir arkeolojisiyle eşleşir. Ubeydullah'ın *el-Nûr el-bâdi fi ahkâm el-arâzî*'si gibi küçük bir eserde veya Hâmid el-İmâdî ve İbn Abidin'in temel eserlerindeki iktibasın karmaşıklığı ve kanunun şeriatla bütünleşmesi ona, sadece topraktaki hakları belirleyenler olmayarak, hukukî geleneğin veçhelerinin durumsallığının yükseltilmiş bir duygusunu getirir. Bunu aklımızda tutarsak, İbn Abidin'in ünlü bir risalesinde hukukun gelenekteki tarihi değişimi nasıl takip ettiğini kaydetmesine daha az şaşırırız.[124] Eğer Vâil Hallâk'ın iddia ettiği gibi İbn Abidin burada on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki değişim evresini temsil ediyorsa, aynı zamanda geç dönem Osmanlı Hanefi hukuk düşüncesinin aralıksız bir tarihselciliğinin zirve noktasını da yansıtmaktadır.[125]

---

123 Abdürrahîm: *Fetâvâ, vrk.* 505a.

124 İbn Abidin, "*Neşru'l-Arf fî Binâi ba'di'l-Ahkâmi ale'l-Urf, Mecmûâtü Resâil-i İbn Abidin*" (n.d.), c. 2, s. 112-63.

125 Vâil Hallâk, "A prelude to Ottoman reform: İbn Abidin on custom and legal change", I. Gershoni içinde (der.), *Histories of the Modern Middle East* (2002), ss. 37-61'daki ilk hususu aşırı vurguluyor gibi görünmektedir. Hukuksal öğretideki tarihsel değişimle ilgili paralel bildirimler *siyâsa* literatüründe bulunabilir. Örneğin bkz. Bedruh Efendi (d. 1671), *Ahkâm el-Siyâsa*, ZAL. 7147, vrk. 6b.

4. 1830'LARDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA HUKUK ISLAHATLARI

Bu bölüm, daha sonra her ne kadar bir Şam fakihine dönülecek olsa da, öncelikle İmparatorluk merkezinin bakış açısından on dokuzuncu yüzyıldaki hukukî değişimin taslağını çıkaracaktır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında eyâlet ve devletin hukuksal dilleri arasındaki mesafe daralmış görünüyor. Bu mesafe, İmparatorluğun resmî gazetesinin ilk sayısı İstanbul'da 1831'de yayımlanmak üzere, diğer bir deyişle, kanun metinlerinin matbû halde görünmeye başlayacağı 1830'lardan sonra daha da daralacaktı.[1] 1836'da ölen İbn Abidin bu yüzden Hanefî elyazması geleneğinin son büyük temsilcisi idi.

Osmanlı ıslahatı kanun ve nizamnâmeler formunda, hukukun İmparatorluktaki ifadesi yoluyla, değişimi başlatmıştır. Bu, ***kanunun*** tüm İmparatorlukta tek biçimli kurallar ve uygulamalar koyma gücü ile, şeyhülislâmın fıkhın resmî bir yorumuna karar verebilme yetkisi ve tüm Osmanlı hukukunun bütünlüğüyle ilgili yerleşik anlayışlar üzerine kuruludur.[2] On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar hukuksal öğretideki tekillik, kadı ve müftülerin imparatorluktaki faaliyetlerine ve zirvesi İstanbul olan ve Türkçenin öncelikli bilgi üretme dili olduğu bir eğitim kurumları hiyerarşisinde yetişmelerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak bu tekilliğin sınırları vardı. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda ulemâ idarî uygulamaları, fıkhın tarihsel külliyatı üzerinden yorumluyordu

1 Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'nin ilk sayısı 25.Ca.1247/1 Kasım 1831'de çıkmıştır.

2 Kanunun şeriat yerine Avrupa ilhamlı pozitif hukuk anlamına geldiğine dair çağdaş anlayışların aksine, bu iki terim Osmanlı devlet yönetiminde birleştirilebiliyordu: bkz. Ebu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islam* xxxiv (1994), s. 191-2'de analiz edilen, 1839 yazının sonlarında kıdemli idareciler tarafından sultana verilen önemli bir dilekçede kullanılan ***kavânîn-i şer'iye*** deyimi.

ve eyâletlerde yerel müftü aileleri hatırı sayılır derecede bir nüfuza sahiplerdi. Osmanlılar 1830'lardan itibaren, aksine, yorumdaki çeşitliliği indirgemek için modern yöntemleri benimseyeceklerdi: Resmî gazete ve eyâlet gazetelerinde dolaşan matbû' metin ve çeviriler; resmî olarak kodlanmış kanun maddeleri, fikralar ve asgari hukuksal tartışmalar; temyiz kurumunun yapısı; hukukla yönetilen kişi ve nesnelerin kaydı; farklı idarî kayıtlar arasındaki kategorilerin tekilleşmesi. Kodifiye edilmiş kanun, idarî kurumların düzenlemelerinin neyi gerçekleştirmeye giriştiğini duyuruyordu. Aynı indirgeyici sistematikleştirme nihayet fıkhın temel alanına da girerek *Mecelle*'yi üretecekti.

Bu yüzden 19. yüzyıldaki hukuksal değişim, önceki asırlara göre daha doğrusal bir çizgide tanımlanabilir. Fakat devletin topluma daha fazla erişmesi sadece kanuna değil, siyasî idareye ve seçkinlerin eğitimine de bağlıydı.

Osmanlı ıslahatına on dokuzuncu yüzyılda Fransa ve İngiltere'ye damgasını vuran özel mülkiyet ideolojisi gibi bir şey öncülük etmedi. Osmanlı hukuksal düzenlemeleri de Avrupa hukukunun mekanik bir ithalinden ibaret değildi. Değişiklikler daha ziyade hukuksal sözcük dağarcığının tedrici bir yeniden gözden geçirilmesini yansıtır; Osmanlı hukukunun ancak yüzyılın sonunda çağdaş özel mülkiyet ideolojisinin önünde diz çöktüğü söylenebilir.[3] Bu konuda üç döneme vurgu yapılabilir: Hukukun bir değişim tasarısını duyurduğu 1830-40'lar, daha sonra idarî kurumları tasfiye ettiği 1850'lerden 1870'lerin başına kadarki dönem ve nihayetinde kişi ve mülkiyeti yöneten ilişkileri yeniden belirlediği 1870 sonrasındaki on yıllar.

Şam ulemâsının fikirleriyle karşılaştıracak olursak, on dokuzuncu yüzyıl başına kadar toprak hukukunda çok şey değişmişti. Çiftçinin hareket serbestisi onun bir makam sahibi olarak hukukî varlığının sonunu ve mülkünün, ticâreten işe yarar mal olarak yeniden tanımlanmasını müjdelemişti. Dahası, ulemânın vergi tahsilinin, ticârîleşmesini ve babalar ve oğullar arasında mal olarak intikalini kabul etmesine rağmen, bu uygulamalar için öğretide çok az meşrulaştırma çabasına girişilmişti. Bu yüzden fıkıh geleneği on dokuzuncu yüzyılda, merkezî devletin bu tür uygulamaları ıslah çabalarına engel teşkil etmeyecekti.[4] Son olarak, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl ulemâsının,

---

3 İslamoğlu ("Property", s. 33-4), 1858 *Arâzî Kanunnâmesi*'nin meydana getirdiği dönüşümü, on dokuzuncu yüzyılın diğer Avrupa devletleriyle karşılaştırmalar yaparak karakterize etmektedir.

4 Khoury (*State*, s. 184-6) Musul Kütüphanesi'nde, mâlikâne sahiplerinin arâzî haklarını savunmaya çalışan bir metinden bahseder. Biz Şam Zâhiriye

çiftçinin kullanım hakkının sadece sahiplik ve devretmeden değil, sarf edilen emekten de doğduğunu kuramsallaştırmasına rağmen, İbn Abidin on dokuzuncu yüzyılın başında çiftçinin hissesindeki hakkının soyut (***hakk-ı mücerred***) olup, kavramsal olarak emek ile bağlantısının olmadığını iddia ederek bundan ayrılmıştır.[5] İbn Abidin bir on dokuzuncu yüzyıl adamıydı: *1858 Arâzî Kanunnâmesi* ve tüm sonraki mevzuat bu hakkın benzer bir algısını içerir. Bu kavramsal adım, toprağın onu ekmeyenler tarafından ticâreti yapılabilir bir metaya dönüşmesi için gerekliydi.

İçtihatlardaki bu kaymaları aklımızda tutarak, erken Tanzimat dönemindeki ***mîrî*** arâzî üzerindeki hakların kavramsallaştırılmasına bakacağız ve göreceğimiz gibi, bu dönemde geleneğin terk edildiğini söylemek, en azından klasik dönem Osmanlı kavramsallaştırmaları ile karşılaştırıldığında, mümkün gözükmemektedir.

Osmanlı Islahatının Mahiyeti

Tanzimat ıslahatının genel eğilimi tarihçiler arasında tartışma konusu edilmemiştir. 1839 Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu, fikri kaynakları ne olursa olsun, devletin en üst düzey temsilcilerinin sonradan on yıllarca üzerinde çalışacağı bir tasarıyı ilan ediyordu.[6] Yönetim, devletin gücünün İmparatorluğun sayısız hâne mülklerinin zenginliğinin artmasını gerektirdiği ön kabulüne dayanacaktı. Bu üretken mülkler, Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nda asalak bir meslek zümresi olarak görülen mültezimleri değil, çiftçi aileleri, esnaflar ve tüccârları içeriyordu. Basılı olarak İmparatorluğun bütün köşelerine gönderilen Hatt-ı Hümâyûn, devletin gücüyle fertlerin zenginliği arasındaki ilişkiyi, vergilendirmenin temeli olarak vurguluyordu; vergi tahsilinin şahıslarca idaresine son verilmesi ve resmî idarî birimlerinin genişlemesi çağrısında bulunuyordu.[7]

Koleksiyonu'nda benzer nitelikte herhangi bir metin bulamadık. el-Nablûsî'nin iddiasına paralel bir iddianın (*krş.* s. 24) sanki yazar tarafından el-Nablûsî'ye yanıt olarak yazılmış gibi göründüğü metinde (s. 185) ya da Khoury'nin bu metni okuyuşunda hafif bir sorun vardır.

5 İbn Abidin: *el-Ukûd*, c. 2, s. 187-8.

6 Bilim insanları, bu tebliğin hazırlanmasında Avrupa'nın, özellikle Canning'in etkisini vurgulamıştır. Bunun aksine Ebu Manneh ("The Islamic Roots") arka planda kalanlar ve kıdemli idareciler arasındaki tartışmalarla ilgili kanıtlar sunmaktadır.

7 Young: *Corps de Droit Ottoman*, c. 1, s. 31: " ... un usage funeste subsiste encore, quoiqu'il ne puisse avoir que des conséquences désastreuses; c'est celui des

Yeni hükümet ilkeleri 1840'ların *mesâil-i mühimme irâdeleri*nde izah edilir.[8] Bu ilkeler idarenin eğitim, kamu işleri ve vergi yükünün daha eşitlikçi dağıtımı yoluyla servet üretilmesini teşvike çağırıyordu. Bu yüzden merkezden yönetim tarım, iletişim ve değişime yönelik altyapı ve servetin formlarına ve dağıtımına dair bilgi gerektirmekteydi.

1830'ların sonlarından başlamak üzere merkezî devlet, tarımsal üretimi ve ticâreti geliştirmek için heyetler oluşturmaya başladı.[9] 1838'de Hâriciye Nezâreti'nde bir Ziraat ve Sanayi Meclisi kuruldu, 1835'te Ticâret Nezâreti içinde Meclis-i Umûr-u Nâfia tebdil etti. 1843'de aynı bakanlık içinde bir ziraat heyeti kuruldu[10] ve temel ıslahat heyeti olan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye bir Ziraat Meclisi kurulması için bir tasarı geliştirdi. Bunun üç amacı vardı: Nakliyenin iyileştirilmesi, kredi temini ve vergilendirmenin fertler arasında adil dağılımı.[11] 1845'te bölgesel heyetlerle istişare edilmesi ve nüfusun çeşitli kesimlerinin ihtiyaçlarıyla ilgili bilgi toplanması için tasarılar benimsendi.[12] Bu öneriler 1847'de uygulandı; 1848'de İstanbul'da, üç yıl sonra kapanacak olan, bir Ziraat Talimhânesi açıldı.[13]

Merkezî idarenin bölgelere yardım sunmak için taahhüt ettiği öneriler muhtemelen nüfusun çoğu kesimince hoş karşılandı. Tüm vergi nizamının ıslahı için olanlar ise aksine önceden kazanılmış çıkarların muhalefetiyle karşılaştı. Anadolu ve Rumeli'deki nüfusun emlâkının kaydı gibi devasa bir vazifenin önerilen ıslahatın en kolay yürüyen kısmını oluşturması, Osmanlı kayıt

---

concessions vénales connues sous le nom *d'iltizâm*. Dans ce système l'administration civile et financière d'une localité est livrée à l'arbitraire d'un seul homme, c'est-a-dire, quelquefois à la main de fer des passions les plus violentes et les plus cupides, car si ce fermier n'est pas bon, il n'aura d'autre soin que son propre avantage. II est donc nécessaire que désormais chaque membre de la société ottomane soit taxé pour une quotité d'impôt déterminée, en raison de sa fortune et de ses facultés, et que rien au delà ne puisse être exigé de lui."

8 Özellikle önemli olanlar BOA. MSM 36, 58 ve 78'dir.

9 Bkz. Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı,* (1998), s. 45-46.

10 Güran tarafından tanımlanan heyet, BOA Nizâmât Defterleri 39/37, s. 19'a göre emri 1843'te verilen, Mâliye Nezâreti dahilinde oluşturulan heyete tekâbül ediyor olabilir.

11 Bkz. Güran: *19. Yüzyıl,* s. 48-9. Bkz. BOA. MSM 36, 1256/1843, özellikle sağlam temelli bilgi, tarımla ilgilenenlerin eğitimi ve taşımacılığın geliştirilmesi temelinde vergi yüklerinin yeniden değerlendirilmesinin tartışıldığı 8. belge.

12 Bkz. Güran: *19. Yüzyıl,* s. 49 (BOA. MSM 45 ve 58'e dayalı).

13 Bkz. Güran: *19. Yüzyıl,* s. 47.

tutma geleneği sayesinde olmuştur. Bu uygulama, tüm emlâkın araştırılması ve kaydedilmesi önerisiyle zanaatkârlar, tüccârlar, seyyidlik veya berat yoluyla vergiden muafiyet imtiyazını kullanan din adamlarınınki de dahil olmak üzere, tarımın da ötesine ulaşmıştır.[14] İdare bunu *tahrîr-i nüfus ve emlâk* olarak kayda geçmiştir.[15] Her ne kadar köy veya mahalle kayıtta idarî birim olarak kalsa da, 1840'ların *Temettuât Defterleri* tarlaları, hayvan sayısı ve diğer kaynakları da dahil olmak üzere münferit tarımsal aile mülkünü bir birim olarak almıştır. Arap eyâletleri başlangıçtan itibaren bu pratiklerden hariç tutuldu, Anadolu ve Rumeli'deki kayıt ise 1842 ile 1844 arasında gerçekleştirildi.[16]

Temettuât Defterleri'nin, vergi yükünün daha eşit dağılımı için bilgi sağlaması umuluyordu. Aslında eyâletler, köyler ve fertler arasında tam bir vergi

---

14 *Kanûn-ı Kalemiye* başlıklı BOA, *Nizâmât* 35/33 Nisan ve Mayıs 1840'da Reşit Paşa tarafından yerel heyetlere yönelik olarak yürürlüğe konulan ve her bir şahsın mülkiyeti ve ödeme yeteneği temelinde vergilendirilmesi ilkesini onaylayan (*herkesin emlâk ve arâzî ve hal ve tahammülü*) (s. 8) ve aynı şekilde mülk ve arâzîlerin de ürettikleri kazanca göre değerlendirilmesi gerektiğini (*mûcib-i temettu olacak emlâk ve arâzî ve sâiresi olmadığı takdirde*) bildiren talimatları sıralamaktadır. Bu talimatlarda, yerel heyetlerin tüm dini görevlilerin durumuna, vergiden muaf olan Peygamber torunu olanların soy kütüğüne ve bölgelerindeki göçmen nüfusların vergilendirilme durumuna bakması söylenmektedir. Sadece tarım nüfusunun değil tüm nüfusun yeniden kaydedilmesi talimatı verilmektedir. Aynı kayıtta vergi tahsildarlarına matbû' formlar sağlanması görevi de vardır. Bkz. Barkan: *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 317-22.

15 Bu, Mart 1256/1840-1259/1843 tarihleri arasındaki çeşitli metinleri içeren BOA, *Nizâmât* 39/37 numaralı dosyanın başlığıdır. 1255-57/1840-41 tarihleri arasındaki ilk metin, şahısların ve mülklerin kaydı için vergi tahsildarlarına verilmesi gereken talimatlarla ilgilidir; vergi tahsilinin rastgele değil de bilgiye dayalı olabilmesi ve vergilerin yeniden değerlendirmesinin yapılabilmesi için tüm ekonomik varlıkların ve zeâmet, çiftlikler, tîmârlar ve vakıf vergilerinin kaydedilmesi gerekiyordu. İkincisi bir nizamnâmedir (vrk. no: 11-12) ve yeni vergi kaydını denetleyebilmek için bölgelerde heyetlerin oluşturulmasıyla ilgilidir; tarihsizdir fakat muhtemelen o da 1840-41 yılına aittir. Bunları takip eden 18-26. varaklar, 1256-59/1841-43 tarihleri arasında bu iki düzenlemeyle ilgili tepkileri kapsamaktadır. 18. varaktaki diğer talimatlarda, arâzînin varislere veya başkalarına devredilmesi veya arâzîyi göçmenlerin ekmesi durumunda, vergi tahsildarının, arâzî değerinin % 1 veya 2'si değerinde bir karşılıkla, çiftçiye arâzînin sınırlarını tanımlayan yeni bir *tapu temessükü* vermesi gerektiği bildirilmektedir.

16 İslamoğlu, "Politics of administering property", (ed. İslamoğlu), *Constituting Modernity* (2004), s. 296-303.

dağılımı ıslahatı terk edilmişti.[17] Hükümet memurlarının hâne başı değerlendirme temelinde vergi topladıkları Tanzimat'ın ilk üç yılındaki çabaların, idarenin mâlî ve teknik kaynaklarını aştığı görüldü.[18] Temettuât kayıtları sırasında üretilen veri de Osmanlı ekonomisini ve toplumunu istatistik veya kartografik okumada kullanılmadı.[19] Bu kayıtlar, daha ziyade tebaanın sayısız mülkünü vergilendirme yetkisinden doğan devletin gücünün kaynaklarının arşivlenişini, eski Osmanlı defter sistemi yönetim modelinin on dokuzuncu yüzyıla nasıl uyarlandığını gösterir. Kayıtlardaki girişler sadece bundan ibaret kaldı. Ancak çok sonradan, yüzyılın sonlarında, nüfusun istatistiki temsilinin devletin sıradan uygulamaları arasında yer aldığını görmekteyiz.[20]

Bu yüzden vergi toplamanın temellerini ıslah edecek olan 1840-43'teki ilk büyük çaba başarısız oldu. Fakat belli ilkeler sürdürülecekti. *Vergi resmi* olarak bilinen tek mülkiyet vergisi, örfî vergilerin önceki çeşitliliğinin yerini aldı.[21] Vergilendirilebilir mülkün kaydının bireylerin kaydına bağlanmasındaki itici güç, bütün on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuracaktı.[22] Ürün ve hayvan vergilerinin *vergi resmi*nden ayrı kalmasına rağmen, 1860'lardan itibaren köyler (ve içinde yaşayan köylüler) kendi vergilendirilmelerini ve ödemelerini üstlenmeye teşvik edildiler.[23] 3. Kısım'da göreceğimiz üzere, vergi mesuliyetinin bireye indirgenmesi, devletin son on yıllarına kadar büyük ölçüde başarılmıştı.[24]

---

17 Kaya, "L'economie politique des *tanzimat*», in Afifi *vd.*(ed.), *Sociétés rurales ottomanes* (2005), s. 271-95.

18 *Age* ve Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (1995), s. 38-44.

19 Temettuât kayıtlarında olduğu şekilde evler hakkındaki bilgi derlemeleri ile bu bilgilerin sosyal morfolojiyle ilgili istatistiksel bir okumada kullanılması arasında fark vardır. İslamoğlu'nun "Politics" başlıklı eserinde bu fark yeterince gözetilmemiştir.

20 Saumarez Smith, "Mapping landed property", in İslamoğlu (ed.): *Constituting Modernity*, s. 149-79.

21 Şener, *Vergi Sistemi*, s. 94-6.

22 Bkz. Ongley, *The Ottoman Land Code* (1892), s. 111-34'de 14.Ca.1277/28 Kasım 1860 olarak tarihlenen Tahrîr-i Nüfus ve Emlâk Yasası. Bu yasa, hem vergiye tabi şahıs ve nesnelerin hem de onların çeşitlerinin bir şekilde tek bir kayıtta girilmesinin gerektiği bir kayıt sistemi önermektedir. Bu önerinin tüm toplumu içeren iddiası etkileyici olmakla birlikte, Osmanlı idaresinin daha sonra şahıslar ve vergilendirilebilir mülkiyet için ayrı kayıtlar geliştirmesi şaşırtıcı değildir.

23 Şener: *Vergi Sistemi*, s. 101, 125 (11. 5. 1277 "*Vâridât-ı öşriyyenin zürrâ-ı ehle ihâlesi hakkında nizamnâme*"ye referansla) ve s. 138.

24 *Vergi Sistemi*'nde Şener 1870'lerin ötesine geçmemektedir fakat yerel idarî kaynaklardan ve Tanzimat Vergi Reformu ilkelerinin uygulamalarından anlaşılabildiği

1830'lar-40'lar: Program Olarak Kanun

Bölgesel hükümet

Tanzimat'ta bölgesel önderlerin katılımı idarî ıslahatın bir parçası idi. Merkezî yönetim, 1840'lardan itibaren hükümet memurlarının yanında bölgesel seçkinler arasından yarı-seçilmiş kişilerin de bulunacağı yerel heyetler oluşturmak istemişti.[25] Kazâ ölçeğinde vergilendirmeye nezâret edecek kurullar oluşturan 1840'ların başındaki bir ferman, bölge halkı arasından seçilmiş altı kişinin resmî üyelerle (kadı, müftü, bir polis memuru, vergi tahsildarı ve ikinci bir vergi memuru ve iki kâtip) birlikte görev yapmasını öngörüyordu. Kurul başkanı tüm üyeler tarafından belirleniyordu.[26]

Merkezî idare tam zamanlı bürokratik çalışanlarının sayısını artırmak istedi, fakat bunun için mâlî kaynak gerekiyordu. 21 Temmuz 1845 tarihli bir fermanla desteklenen Mart 1845 tarihli bir ***nizamnâme,*** hükümet görevlilerinin sayısını artırmayı ve ücretlerini düzenlemeyi hedefliyordu; "refah döngüsü"nü (***tevsi dâire-i intiâşı***) artırmak için bu şarttı. Tüm ***zeâmet*** ve ***timâr*** sahipleri haklarından mahrum olmayacaktı, fakat varis yokluğunda veya terk edilmiş mülklerde, toprak, hazîneye ve geliri ise Defterdarlık İdaresi'ne devredilecekti.[27] 1840'ların ortalarında ılımlı bir yaklaşım baskın çıktı: Buna göre, ne Gülhâne Hattı'nda ilan edildiği gibi iltizâmın ilgası, ne de tasarruf sahipleri yaşadığı sürece halen ***zeâmet*** ve ***timâr*** olarak kayıtlı mülklerin feshi öngörülecekti.[28]

1840'ların sonlarında memurlar için talimatlar ve eyalet kurulları için bir kanun konuldu.[29] Bunlar *Tanzimat* idaresinin politikalarının iki yönünü yansıtır: İlki, soruşturma da dahil olmak üzere memurların sürekli disipline

---

kadarıyla Vergi Reformu ancak o tarihten sonra başarılmıştır. Vergilendirme, yasal bildirimler ile pratik uygulama arasındaki uçurumun tarihçi için zorluklar yarattığı bir alandır. İstanbul'daki mâlî idareye ait pek çok doküman, sınıflandırılmayı ve araştırmacılara ulaştırılmayı beklediği için bahsedilen zorluklar bu konu için özellikle geçerlidir.

25 Bkz. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri* (2000), s. 28-45.

26 Bu tür heyetlerle ilgili olarak bkz. Ortaylı: *Tanzimat Devrinde,* s. 19-21.

27 Bkz. BOA, Nizâmât 37/35 Rebiü'l-evvel 1261AH *Zeâmetler hakkında nizamnâme* başlıklı kayıt, sonuncusu 1296/1878-79 tarihli olan bu tür emlâkların devriyle ilgili girişleri kapsamaktadır.

28 İltizam sisteminin kaldırılmasından vazgeçilmesi ile ilgili olarak, Ortaylı: *Tanzimat Devrinde,* s. 18.

29 BOA. Nizâmât 44/42. Bkz. aşağıdaki not 35.

edilmeleri ihtiyacı ve ikincisi, ilgili bölgelerin önderlerini atamış –sonraları da seçmiş– kurulların hükümet etme kudreti. Eyâletin haritalandırma temelinde livâlara bölünmesine nezâret etmeleri tembihlenen eyâlet kurulları bir başmemur, ulemâdan bir üye, bölgesel seçkinlerden dört Müslüman üye, diğer dinî cemaatlerin her birinden birer kişi ve iki kâtipten oluşuyordu. Sonuçta ortaya çıkan bu kurul, eyâletin neredeyse tüm işlerinin yönetiminde son söze sahipti: ***Tanzimat*** ilkelerinin uygulanması, çalışanlara nezâret, emniyet ve polis, pazar ve karantina düzenlemeleri, ***kontrato*** kanununun uygulanması, eyâletin mâlî uygulamaları ve kayıtları, kamu işleri ve kalkınma, eyâlette işlenen büyük suçların araştırılması, alt kurullara şikâyet edilen yolsuzluk meselelerinin takibi ve daha küçük ölçekli idarî birimlerdeki kaymakam ve defterdârın denetlenmesi.

Osmanlı ıslahatları, devletin giderek daha fazla merkezîleştiği böylesi bir zamanda, bölgesel liderliğe hatırı sayılır oranda bir yer verdi. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı yönetimi, Britanya veya Fransız tarzında sömürgeci bir rejim değildi. Aynı şekilde, Osmanlı reformları her ne kadar pratikteki uygulamaları tek elde tutmak için çalışmış olsa da, yerel kurulların iktidarı hukukun ister istemez yerel siyasî ve ekonomik güçlerin ışığı altında bir tercümesini gerektirmekteydi.

Toprak hukuku

Toprak rejimindeki hukukî ıslahatın hedefi her ne kadar açık olsa da, 1830'ların sonu ve 1840'ların başındaki nizamnâmenin ayrıntılı tarihi pek öyle görünmüyor. Dina Khoury daha 1840'ta toprak sistemindeki değişikliklerin çerçevesini çizen bir ***nizamnâme*** yayımlandığını gözlemler.[30] Kanun,

---

30 Khoury: *State*, s. 105-7. Khoury nizamnâmeyi *Mecmû'ât Resâil fi'l-arâzi'l-emîriyye*'nin (Musul Vakıf Kütüphanesi, Hasan Paşa el-Celîlî Koleksiyonu, 25/1) ilk olarak Arapçaya tercüme edilen "1840 yasaları" olarak tanımlamaktadır. Bu nizamnâme BOA Nizâmât Defterleri'nde görülmemektedir ve Karakoç, *Tahşiyeli Kavânin* (1922-24), Cin: *Miri Arâzi*, Barkan: *Türkiye'de Toprak Meselesi*, veya Cin ve Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (1995) gibi Osmanlı hukuk tarihçileri de bundan bahsetmemiştir. Şam Koleksiyonları'nda bu nizamnâmenin hiçbir kopyası bulunamamıştır fakat 1840'da Suriye'nin Osmanlı idaresine dönmekte olduğu düşünülürse bu şaşırtıcı değildir. Muhtemelen böyle bir kopya BOA serisinde Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliye'de bulunabilir. Ne yazık ki 2001 yılında bu seri, biz 1839 ile 1858 yılları arasındaki arâzî hukukuna dair araştırmamızı yaparken araştırmacılara kapatılmıştır.

"mültezimi veya işleyicisi ölmüş bütün toprakların devlete geri verilmesini emrederek mâlikâne sahiplerinin gelirinde mülki kısıtlamaları hedeflemişti".[31] Diğer bir deyişle, bu toprakların mâlikâne sahiplerinin varislerine tapulu olarak geri verilmesiyle, topraklarını çiftçilere kiralamak üzere yetkilendirilmiş ve toprağın sadece kullanımının sahipliğinden yararlanan yeni bir toprak sahipleri sınıfı yaratılmaya çalışılmaktaydı.[32] Yeni kanun, sahiplerin toprağı, tıpkı vakıftaki hisselerin yetkililerinin yapabildiği gibi, erkek ve kadın varislere bırakmasına izin veriyordu. "Para ve toprak işlemleri yerel mahkemede değil, hükümetin tapu dairesinde gerçekleşecekti."[33] Son olarak, kanun tarımsal gelişmeye daha genel bir katkıda bulunmaktaydı.[34]

1840 Nizamnâmesi'nin nisbeten kısa, tasarımcı bir talimat olduğu görülecektir. Bu *nizamnâme* Belli öngörüleri yayımlanan *1858 Arâzî Kanunnâmesi* ve *1859 Tapu Nizamnâmesi* silsilesinin bir kısmını oluşturacak olan 1840'ların sonlarının kanunlarında ayrıntılarıyla geliştirilecekti.[35] Vakıf ve *mîrî* arâzî arasındaki, tasarruf haklarının intikalinin benzeşmesine dayanan ilk ve en önemli değişiklik *mîrî* arâzî üzerindeki devretme ile ilgiliydi. Şeyhülislâmın hazırladığı tapulu arâzîye dair talimatlarla birlikte, bu değişikliğe dair padişah irâdesi 1847'de resmî gazete *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlanmıştır. Bunu 1849'da *Ahkâm-ı Meriye*'nin tam metni takip etmiştir.[36] Bu kanun beş temel değişiklik öneriyordu. Oğulların tapu resmi ödemeden babalarının toprağını devralmaları ayrıcalığı kızlara da tanındı. Kızlar ve erkekler sadece eşitçe varis olmuyor, aynı zamanda tasarrufu da bölüşebiliyor-

---

31 Khoury: *State*, s. 105.

32 Khoury (*age*) şöyle yazmaktadır: "Arâzîlerin yeni vergi sistemine tabi bir şekilde tapu arâzîsi olarak yeniden sınıflandırılması ve arâzînin pazar değerine (*muaccel bi'l misl*) göre belirlenen bir ücretle çiftçilere verilmesi gerekiyordu."

33 Khoury: *State*, s. 107.

34 Aynı yer.

35 BOA, Nizâmât 44/42. Bu matbu kanun koleksiyonu 15. R. 1267/18 Şubat 1851 tarihlidir. *Mîrî* arâzînin el değiştirmesi, *kontrato* (arâzî kiralamasını düzenleyen yeni bir yasa), tapu düzenlemeleri ve yukarıda tartışılan, eyâlet meclislerinin kurulmasına dair yasaya ek olarak, tarımın geliştirilmesine yönelik yasalar, polis yasaları, şer'i hâkimlere yönelik talimatlar, işçi ahlakı ile ilgili genel bir kural, vakıf arâzîleri için birleşik bir bakanlığın kurulması, vergi reformu, bir bina kanunnâmesi, defterdâr ve kaymakamlara yönelik talimatlar ve ceza kanunnâmesi de içermektedir.

36 Bkz. 331 ve 332. sayılar, 7. Ca ve 14. Ca. 1263, 24 ve 31 Nisan 1847, s. 1; Sultan'ın fermanı 402. sayıda (10. Ra. 1265, 6 Mart 1849) yayımlanmıştır. Bkz. Karakoç, *Tahşiyeli Kavânin*, c. 1, s. 130-60.

lardı. *Tapu resmi* ödemeksizin *mîrî* arâzîyi devralmaya yetkili kişilerin çevresi bu şekilde mirasçıların olmadığı durumlarda tasarrufun hazîneye intikalini büyük oranda ihtimal dışı bırakarak hayli genişlemiştir. Yeni hükümler sadece babanın değil, annenin terk ettiği topraklara da uygulanıyordu. Ve son olarak, kanun, tapu sahibinin toprağını kiralamak şeklindeki kısıtsız yetkisini teyit ediyordu.

Ahkâm-ı Meriye, *mîrî* arâzî üzerindeki kullanım hakkını 'mal' olarak ele almaktaydı. Kadın varislerin tapulu arâzî yetkisini almaları uzun süre sorunlu olmuştu; bu makama, verasetin dışında bırakılan kız çocukları babalarının (ve ailelerinin, dolayısıyla kendilerinin) emeğinin meyvelerine, oğullardan sonra ve kardeş veya ebeveynlerden önce varis olabiliyordu. Yeni kanunda onlara erkeklerle eşit haklar verilmişti ve erkek evladın yokluğunda kız çocuklar tüm malı alabiliyorlardı. Peki, bu değişiklik nasıl meşrulaştırılmıştı?[37]

İradenin metni eski kanunda kız evlatların mülkiyet haklarından tamamen dışlandığını, şimdi ise toprağa veraset hakkına ortak olduklarını belirtiyordu. Şöyle ki: "*Evlâd-ı inâsın dahi hakk-ı verâset-i arâzîye duhûlü.*"[38] Kadınlar çiftçi olmamalarına rağmen, yine de bir çiftçi ailesi kurabiliyor ve böylece miras aldıkları toprağın ekimini artırmaya katkı yapabiliyorlardı: "*Eğerçe tâife-i nisâ bilfiil erbâb-ı zirâatten değil iseler de zirâat familyası teşkil edebilecekleri ve o cihetle kendilerine müntakil olacak arâzîyi imâr eyleyecekleri bedîhi olmak.*"[39] *Mirî* arâzîdeki haklar dairesinin genişlemesi sultanın adâlet, alaka ve merhametinin ve bir eşitlik çağı için çalışan şahane varlığının haşmetli etkisinin delili olarak görülüyordu: "*Hakk-ı tassaruf-ı arâzîden hisseyâb olmaları usul-ı melikiyete ve kâide-i hakkâniyete muvâfık düşeceğinden mecmûât-ı mâ' adâlet ve merhamet olan asr-ı nasfet hasr-ı hazret-i mülûkânenin âsâr-ı celîle ve cemîlesinden.*"[40]

Şeyhülislâm Ahmed Arif Hikmet el-Hüseynî'nin yazdığı *Ahkâm-ı Meriye*'de, ilkelerin kesin hükümler olarak konulduğu padişah kanununun dört sayfası teyit edildikten sonra, kalan 36 sayfası evet veya hayır tarzında

---

37 Bu kanun tasarısı ile ilgili daha fazla ayrıntı muhtemelen BOA, *Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliye* serisinde bulunabilir. 2001'de bu seri araştırmacılara kapatılmıştır.

38 *Takvim-i Vekâyi*, no: 332, s. 1. Teknik olarak söz konusu olan şeyin bir intikal hakkı olmasına rağmen, *veraset* teriminin kullanıldığına dikkat edin.

39 *Takvim-i Vekâyi*, no: 331, s. 1

40 *Age.*

cevaplanmış fetvalardan oluşmaktadır.[41] Sultanın *mîrî* topraklardaki haklara erişimi genişletmesindeki asil lütfuna yapılan uzun bir övgü paragrafiyla da sona ermektedir. Bu metin ülkedeki tüm müftülere gönderildi; Şam'da kanun, elle yazılmış ve hafifçe kısaltılmış bir nüshada, önceki bir fetva külliyatına eklenmiş olarak bulunmuştur.[42]

Mirî arâzînin intikaliyle ilgili kurallardaki değişiklik ilk olarak başka iki hukukî teşebbüsün ardında, tevazu ile duyuruldu: Tüm metruk arâzî (*mahlûlât*) hazîneye geri verilmeli ve düzensiz ve uygunsuz tapuların türemesini engellemek için tüm *tapu temessük* belgeleri defterhanenin kütüklerine girilmeli ve buradan bu belgelerin mühürlü ve matbu olanları alınmalı.[43] Böylece *mîrî* arâzîdeki hakların genişlemesi, makam değil de daha çok mülk tarzında mirasçılara intikali, bu hakkın belgelendirilmesi üzerindeki daha büyük ölçekli bir idarî denetim öngörüsüyle bağlantılıdır. 1847'deki bir tapu düzenlemesi tapu belgelerinin devlet dairelerinde gönüllü değiş tokuşu için ayrıntılı talimatlar getirdi.[44] Mahkeme veya yerel yönetici, artık toprak için yeni tapu verme yetkisine sahip değildi; bunun yerine Kazâ Heyeti Sancak İdâresi'ne gönderilecek ilk belgeyi hazırlayacaktı; oradan da, ücreti ödendikten sonra, ilgili kimselere belgesi verilecekti.

1850'ler-60'lar: Gelişen Bir Kurum Olarak Hukuk

Önceki kanunun arka planı ile karşılaştırıldığında 1850'lerin sonunun ve 1860'ların yasal düzenlemeleri hangi büyük değişiklikleri getirmişti? Bu dönemin önemli uygulamaları *Arâzî Kanunnâmesi* (1858), *Tapu Nizamnâmesi* (1859) ve *Vilâyet Kanunu*'dur (1864).

Biçimsel olarak *Arâzî Kanunnâmesi* önceki kanundan ayrılır; tüm hükümleri kendi sınırları içinde özetleyerek evvelki kanun veya padişah ferman-

---

41 *Takvim-i Vekâyi,* no: 403.

42 İlki el-Hüseynî, *Mecmûâ* ZAL. 6023, vrk. 53D-171'dir. Bu doküman, matbû versiyonun sonunda bulunan, Sultan'a övgü ile başlamakta, yasanın metnini vermekte ve tali meseleleri özetlemektedir. İkincisi ZAL. 5651, vrk. 282a'daki bir eklentidir, el-Seyyid el-Hüseynî el-Murâdî'nin (1774-75) fetva derlemesine eklenmiştir, Şeyhülislâm'dan Şam Müftüsü'ne gönderilen emri içermektedir. Şam Müftüsü'nün tüm fetva ve yargılardaki yeni Sultan kanunu koşullarına saygı göstermesi emredilmektedir. Rebiü'l-evvel 1264, Şubat 1848 tarihli olup hem Arapça hem Türkçedir.

43 Bkz. Karakoç, *Tahşiyeli Kavânin,* c. 1, s. 124.

44 Karakoç sonuncusunu 5. C. 1263, 22 Mayıs 1847 olarak tarihlemektedir.

larına gönderme yapmaz. Giriş kısmından sonuna kadar tüm bölümler numaralandırılmıştır. *Kanunnâme*'nin girişinde toprak beş sınıfa ayrılmakla beraber (*Memlûke, emiriyye, mevkûfe, metrûke* ve *mevât*), köy hizmetlerine tahsis edilmiş arâzî (*metrûke*) ile birlikte sadece *mîrî* arâzîyi ele alır.[45] Boş topraklar (*mevât*) üzerine küçük bir bölüm vardır, fakat bu arâzî türünde de *mülk* hakları verilebildiğinden, oradaki hakların tespiti de *Mecelle*'de ele alınacaktı.[46]

Kanunnâme köye ait ortak hakları ilgilendiren alanlar ile tarımsal arâzîlerin bireyler tarafından tasarrufu arasına ayrım koyar. Kanunun ilk kayda değer maddesi *mîrî* arâzî üzerindeki ortak hakları veya köy hakkını reddeder. "Bir karye ve kasabanın bütün arâzîsi toptan olarak ahâlîsinin hey'et-i mecmuası veyahud içlerinde bi'l-intihab bir veya iki üç şahsa ihale ve tefvîz olunamayıp ahâlîsinden her şahsa başka başka arâzî ihâle olunarak keyfiyyet-i tasarruflarını mübeyyin, yedlerine tapu senedleri îta olunur."[47] *Arâzî Kanunnâmesi* köyün ortak çıkarını toprak türlerinin bir listesini yaparak sınırlar. Bu şekilde tüm köylerin yolları, ibadet mekânları, sürülerin veya arabaların duracağı yerler ihlalden veya özel kullanımdan korunmuştur.[48] Köyler bunların ötesinde koru, harman yeri ve mera için haklara da sahip olabilmekteydiler.[49] Bu hakların ayrıntıları devlet yasalarından değil, "eski geleneğin" tanınmasından ileri gelir. Son olarak, *Kanunnâme* köy otlaklarında otlamasına izin verilen hayvanların sayısının örfün öngördüğünü geçmemesini şart koşar. Böylece, köyün özyönetimi meselesini toprak kullanımının bir türü olarak görerek, belli ortak hakları korur, fakat köydeki eski yönetim işlemlerinde takdir edilen yerleşik geleneğe işaret etme dışında, bu hakların hukuken tanımlanması için bir sistem öngörmez.

Kanunnâme, fertlerin *mîrî* tarım arâzîsi üzerindeki hakları söz konusu olduğunda bu konuya daha fazla yer verir.

---

45 Bir giriş ve iki kitaba bölünen *Kanunnâme*'nin içeriği şu şekildedir: Giriş maddeleri 1-7. 1. Kitap'ta *mîrî* arâzîyle ilgili olarak; 1. *mîrî* arâzîlerin tasarrufu 8-35, 2. *mîrî* arâzîlerin *ferâğ* 36-53, 3. *mîrî* arâzîlerin intikali 54-8, 4. *mîrî* arâzîlerin mahlulatı 59-90. 2. Kitap'ta *metrûke* ve *mevât* arâzîleriyle ilgili olarak 1. *metrûke* 91-102, 2. *mevât* 103-5, 3. diğer konular 106-32.

46 *Mevât* arâzîler konusu *mübah/ortakmülk*ün el değiştirmesi hakkındaki kitapta da geçmektedir; *Mecelle,* Kitap X, Bölüm 4, Kısım 5.

47 *Arâzî Kanunnâmesi*'nin 8. maddesi. Bkz. *Düstûr,* c. 1, s. 167 ve Çeker, *Arâzî Kanunnâmesi*, s. 20.

48 *Age*, 93 ve 94. maddeler.

49 *Age*, 91, 92, 97, 87 ve 101 maddeler.

Mirî toprağın kullanım hakkını tasarruf eden bireyin bu topraktaki ziraati devam ettirmesi zorunluluğunun vurgulandığı 9. madde, aynı zamanda toprak sahibinin toprağını kiraya verme hakkını onaylamaktadır. Mutasarrıfın kendi yapacağı ekimin yanında, kiralama ve ödünç verme de bu anlamdadır. Üstelik toprağın bölünmesi hakkı *1849 Kanunnâmesi*'nde açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen, *Arâzî Kanunnâmesi*'nde her müşterek mutasarrıfa toprağı bölmeyi taleb etme yetkisi tanınmıştır.[50] Böylece bölünebilir tasarruf anlayışı, eskinin işlenebilir tarım arâzîsi algısını ortadan kaldırarak, bölünemez çiftçi hissesi şeklindeki Osmanlı geleneğinin resmî sonunu işaret etmiştir. *Kanunnâme* benzer bir şekilde arâzînin borç karşılığı "teminat olarak" verilebilmesi kuralını da sağlar. Çiftçinin borç için arâzîsinin alınması üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması *mîrî* arâzîyle ilgili Osmanlı geleneğinin daha sancılı bir şekilde zayıflayışını temsil eder.

Kanunnâme resmen bir *mîrî* arâzî tasarrufunun borç karşılığı rehin verilemeyeceğine ve alacaklının herhangi bir borçluyu *mîrî* arâzî üzerindeki "tasarruf hakkını satışa"[51] zorlayamayacağına hükmeder. Fakat eşzamanlı olarak tüccârların ve diğer alacaklıların çıkarlarının korunmasını öngören bir düzenek de getirir. *Ferâğ bi'l-vefâ*'da tasarruf edilen toprak, borcun tamamen ödenmesiyle borçlunun geri alma hakkını saklı tutarak, alacaklıya satılmış olarak kaydedilir.[52] Borcun miktarı arâzînin değerinden azsa, alacaklıya toprağı borçlu adına satma, böylece de borcunu ödeyip esas sahibe bakiyeyi tanzim yetkisi tanınabilir. Bu, fiilen devletin kurumlarında kayıtlı *mîrî* arâzî üzerinde bir "ipotek" biçiminin başlangıcıdır. Hatta bu durum, bir padişah fermanıyla da perçinlenmiştir.[53]

Kayıt ihtiyacına ve devletçe satışı zorlayacak bir aygıtın yokluğuna açık şekilde muhalefet vardı. *Kanunnâme*'de bu yüzden, vergi bakiyelerinin tah-

---

50 *Age*, 15. madde.

51 *Kanunnâme*'nin mîri arâzîyi ilgilendiren kısımlarında bu tarz bir satış işlemini ifade etmek için "ferâğ" kelimesi kullanılmaktadır. Günümüz okuyucusu açısından daha anlamlı olabilmesi için ferâğ tabirini bu kitapta "tasarruf hakkının satışı" olarak çevirmeyi uygun gördük. (b. ed. n.)

52 *Kanunnâme*'nin ilgili maddeleri 116-119. maddelerdir. Bu mekanizmanın tüccarların ve tefecilerin çıkarlarını koruyup korumadığıyla ilgili tartışma için bkz. BOA. Nizâmât 40/38, sayfa 53-55. Bu tür uygulamaların daha önceki hukukî kabulüyle ilgili olarak, *krş.* 3. Bölüm, s. 66.

53 Bu 9.N.1274, 9 Nisan 1858'de bildirilmiştir ve bir ay sonra resmî gazete *Takvim-i Vekâyi* 562'de yayınlanmıştır; bkz. Karakoç, *Tahşiyeli Kavânin* s. 166-7.

silinin zorlaşması durumunda ne olacağı hususuna dair herhangi bir bahis yoktur; mültezimlerin çoğunlukla kırsal tefeciler olduğu düşünüldüğünde, esas hukukun hükümlerine onlar da itiraz etmiş görünüyorlar. Bu yüzden Meclis-i Vâlâ Haziran 1860'ta *mîrî* arâzînin vergi borçlarını ödemek için zoraki tasarruf satışından neden muaf tutulması gerektiğine dair ilk tezkiresini yayınladı.[54] Fakat tasarrufu sattırma yetkisi, nihayetinde vergi dairesine verildi. Meclis-i Vâlâ'nın, 8 Ekim 1860 tarihli diğer bir tezkiresinde *mîrî* arâzî üzerindeki tasarrufun zoraki satışını, 'mülkiyetin' (*emvâl ve emlâk*) bir parçası muamelesi görmediği hasebiyle, vergi kanunu ile arâzî kanunu arasında mantıki bir çelişkiye yol açmasından dolayı, desteklediği gözükmektedir. Meclis aynı anda tüccârlar ve ilgili tarafların, alacaklarını *ferâğ bi'l-vefâ* biçiminde kaydettirmeyen münferit alacaklıların, talebiyle *mîrî* arâzînin tasarrufunun satışına izin verilmesi taleplerini reddetmiştir. Meclisin tezkiresi sahibin çiftçi olması durumunda, kişinin başını sokacağı damının ve geçimlik arâzîsinin zoraki satıştan muaf tutulmasını önermektedir.[55] Tezkirenin bu hükümleri süratle padişah fermanlarına aktarılmıştır.[56] Devletin ve alacaklıların her ikisinin de çıkarlarının en iyi korunma şekli, kazâ İdare Heyeti aracılığıyla bir müzayede düzeni olarak tayin edildi.[57] Bu, toprağın gerçek değerinin biçilmesini vaat ediyor ve borç verenlerin sermayesini güvence altına alıyordu. Zoraki satış için idarî aygıt, ilk olarak 1862'deki kanunda belirdi ve sonra 1870'lerin başlarında daha geniş bir hukukî talimatnâmeye dönüştürüldü.[58]

Bu tartışmalar ve çözümleri üst düzey siyasî idarenin iki yönlü karakterini göstermektedir. Hükümet için çiftçinin topraktaki haklarının bir bütün

---

54 BOA. Nizâmât, 40/38, s. 54-5, Zilhicce 1276.

55 BOA. Nizâmât, 40/38, s. 54, 21.Ra.1277. Borca karşılık olarak gayrimenkulün satışıyla ilgili 1871 yasasında bu madde korunacaktır.

56 24. Ca. 1277, 7 Ocak 1861'de, insanlar nzıklarından mahrum kalmadığı sürece, özel borç karşılığında zorunlu satışı yasaklayan bir irade yayımlanmıştır. Bu irade yine de vergi borçlarını kapatmak için *mîrî* arâzînin satılabileceğine hükmetmiştir. Bunu dokuz ay sonra, vergi borçları için *mîrî* arâzînin satışına izin veren ama mültezime olan şahsi borcu hariç tutan, çiftçinin evini (çocuklarına barınak olacak kadar büyük) ve evin idare edilmesine yetecek kadar arâzîyi satılmaktan koruyan, 24. Ra.1278, 29 Eylül 1861 tarihli yeni bir irade izlemiştir. Eğer çiftçinin borcu ödeyebileceğinden fazlaysa, garantörlerin vergi borcunu üstlenmesi istenecekti. Bkz. Karakoç, *Tahsiyeli Kavânin*, s. 257-9.

57 BOA. *Nizâmât*, 40/38, ss. 54-5.

58 7. Ra. 1279, 2 Eylül 1862 yasası, *Düstûr*, c. 1, s. 244.

olarak merkezîliği, sonradan kanuna dönüşen borçlu çiftçinin hânesi ve bu hânenin geçimini sağlamak için gerekli *mîrî* arâzîye borcu karşılığında el konulması önerisinin ortaya çıkması ile sonuçlandı. *Mirî* arâzî üzerindeki işlemlerin idarî denetiminin önemi yine bu idarî kanallarla gerçekleştirilecek müzayede işlemlerine yol açtı. Öte yandan, değişik emlâk biçimleri ile alakalı olmalarına rağmen birbiri ile örtüşen kanunlar yapma baskısı Meclis'in çalışmalarına yön verdi ve buna yönelik çalışmalar 1870'lerin düzenlemelerinde doruk noktasına ulaştı. Meclis-i Vâlâ tarım kesimindeki tüccâr ve mültezimlerin yatırımlarının geri dönüşünü güvenceye almak istemişti. Yönetim gittikçe bütünleşen bir arâzî piyasasında devletin, ticârî sınıfların ve çiftçilerin çıkarlarını uzlaştırıyordu. Haciz işleminin vilâyet gazetesinde ilan edilmesi koşulu ile şarta bağlanması mülkün zaptında sınırlı dahi olsa bir yavaşlama sağlıyordu, fakat yine de diğer herhangi bir mülk gibi (*emval ve emlâk*) *mîrî* arâzî üzerindeki tasarruf hakkının da borç için satılabileceği ilkesini kurumsallaştırmıştı.

İpotek'in bu şekilde resmî idaresi *mîrî* arâzînin hükümet kayıtlarında teyit edilmiştir. 1840'ların tapu düzenlemelerinde insanların eski belgelerini Sultan'ın tuğrasını taşıyan (*tuğralı*) standart biçimdeki yeni tapu belgeleri ile değiştirmeleri buyuruluyordu. *Arâzî Kanunnâmesi*'nin hemen ardından, 1859'da yayınlanan *Tapu Nizamnâmesi* mâlî görevlilerin, yani defterdâr, mâlîye müdürü ve kazâ müdürlerinin *mîrî* arâzî işlemlerini ilgilendiren konularda kanunen *sâhib-i arz* olarak tanındıklarını belirtmektedir. Fakat ancak 1860'ta tapu senetleriyle ilgili müteakip bir talimatlar bütünü ile beraber *mîrî* arâzî tasarruf sahiplerinin yeni senet almaları istenmiş ve tüm toprak devretme işlemleri için matbu tapu formları ve idarî kayıt nizamı kurulmuştur.[59] Bu talimatlar tatbik yükümlülüğünü toprağın sahibine ve üst düzey eyâlet memurlarına verir. Ancak, herhangi bir arâzî kayıt mekanizması henüz devreye sokulmamıştır ve bürokraside tapu kaydı için çalışacak olan memurlar daha emekleme aşamasındadırlar.

Arâzî Kanunnâmesi ve 1850'ler ile 1860'ların tapu düzenlemeleri, *mîrî* arâzî üzerindeki tasarruf hakları ile tarihsel olarak devamlılık arzeden hukuksal sözcük dağarcığına kendi içinden belirli değişiklikler getirmiştir. Belli başlı büyük değişiklikler 1847 ve 1849 kanunlarında zaten yapılmıştır: Kullanım hakkının intikalinde toplumsal cinsiyet eşitliği ve idarî izin olmak-

59 8. L. 1276, 29 Nisan 1860 tarihli *Düstûr*, c. 1, s. 209.

sızın toprağı kiralama özgürlüğü. Bölünebilirlik ve ipotek meselelerine dair hükümleriyle *Arâzî Kanunnâmesi*, *mîrî* toprağı kullanma hakkının mülke dönüşümü sürecini tamamlamıştır.

Şam'dan bir yorum

Şam ulemâsının yukarıda ana hatları belirtilen değişiklikleri nasıl resmettiklerine dair bir bakış açısı 1284 H/1867-68'de Şam müftüsü olan Mahmûd İbn Nasib el-Hamzavî el-Hüseynî'nin yazdığı, *el-ihbâr en hakkü'l-karâr* başlıklı tapu hakkının tabiatına dair kısa bir risaleden edinilebilir.[60] Eser bazı genel tespitlerle başlar.[61] El-Hamzavî insanların *mîrî* arâzî üzerinde, *rakabe* sahibinin izni olmaksızın, topraklarının özel mülk olarak tasarruf edilebilecek bir mal olduğu şeklindeki yanlış kanaatle, vakfetme, satış, takas, bölme, miras, ipotek (*rehn*), mehir ve hediye verme gibi işlemleri, yaptıklarını açıklar. Dahası, tapu işlemlerinin padişah fermanlarıyla belirlenmesi gerektiğini bilmeyen bazı fakih ve müftüler, sonuçta geçersiz olacak bu sözleşmeleri fıkha göre tanzim etmektedirler; yazar daha sonra risalesinde bu tür işlemler sonucunda oluşturulan belgelerle ilgili olarak, kadıların Ebussuud zamanından beri tapu belgesi düzenlemeye yetkili olmadıklarının altını çizer. Bu konularda yorum yapabilmek için kendi ehliyetliliğini vurgulayan El-Hamzavî, kendisinin bir devlet çalışanı ve müftü olarak kırk yıllık kurul üyeliği tecrübesinin olduğunu ve hem Osmanlı (Rum) hem de Arap ulemâsının fetvalarını çalıştığını vurgular.[62]

*Tapu resmi*nin hukuksal karakterine dair yapılmış olan 16. yüzyıl tartışmasından üç asır sonra, El-Hamzavî, eski bir sorunsal olup *Arâzî Kanunnâmesi*'nde saygın bir yeri olan *hakk-ı karâr*'ın doğası tartışmasını

---

60 El-Murâdî (*Arfü'l-Beşâm*, s. 224) el-Hamzavî'nin (1234-1305AH/1818-87) Şam'da eğitim gördüğünü ve Şam'daki el-Buzuriye Mahkemesi'ne, sonra da İstanbul'daki büyük mahkemeye atandığını söylemektedir. 1266/1849-50'de eyâlet heyetinin bir üyesi oldu; 1269/1852-53'de Şam vakıflarının idarecisi olarak atandı ve sonra pek çok görevde bulundu. Bunlardan en önemlisi, 1860 olaylarını tetkik heyetindeydi. 1284/1867-68'de müftü yapıldı ve çeşitli eserler yazdı.

61 Mahmûd El-Hamzavî'nin *el-Mecmû' mine'r-Resâil* içindeki *el-İhbâr an hakk al-karâr* adlı risalesi (ZAL. 100, vrk. 473-508). Bu risalenin tarihi 1299AH/1881'di.

62 *El-İhbâr, vrk.* 47a. El-Hamzavî başvurduğu kaynaklar arasında Ebussuud, Kemal Paşazâde, Abdürrahîm Efendi, Yahya Efendi, *Cemî el-İcârateyn* ve Ataullah ve diğerlerinin yazılarını saymaktadır ama risalede sadece Ebussuud, Muhammed Bahâi, el-Ramlî ve El-Hanutî'yi belirtmektedir.

yeniden ele alır. Tabirin toprağın kullanım önceliğine (tarım'ın devamlılığı şartına bağlı olarak, *rakabe*'nin sahibine olan borcun on yıl süreyle aralıksız yapılan tarım sonucunda ödenmesiyle kazanılan bir hak) işaret eden mevcut kullanımı ile, ağaçlar ve duvarlar gibi mevcut nesnelere (ve bunlardan doğan haklara) işaret ettiği eski kullanımının zıtlığından yola çıkarak tartışmaya başlar.

El-Hamzavî, ***hakk-ı karâr, hakk-ı tapu*** ve ***meşeddi'l-meske*** terimlerinin eşanlamlı olduğunu okuyucularına hatırlatmadan önce, Ebussuud'un –tapu hakları için yapılan ödemeler kira avansıdır– yargısı ile Muhammed Bahâi'nin[63] –tapu bedeli, vakıf için ödenen kira [gibidir]– yargısı ile başlar.

Bu tanımlamalardan sonra, El-Hamzavî *rakabe* sahibinin, devlet memurunun, rızasına bağlı olan muamele gücü karşısında, ***hakk-ı karâr*** sahibinin tasarruf ettiği muamele yetkileriyle ilgili kendi esas fikirlerini öne sürer.[64] El-Hamzavî'nin yorum şekli burada belirli bir fikir cambazlığı gerektirmektedir.

Ebussuud'un *sipahi*nin izni olmadan yapılan tüm işlemlerin (***muâmelât***) geçersiz olduğu yolundaki fikrini alıntılayan El-Hamzavî daha sonra bu ifadeyi, ortakçılık, kira, ödünç verme, peşinat ve teminat gibi geri alınabilir (***gayri lâzime***) sözleşmeleri ilgilendirmediği şeklinde, daha kararlı bir 19. yüzyıl tarzıyla yorumlar.[65] El-Hamzavî'ye göre bu istisna durumlar listesinin altında yatan mantık, vasiyet, çeyiz, hediye, rehin, vakfetme, sulh bedeli ve satış gibi sözleşmelerin aksine ***hakk-ı karâr***'ın bu suretle bir kimseden diğerine devredilememesinden kaynaklanır. El-Hamzavî bu tarz bir okumayla meseleyi zorladığının farkındadır: Bunun ardından El-Ramlî'nin tek taraflı bölme, ortaklaşa kullanma ve kiraya vermeyi yasaklayan görüşü ile El-Hanutî'nin vakıf mülkündeki ***sukna*** benzerliği üzerinde kiralamayı yasaklayan hükmüne döner.[66] El-Hamzavî, Ebussuud ve Kemal Paşazâde'den gelen (ikinciden herhangi bir iktibas yapmamasına rağmen) bir hukuk şeceresi ile bu güçlü geleneğin çağrısını ***Arâzî Kanunnâmesi***'ne tatbik eder; ki bu şecere böyle işlemler söz konusu olduğunda "bize izin verildiğini" göstermek-

---

63 Bu, Şeyhülislâm Bahâi Efendi'dir (1654), bkz. 3. Bölüm, not 82.

64 El-Hamzavî mahkemelerdeki tüm davalarda hükümet yetkilisinin bulunma gerekliliğini, bu arâzîlerin ancak hatalı kiralama temelinde ***re'âyâ***'nın elinde bulunduğunu ve dolayısıyla haklarının tıpkı bir memurunki gibi bir intifa hakkı olduğunu vurgulamaktadır (*Hakkuhum fîhâ el-intifâ kesâhibi'l-vâzîfe*) *El-İhbâr, vrk.* 48b.

65 *El-İhbâr, vrk.* 48a.

66 *El-İhbâr, vrk.* 48b, 49a.

tedir der.[67] El-Hamzavî burada Arap kaynaklarına dayanan şecereye karşı bir Osmanlı, hatta yarı Türk (*ulemâ el-Rûm*) bir şecere öneriyor gibidir.

El-Hamzavî sonra *mîrî* arâzî üzerindeki kullanım haklarının intikali ile ilgili kanunun hükümlerine geçer. Tüm tartışmaları çağdaş bir ifadeyle kapatır: Bu bir Kur'ân değil, *kanun* meselesidir.[68] Risalenin kalan kısmını, *mîrî* arâzîden çıkmış vakıf topraklarında kullanım hakkının edinilmesi, satışı ve intikali ile ilgili benzer hükümlerin meşrulaştırılmasıyla bitirmeden önce, *hakk-ı karâr*'dan doğan yetkilerin açıklamalarını özetler ve genişletir. Gördüğümüz gibi, *mîrî* ve vakıf arâzîleri arasındaki kullanım hakkı biçimlerinin örtüşmesi 19. yüzyılın bir yeniliği değildir. Fakat kanundaki iki yenilik Şam'da belirli bir muhalefetle karşılaşmış gibi görünüyor: Verasetteki tam toplumsal cinsiyet eşitliği ve çiftçinin *hakk-ı karâr* ile beraber vakıf arâzîsi üzerindeki devren kiraya verme gücü. Müftü, Emirü'l-müminîn'in (Sultan) İslâm hazînesindeki topraklarda verasete dair öğretisel seçimi gerçek vakıf arâzîlerinde uygulansaydı en iyisi olurdu iddiasıyla eseri bitirmektedir. Şeriatta buna karşı yasaklama yoktur ve vakıf ve *mîrî* arâzîlerde tek bir varislik biçimi daha şık olacak ve varislerin çıkar çatışmalarının önünü kesecektir.[69] Esasında bu, devlet vakıf arâzîlerini gittikçe bürokratik yönetime alırken merkezî kanunun sağlamaya başladığı şeydir.

El-Hamzavî'nin risalesi hem bir *Tanzimat* hukukçusunun ifadesi, hem de hukukî değişikliğe karşı gelmek için Arap Hanefi içtihatlarına dayanan Şam ulemâsının öne sürdüğü iddialara bir cevaptır. Müftünün benimsediği Ebussuud'dan dosdoğru *Arâzî Kanunnâmesi*'ne geçen bir Osmanlı hukuk şeceresi olan strateji iyi desteklenmiş bir hukukî iddiayı temsil etmemektedir; bilakis 16. yüzyıl şeyhülislâmlarının bazı fetvaları gibi entelektüel bir buyruğa benzer. Böylece kapılar, kökleri Memlûk dönemi ve öncesine dayanan Arap Hanefi fikhının daha karmaşık entelektüel şeceresinin yüzüne kapatılmıştır. Müftünün amacının, Suriye ulemâsının getirdiği karşı savları susturmak olduğu anlaşılıyor. Belki bu muhalefetin arkasında Meclis-i Vâlâ'nın tavsiyesiyle yayımlanan Suriye topraklarıyla (*Berrü'ş-Şam*) ilgili 1862 tarihli padişah fermanı bulunmaktadır. Meclis tezkiresinde, *Arâzî Kanunnâmesi* ve *Tapu Nizamnâmesi*'nin hükümlerinin hiçbirinin burada henüz uygulanmadığını kaydederek, Şam arâzîsinin *mîrî* konumuna dair eski hukuk savını

67 *El-İhbâr, vrk.* 49a.

68 *Age*, "*Fe huve emrun kânûnî lâ hükm Kur'ânî*".

69 *El-İhbâr, vrk.* 49b, 50a.

yineler: Burası, sahipleri varissiz ölmüş *haraciye* arâzîsidir.[70] Sayda eyâletinde edinilen tecrübenin ışığında Şam eyâletine mukabil yasayı uygulamak için bir heyet oluşturulması önerilmektedir.[71] Güney Suriye bu şekilde *Tanzimat*'ın mülk ve idareye dair ıslahatlarına geç girmiştir.

İdarî sağlamlaştırma

İdarî gelişmeyle ilgili bir kanunun yürürlüğe girişi 1860'larda oldu. *1864 Vilâyet Nizamnâmesi* ve 1871 *Nizamnâmesi* arasındaki devamlılık göz önüne alındığında, bunların beraber tartışılması gerekmektedir. *1864 Vilâyet Nizamnâmesi*, önceki eyâlet idaresinden farklı olarak, idarî birimler hususunda bir hiyerarşi belirlemişti –vilâyet, livâ/sancak, kazâ ve köy heyeti– ve bunlara 1871'de kazâ ve köy heyeti arasındaki bir idarî birim olan nâhiye eklendi. 1877'de *Belediyeler Kanunu* köy heyetleri yerine kasabalar için belediye idaresini başlattı. 1840'lardan itibaren Tanzimat yönetimi için üst düzey eyâlet heyetleri merkezî bir öneme sahipti; 1864 *Vilâyet Nizamnâmesi* ve 1871 *Nizamnâmesi*, merkezî hükümeti heyetler aracılığıyla gelişmiş bir idarî hiyerarşi mekanizmaları üzerinden yerele yaydı. *1864 Vilâyet Nizamnâmesi* valinin ve vilâyet ve kazâ heyetlerinin yükümlülüklerini belirliyordu. Ayrıca köy idaresine dair ayrıntılı talimatlar içeriyordu: İhtiyar heyetinin ve muhtarların seçilmesi (ve bunun kazâ kaymakamı tarafından onaylanmasının gerekliliği) ve bunların mukabil vazifeleri: Köye ortak olarak konulan vergilerin dağıtımı, köy koruculuğunun örgütlenmesi, tarımsal gelişme ve kamu sağlığı. Ancak, *1871 Nizamnâmesi* muhtarın görevleriyle ilgili daha ayrıntılı talimatlar ihtiva ediyordu: Hükümetin kanun ve tebliğlerinin köy birimlerine ve bu köy toprakları ve sakinleri hakkındaki bilgilerin ise merkeze iletilmesi. *1871 Nizamnâmesi* muhtarı, köyün sırlarına erişim ayrıcalığı olan bir devlet memuruna dönüştürmüştü.

Aynı *1871 Nizamnâmesi* eyâletlerde idarî birimlerin gelişimini sağlamıştır. *Nizamnâme*'nin 105 maddesinin ilk 34'ü mâlîye, resmî haberleşme, tarım ve ticâret, kamu eğitimi, yollar, vakıf ve güvenliğe dairdir. 29-31. maddeler, *defterhane* müdürünün ve ürün ve vergilerin, nüfusun ve emlâk tapularının kayıtlarını tutmaktan sorumlu emlâk ve nüfus idaresi memurları-

---

70 Sultan'a gönderilen raporun ve notun metni Karakoç'ta verilmektedir: *Tahşiyeli Kavânin*, s. 260-61.

71 Meclis-i Vâlâ'nın raporu ve notunun tarihi 7. B. 1278 ve 17. B. 1278/9 ve19 Ocak 1862'dir. Sultanın iradesi ise 18. B. 1278/20 Ocak 1862 tarihlidir.

nın vazifelerini ayrıntılarıyla belirtir. *1871 Nizamnâmesi* bu daireleri sadece vilâyet ölçeğinde düzenler, fakat *Tanzimat*'ın sonraki dönemleri kazâ ölçeğinde oluşturulmuş paralel idarî birimlere şahitlik edecektir. Sivil mahkemelerin kurulmasını öngören bir kanunun yanında *1871 Nizamnâmesi* idarî ölçekteki heyetleri, idarî ve hukukî olmak üzere ikiye ayırmaktaydı. Kazâ hukuk heyeti, köy ile sancak ölçeğinde bulunan temyiz mahkemeleri arasındaki ilk mahkeme olacaktı. Bu yüzden *Tanzimat*'ın olgunlaşma döneminde sivil (*nizamiye*) ve şer'i mahkemeler olarak ikili bir düzen ortaya çıkmıştır.

1870'lerden Sonra: Özel Mülkiyetin Siyasî İdaresi Olarak Kanun

Siyasî idare 1870'lerin başında neredeyse eşzamanlı getirilen mülkiyet kanununda daha başka değişiklikleri uygulamaya koyacaktı. Görünürde teknik nitelikteki bu değişiklikler İmparatorluk'ta birleşik bir mülkiyet kanunu alanının altyapısını kurdu. Öncelikle, 1871'de ipotek konusunda gayrimenkulün borç karşılığı satışına dair ayrıntılı bir düzenleme yürürlüğe konuldu. Kanunun başlığı olan "*Deyn için emvâl-i gayri menkûlenin füruhtu*" eki farklı kategorilerin tek bir terim altında (*emvâl-i gayri menkûle*) birleşmesini vurgulamaktadır.[72] Kanun hem *mîrî*, hem de *icâre vakıf* mallarındaki tasarruf haklarının borç karşılığı haczi hakkındadır.[73] Meclis-i Vâlâ'nın toprağın idarece müzayedesi ve hâne ile çiftçinin geçimlik toprağının hariç tutulması hususundaki tavsiyesini benimsemiştir.

İkincisi, *vakıf* arâzîsi, tasarruf haklarının intikal, muamele ve tapu ve kayıt idaresi bakımından gittikçe *mîrî* arâzîye dönüşmüştü. Bu dönüşüm vakıf idaresinin *mîrî* arâzî idareleri ile aynı formları benimsemesini buyuran *1865 Vilâyet Nizamnâmesi*'nde amaç olarak duyurulmuştu.[74] 1870'lerin başlarında tapu dairelerine de vakıf ve mülk arâzîlerindeki tasarrufları aynen *mîrî* arâzîdeki gibi kaydetmeleri için talimatlar verildi.[75] Mülk, vakıf ve *mîrî*

---

72 Mecelle'de kullanılan terim, bkz. madde 128 ve 129.

73 Bkz. *Deyn için emvâl-i gayri menkûlenin füruhtu hakkında nizamnâme*, *Düstûr*, c. 1, s. 237-8.

74 Bkz. *Taşralarda musakkafât ve müstagilât için verilecek ilmühaberlerin tarifnâmesi*, *Düstûr*, c. 1, s. 251-6 (9 Şubat 1280AM, 21 Şubat 1865).

75 DLS. AT. *Talimat: Emlâk Yoklama Nizamnâmesi* 28.B.1291, 9 Eylül 1874 ve *Emlâk Yoklama Defterleri Hakkında Tarifnâme* 5.N.1291, 16 Ekim 1874, *Arâzî-i mevkûfe senedâtının defterhâneden verilmesi hakkında talimat* 6.B.1292, 8 Ağustos 1875.

arâzî üzerindeki hakların kaydının tekbiçimli nizamı, hukuksal olarak tek bir 'gayrimenkul mal' alanı yaratmayı amaçlamaktaydı. Benzer şekilde 1871'de nizamiye mahkemelerinde görülen cezai meselelerin aksine, 'hukuksal meseleler için ayrı bir bölümün kurulması mülkiyet anlaşmazlıkları için tekil bir mahkeme oluşturdu.[76]

Son olarak, 1870'lerin başından itibaren arâzî kayıtları daha sıkı takip edilmeye başlandı. Bundan önce tapu belgesi almak için kanunî yükümlülük münferit mutasarrıfta idi, fakat 1871'den itibaren kayıt için ekipler köylere girecek ve tüm mülklerin tapusunu güncelleyecekti. Bu işlem, ***yoklama*** denen işlemi takip ediyordu. Defterhane merkezinden 18 Aralık 1871 tarihli, İmparatorluk arâzîsinin yarısının halen resmî tapu senedi olmaksızın durduğunu belirten dahili bir muhtıra, köy yoklamalarına dair ayrıntılı talimatlar verdi.[77] Aynı işlem daha sonra mülk ve vakıf tasarruf mallarına da teşmil edildi.

2. kısımda döneceğimiz Aclun kazâsı için kritik olan 1870'lerin kanunuydu. Fakat 1870'ler İmparatorluğun bütününde hukuksal dönüşümün sona erdiğinin işareti değildir. Çağdaş hukuk fakültelerinin kurulması ve Osmanlı Doğu Akdeniz liman kentlerinin Avrupa ticâret ve kültürüyle bütünleşmeleri yirminci yüzyıl başından itibaren artık gerçek bir özel mülkiyet ideolojisinin kurumsallaşmasına yol açacaktı. Bu, Ebulûlâ Mardinîzâde'nin ***Kavanin-i Tasarrufiye Notları*** gibi bir ders kitabında görülebilir.[78] Metin

---

76 Şer'i mahkemeler aile hukuku, tam olarak düzenlenmemiş yasalar ve idarî veya hukukî meseleler dışında mülk intikalleri yapmanın nadir yollarından biri olarak vekalet gibi tali prosedürlere ilişkin davalarla giderek daha fazla ilgileniyordu. Şer'i mahkemeler hem mülk hem de ***mîrî*** arâzîde uygun miras paylarını ve aile vakıflarıyla ilgili meseleleri de hükme bağlıyordu.

77 DLS.AT. *Talimat,* kalem 3, gömlek no: 1, ***Defterhâne nezâret-i celîlesinden meb'ûs tezkirenin sûretidir,*** 5.L.1288 (***Arâzî Kanunnâmesi'yle talimat ve tarifnâme 'el-kadîme'*** adlı koleksiyon). Bu, her sancak ölçeğinde birkaç kâtip tarafından desteklenecek bir yoklama memurunun atanmasını gerektiriyordu. Bu memurlar, imâm ve köy heyetinden veya papaz, muhtar ve köyün iki veya üç saygın kişisinden oluşan bir heyetin oluşturulması gereken her bir köye gideceklerdi. Bu heyet, nüfus kaydı veya vergi alınması amacıyla hazırlanmış herhangi bir emlâk listesiyle gelen memurlarla birlikte çalışacak, köydeki tüm ***mîrî*** arâzîleri kaydedecek ve ayrıca ekilmemiş arâzîleri listeleyecekti (unsur 3, vrk. 2). Bkz. 6. Bölüm'deki tartışma.

78 İstanbul Hukuk Fakültesi, Edebiyat Fakültesi ve Osmanlı Devleti Hukuk Mektebi'ndeki medeni hukuk hocası. Bu kitabın, öğretmenin Kadastro Okulu'nda verdiği derste alınan ve 1927'de yayımlanan notlara dayalı olduğu bildirilmiştir.

eski toprak tasniflerinin mantıki temellerini eleştirir ve İmparatorluk'taki son mülkiyet ıslahatları için öğretisel destek sağlar. 1912'de Osmanlı hukuk dilinde bir kırılmayı işaret eden kanunlar yayımlandı; Bunlar Avrupai biçimde kadastro yoklamalarını, "muasır medeniyetler" tarzında ipotek (*hypothéque* denmiştir) uygulanmasını ve tüm arâzî türlerinde mülkiyet sınıflarının tekleştirilmesini emretmiştir.

1912 yasasının Arap eyâletlerinde uygulanması için çok geç olduğu görüldü. Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı'nın Arap eyâletlerini işgal eden ve aralarında bölüşen Fransa ve İngiltere'nin de uygulamada buna Osmanlı hukuk külliyatının bir parçası olarak muamele etmedikleri görülüyor. Filistin ve Ürdün'de manda yönetimindeki İngiliz memurlar da benzer bir tasarıyı uygulayacaklardı, fakat kendi toprak tahrîrlerini yüceltirken bunu Osmanlı kanununu uygulama yükümlülüğünün bir parçası olarak değil, Avrupai mülkiyet biçimlerinin temsil ettiği şekilde ve kendi açılarından medeniyetteki ilerlemenin bir delili olarak kullanacaklardı.

Bu metin, SK. Yazma Bağışlar 4563'deki (Ebulûlâ Zeynelabidin Efendi, *Hukûk-ı tasarrufiye-yi arâzî ve ahkâm-ı evkâf*, n.d.) korunmuş elyazısı rapora yakın görünmektedir.

İKİNCİ KISIM

İMPARATORLUĞUN BİR KAZÂSINDA EMLÂKIN YÖNETİMİ

GİRİŞ

Önceki bölüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca mülkiyet hakkının doğası ve idaresine dair kanunlardaki değişiklikleri tanımladı. Bu yüzyılda ıslahatlar, İmparatorluğun çeşitli eyâletlerindeki farklı noktalara uygulandı. Her bölgenin siyasal ekonomisi farklılık arz ettiğinden, ıslahatın sonuçları da İmparatorluk genelinde kaçınılmaz bir şekilde farklılık arz ediyordu. Tapu ihalesi de, devletin en üst seviyesinde değil, mülkiyet üzerinde talebi olan şahıslarla yönetimin hukuksal şahsiyetinin karşılaştığı idarenin daha alt bir seviyesinde gerçekleştirildi. Heyetler içerisinde rol alan bölgelerdeki siyasî ve üretken rejimlerin önderleri farklı sonuçların doğmasını sağladılar.

Tanzimat idaresinde kazâ, resmî idarî gelişim ve emval kayıtları için ilk birimi temsil ediyordu. *1859 Tapu Nizamnâmesi*'nin ilk maddesi eyâletlerde mâlîye memurlarının, yani ***mîrî*** arâzîyi intikal ve devir yetkisine sahip olan Tapu Kalemi ve mâlîye müdürleri ile kazâ müdürlerinin ***sâhib-i arz***'ın hukuksal statüsünde olduğunu vurgular.[1] Bu maddeye göre, 'yönetimin malı' olan toprak üzerinde atanmış hukukî şahsiyete sahip olan ***sâhib-i arz*** görevinde çok sayıda memur bulunur.

Kazâda merkezî bürokrasinin memurlarına idarî, hukukî ve belediye heyetlerine seçilmiş kişiler katılmaktaydı. Köyden kazâya kadar yerel bölge hakkında bilgisi olan kimselerin, her re'âyânın emlâk ve vergi yükümlülüğü ayrıntılarını soruşturup matbû' formların boşluklarını doldurmakta gereken

1 *Taşralarda arâzî-i emîriyenin tefviz ve ihâlesine mal memurları yani defterdâr ve mal müdürleri ve kazâ müdürleri mezun olmalarıyla bunlar sâhib-i arz hükmündedirler, Düstûr*, c. 1, s. 200. Bu Kanunnâme'nin önemli bir Avrupa tercümesinde *sâhib-i arz* "*le propriétaire de la tere*" (toprak sahibi) olarak geçmektedir: Young: *Corps de Droit*, c. 6, s. 93. Okuyucu bu noktadan itibaren bu tercümenin ne kadar yanlış olduğunu anlayacaktır.

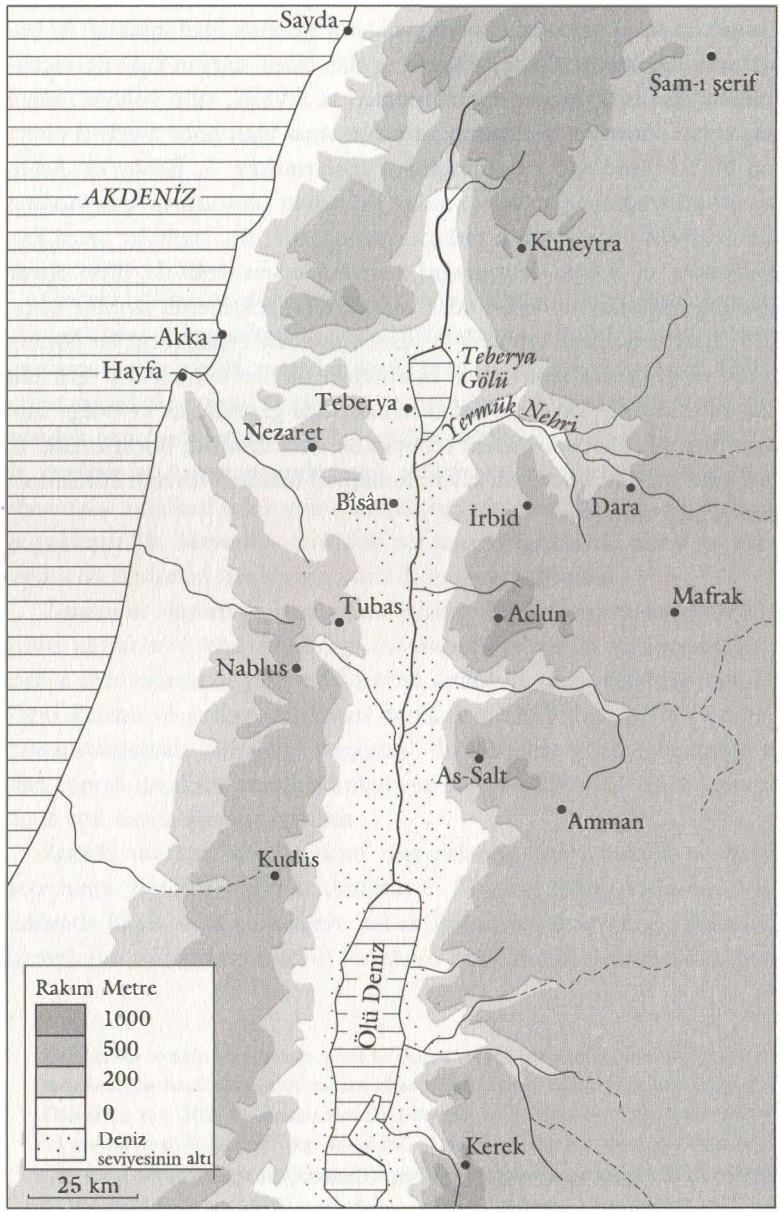
bilgiyi sağlamaları gerekiyordu. Yerel yetkili bu kişilerin aynı zamanda yeni kanunlardan da haberdar olmaları beklenmekteydi.[2]

Çalışmamızın ikinci kısmı mülkün yeni durumunun idarî inşaasını iki boyutuyla incelemektedir: Önce, bölgesel açıdan önem taşıyan kişilerin seçimler sonucu idarî makamlarla bütünleşmeleri ve ikincisi, tapu yoluyla mülkü belgelemenin yönetimi. Hedefimiz, kazânın siyasî idaresinde merkezî önem taşıyan bu iki sürecin iç içe geçmişliğini göstermektir. 5. Bölüm'de Aclun kazâsının önderliğini anlamak açısından bir zemin oluşturmak için, kazânın iktisadî ve siyasî coğrafyasının taslağını sunuyoruz. Bu, haritalar aracılığıyla yapılacaktır. 6. Bölüm'de toprağın mahallinde arsa değil de, hisse olarak kaydedildiği yerleşim modeline odaklanarak, idarî gelişmenin tarihine bakacağız. 7. Bölüm bölgesel önderlik ve idare arasındaki ilişkilerdeki bir dönüm noktasını tasvir etmek için önceki bölümdeki tarihsel analize ara verir: bu dönüm noktası arâzî kaydının erken safhalarında gerçekleşen ve bölge kaymakamının resmî kovuşturmasına yol açan bir dava üzerinde durmaktadır. 8. Bölüm, idarî gelişme ve toprak kaydının tarihsel bahsini Osmanlı döneminin sonuna getirip tamamlar.

---

2 Eğitim olarak hukuk konusunda bkz. Cain, "Gramsci, the state and the place of law", (ed. Sugarman), *Legality, Ideology and the State* (1983), s. 95-117.

Harita 5.1 Bölgesel bağlamda Aclun Kazası

5. ACLUN KAZÂSINDA ÜRETİM VE YERLEŞİM

Aclun kazâsı, Şam'ın eyâlet merkezi olduğu Suriye'nin Havran Sancağı'nın en güneydeki kısmını oluşturuyordu (harita 5.1). Kuzeyde Yermük ve güneyde Zerkâ Nehri ile sınırlanmış olan kazâ yerleşik tarım bölgesidir ve Cebel Aclun Dağları'nı, el-Kurâ ve Kefarat'taki tepelikleri ve büyük Havran Ovası'nın Benî Ubeyd ve Benî Cuhma *nâhiye*lerindeki güney uzantısını (harita 5.2) içine alır. Asırlar boyunca Osmanlı yönetimi altında olan Aclun bölgesi kimi zaman Filistin'deki kentsel merkezlere bağlanmış veya on dokuzuncu yüzyıl sonunda olduğu gibi, Havran'ın alt-bölümü olarak Şam'a bağlanmıştır.[1] Yine de burası nisbeten sabit bir idarî yapı oluşturuyordu ve kazâ altı bölgelerinin çoğu (özellikle el-Kurâ, Kefarat, Cebel Aclun ve Benî Cuhma) Osmanlı fethinden beri idarece tanınmış birimlerdi. On dokuzuncu yüzyıl sonunda kazâ yüzün biraz üzerinde köy içermekteydi[2] (bkz. harita 5.3.).[3]

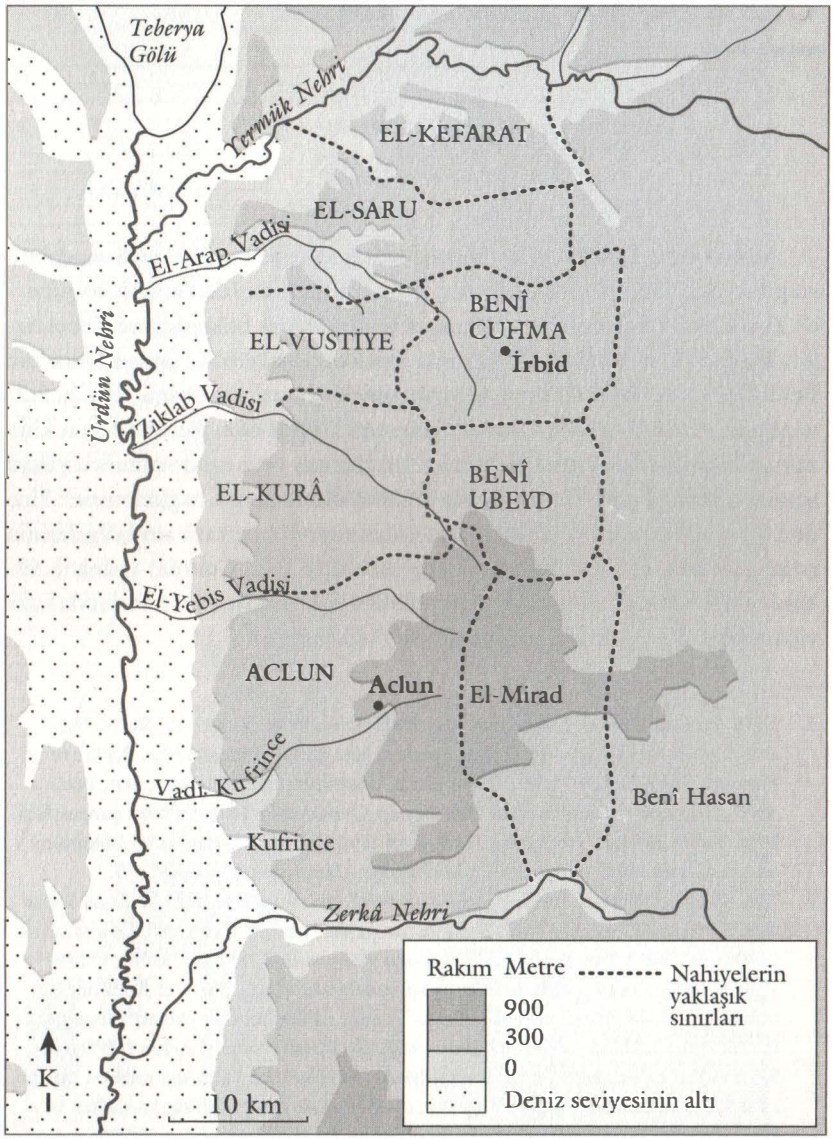
---

1 1538'deki tahrîrde on dokuzuncu yüzyıldaki Aclun bölgesinin çoğu, Salt'ın bir alt bölgesini de kapsayan bir *livâ*nın merkezi gibi görünmektedir (bkz. Bakhit ve Hmoud: *The Detailed Defter*). 1596 yılının tahrîrinde Aclun, el-Kurâ, Salt, Benî Alvân (bugünkü Benî Hasan) ve tüm Beysan Ovası Aclun *livâ*sının birer parçasıyken, Benî Kinâne'nin kuzey bölgeleri, Kefarat ve Benî Cuhma, Havran'ın bir bölümünü oluşturuyordu. Bkz. Hütteroth ve Abdülfettah: *Historical Geography*, s. 5.

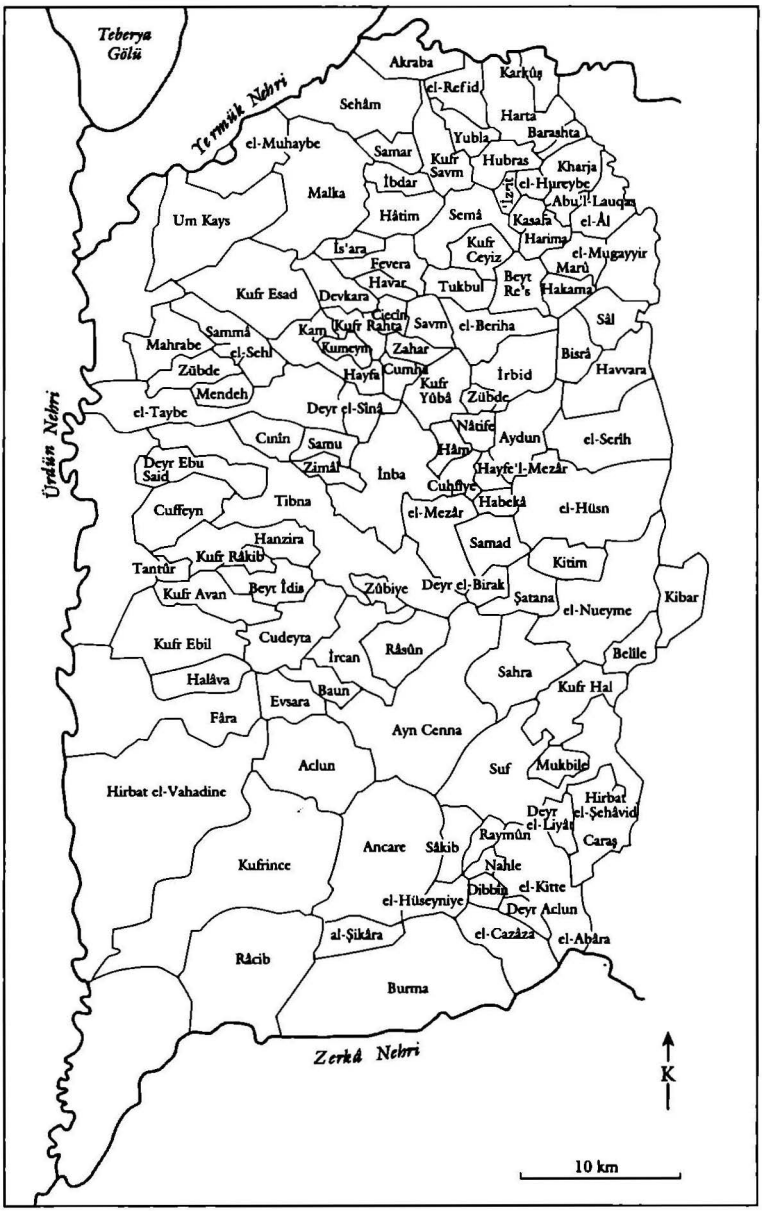
2 Bkz. Mundy, "Village land and individual title" (ed. Rogan ve Tell), *Village, Steppe and State* (1994), s. 58-79 ve "Kadâ' Aclun in the late 19th century", *Levant* xxviii (1996), s. 79-97. harita 5.2 ve 5.3 *Salnâme-i Suriye* iii (1288AH/1871), s. 284-7'de nâhiyeye göre köylerin listesini takip etmektedir. Tayba Köyü el-Kurâ'nın bir bölümünü oluştururken, sonraki yıllarda Vustiye nâhiyesinin bir parçası haline geldi. Harita ayrıca 1871'de tek bir nâhiyeyi oluşturan Mirad ve Cebel Aclun'u bölmesi bakımından da Salnâme listesinden ayrılmaktadır. Kufrince 1885'ten itibaren ayrı bir nâhiye olarak kabul edilmiştir. Bkz. not 14, Bölüm 8. Harita 5.3'ün kaynakları ve kullanılan metodun bir tartışması için bkz. Mundy: "Kadâ Aclun", s. 78-80.

3 Harita 5.4-6.3'ün temel kaynağı DLS Aclun tapu kayıtlarıdır. Bkz. Ebu Şer': *İrbid*, s. 566-7'de yayımlanan kayıtların listesi.

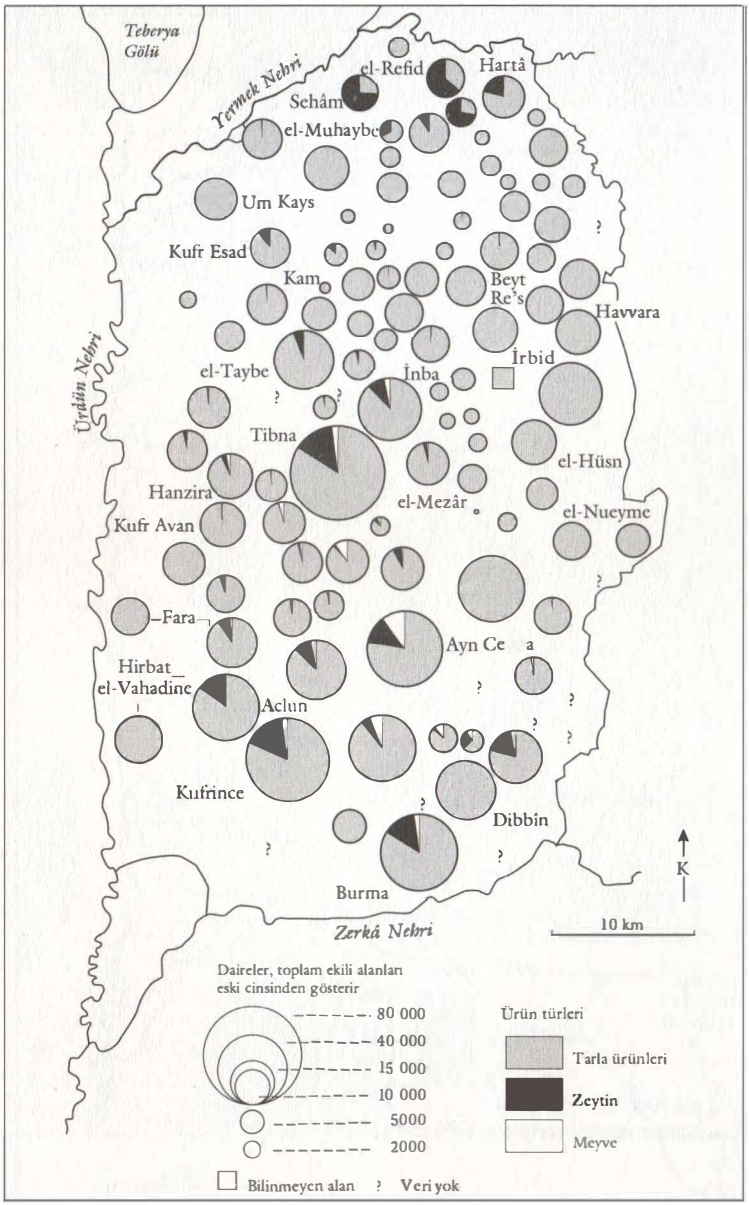
Harita 5.2 Topografyası ve nahiyeleri ile Aclun kazası

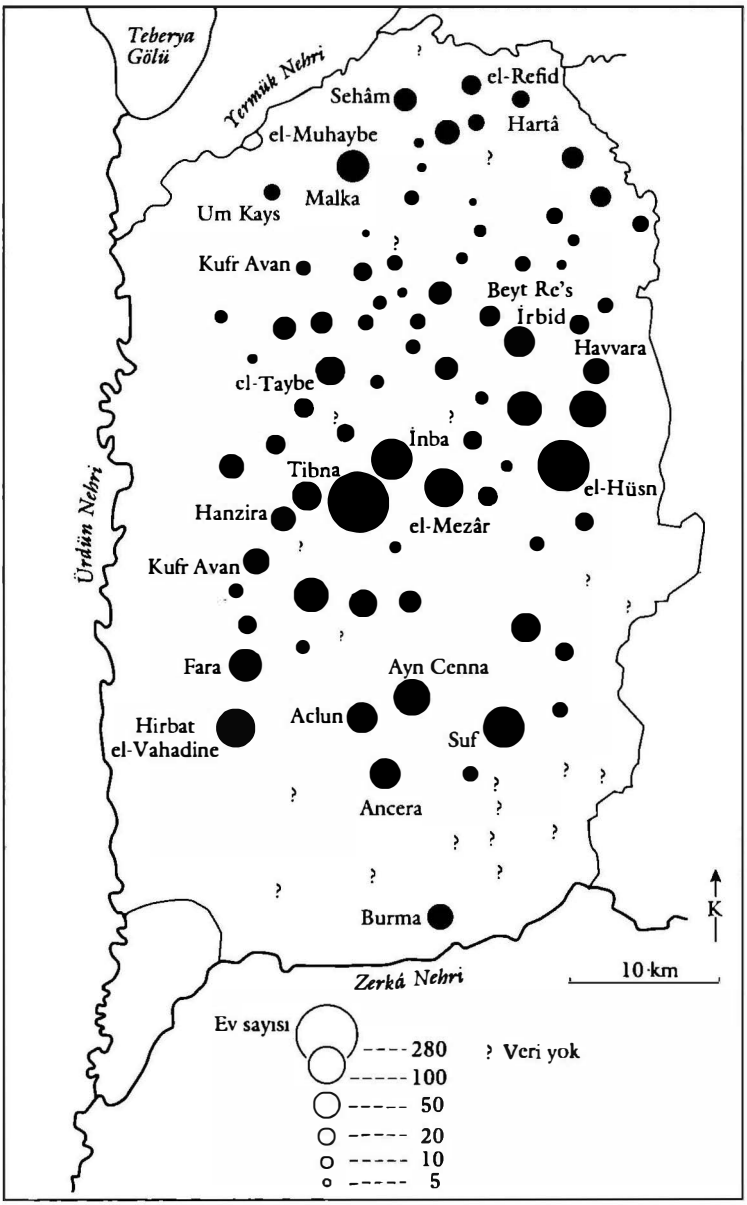
Harita 5.3 Aclun bölgesinin köyleri

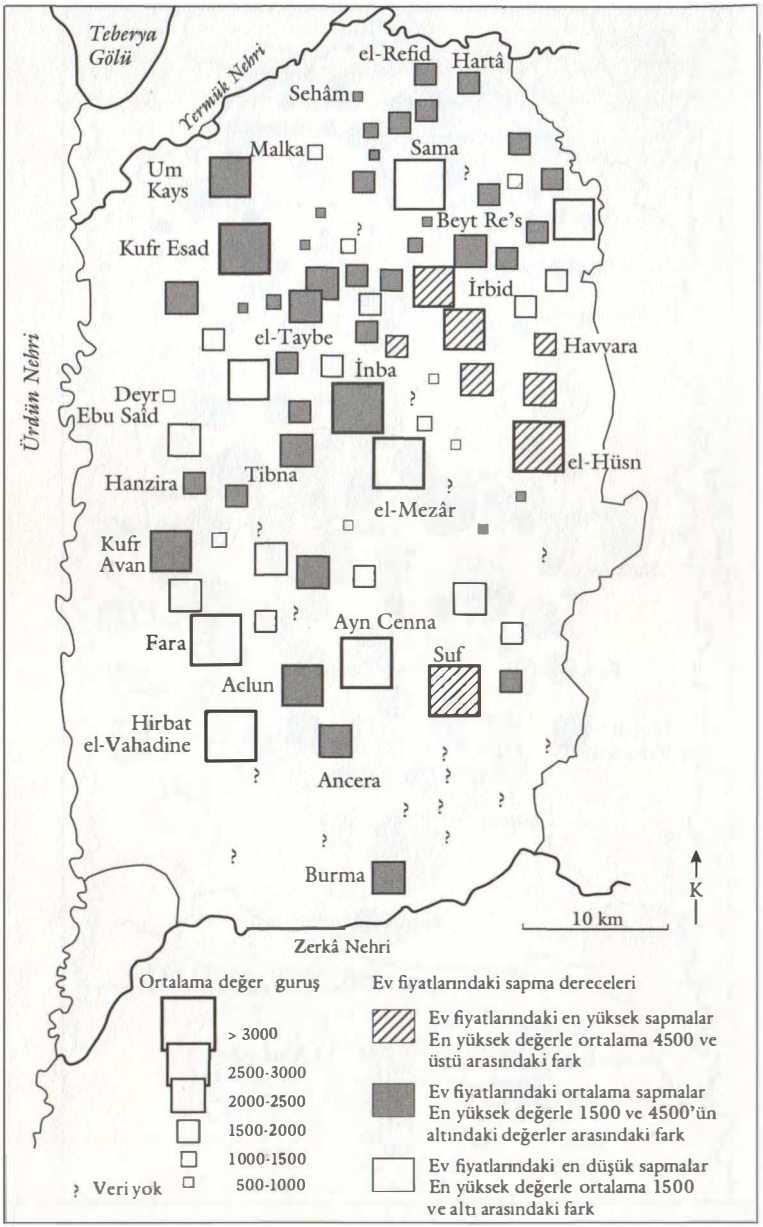
Harita 5.4 Arazi kullanımı

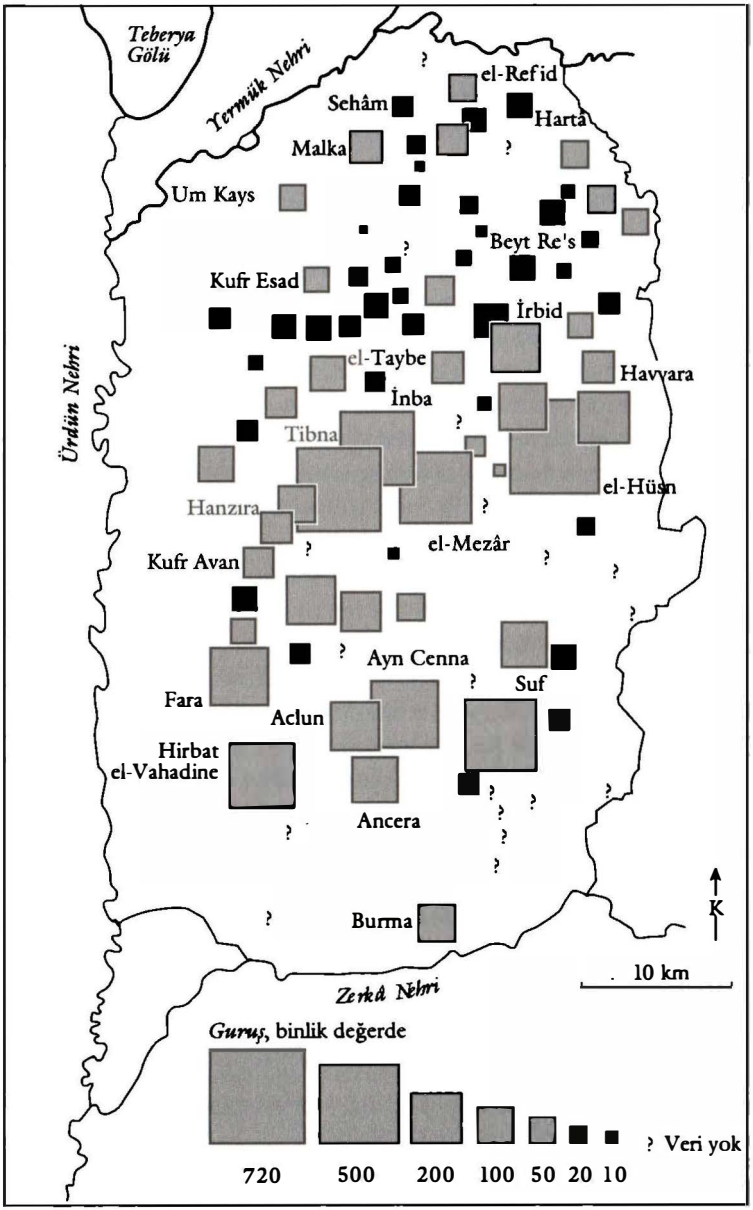
Harita 5.5 Evlerin toplam sayısı

Harita 5.6 Köydeki evlerin toplam değeri

Harita 5.7 Toplam vergilendirilebilir değer

Avrupa pazarındaki tahıl talebinin (tek kısıntı 1870'lerden itibaren Amerika ve Hindistan'dan gelen daha ucuz tahıl yüzünden) desteklediği ovanın nüfusu ve yerleşimi Filistin ve merkezi Havran'dan yöreye göç eden çiftçilerle beraber 1830'lardan itibaren istikrarlı bir şekilde büyüdü.[4] Doğuda ve daha az oranda batıda, Ürdün Vadisi ve Celîle'de yarı-göçebe ve göçebe nüfus vardı. Kuzeydoğu Benî Sahr ve Arap el-Saîdîn (bazıları diğer küçük çoban topluluklarına katılmak için Vadi el-Arap boyunca giderek Ürdün Vadisi'nde kışlıyorlardı) ve güneydoğu Benî Hasan (karma yarı-göçebe hayvancılık ve tarımla meşgul oluyorlardı) göçerlerinin yurduydu. Ovalar temelde tahıl (buğday, arpa ve süpürge darısı) ve bakliyat üretmekteydiler; tepeler de zeytin üretimi için önemli alanlara ve daha küçük üzüm ve meyve alanlarına sahipti. Harita 5.4 toprağın üç tür ürün için –zeytin, meyve ve tarla bitkileri– kullanıldığını göstermektedir.[5] Tahıl ve diğer tarla bitkilerinin üretimi kazâda baskın orandaydı. Benî Hasan toprakları tarla bitkilerinin üretimine de ayrılmaktaydı. Ancak Benî Hasan bölgesi tarım yapılan gerçek alanları belirlemenin zorluğundan dolayı buraya alınmamıştır.[6]

Köylüler her yerde hâne tüketimi için bakliyat ürünleri ve nohut –arpa, buğday ve Hint sorgumu– üretiyorlardı. Ancak farkı yaratan ticârete yönelik üretim idi: Ovalarda buğday ve daha az oranda mercimek üretimi yaygın iken, İnba, Tibna ve Kefarat gibi tepe köylerinde zeytin ve Cebel Aclun'da (genellikle kurutmaya yönelik veya şıra olarak ezilen) üzüm ve daha az oranda diğer meyveler ile zeytin üretilmekteydi. Sürülerin miktarını belirlememizi sağlayacak kayıtları bulamamış olsak da, hayvansal üretim, köylünün nakit gelir edinme stratejisinde her yerde önem arz etmekteydi.

Sonuçları yorumlamada her ne kadar büyük bir dikkat sarfetmek gerekiyor olsa da, bölgenin yapısı evleri haritalandırma yoluyla da keşfedilebilir. Yapıları genellikle çadır, oyulmuş mağara meskenleri ve tahıl ambarlarının oluşturduğu Benî Hasan'da hiçbir evin kaydedilmemiş olduğu görülüyor.[7]

---

4 Demografik büyümeyle ilgili olarak bkz. Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem:* 1890-1914 (1985), s. 28-51.

5 Bu haritada daha küçük bir ölçek olan "eski dönüm" ölçüsü kullanılmaktadır, çünkü arâzî değerleri çiftçiler tarafından bu birimle hesaplanıyordu. 2.72 "eski dönüm", kayıtlardaki "yeni dönüm"e eşitti. Ekinlerin altındaki alan, kayıtlarda tarla olarak geçen alandır. Eğer okuyucu köyleri tek tek tanımlamak isterse, harita 5.3 bir slayt haline getirilerek diğerleri üzerine yerleştirilebilir.

6 Benî Hasan'la ilgili olarak bkz. Mundy: "Kadâ Aclun", s. 88-91.

7 Taminian, "Ain" (ed. Mundy ve Saumarez Smith), *Part-Time Farming* (1990), s. 13-19.

Fakat ev yokluğu bölgede tarımsal faaliyetlerin olmadığı anlamına gelmemelidir. Hatta inşa edilmiş yerleşimlerin hüküm sürdüğü kazânın merkezinde bile ev, nüfus ve tarım arasında birebir mütekabiliyet varsayarken temkinli olmalıyız. Bu şekilde, sakinlerini Schumacher'in Araplar, yani çadır insanları olarak betimlediği Yermük Nehri vadisindeki el-Muhaybe köyünde hiçbir ev kaydedilmemiştir.[8] El-Muhaybe'nin ahâlîsi hem yağmur alan, hem de sulanan tarlalarda hurma dikimi ve tarla hubûbâtı tarımı yapıyordu. Üstelik buradaki ekili alan, daha yukarıdaki yaylada bulunan diğer bir önemli köy olan Malka'nınkine kıyasla daha iyiydi (harita 5.4). Barınaklarının biçimi, el-Muhaybe ahâlîsini toprak üzerindeki tapu haklarını savunmak konusunda girişmeleri gereken şiddetli bir savaştan kurtarmamaktaydı.[9]

Yine de evlerin dağılımı bazı kalıpları ortaya çıkarmamızı sağlayabiliyor (harita 5.5). Çoğu köyde ev sayısı düşük olmasına rağmen, pek çok farklı bölgesel yerleşim öbekleri ayırt edilebilmektedir.[10] Kuşkusuz evlerin sayısı önemli bir göstergedir, fakat her yerde özdeş bir birimi temsil etmezler. Farklı köylerde bir evin ortalama değeri 500 (esasen bir oda) ila 3.000 kuruş üzeri arasında değişebilmekteydi (harita 5.6). Köyler ciddi bir çeşitlilik göstermektedir: Örnekler hem (hayvansal üretimin örgütlenmesini yansıtarak) bileşenlerin büyüklüğündeki ve malzemedeki, hem de (hâne örgütlenmesi ile zenginliği yansıtarak) binaların büyüklüğündeki farkları kapsar. Havvara'da olduğu gibi ovada bulunan köylerde, evlerin hayvanların toplandığı geniş müştemilatları vardı. El-Kurâ'daki köylerde ise, sığırlar Ürdün Vadisi'nde ve koyunlar tepelerde olmak üzere hayvanlar genellikle arâzîde tutuluyordu. Yine de aşırı değerlere dikkat etmek anlamlı olabilir: Deyr Ebu Sayda veya Sehâm gibi çok düşük değerli evlerin bulunduğu köyler küçük hâneli fakir çiftçilerin yerleşim yerleriydi. En yüksek ortalama değerler ise el-Hüsn, İnba, Suf, Ayn Cennâ, Fara ve Hirbat el-Vahadine gibi önemli kaynakları yöneten büyük ve müreffeh köylerde bulunuyordu.

Her ne kadar varlıklı evler genelde büyük ve oturmuş köylerde bulunuyorduysa da, bu kaidenin istisnaları vardı. Vadi el-Arap'a giden toprak

---

8 Schumacher, *Northern Aclun* (1890), s. 87; "Kuteyfan, Family, Kinship and Economic Structure in a Village of North Jordan", yayınlanmamış yüksek lisans tezi (1988).

9 Fischbach, "El-Muhaybe village", *Dirasat* xxi/i (1994), s. 46-71.

10 Ne yazık ki önemli merkezlerin, özellikle el-Nueyme'nin, *Ceraş* ve köyleri *Kufrince* ve *Racib*'in kayıtlarıyla ilgili sınırlı bilgiye sahibiz. Dolayısıyla 5.5, 5.6 ve 5.7 no'lu haritaların hayalgücüyle düzeltilmesi gerekiyor!

geçitteki Sama'nın beş evi nisbeten yüksek bir değer olan 4.000 kuruştu ve bir erkek ve altı kardeşi, başka bir erkek ve onun da iki kardeşi arasında olmak üzere toplam dört eşit hisseye bölünmüştü. Bu, emekçilere yurt olmuş bir nâhiye şeyhleri ailesindeki iskânın gelişimini temsil etmektedir. Ortalama değerler oldukça farklı dağılım türlerini arkasında gizler. Bu kaba eşitsizlik göstergesi açık bir modeli de gözler önüne serer: Hâne değerlerinde büyük eşitsizlikler görülen köyler Havvara, Aydun ve el-Sarih gibi ya pazar amaçlı buğday üreten en zengin bölgelerde bulunmakta, ya da Kufr Yuba (Bataynа ailesi), el-Beriha, İrbid veya Suf örneklerinde olduğu gibi ticârî hizmet sunmakta veya devlet refahından paylarını almaktadırlar. Tepelerde bulunan köyler ise, aksine hâne refahı konusunda görece eşitlikçi bir dağılım sergilerler. Ancak, bu gösterge de başka eşitsizlikleri gizliyor olabilir: Mesela Hirbat el-Vahadine zenginliğini, çoğunlukla topraksız işçilerin ayakta tuttuğu Ürdün Vadisi'ndeki (el-Gavr) tarımsal faaliyetlere borçluydu.

Ev değerlerindeki farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, evlerin sadece sayılarından ziyade toplam değerin bir haritası ortaya çıkmaktadır: Harita 5.7 bölgesel kurulmuş yerleşim modellerini, harita 5.5'ten daha açık bir şekilde göstermektedir. Kuzeyde Kefarat bölgesinin kalbini teşkil eden orta büyüklükteki köyler (Sehâm, el-Refid, Harta, Kufr Saum, Yubla) uzanmaktadır. Batıda ise Yermük Vadisi ile Vadi el-Arap'ın sulama düzeneği arasındaki sırt boyunca, büyük bir köy olan Malka ile beraber daha yeni kurulmuş olan Umm Kays tek başlarına uzanmaktadırlar. Tek dağınık yerleşimlere sahip olan Vadi el-Arap, kuzey kesimini el-Taybe'nin bulunduğu El-Vustiye'deki küçük yerleşimlerin sıkı serpintisinden ayırır. Haritanın merkezî kesitinde üç hat tespit edilebilmektedir: Beyt Re's ve Sal'dan el-Nueyme'ye kadar uzanan bir dizi ova köyü, büyük merkezler olan el-Hüsn, el-Mezâr, İnba ve Tibna boyunca bir doğu-batı ekseni ve Cudeyta'nın altında Vadi el-Yabis'e doğru genişleyen Ürdün Vadisi'nin üzerindeki eteklerde bulunan köylerin güneydeki hattı. Bu eksenlerin iki mihveri vardır: İlki el-Hüsn olup bölgenin eski ticâret merkezidir (1883'te İrbid'in 23 dükkânıyla birlikte 1893'te kaydedilmiş 26 dükkân) ve ikincisi 280 hâne ile en büyük yerleşim yeri ve burarın daha önceki yerel siyasî merkezi olan "Tibna" (burarın iç yapısına dair tartışma için bkz. s. 91). El-Kurâ *nâhiye*sinin güneyinde üç dağ eteği köyü daha uzanır. Bunlardan Fara ve Hirbat el-Vahadine, Ürdün Vadisi'ndeki geniş arâzî parçalarına hükmetmektedirler. Bunların doğusunda dağlık bir alan olan Cebel Aclun'un orta öbeği bulunur (Ancera, Aclun, Ayn

Cennâ, Kufrince); bunun ötesinde, Benî Hasan ile dağ arasındaki sınırda en önemlisi Suf olan, Ceraş havzası üzerindeki bir grup yerleşim yeri bulunmaktadır. Maalesef kazânın en güney kısımları için ev kayıtları bulunamamıştır.

Aclun kazâsındaki yerleşimin belirgin bir merkezî nokta hiyerarşisinin olmadığı görülüyor. Bununla ilişkili olarak, bölgesel siyasette her birinin ayrı bir rolü olan çok sayıda bölgesel önder vardı. İrbid ancak, kasaba merkezinde odaklanan bölgesel yönetimin yeni modeline uyarak, Osmanlı yönetiminin son dönemindeki idarî ve ticârî büyüme ile beraber bir merkez olarak öne çıkmıştı. 1876'dan itibaren İrbid'deki hükümet yöneticileri, kasabadaki emlâk sahiplerine gayrimenkuller için tapu dağıtmaya başladılar. Hatta bundan önce dahi, birkaç köyün arâzîsi, sonraki bölümde bahsedilecek olan bir idarî gelişme çerçevesinde kaydedilmişti.

6. BÜROKRATİK KAYDIN GİRİŞİ

Bölgenin Dolaylı Yönetimi ve Siyasal İktisadı

Aclun bölgesi uzun süre dolaylı olarak, bölgesel alt-kazâ ve köy önderleri üzerinden yönetilmişti. Her ikisine de dönemin belgelerinde şeyh denir ve büyük bir köy ile küçük bir kazânın şeyhi arasındaki fark, idarî tanımlamalarından ziyade vergi tahsili ve sulh yoluyla sorun çözme süreçlerindeki rollerinde yatar. Yüzyılın erken dönemlerinde hangi yazılı kayıtların tutulduğunu anlamak zordur. Aclun köylerindeki hânelerin erkeklerinin 1849'daki bir listesi İstanbul'daki BOA'de korunmuştur ve yüzyılın başlarında Avrupalı seyyahlar Osmanlı memurlarından köylerin sayılarını almışlardır.[1] Yereldeki iktidar sahipleri üst düzey yetkililere vergi kayıtlarının belli formlarını sağlamışlardır. Ciddi bir özyönetimi beraberinde getiren bu dolaylı yönetime dair kaynaklarımız ise oldukça kıttır. Fakat söz konusu bağlamda, egemen devletin toprağı ile aşiretlerin meskûn olduğu yönetilmeyen bir bölge arasındaki hudûddan ziyade, dolaylı bir yönetim söz konusuydu.[2]

Bürokratik gelişmeye dair bahis burada ve 8. Bölüm'de konunun özünü aldığımız belgeler ve bilhassa 1868'den 1901'e kadar (ama ötesinde değil) kazâ yöneticilerinin isimlerini yayımlayan bir dizi Suriye eyâlet salnâmesi tarafından kısıtlanmaktadır.

---

1 BOA. Kamil Kepeci Tasnifi 6554, Mayıs 1265/1849. Bkz. Eli Smith'in Cebel Aclun listeleri (Robinson ve Smith, *Biblical Researches in Palestine* (1841) c. 3, s. 162-7'de yayımlandı). Mısır'ın işgali altında doğrudan kontrolü artırma çabaları isyanla karşılaştı: bkz. el-Şerayda, *Dirâsât vesâ'ikiyye li-cebel Aclun* (1995).

2 Bunu ima eden şey, Aclun'un hemen güneyindeki bölgeyle ilgili değerli bir araştırmanın problemli başlığıdır: Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan*, 1850-1921 (1999).

Tanzimat idarî yapılanmasının Suriye eyâletinde hevesli bir şekilde başlaması 1860'lara rastlar.[3] Haziran 1865'te, tapu kaydı oluşturmak için vilâyete ilk talimat tebliğ edildi. Ertesi yıl eyâlet düzeyinde vergi amacıyla serveti kaydetmekle görevli emlâk heyetinin üyelerinin atanmasına dair talimat geldi.[4] Suriye kısaca bu kayıtta sona kalmıştı: Balkanlar ve Anadolu'nun *temettuât* kayıtları 20 küsûr yıl önce yapılmıştı. Ancak yapılacaklar 1860'ların idarî gelişmesinde şöyle özetlenmişti: İlk sayısı 16 Mayıs 1866'da yayımlanan eyâletin haftalık gazetesi *Suriye* vilâyet, livâ ve kazâlar şeklindeki yeni idarî bölümlemenin önemine ve köy ihtiyar heyetlerinin kurulmasına dair bir makaleyle başlıyordu.[5]

Aclun'da resmî idarenin oturtulması ıslahatçı Mehmet Reşîd Paşa'nın Şam Valiliği'nde bulunduğu 1866-71 yıllarına tarihlenir. 1867'de Aclun'un güneyindeki el-Balka'da zabtiye kuruldu ve resmî idarenin esasları yeni bir kazânın merkezi olan Salt'ta kurularak Aclun'u Osmanlı resmî idaresinin ağına dahil etti.[6] Suriye eyâletinin ilk salnâmesi olan 1868 Salnâmesi'nde Aclun kazâsının yöneticileri bir kaymakam ile yardımcısı ve bir müftü olarak verilir. Aclun, Kuneytra ve Havran için ortak olan tapu dairesinin memurları bir başkâtip ve iki yardımcısı olarak listelenir.[7] Salnâmedeki Aclun'la ilgili tek diğer bilgi el-Saru, Kefarat, Benî Cuhma, Benî Ubeyd, el-Kurâ ve Cebel Mirad nâhiyelerinin kaymakamın doğrudan idaresi altında olduğudur.[8] O zamanlar Cebel Mirad nâhiyesi Cebel Aclun ve Suf bölgelerinin ikisi-

---

3 Bir bütün olarak vilâyet için, bkz. Max Gross'un Avrupa konsolosluk kayıtlarına dayalı faydalı araştırması; *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, basılmamış doktora tezi (1979). Bölgede doğrudan Osmanlı Hükümeti'ni kurmaya yönelik daha erken girişimler için bkz. Rogan: *Frontiers*, s. 44-8 ve Fischbach, State, Society, and Land in Ajlun (Northern Transjordan) 1850-1950, basılmamış doktora tezi (1992), s. 75-86.

4 Bölgelerdeki tapu kaydı için 8 Haziran 1281AM tarihli BOA. *BEO, Vilâyet Gelen-Giden Kayıt Defterleri*, c. 347, Suriye, Giden, s. 55, no: 18, Emlâk Komisyonu'na üye seçimi için s. 207 (8 Haziran 1282).

5 *Suriye*, 4 Mayıs 1282AM. 1-476 arası sayıların çoğu İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

6 Gross: *Ottoman Rule*, s. 116-67.

7 *Salnâme-i Suriye*, i (1285AH/1868-69), s. 56-57, *Arâzî memuru ünvâniyle tapu başkâtibi* ve iki *refik*.

8 Daha önce bahsi geçen. Bu nâhiyeler Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land* (1822), s. 288-9'da belirtilen bölgelere tekabül etmektedir. Bkz. Ebu Şer': *İrbid*, s. 168-9'daki tartışma.

ni de içermekteydi. Sonraları, Ceraş'a Çerkez yerleşiminden sonra, bu ikisi ayrılacaktı.[9] 1869'da kazâdaki vergi konularından sorumlu yapı olan İdare Heyeti'nin sivil üyeleri el-Kurâ alt-bölgesindeki Tibna'dan Abdülkadîr Efendi Yûsuf el-Şerayda ve Kufrince'den Hasan Bereket Ferayhat adında kırsal bölgenin iki önemli ileri geleni idi.[10] Bunların yanında geniş ovalı el-Hüsn köyünden Huleyf el-Ganma adlı bir Hıristiyan da vardı. Ve diğer önde gelen ailelerin üyeleri hukuk heyetinde hizmet görüyorlardı: Kefarat'tan İbrâhîm Sâdeddîn, el-Vustiye'den Kleyb el-Azzâm ve belki el-Hüsn'den Mahmûd el-Mûsâ.[11]

Araştırmacılar kazâdaki siyasî yapıları nâhiyelerin yerli önderlerinin birbirleri ve merkezî hükümet ile ilişkileri çerçevesinde incelemişlerdir.[12] Ancak, geç 1860'ların öncesine ait kaynak fakirliği göz önünde bulundurulduğunda yerel siyasal ilişkilerin anlaşılması meselesi, yönetimin adem-ii merkeziyyetçi ve gayri resmî yönünün tarihyazını açısından kurgulanmasının zorluğuyla karşılaşır. Vergi tahsilini düzenleyen ve Şam ve Teberya'lı bankerlerle iş

---

9 Avrupalı seyyah F. A. Klein, 1868'de Kufrince'li yerel lider Hasan Bereket Furayhat'ın Cebel Aclun nâhiyesinin müdürü olarak kabul edildiğini bildirmiştir: Rogan, "El-Salt, Cebel Aclun and the advent of direct Ottoman rule", *Dirasat xv* (1988), s. 37: "Öğleden sonra Kufrince'ye ulaştık... Burası, 'efendi' diye tanımladıkları bir tür alt yöneticinin oturduğu yeridir. Bu efendi Cebel Aclun bölgesini yönetiyor. Kendisi ise Hüsn'ün kuzeyinde İrbid'de oturan bir valinin yönetimi altında bulunuyor... Bunlar çok eski ve güçlü 'Ferayhat' ailesine ait. Bu aile daha önce bu bölgenin sahibiydi ama yeni hükümet sistemi bu ailenin ve diğer güçlü ailelerin gücünü sona erdirdi." Kufrince'nin yönetimi İrbid'den daha kolay değildi.

10 *Salnâme-i Suriye,* ii (1286AH/1869-70), s. 101. Yûsuf Efendi Şerayda 1872-74 arasında da görevde bulunacak, 1877'den itibaren ise idare heyetinde oğlu Abdülkadîr görev yapacaktı: *Salnâme-i Suriye,* iv (1289AH), s.103; v (1290AH), s. 94; ix (1294AH), s. 113.

11 Son şahsı kesin olarak tanımlayamıyoruz.

12 Bir kopyası bize cömertçe Eugene Rogan tarafından verilen Sâlih el-Tell'in *Müzekkirât*'ı bu hususu vurgulamaktadır. Daha yakın tarihli çalışmalar da aynı vurguyu yapmaktadır: Fischbach: State, s. 51-86 ve 164-78 ve Ebu Şer': *İrbid,* s. 167-86. Ebu Şer' bölge liderliğiyle ilgili anlatısını köy şeyhleriyle ilgili bir tartışmayla tamamlamaktadır, s. 173-6. Ayrıca *krş.* el-Navâsira, *Târîh Nâhiye el-Mi'râd min 1257-1336H/1840-1918M* (2002) ve *Nâhiye Kufrince (1281-1336 H/1864.-1918 M)* (2002) ve el-Şerayda, *Nâhiyetü'l-Kurâ fî Kazâ Aclun* 1864-1918M (1998). *Salnâme-i Suriye* xxxi (1317/1899-1900), s. 218 ve xxxii (1318/1900-01), s. 215'de Sâlih el-Tell, İrbid'deki bir öğretmen ve El-Kurâ nâhiyesinin idarecisi olarak görünmektedir.

yapan yerel önderlerin gücünün nâhiyelerinin ötesine çok geçmediği görülmektedir. Üstelik, önderlerin yönettiği iktisadî kaynaklar farklılık arz etmekteydi.

Bir diğer belirsiz alan yerel önderlerin simsârlığını yaptığı köylülerle göçerler arasındaki günlük ilişkilere dairdir. Osmanlı Hükümeti kendisine göçerlerin tahrîbâtına karşı çiftçilerin hamisi rolünü biçmekteydi.[13] İrbid'li öğretmen ve idareci Sâlih el-Tell'in hatıraları gibi geçmişe şâmil tarih de Aclun önderlerine göçerlerle sıkı mücadelede bir rol biçmektedir. Ancak sürülerin ve insanların hareketi, özellikle de Vadi el-Arap boyunca ve Ürdün Vadisi'nde ticâret, hayvan varlığı ve nakliyeyi gerektiriyordu; bu yüzden göçebelerin önderleriyle el-Saru, Kefarat ve el-Vustiye köylülerinin ilişkilerinin sadece düşmanlık üzerine kurulu olması zor görünmektedir.[14] Zaten Osmanlı devleti kendisi büyük göçebe şeyhlerinin desteğini almaya ve yağma ve küçük ölçekli gasbları koruma parasıyla bastırmaya çabalamıştı; bu yüzden kimi zaman yerel önderler de göçebe topluluklarının önderleriyle ortak iktisadî çıkarlar bulabiliyorlardı.[15]

Son olarak, nâhiyede bile önderin veya öncü ailenin etkisi tüm köylere aynı şekilde uzanmıyordu. Her nâhiyede kendi dış ilişkilerini ve liderlerini geliştirerek etkili bir şekilde kendini yöneten bir veya iki büyük köy var-

---

13 Aclun bölgesinin eyâlet gazetesi *Suriye*'nin ilk sayılarında görünmesi bu çelişkilerle ilişkilidir. 1860'larda ve 1870'lerin başında Bâb-ı Âlî ile Suriye vilâyeti arasındaki yazışmaların kaydı, hükümetin askeri güçle ve aşiret liderlerine rütbe ve para verme yoluyla göçmen gruplar üzerinde kontrol oluşturma çabasını ortaya koymaktadır. Nisan ve Mayıs 1285/1869 tarihli raporlarda, Aclun ve Ürdün Vadisi'nde özellikle Benî Sahr'ı disipline etmek için bir çaba gösterildiği anlaşılmaktadır; bkz. BOA. BEO, c. 342, s. 168. Osmanlı Hükümeti'nin, göçmen liderlerle iyi ilişkiler kuran memurlarına karşı olan düşmanlığı konusunda, bkz. Gross: Ottoman Rule, s. 182-183, n. 36.

14 *Krş.* Mundy ve Shami, "Review of Lewis: *Nomads and Settlers*", *Journal of Peasant Studies* xvi/2 (1989), s. 292-294.

15 On sekizinci yüzyıl Antakyası'nda Osmanlı Devleti'nin eşkıyalar ve göçmen liderleriyle ilişkilerine dair eserde, Tamdoğan-Abel hükümetin nasıl cezalandırma ile sisteme dahil etme tutumu arasında gidip geldiğini anlatmaktadır; Bkz. Tamdoğan, "Le *nezir* ou les relations des bandits et des nomads avec l'État dans la Çukurova du XVIIIe siècle' (ed. Afifi *et al*), *Sociétés rurales ottomanes* (2005), s. 259-269. *Krş.* s. 87; burada kaymakam, Kefarat nâhiyesinin lideri İbrâhîm Sâdeddîn'i, göçmenlerin çiftlik hayvanlarını hükümetin vergi memurlarından gizlemekle suçluyor.

dı.[16] Örnekler Cebel Aclun'da Hirbat el-Vahadine ve Fara'yı, el-Kurâ'da Cudeyta'yı, Kefarat'ta Malka'yı, Benî Ubeyd'de Mezar'ı ve el-Vustiye'de el-Taybe'yi içermektedir. Aclun kazâsı sabit bir iç hiyerarşiye tâbi' olmayan çok sayıda önder üzerinden yönetilmiştir ve büyük ölçüde kırsal olmasına rağmen burası ticâretten yalıtılmış değildi. Buğday ve mercimek Şam, Akra ve Hayfa'ya varıyordu; zeytinyağı ve kuru meyveler hem bölgede, hem de Filistin kentleri ve Şam'da dolaşımdaydı ve hayvan ürünleri Filistin kentleri ve yörenin pazarlarında satılıyordu. Ancak ayrıntıları muğlak olsa da nakit vergi ödemelerinin bölgesel önderler ve Şam, Teberya ve Nâsire'deki bankerler arasında hareket bulduğu görülüyor. Bölgesel önderliğin altında köy örgütlenmesi ve önderliği güçlü kalmıştı.[17] Kazâdaki tasarruf kayıtlarını incelemeye başladığımızda aklımızda tutmamız gereken şey işte bu resimdir.

Tapu Kaydının Başlaması

1868'den itibaren Havran livâsı merkezinde üç tapu memuru vardı. Kazâya 1879 öncesinde bir tapu kâtibinin resmen atanmasının bilgisi kesin değilse de, tapu kayıtları Aclun'un kazâ merkezi İrbid'de 1876'da başlamış görünüyor.[18] Birkaç örnekte toprak İrbid'deki tapu dairesinin açılışından önce kaydedilmişti; üst düzey tapu dairelerinin kurulduğu zamandan beri Tanzimat idaresinin tüzük ve kanunları Aclun'un ileri gelenlerine ve ahâlîsine duyuruluyordu. Kasım 1871'de yürürlüğe koyulan ve ertesi yıl Arapça çevirisiyle yayınlanan tapu yoklaması talimatları, yoklama duyurusunun livâdaki tüm kasaba ve köylere yapılmasını buyuruyordu. Harita 6.1 kaydın üç aşamasını göstermektedir: Bir veya iki bölgesel şeyhin (ve bazen bir Osmanlı memurunun) muhtemelen livâ memurları ve İrbid'in idarî heyeti ile çalışarak geniş arâzîleri kaydettikleri 1876 öncesindeki yıllar; kazâda arâzî

---

16 Robinson ve Smith (*Biblical Researches*, s. 162), 1834 yılındaki ziyaretleri sırasında el-Taybe'nin "tüm eyâletin merkezi" olduğunu belirtmiştir.

17 *Krş.* Gross: *Ottoman Rule*, s. 179; yazar burada Vali Subhi Paşa'nın "tebası hükümete hâlâ para borcu olan köylerin şeyhlerini hapse atma şeklindeki eski politikaya geri döndüğünü" yazmaktadır.

18 Bkz. *Salnâme-i Suriye* xii (1297AH/1879-80), s. 218; kâtip Mihâil Bahri'dir. İncelenen köy kayıtları (1292-94AM) kâtip Ömer diye biri tarafından imzalanmıştır. Ömer ismi *Salnâme* ix ya da x'de görünmediği için, bu kâtibin resmî bir tapu memuru olup olmadığı belirsizdir. *Salnâme-i Suriye* vi (1291AH/1874-75), s. 55'de vilâyet *defter-i hâkani kalemi*'ne eklenmiş Ömer Efendi adında bir yoklama kâtibi vardır.

kayıt işlemlerinin başladığı ve çoğu İrbid'e en yakın olan belirli köylerin emlâkının kaydedildiği 1876-81 arası; ve bir özel heyetin kazânın geriye kalan köylerinde mülk, vakıf ve *mîrî* arâzî üzerindeki tasarruf haklarını düzenle kaydettikleri ana dönem (1882-86; Benî Hasan için ise 1888-85).

Cebel Aclun'daki Racib 1872'de en önce kaydedilen köylerden biriydi.[19] Buranın toprakları eyâlet salnâmesine göre 1869, 1878, 1881 ve 1883'te Aclun İdare Heyeti'nde bulunan Cebel Aclun'un en önemli lideri Hasan Bereket'in adına kaydedilmiştir.[20] Hasan Bereket mâlîye memurlarıyla olan doğrudan ilişkilerinden istifade ediyordu.[21] 1876'dan önce kaydedilen diğer üç köy veya bölgenin kayıt tarihi belirsizdir. 1866'dan itibaren kazânın mal müdürü olan Hanna Farkûh, Zubdet Farkûh alanında 1870'lerin başındaki edinimini İrbid kayıtları başlamadan önce kaydettirmiş olmalı.[22] Diğer iki köy, yani Samu' ve Zubdet el-Vustiye (el-Sehl mezrasıyla birlikte) ise, bir sır olarak durmakta. 1876'da *bedel-i misl*de (yani önceki 10 yıl için ekim yapılmadığında verilen yüksek oran) kaydedilmiş herhangi bir Zubde'nin

---

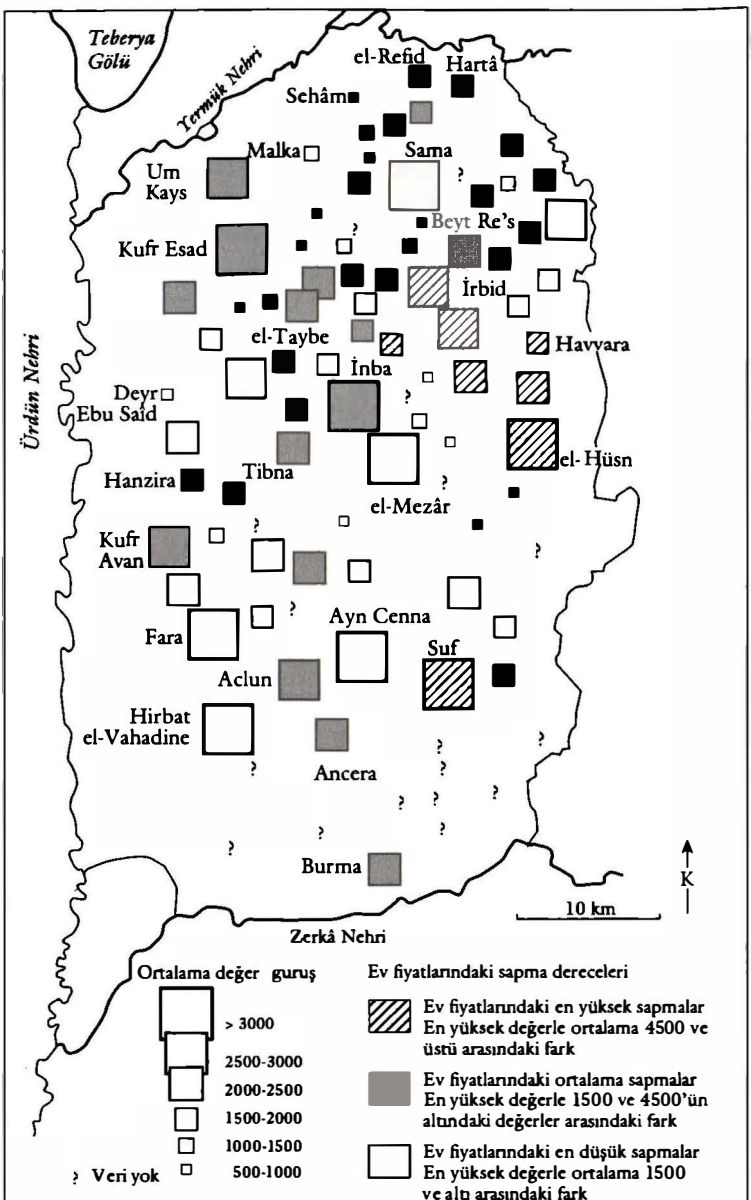
19 DLS. KT. *Zabt* 1324-6/1908-11, 23-92 no'lu girişler, Hasan Bereket Efendi'den varislerine miras olarak kalan ve ilk olarak Teşrin-i sâni 1288/Kasım 1872'de kaydedilmiş olan *Racib* arâzileriyle ilgilidir.

20 *Salnâme-i Suriye,* ii (1286AH), s. 101, x (1295), s. 103; xiii (1298), s. 222 ve xv (1300), s. 248.

21 1882'de eyâlet gazetesi *Suriye*'de, İbrâhîm el-Sula adlı bir Şamlının tamamen Hasan Bereket'e ait olan bir arâzînin mülkiyetini borç nedeniyle onun elinden aldığı bilgisi verilmektedir (*Suriye,* no: 877, s. 1 ve 891, s. 2). Görünüşe göre Hasan Bereket muhtemelen *bey bi'l-vefâ* yoluyla bir borca karşılık arâzîsini teminat olarak göstermiştir (fakat İrbid kayıtlarında böyle bir şeyin izine rastlayamıyoruz) ya da 1860'ların sonlarında Aclun'da bir finans yöneticisi olarak, daha sonra ise Havran *livâ* finans idaresinde görev yapmış olan el-Sula tarafından önceden yapılan vergileri geri ödeyemediği için bu neticeyle karşılaşmıştır; *Salnâme-i Suriye* ii (1286AH/1869), s. 101, 1872-74, *Salnâme-i Suriye* iv (1289), s. 103 ve v (1290/1873-74), s. 94. el-Tell (*Müzekkirât, vrk.* 7) 1866'da İbrâhîm el-Sulâ Efendi'yi finansman müdürü, Hanna Farkûh'u ise hazînedâr olarak belirtmektedir. Fakat bu hikâyenin sonu değildir. Mülkiyet iptaline yönelik yasal prosedürler Hasan Bereket'i borcu ödemeye zorlamıştır. Meyve bahçeleriyle dolu bir bölge olan köy ailenin elinden çıkmamıştır.

22 Hanna Farkûh 1869'da (bkz. *Salnâme-i Suriye* ii (1286), s. 101), 1876'da el-Nueyme köyünün kaydedildiği sırada (bkz. DLS. AT. *Yoklama,* 1295-98, s. 75) ve tekrar 1878'de (*Salnâme-i Suriye* x (1295), s. 103.) mal müdürü olarak görünmektedir.

Harita 5.6 Köydeki evlerin toplam değeri

birkaç münferit arsası hariç, girişler yoktur.[23] Bu iki köydeki arâzî de 1876 öncesinde kaydedilmiş olabilir; sahiplerinin sıradan çiftçiler değil, Osmanlı memurları veya sonraları Racib'de olduğu gibi Şam tefecilerine borç karşılığı toprağı terk eden bölgesel şeyhler olduğu görülüyor.[24] Son olarak, Cenîn es-Sefa'da köyün evleri kaydedilirken, arâzîsi kaydedilmemişti. Mandanın kadastro dosyası köylülerin arâzî kayıt dairesine ücret ödemeyi reddettiklerini ve topraklarının 1930'lara kadar resmî kaydın dışında kaldığını göstermektedir.[25]

Yoklama Kaydı

1871'de muhtemelen nüfuzlu kimselerin diğerlerinin toprağını kendileri üzerine kaydetmelerini önlemek için, tapu kaydının bir parçası olarak her bir köyde yoklama yapılmasını isteyen talimatlar yayımlandı.[26] Bu işlem, 1876 öncesinde kaydedilmiş köyler için yapılmışa benzemiyor, bundan sonra ise her zaman harfiyen takip etmese de yoklama işlemleri yürürlükte idi. Yoklama şu yolların izlenmesini gerektirmekteydi. Bir kere herhangi bir köye tebliğ geldiğinde, tapu kâtibi köyde yaşayanların bir listesini ve vergi dairesi için hazırlanmış emlâk kayıdını (*tahrîr-i emlâk*) isteyecekti. İmam veya rahip, muhtar, köyün seçilmiş ihtiyarları ve iki veya üç âkil kimseden oluşan bir heyet kurulacaktı. Bu şekilde kurulan heyet tüm terk edilmiş veya kaydettirilmemiş toprakları bildirmekten mesuldü; üyeler bir şeyi gizledikleri takdirde bundan tümü sorumlu tutulacaklardı. Heyet insanları nüfus kütüğünde isimlerinin görüldüğü sıraya göre çağıracaktı.[27] Eğer emlâk kaydı vergi dairesi için yapılmışsa, insanlardan vergi makbuzları ve emlâk ile ilgili

---

23 Mezraa köy yerleşimi olmayan arâzî bölgesidir. Osmanlı toprak yönetiminin temel birimi köydü fakat yönetim uzun bir süredir mezraa kavramını da kullanıyordu.

24 Fischbach: State, s. 159, 187-8 ve 205. BOA. JD. 2273/38 belge 15, vrk. 4b'de Aclun kaymakamı Dâvûd Abbada 1878-79'da, *Zübdet el-Vustiye'de* bir miktar arâzî satın almak için hazînedâr Curci Kabavat'tan 100 saf *mecidi* borç aldığını bildirmiştir.

25 Fischbach: State, s. 96.

26 *Defterhâne nezâret-i celîlesinden meb'ûs tezkirenin sûretidir,* 5.L.1288 (*Arâzî Kanunnâmesi'yle talimat ve tarifnâme'ül kadime* adlı koleksiyon)'da DLS. AT. *Talimat,* madde 3, vrk. 1). Arapça bir tanımlama için bkz. Ebu Şer': *İrbid,* s. 276-8. Burada Ebu Şer' 1872 tarihli, düzenlemeleri ayrıntılı olarak bildiren Arapça *el-Cinân* gazetesindeki makalelere dayalı yorumlarda bulunmaktadır.

27 Hukuka göre bu isim listelerinin mevcut olduğu varsayılmaktaydı. İlgili bölgede, tapu memurlarına yönelik bu tür listelerin mevcut olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

diğer belgeler istenirdi. Emlâk kaydı (*tahrîr-i emlâk*) henüz yapılmamış ise, tüm emlâk, birer birer tarlaların bulundukları yer ile beraber, hudûdu, dönümü ve tasarruf sahibinin ismi ile birlikte heyet tarafından araştırılmak üzere ortaya çıkartılacaktı. Talimatlar kayıt ücretlerini belirliyordu. Kaydın bir nüshası kazâ merkezine gönderilecekti. Başkan ve köy heyeti ödemeleri toplayıp geçici belgeleri dağıtmakla mesul olup, ücretler bir ay içinde ödenecekti. Bu kayıtların bir nüshası sonra livâya gidecek ve orada defterdâr müdür yardımcısı düzenlemelere mugayir bir şeyin olup olmadığını görmek için gözden geçirecekti. Sonuçta tüm tasarruf sahiplerine tuğralı tapu senetleri verilecekti. Birkaç ay sonra yoklama memuru köyde kayıt dışı arâzî kalıp kalmadığını teyit için emlâkı tekrar denetleyecekti.[28]

Kaydedilen ilk köy olan el-Nueyme'de yoklama kitabına göre yapılmış görünüyor.[29] El-Nueyme belki de ilk kaydedilen köy olmasının ve kaydın hükümetin belirlediği tarzda yapılmasının sebebi olacak şekilde merkezî yetkililerle yakın ilişkiye sahipti.[30] 12 Eylül 1876 tarihli kayıt matbû' bir formda olmaması ve her iki onay nüshasının da Türkçe değil Arapça oluşuyla tektir.[31] El-Nueyme'nin kaydı her birinin sınırlarını, büyüklük ve değerini belirterek tüm parselleri listeler. Her parselin sonunda tarlaların birleşik toplam değeri ve toplanan tapu ücretinin miktarı verilir. Bu ayrıntılar sayesinde tek bir arâzî bütünündeki farklı tasarruf sahiplerinin parselinin sınırlarının çizimini yeniden yapmak mümkündür. Tasarruf sahibi başına düşen parsel sayısı azami 27 ile asgari 10 arasında değişir. Parsellerin büyüklük ve konumlarının belirlenmesine rağmen, köyün tüm arâzîsi için dönüm başına düz bir oran (dönümüne 10 kuruş) konmuştur. Tüm köy arâzîlerine bu tarzda düz bir değer biçimi el-Nueyme Köyü için yapılan kayıt girişlerinin patırtısının altın-

---

28 DLS. AT. *Talimat*, madde 3, vrk. 1-3.

29 Bu mevcut kayıtlarda kayıtlı olan ilk köydür. Ebu Şer' (*İrbid*, s. 282), ilk kayıt 276. sayfadan başlayarak elle numaralandırıldığı için, serinin daha önce başlamış olduğu sonucuna varmaktadır. Görünüşe göre bağımsız yapraklar bir araya getirilerek bu kayıt oluşturulmuştur.

30 Abujaber, *Pioneers over Jordan* (1989), s. 172-3.

31 DLS. AT. *Yoklama*, 1295-98, s. 66-75, 31 Ab 1292 tarihli. Arapça kullanımı istisnaidir. Kayıtlardaki Osmanlıcanın son derece Arapçalaşmış ve mülkiyet tanımlarında kullanılan kelimelerin genellikle yerel Arapça kelimeler olmasına rağmen, 1304/1888-89 öncesindeki tüm önemli girişler, özellikle son bildirimler Osmanlıcaydı. Takip eden birkaç yıl boyunca son bildirimler Arapça olmuştur ama yirminci yüzyılın ilk yıllarındaki Jön Türkler zamanında tekrar Türkçeye dönülmüştür.

daki bir diğer ayırt edilebilir mantığa karşılık gelir.[32] Sözlü tarih el-Nueyme arâzîsinin dört çeyreğe (*rub'*) bölündüğünü gösterir. İlk çeyrekte tasarruf sahibi başına parsel sayısı 27 ile 23 arasındadır (yüksek rakam büyük ihtimalle şeyhin hissesini yansıtmaktadır); ikincisinde 22 ile 24, üçüncüde 10 ile 17 arasında olup, dördüncüde tasarruf sahibi başına 24 parseldir. Bu durum, tasarruf sahipleri arasında toprağın fiziki dağılımını düzenleyen birimin tümden köyün kendisinin değil, çeyrek birimler olduğunu gösterir.[33] Yani, parsellerin ayrıntılı kaydının arkasında köy topraklarının alt-bölümlere ve hisselere ayrılması yatmaktadır.

Aydun Köyü havalisindeki tarım arâzîsinin Eylül 1876 tarihli girişler dizisi de kabaca aynı yapıyı sunar –her tasarruf sahibinin hudûdları ve alanı münferiden tarif edilmiş 10 parseli vardır– fakat bu sefer matbû' form kullanılmıştır.[34] El-Nueyme ve Aydun'un tarım arâzîsinin çoğu ovalarda bulunur; ancak topraklarının kaydı baştan itibaren tamamen bireyselleştirilmiştir ve tüm müteakip alışverişler esas olarak baştaki bireyselleşmiş kayıtlara gönderme yapar. Mahallindeki münferit parseller dizisi olarak tasarruf edilen mülkün temsil biçimi *Tapu Nizamnâmesi*'nin talimatlarına uygundur. Ancak bu düzeni kaydedilen sonraki köy olan Havvara izlemeyecektir.

Kasım 1876'da kaydedilen Havvara, el-Nueyme ve Aydun'da uyulan formdan kopuşu temsil eder. Havvara'da tasarruf sahibi, yerinde sınırları işaretlenmiş parselleri değil, köy arâzîsindeki hisseyi tasarruf eder: Bunlar her biri 46½ hisseye tekabül etmek üzere üç büyük blok olarak tarif edilir. Tasarruflar bloklar şeklinde listelenir ve hissedarların isimleri her üç blok altında aynı sırayla tekrarlanır. Dahası, 46½'lık hisseler 31 tasarruf sahibi arasında, 12 tasarruf bir hisse, 7 tasarruf 1½ hisse ve 12 tasarruf iki hisse olmak üzere

---

32 Kırk tasarruf sahibi, ***harc-ı mu'tâd*** olarak tasarruf sahibi başına ortalama 155 kuruş ödüyordu (% 5 kayıt ücreti). Bu bir bütün olarak köyden ***harc-ı mu'tâd*** olarak alınan 6.200 kuruşun kırkta birini temsil ediyordu. Eğer listeyi 1-18. hamiller ve 19-40. hamiller olarak ikiye bölersek, iki grubun neredeyse tam olarak aynı miktarda ödeme yaptığını görürüz (3.100'e karşı 3.118). Grup 19-30 ile grup 31-40 şeklinde bir ayırma yaptığımızda, iki grubun köyün vergisinin neredeyse tam olarak dörtte birini ödediğini görüyoruz (1539'a 1579). 1-18. hamiller arâzî değeri ve ödenen ücretler olarak iki tam yarıya bölünüyor: 1550 (1-10. hamiller) ve 1550 (11-18. hamiller).

33 Bkz. Abujaber: *Pioneers*, *s.* 172-3.

34 DLS. AT. *Yoklama*, 1292-95, s. 1-18. El-Nueyme örneğinde olduğu gibi, Aclun'un kaydına köyün hem muhtarı hem de imâmı tanıklık etmiştir, fakat daha sonra kayda geçirilen yerlerde sadece köyün muhtarı ve köy heyetinin birkaç üyesi görünmektedir.

şaşırtıcı biçimde düzenli ve eşitlikçi bir tarzda dağıtılmıştır. Neredeyse tüm tasarruflar fertlerin adına kaydedilmiştir: 31 tasarruf biriminden sadece ikisi ikişer şahsın adına olup, ikisinde de bireyler kardeştir. Son olarak, 17 tasarruf arasında baba isimleri verilen 11 farklı aile adı vardır: Bu hiçbir şekilde bir 'klan köyü' değildir. el-Nueyme ve Aydun'un toprak tasarruf sahiplerinin aksine, Havvara'dakiler çiftçilerin ***hakk-ı karâr*** tuttuklarını ispatlayabildiklerinde uygulanan daha düşük olan ***harc-ı mu'tâd*** değil, ***bedel-i misl*** ödemek zorundaydılar ve Havvara ahâlîsince fiilen ödenen oranlar gerçekte Kanunnâme'nin ***bedel-i misl*** için öngördüğü % 10'un neredeyse iki katıydı. ***Bedel-i misl*** ödemesi kayıtta köy tasdikinin bir kısmı olarak verilen ifadede açıklanmaktadır: "Bu kayıtta aralarında ziraat ve filahâtın daima müşterek olduğu eskiden beri çiftçi olan 31 neferin adları yazılmıştır; dağılım âdilâne olmuştur".[35] Toprağın alanının münferiden belirlenmiş parseller olarak değil de hisseler olarak bu şekilde kaydedilmesini mümkün kılan hukukî esas ortak tasarruf sahipliği (***Bi'l-iştirâk-i tasarruf***) idi. Toprak üzerindeki bu tarz bir yorumun tanınmasını kayıtlarda belli girişlere karşı ***müşâ***, yani 'şuyûda', veya alınıp satılan hisseye karşı ***hisse-i şâyia***, yani şuyûdaki hisse, olarak son izah sütununda ara sıra düşülen ifadelerden görebilmekteyiz.[36]

Havvara'nın kaydı hem hukukî açıdan tapu hakkını elinde tutan kişi, hem de hakkın konusu olan hisse meseleleri açısından belli soruları beraberinde getirir. Kayıt girişlerinin yapısının, ilk bakışta toprağın sürümünü ve ekimini ortak yapan çiftçiler arasındaki eşitliği yansıttığı görülmektedir.

Lakin Havvara'nın kaydı, yürürlüğe giriş ifadesinin bizi inandırabileceği kadar kolay olmamıştı. Köyde, sadece vilâyet ölçeğinde değil, hatta Bâb-ı Âlî'ye kadar ulaşan bir toprak savaşı veriliyordu. Bu, bölgedeki köyler göz önünde bulundurulduğunda gerçekten istisnaidir. Diğer metinler vilâyet ile Bâb-ı Âlî arasındaki haberleşme kayıtlarına alınmış olsa da, Havvara'daki toprak hakkı mücalelelerine dair çok sayıda belgenin sadece birinin izi bulunabilmektedir. Tarihsiz olan fakat Şûrây-i Devlet dosyalarına 18 Kasım 1875'de giren bu belge, Havvara Köyü'nde uzun süredir yaşayan ahâlînin müşterek hukukî şahsiyeti adına imzalanmıştır. Belge şöyle der:[37]

---

35 DLS. AT. *Yoklama*, 1295-98, s. 205.

36 *Düstûr*, c. 1, s. 168-9.

37 BOA. ŞD. 233, 2.884/31, belge 2, tarih 6 Teşrin-i sânî 1291. 1. belgede yer alan ***Şûrây-i Devlet melfûfât müzekkiresi*** (5 istîdâ 517 kayıt numarasıyla), köyün şeyhi olarak atanan İbrâhîm Nâil aleyhine köyün halkı tarafından sultana bir arzuhal olarak iletilen bir şikâyeti içermektedir.

Şevketli, muhabbetli, adâletli, azimetli, Pâdişâh-ı âlempenâh Efendimiz Hazretleri'nin huzuruna:

Fetihle süslenmiş mübarek huzura nizam ebedî, daim ve mutlak kılınsın. Biz, Suriye vilâyet-i celîlesinin Havran Sancağı'nın Aclun Kazâsı'na tabii Havvara karyesinin sakinleri olarak tüm toprak vergilerini ödeyen ve diğer mükellefiyetleri tam ve gecikmeksizin yerine getiren ve Pâdişâh için daima dua eden kullarıyız. Saîd Efendi[38] olarak bilinen mutasarrıf üzerimize Culha Köyü ahâlîsinden İbrâhîm Nâil'i yedi veya sekiz nefer adamıyla birlikte salıp, onu şeyh tayin edip ve bizim şeyhimiz Abdullah'ı[39] azledip, sürdüğümüz ve ektiğimiz toprağımızdaki 30 *çapanlık*[40] ve *feddân* alıp ve bölüp ve evlatlarımızı hânelerinden sürüp bizleri kış ve yazın şiddetinde 10 aydan fazla dışarıda, açıkta bıraktı. Af ve merhamet dileyen otuz kıtadan fazla arzuhal ile Hükümdar'ın kulları devletli Hâlid ve Hamdi[41] paşalar, zamanında mahallinden malumat almak ve hakkı ihya için niyaz ve istirham eylediler. Kürt Yûsuf Bey[42] ve mezkur Şeyh Nâil'in[43] üzerinde meşumlukla bilinen idare heyetin-

---

38 Bu, Mart 1290/1874'de Şam'a dönen, Havran mutasarrıfı Saîd Efendi gibi görünmektedir. O yılın Haziran ayında onun yerini Esâd Efendi almıştır (BOA. BEO, c. 349, giriş 65 ve 86; 1290AM). Mart 1875'te mâlî sorumluluklarını (*berâet-i zimmeti*) yerine getirdiği ifade edilmiştir (*age*, 1291AM, 13. madde).

39 Havran'da bir köye şeyh atamayla ilgili daha önceki uygulama için, bkz. 1863 tarihli doküman (Ebu Fâhr, *Târîh Livâ Havran el-İctimâî* (1999) s. 334.

40 Bu sözcük belgede geçtiği şekliyle sorunludur. Bu biçimde ne Türkçede ne de Farsçada görünmektedir. Engin Akarlı (şahsi not) şu olası türemeyi önermiştir; Çapan, 'çapa' kelimesinin bozulmuş bir hali olabilir. Çapalamak eşelemek anlamına gelir. Çapalık, çapa ile (pullukla değil) işlenen bir toprak parçası veya bostan (tarla değil) anlamına gelir. Fonetik olarak *çapalık*'tan *çapanlık*'a geçiş kolaydır. Diğer olası bir anlam, Farsça kökler olan ve her ikisi de çoban anlamına gelen *şaban* ve *çopan* kelimeleriyle ilgili olabilir (Ziba Mir-Hüseynî, şahsi not). İlk türev Türkçe bir nesne adı olduğundan, etimolojik olarak Farsça bir kişiyi ifade eden bir türeve nazaran daha anlamlıdır.

41 İlki muhtemelen Vali Muhammed Halet Paşa, ikincisi ise Ahmed Hamdi Paşa'dır. Gross: *Ottoman Rule*, s. 559'a göre görev tarihleri sırasıyla Şubat 1873-Eylül 1874 ve Şubat 1875-Haziran 1876'dır.

42 Bu şahsın, 1871-2'de Şam'da Belediye Meclisi'nde görev yapmış tahıl tüccarları olan Mahayini sülalesinden Yûsuf Ağa olması mümkündür. Bkz. Schatkowski-Schilcher, *Families in Politics* (1985), s. 149-50. *Salnâme-i Suriye* i (1285AH) s. 22'de Muhammed Yûsuf Bey adlı biri 1868 yılında vilâyet idare meclisinin mütemayiz bir üyesi olarak görünmektedir. Yine *Salnâme-i Suriye* vii (1292/1875) s. 52'de görünen Yûsuf Başazâde Muhammed Bey Midhat Paşa'nın Yûsuf Memlûk'u (bkz. sonraki not) veya belgede adı geçen Kürt Yûsuf Bey olabilir.

43 Midhat Paşa, Bâb-ı Âlî'ye Cubran İspir Efendi'nin yönetim kuruluna, Yûsuf Memlûk

den Cebre İspir[44] adlı iki kişinin adâletsizlikleri, mezkur iki valinin düşüncelerini bulandırdı. Ulaklar ve telgraflarla konunun istişare edilmesi, düzeltilmesi ve hükmü için emir verilmesini dinlemeyerek, Pâdişâh emri ve fermanına mugayir, ellerinden zulüm ve adâletsizlik dizginlerini bırakmadılar. Böylece, bu adâlet ve sadakatın asil bir zafer kafiyesi iken, onlar kararlı bir şekilde doğruluk ve adâlet yolunu izlemeyerek isyan ve günah vadisinde kaldılar ve valilerce hesaba çekilmediler; bu yüzden Sizin şahane ilginiz ulaştıktan sonra dahi adâletsizlik buhranında kaldık.

Doğrusu bugün Hükümdarın Kanunu'nda, eğer kullarının gasp edilmiş topraklarının ve evlerinin mezkur kimselerden geri alınmasına dair ulvi yargının yürürlüğe girmesi emrediliyorsa, dünyanın hamisi hükümran efendimizin irâde ve emri yerine getirilsin.

Suriye Vilâyet-i Celîlesi dahilinde, Havran Sancağı'na tabii Aclun Kazâsı'ndan Havvara Karyesi kulları.

Havvara köylülerinin İstanbul'a yaptıkları şikâyetin nedeni bir yabancı ve dostlarının hükümet çevrelerindeki nüfuzlarını kullanarak iktidarlarını uzun süreden beridir köyde çiftçilik yapanlara dayatmalarıydı. Bu yanlış temsilden kaynaklanan bir şikâyetti; gerçeklerin yerinde tespiti için bir hükümet teşebbüsünü rica eden ifadeler ise kayda değerdir. İkinci bir konu ise, köylülerin ***bedel-i misl*** yoluyla mı yoksa uzun süreli toprak kullanımı ve vergi ödemesi (***hakk-ı karâr***) yoluyla mı tapu alacağı esasıyla ilgiliydi.

Bu şikâyete göre Nâil İbrâhîm el-Garaybe köydeki vergi ödemelerinden sorumlu şeyh olarak tanınmıştı ve belki topraktaki tapu haklarını elde etme gayesiyle birçok başka çiftçinin sürülen arâzîdeki haklarını elden çıkarttırmaya kalkışmıştı.

Havvara, ikisi de ticârî ürün olan buğday ve mercimek ekmek için verimli topraklara sahiptir. Bugün köyde kabul divanı, mesken ve ambar odaları ile

---

Efendi'nin ise mahkemeye seçildiğini bildirmektedir: BOA. 5D. 2272/32, 27 Mart 1295AM/8 Nisan 1879 tarihli belge 1. İlki muhtemelen, 1872-74 arasında vilâyetin yönetim kurulunun bir üyesi olan İspir Acemi Efendi'dir (***Salnâme-i Suriye*** iv (1289AH), s. 72 ve v (1291AH), s. 47). Cubran İspir Efendi 1881-82'ye kadar yönetim kurulunun bir üyesi olarak seçilmeye devam ediyor olarak görünmektedir (***Salnâme-i Suriye*** xiv (1299AH), s. 103). İspir Acemi Efendi ayrıca Havran Arâzîleri Özel Heyeti'nin bir üyesi olarak görev yapmıştır (Bkz. 8. Bölüm, not 6).

44 Burada sadece İbrâhîm adının mı düştüğü yoksa İbrâhîm Nâil olarak adlandırılan Nâil İbrâhîm'in babasının daha mı önce atandığı belli değildir (fakat oğlu vakâ sırasında zaten etkin bir figürdü).

Nâil İbrâhîm ve kardeşleri ile Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna'ya ait iki büyük ev kompleksinin kalıntıları hâlâ görülebilir. Bunlar güçlü ticârî tarım hâneleriydi; *şikâyet*, Şeyh Nâil'in ticâret şebekesi üzerinden sadece mutasarrıfla değil, Şam'ın siyasî ve iktisadî seçkinlerine dâhil olup muhtemelen hubûbât ticâretiyle uğraşan diğerleriyle de temasları olduğunu ortaya koyuyor. Ancak şikâyet Bâb-ı Âlî'ye vardığında konuyla ilgili bir soruşturma açılmasının başarıldığı görülüyor. Maalesef hadisenin dökümü için tek kaynak vilâyet ile gerçekleştirilen haberleşmenin belgesidir.[45] Bu yüzden kararın ayrıntıları bilinmemektedir; tapu kaydında aşikâr olan şey Şeyh Nâil'in topraktaki hissesinin reddedildiği, fakat aynı şekilde Abdullah el-Ahmed'in ***hakk-ı karâr*** talebi anlaşılan reddedilerek köyün ***bedel-i misl*** ödemesi gerektiğidir. 9. Bölüm'de Havvara'nın kayıtlarının mizacını ve masraflı hukuk mücadelesinin köydeki sonuçlarını inceleyeceğiz.

Kayıttan hemen önceki aylarda, toprak üzerindeki denetime başarıyla meydan okunduğu bu arka plan ele alındığında, arâzî üzerindeki tasarruf birimlerini belirlemenin tasarruf sahipleri için ne kadar zor olduğu ortaya çıkacaktır.[46] Bu yüzden çiftçinin saban (*feddân*) çerçevesinde belirtilen paylara/hisselere göre toprağı dağıtma mantığı tapu memuru tarafından kabul edilmiştir. Bundan dolayı da çiftçinin saban (*feddân*) olarak ifade edilen hisselere göre toprak dağıtma mantığı tapu memuru tarafından kabul görmüştür.

---

45 Şûrây-i Devlet Şam'a önce 29 Teşrin-i evvel 1291/19 Ekim 1875'de bir ilk rapor göndermiş, ardından 5 Teşrin-i sânî 1291/17 Kasım'da işlemlerin nasıl yapılacağıyla ilgili yeni talimatlar ve 16 Şubat 1291/28 Şubat 1876'da köydeki ekili arâzîlerle ilgili bir başka not göndermiştir (BOA. BEO, c. 349, giriş 162, 172 ve 290). Vakadaki ana kahramanların her ikisi de bir süre önce Bâb-ı Âlî'ye mesaj göndermişlerdi. 15 Mart 1292/27 Mart 1876'da, Abdullah Ahmed'in yasal *istida*sıyla ilgili olarak hukuk idaresinden gelen ve köy arâzîsi mülkiyetinin ***hakk-ı karâr***'la belirlenmesini söyleyen bir yanıt, Şûrây-i Devlet tarafından eyâlete yönlendirilmiştir. 26 Nisan 1292/8 Mayıs 1876'da hukuk idaresi köy muhtarı (***muhtar-i lahik***) Nâil İbrâhîm'in mesajına yanıt vermektedir (BOA. BEO, Suriye, Giden, c. 350, giriş 11 ve 50). Aynı kayıtta, vakayla ilgili son girişte, 22 Temmuz 1292/3 Ağustos 1876'da Şûrây-i Devlet tarafından eyâlete daha ayrıntılı açıklamalar gönderildiği, ek bir notta ise, heyete dair raporun, Şûrây-i Devlet doküman odasından İbrâhîm Bey adlı birine verildiği bildirilmektedir (*age*, giriş 147). Buna göre tüm dosya, Şam'la doğrudan bağlantılı olan birine iletilmiştir. Fakat her halükârda, İstanbul arşivlerinde başka hiçbir dosya tespit edilememiştir.

46 Vakayla ilgili yazışmalara yönelik son girişin tarihi 15.B. 1293/24 Temmuz 1292/I Ağustos 1876'ydı: BOA. BEO, c. 350, giriş 147.

Göreceğimiz üzere bölgenin çoğu köyünde arâzî bundan sonra hisse olarak da kaydedileceğinden, bunun kanunî bir emsal sağladığı da anlaşılıyor.

Toprağın Hisseler Şeklindeki Kaydı

Eski kayıt nizamları ile toprağın hisseler şeklindeki tapu kaydı arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için birkaç yıl sonra Mahrabe Köyü'nün kaydı esnasında teslim edilen birkaç özgün belgeye bakmamız gerekir. Müstesna şekilde tapu kayıt kütüklerine bağlı üç belge bulunmaktadır: Yetkililerce köyle ilgili yazılmış bir metin, tapu kâtibinden Aclun Mâliye Müdürü'ne yazılmış bir not ve Mâliye Müdürü'nün cevabı.[47] Mahrabe örneğinde yerel önderlerin onayları yoklama işlemlerinin yerini almış görünmektedir. Havvara'nın aksine Mahrabe, toprak haklarının açıkça çatışma konusu olmadığı küçük bir köydü.

Şekil 6.1'de görüldüğü gibi, tarihsiz ve Arapça olan ilk belge bir dikdörtgenin içine yazılmıştır. Her bir kenarın ortasında bir sınır işaretinin tarifi veya pusulanın ilgili noktasında komşu köyün adı vardır.

Aşağıdaki metin, efendi başta olarak 10 kümede düzenlenmiş 14 isimle (13 erkek ve bir kadın) başlar. 13 kişi (*enfâr*) kelimeleriyle biter. Bunu köy hudûdlarının işaretlerini teyit eden aynı üç yetkilinin mühürlediği iki ifade takip eder. İlki şöyledir:

> Yukarıda isimleri geçen 13 kişinin hepsi Aclun kazâsı Mahrabe Köyü'nün ahâlîsine mensuptur. 10 yıldan fazladır köylerinde çiftçi olup tasarruf ettikleri (*bi-yed el-yed*) ve *hakk-ı karâr* sahibi oldukları toprakları bir muhalefet veya münakaşa olmaksızın ekip dikmektedirler. Bu hususun doğruluğunu bilen köyün sakinleri olarak tapu memurunun huzurunda şehadet ederiz.

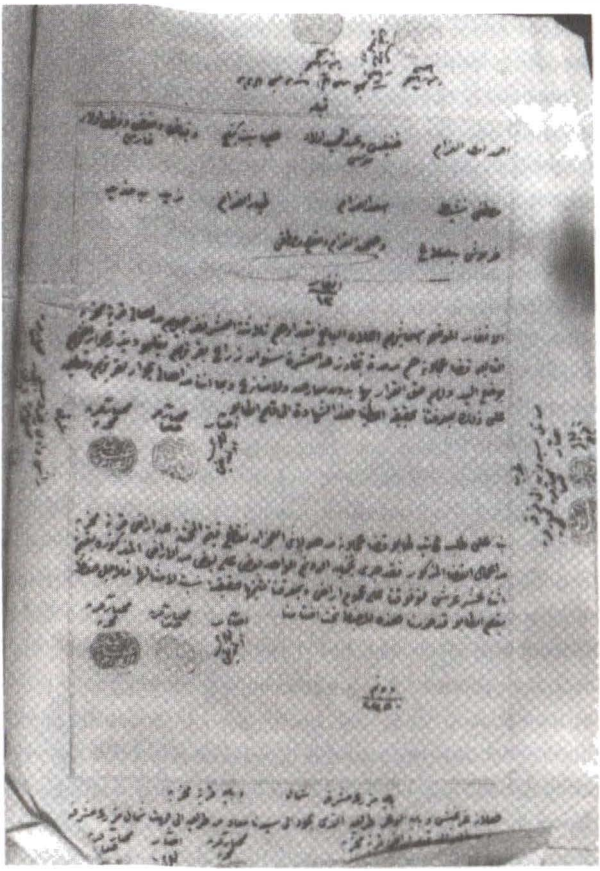
İkinci ifade köy arâzîlerinin değeri ve alanı hakkındadır:

> Aclun kazâsı tapu kâtibinin bu fakirlerden (yani yukarıda sıralanan şahıslar) istirhamı mucibince, mezkur kazânın mâlîye idaresine ait olan Mahrabe Köyü'nün arâzîsinin değerini tespit ediyoruz. Dönümü ortalama 12 kuruştan değerlendirilmiştir. Tüm arâzîyi dolaştık ve gerçek değerine dair bilgimize dayanarak, benzer bir başka arâzî ile uyuşması neticesiyle, tapu ofisinde hıfz edilecek olan bu belgeyi mühürlüyoruz.

Her iki belge de Mahrabe'nin şeyhi Ahmed Abduh el-Azzâm, komşu köy Samma'nın şeyhi ve üçüncü bir öndegelen tarafından onaylanır. Son olarak dönümlerin toplam sayısı verilir: 2,350 dönüm.

---

47 DLS. AT. *Yoklama*, 1292-7, s. 153.

Şekil 6.1 Mahrebe Köyü'nün topraklarıyla ilgili Arapça belge.

Türkçe olan ikinci belge tapu kâtibinden mal müdürüne gönderilmiştir. Köyü, fiili tasarruftan yararlanan diğer 12 kişiyle birlikte Ahmed Abduh el-Azzâm'ın elinde tuttuğunu, köy ahâlîsinin şahadetleriyle ***hakk-ı karâr***'ın kendi üzerlerinde olduğunu ve tüm önceki vergiler ödenmiş göründüğünden, kendisinin de ***hakk-ı karâr*** ile edinilmiş hakka binaen kendilerine geçici tapu belgeleri verdiğini kaydeder.

Arapça olan üçüncü belgede mal müdürü de cevâben, köy için tasarruf değeri vergisinin (***mal virgu***) yıllık yekûnunu 500 kuruş ve ödenen bedel-i

e'şar'ın toplamını 1879-80'de tespit edildiği gibi 800 kuruş olarak tayin ettiğini, köyün 1875-80'den itibaren ödediği öşrüyle birlikte, 1871'den beri her yıl sabit vergileri (*mal*) ödediğini ve kalan vergi bulunmadığını belirtir.

Bu yazışmanın önceki dönemin idarî uygulamalarını yansıttığı görülüyor: köyü bir bütün olarak ilgilendiren belgeler, toprağa mâlî değer biçimi ve hak sahiplerinin teşhisi seçilmiş köy ihtiyar heyeti veya hükümet memurlarının tuttuğu bir nüfus kaydından ziyade köyün ve yörenin öndegelenlerine dayanmaktaydı; köy, arâzînin kişilere dahili dağılımını belirtmeksizin, devletin görevlisine bildirilen nefer ve toprakları içermektedir,[48] ve toprağın mâlî değeri köydeki tüm toprakların ortalaması üzerinden tespit edilmektedir. Toprağa tek bir değer atfi pek çok köydeki yaygın mâlî uygulama idi. Tapu kayıtlarından çıkan toprak değerlerinin bölgedeki köylere göre belirlendiği harita 6.2'ye bakınız.

Öyleyse Mahrabe örneğinde tapu kaydı neyi değiştirmişti? Tapu kaydı köyün tek blok halindeki arâzîsinde hisselerin tayini ile yürümekteydi. *Yoklama* kaydında toprağın 10 hissedar grubu tarafından tasarruf edilen dokuz hisseye bölündüğü görülüyor: ikisi iki hisseli, birisi 1⅛, birisi ¾, birisi ⅝, dördü ½ ve biri ¼ hisseli. Ahmed Efendi el-Azzâm iki hisseye ve diğer iki Azzâm'la birlikte köy arâzîsinin dokuz hissesinden 3¼ paya sahipti; gayet istisnai olmak üzere bir kadın, bir şeyhin (bu kelime kayıtlarda göründüğünde genellikle tarikat şeyhini ifade eder) kızı olan Haya ½ paya sahipti. Böylece tapu kaydı hisselerin sayısını ve fertler arasındaki dağılımını belirlemişti. Hisse şeklindeki kayıt, toprağın dönemsel yeniden dağıtım uygulamalarının çoğunun köylerde devam edebildiği anlamına gelmektedir. Köy arâzîsini temsil eden ve baskın olan hisse sahipliği biçimleri ovalarda sabanla yapılan tarım ile kısıtlı değildi ve bazı zeytin yetiştirme bölgelerinde de bulunuyordu. Hisse sahipliği düzenleri dağlardan ziyade ova tarımında yaygın iken, sahiplik biçimlerine çatallanmadan ziyade süreklilik olarak yaklaşmalıyız; sözgelişi karışık yapıdaki pek çok köy ortada bulunmaktadır (bkz. harita 6.3).[49]

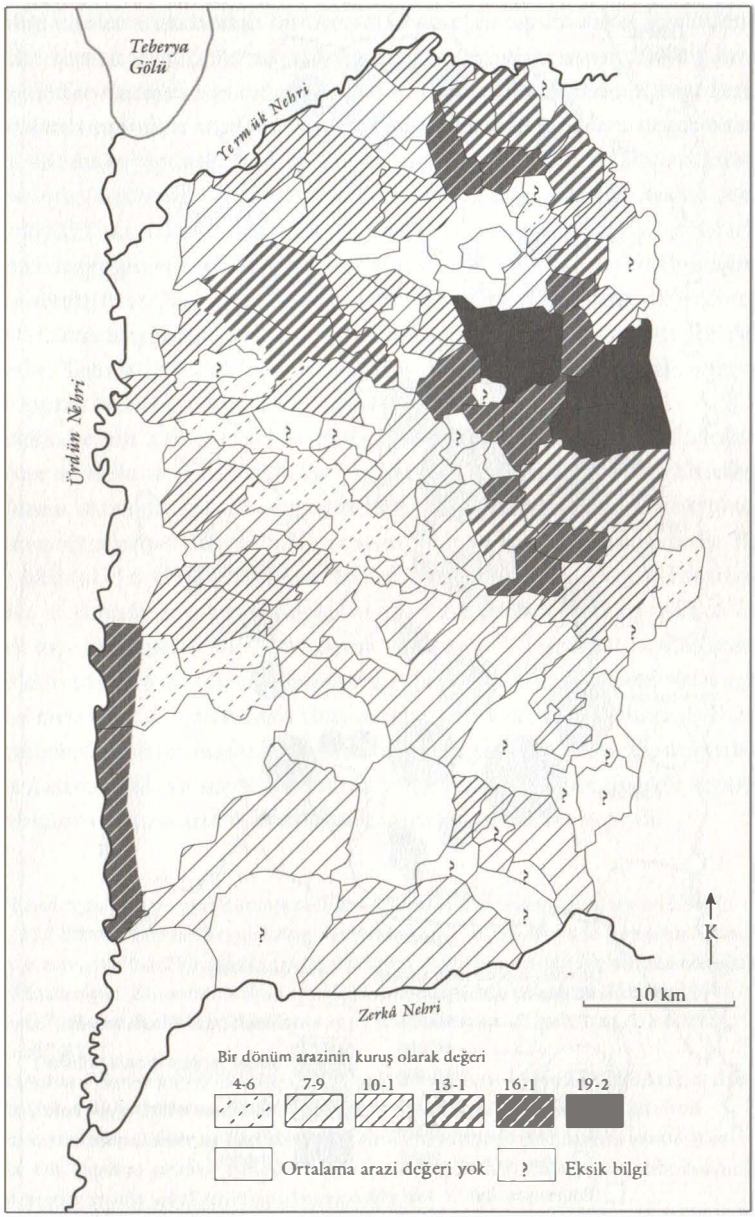
Ortak hisse, bölgede tarımda oldukça farklı uygulama ilişkilerini kapsamış olan bir ifadedir; bu aynı zamanda hazînenin siyasal otoritesi tarafından

---

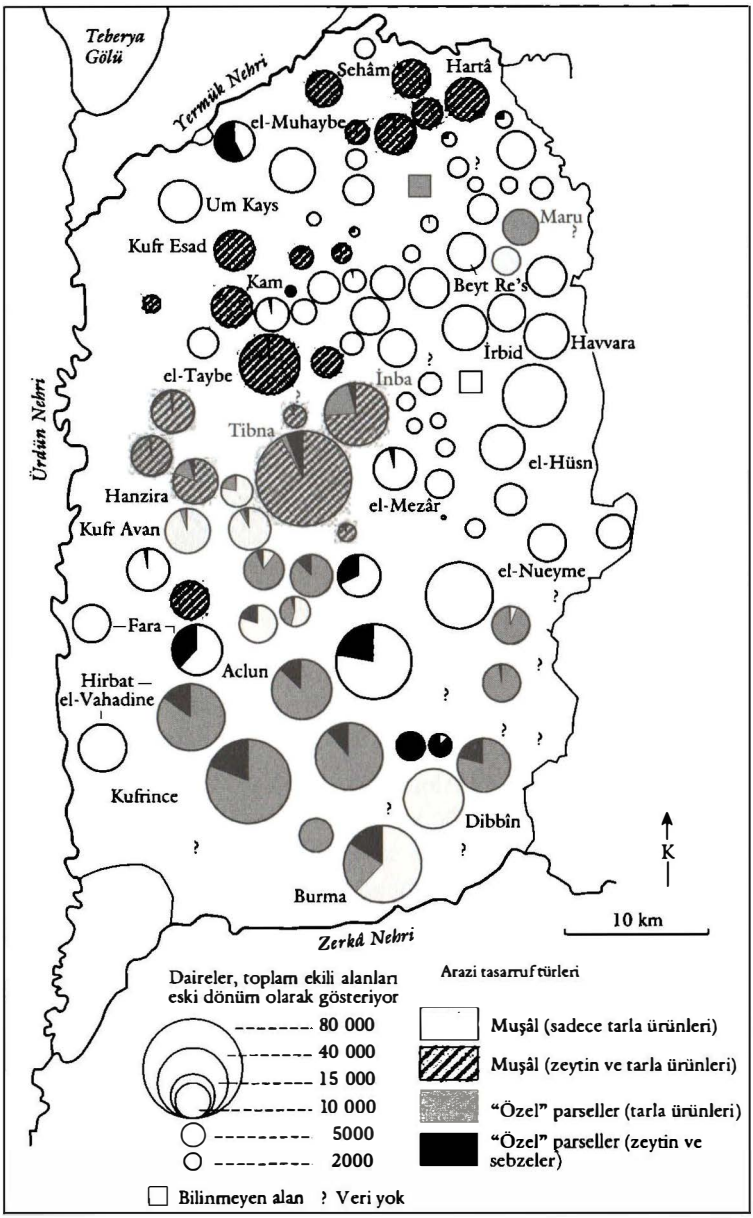
48 *Nefer* terimi burada sadece erkekleri ifade etmek için kullanılmış ve 13 isimle ilgili uyuşmazlık bundan kaynaklanıyor olabilir. Bu kişilerden biri kadındır. Aslında 14 isim görünürken, bölge otoriteleri 13 kişi bildirmiştir.

49 6.3 no'lu haritada El-Nueyme ve Aydun *müşâ* olarak görünürken, tapu kayıtlarında bu köylerdeki arâzî tasarrufu ayrı paftalar halinde görünmektedir.

Harita 6.2 Arazi değerleri

Harita 6.3 Arazi tasarruf türleri

da iyi anlaşılmış olan bir ifadedir. Tapu kaydı köy sınırları içerisindeki tüm toprağı haritalandıran trigonometrik bir çalışma değildi; daha çok tapuların verildiği hiselerin sıralandığı bir listeydi. Toprağın tapulu kaydı için ödenen ücretler toprak değerinin bir yüzdesi olarak hesaplanmıştır: *Hakk-ı karâr* ile kaydetme durumunda bu oran % 5 idi. *Ortak hisse* düzeninin veya belirli durumlarda münferit arsaların hâkim olduğu köylerde toprağa değer biçimi köy seviyesinde yapılırdı: belli bir köyde yağmurla sulanan arâzînin dönümü tek bir oran üzerinden hesaplanırdı. Köydeki toprağın niteliği keskin şekilde değişiklik arz edebileceğinden, değişiklik, dahilde hissedarlara bir birim hissenin toprağın eşit bir kısmını temsil etmesini sağlayacak şekilde dağıtılması sistemiyle eşitleniyordu. Bir hisse kendi sahibine ortalama değerde eşit toprak kazandırıyor ve o kişiye verginin o kısmını ödeme sorumluluğu yüklüyordu. Toprak ilişkilerini bu şekilde düşünme tarzı, tarihi olarak verginin köye toptan bütün halinde konulması ile ilgilidir.[50]

Mahrabe'nin kaydı yönetim ile bölgesel önderler arasındaki doğrudan ilişkilere ve belki de kısıtlı olmakla birlikte tapu kâtibinin köydeki hisselerin dağılımını incelemesine dayanıyordu. Bu küçük köydeki kaydın tüzükteki yoklama işlemlerini harfiyen takib ettiğini söylemek zor görünmektedir. Burada; Mahrabe'deki tapu kayıtları hakkında bilgi sağlayan Ahmed Efendi el-Azzâm kazânın hukuk heyetindeki (*meclis-i dâva*) dört seçilmiş üyeden biri olarak bu dönemde (1878-80) görev yapmıştır.[51] Tanzimat ıslahatlarında 1879'dan itibaren *Bidâyet Mahkemesi* haline gelen hukuk heyeti, *mîrî* arâzî ve suç meselelerini ilgilendiren tüm davalardan ve ticârî konularla ilgili birçok meseleden sorumluydu.[52] Hukuk heyeti bu yüzden, yıllar içinde gittikçe uzmanlaşan, mülk ve suç konularında yargı yetkisi olan ve yerelde seçilmiş üyeler için yeni yasaların öğrenildiği yer işlevini gören bir yapıydı.

---

50 "Land equalization and factor scarcities", *Journal of Economic History* xi (1981), s. 813-33 ve "The land-equalizing *musha'* village" adlı eserlerinde Firestone, bunun aynı zamanda özellikle ağır bir vergi yükünün dengelenmesinin bir sonucu olduğunu iddia etmiştir. Bu yorumla ilgili olarak bkz. Mundy, "La propriété dite *musha'* en Syrie", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerrannée* lxxix-lxxx/i-z (1996), s. 267-81.

51 *Salnâme-i Suriye* x (1Z95AH), s. 103; xi (1296AH), s. 101; xii (1Z97AH), s. 218.

52 *Düstûr*, c. 4, s. 236-9. Şer'i mahkemenin vekâlet kaydetme yetkisi, arâzî devri yapmak üzere söz verme işlemine yasal bir form vermede bu kurumu yetkili kılsa da, etki kapsamı giderek şahsi (evlilik, boşanma, gözetim, miras, yetimlerin bakımı) meseleler ve aile vakıflarıyla sınırlanmıştır.

1876 ile 1881 arasında kaydedilmiş köylerin kayıt süreçlerinde birkaç yolun takip edildiği göze çarpar. Önderlerin 10 yıl sürekli ziraat ve vergi ödemesini ispatlamakta fazla zorluk çekmediği birkaç büyük köyde, bilhassa el-Nueyme, Aydun ve el-Hüsn'da yerleşik köy önderliğiyle sıkı şekilde çalışan yöneticiler yoklama kayıt tüzüğünü izliyorlardı. Havvara ve Beyt Re's gibi diğer köylerde, kayıtlar, hakkın belirlenmesinin daha zor olduğunu akla getiren düzensizlikler gösterir. Böylece, Havvara'da çiftçiler kayıt için *bedel-i misl* olarak inanılmaz yüksek oranlarda ödeme yapmak zorundayken, daha küçük olan Beyt Re's'de *hakk-ı karâr* ile bağışlanmış 30 arâzî hissesinden altısı müşterek sahipli olarak kaydedilmiştir. 9. Bölüm, bu iki köydeki köy önderliği ve toprak hakları üzerindeki çekişmeleri anlamaya çalışacaktır. Belki de bu köylerin toprağı kaydetmelerini teşvik eden şey, bu çekişmelerdi. Havvara *bedel-i misl* ödemede tek köy olmasa da, bunu yapan en zengin köy idi. Sal, Tukbul, Kufr Ceyiz köyleri ve Kasafe, Hayfa, el-Mezâr ve Deyr el-Birak mezraları hep *bedel-i misl* ödüyorlardı. *Hakk-ı karâr* ile kaydedilen çok sayıda diğer köyde, özellikle Hubras ve Fevera ile Zubde mezrasında işleyen oranlar fahiş gözükmektedir: Belki de arâzî tahrîri yapılırken eski vergiler de toplama ilave edilmişti. Son olarak, Fevera, Kufr Ceyiz, Tukbul ve İrbid'in hemen kuzeyindeki Sama gibi sürülerini Ürdün Vadisi'ne doğru götürürken Benî Sahr'ın geçtiği zayıf topraklı ve düzenli tarım yapılan alanda bölgesel önderler topraktaki kendi haklarının tanınmasını istemiş olabilirler. Bu, müstesna şekilde tam bir müzayede fiyatının ödendiği, Fevera'nın bir mezrası olarak geçen Cuhfiye ve çiftçilerin getirildiği bir çeşit tarım tasarımı olarak ortaya çıkan Sama için kesinlikle böyleydi.[53] Müflih Efendi el-Zemîl o zamanlar el-Saru nâhiyesinin başta gelen önderiydi.[54]

---

53 Bkz. 1889'daki ev kaydıyla ilgili tartışma (s. 104). Arâzî, üç büyük kardeşin 6 hisse, ölen büyük abilerinin altı oğlunun ise 3 hisseye sahip olduğu 9 hisse olarak hesaplanan ortak tasarrufla elde tutuluyordu. Köyün toprakları Temmuz 1305/ Temmuz 1889'da dört hisse olarak kaydedildi. Bu hisselerden biri Tallâ el-Muhammed'in oğulları Mübârek ve Fendi'ye, ikincisi Süleyman el-Muhammed'in altı oğluna, üçüncüsü Mutlak el-Muhammed'e ve dördüncüsü Müflih el-Muhammed'e verildi (DLS. AT. *Yoklama*, 1305-07, s. 2.3-5). *Krş.* Peake'in Rusan sülalesi soy kütüğü (*Târîhu'ş-Şarkı'l-Ürdün ve Kabâilihâ* (n.d.), s. 431). Müflih el-Muhammed, Dâvûd Abbada ile olan davasında (Bölüm 7) kendini Müflih el-Zemîl olarak tanımlıyor. Başka yerlerde ise Müflih Ebu Re's olarak adlandırılıyor (BOA. SD. 2273/38 doküman 16).

54 Bkz. 7. Bölüm, s. 85-6.

Heyet-i Mahsusâ'nın varışından önce kaydedilen diğer birkaç köy de benzer şekilde öndegelen kimselere aittir. Aralık 1876'da kaydedilen Hubras Köyü de aynı şekilde Kefarat nâhiyesinin önderlerinden baskın bir ailenin, Refid'lerden Sâdeddîn ailesine aitti.[55] Nihayet, Deyr el-Birak mezrasında arâzî el-Hüsn'den beş erkek kardeşin adına kaydedilmiştir: İdare Heyeti'nin üyesi olan Cebr Efendi Abdurrahmân Kâid ve dört kardeşi Saîd, Ali, Talla ve el-Hüsn'ün bir başkanı olan Funeyş. El-Hüsn arâzîsinin müteakip kaydında bu kardeşler en büyük paya yani 10 büyük parseldeki toplam 74 hissenin üçüne sahiptiler. Fakat diğer birçok kimsenin arasında listede başta gözüktükleri el-Hüsn'ün aksine, kardeşler Deyr el-Birak mezrasında münhasır sahiplikte toplam 374 eski dönüm kaydettirmişlerdir.

Bu erken yılların kayıtları, aykırı örnekler ortaya koymaktadırlar: Güçlü köy önderliğinin fiili hisse kalıplarını yansıtarak kaydı etkiledikleri İrbid yakınındaki birkaç önemli köy; sürekli köy içi mücadelenin, kayıttaki bir tür kuralsız biçimi teşvik ettiği görülen iki veya üç köy; ve bölgesel önderlerin yüksek fiyatlar ödeyerek çoğunluğu ve hatta müstesna hakları elde ettikleri önemli sayıdaki köy veya mezra. Bunların çoğu göçer toplulukların geçtikleri fakir arâzî alanlarındaydılar. Kayıtlardaki satır araları okunduğunda nâhiye ve büyük köylerin önderlerinin kazâ yöneticileriyle müzakere ettikleri hissedilir. Siyasal idarenin ilişkilerinin bu yönüne dair bilgi farklı bir kaynaktan da edinilebilir. Örneğin, 1878-79'da Aclun kaymakamı, sadece bir yıllığına, Dâvûd Abbada adlı bir memur idi. Yukarıda tanıttığımız önderlerin birçoğu, kendilerine başkalarının da katılımıyla kaymakam ve mal müdürünü, dava kaydının İstanbul'daki merkezî idareye gönderildiği ve uzun süreli bir soruşturmaya yol açan, rüşvet istemekle suçladılar. Bu İstintaknâme'nin satır aralarında saklı olan bölgesel siyasî hayatın sahnesi gelecek bölümün konusunu teşkil ediyor.

---

55 Hubras arâzîsi İbrâhîm (ve dört oğlu: Sâdeddîn, Ali, Kaftan ve Halîl) ile İbrâhîm'in ölen kardeşi Muhammed (Sâdeddîn, Sâlih ve Ali el-Muhammed) arasında ikiye bölünmüştür: bkz. DLS. KT. *Yoklama*, 1292-97, s. 45-7.

7. BÖLGESEL ÖNDERLİK VE BİR KAYMAKAMIN YARGILANMASI

Hadisenin Kökenleri

Sâlih el-Tell anılarında Aclun kazâsının ilk kaymakamının Dâvûd Abbada olduğunu yazar.[1] Aslında Abbada'nın 1877-78'de bu makama atanmasından 10 küsûr yıl önce de Aclun ve Salt'ın kaymakamları vardı.[2] Fakat Dâvûd Abbada'nın makamdaki günleri gerçekten de anılmaya değerdi. Kendi döneminin valisi ıslahatçı devlet adamı Midhat Paşa'yı davet eden, devlet görevinde çeyrek asırlık tecrübeye sahip bir memur ve bir *Mekteb-i Fünûn* mezunu olarak Abbada'nın güçlü bir yönetici olduğu görülüyor.[3] Diğer bir Şam'lı olan Mal Müdürü Curci Kabavat'la birlikte rüşvet alma suçlamasıyla yargı-

1 Sâlih el-Tell, *Müzekkirât*'da Abbada'yla ilgili iki not düşmektedir. Birincisi ve daha doğru olanı (vrk. 7) el-Hüsn'ün tanınmış Hıristiyanlarından Salti el-İbrâhîm el-Eyyûb'un defterinden gelmektedir. Yahudi olan Dâvûd Abbada'nın 1877'de İrbid Kaymakamı olduğunu ve Muhammed el-Hâmud'u Benî Ubeyd nâhiyesinin müdürü olarak atadığını bildirmektedir. Kaynağı Sâlih'in babası Mustafa Yûsuf el-Tell olan ikinci not (vrk. 225) ise daha sorunludur. İrbid'e gelen ilk müsellimin, bir Yahudi olan Dâvûd Abbada olduğunu söylemektedir.

2 *Salnâme-i Suriye* xi (1296AH/1878-79), s. 104. BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 2'de Dâvûd Abbada'nın on üç ay boyunca bu görevde bulunduğu ve ardından daha küçük bir yönetim birimi olan Kuneytra'ya atanmasına karar verildiği bildirilmektedir. Davası 1879 sonunda başlamıştır: 15 Kanun-u evvel 1295, BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 5, ayrıca BOA. ŞD. 2272/70 ve 2277/21.

3 Kovuşturmanın Şam'a nakledilmesi talebi isabetli olsa da, Abbada Vali Midhat Paşa'dan yardım isteğinin hatalı bir hareket olduğunu anlayacaktır; bkz. PRO. FO. 78/3130, vrk. 32Z ve BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 3a. *Ottoman Rule*, s. 305'de Gross, Midhat'ın, "yerel koşulları İstanbul'dan getirilen herhangi bir Türk memurdan daha iyi anladıkları düşüncesiyle temel olarak yerli Suriyelileri göreve atadığını" belirtmektedir.

landı. Davacılar köy ve bölge önderlerinin gerçek bir kesitini temsil ediyorlardı. Kazânın kâtibi Antun Siyur'un gözlemlediği gibi, "onların (heyette) üyeliğe ve (nâhiyelerde) fahri müdürlüğe atanmalarını başarmak için yapılan gösteriler daha çok topyekûn bir başkaldırıya benziyordu."[4]

Konu Siyur'un mücmel tasvirinden biraz daha karmaşıktı. İki büyük heyetin üyelerini kaymakamla karşı karşıya getiren hadise, vali Midhat Paşa'nın Bâb-ı Âlî'ye "Heyet ve mahkemelerin şartları ve kamu işlemleri aşırı biçimde yolsuz ve düzensiz" diye dert yandığı ve bu yüzden de yeni seçimlerin sırada olduğunu söylediği bir zamanda patlak verdi.[5] Olay, Aclun dağının köylerinden birçok köyün vergilerini ödemeyi reddettiği, Abbada'nın atanmasından önceki yıl yaşanan rahatsızlıklar temelinde gelişti.[6] Abbada'nın kaymakamlık dönemi bölgesel önderleri es geçen ve doğrudan köy yetkilileri ve çiftçilerle görüşmeyi gerektiren arâzî tahrîri ile alakalı vergi ıslahatlarının uygulamaya konulduğu sürece denk gelmişti.[7] Bizi

---

4 *"Sevra'-i umûmiye kabilinden idi."* BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 173/31. *Sevra* Osmanlı Türkçesinde kullanılmıyordu. Soruşturmalar Arapça olarak yapılıyor, sonra Türkçeye çevriliyordu ve İstintaknâme'deki Arapça kelimeler tırnak içerisinde Arapça deşifre edilerek verilmekteydiler.

5 BOA. ŞD. 2272/32, doküman 1, 27 Mart 1295/8 Nisan 1879.

6 Gross (*Ottoman Rule*, s. 23Z, ref. PRO. FO. 78/2622, Damascus, Jago to Derby, no: 8, Z9 Nisan 1877) şöyle yazmaktadır: "Eyâletin belli başlı kasabaları dışında vergi kolay toplanamıyordu ve Aclun kazâsında olduğu gibi ülkenin bazı bölgelerinde yerel otoritelere başkaldıran köylüler vardı." Bir Fransız Konsolosluk raporu için bkz. Mundy: "Shareholders", s. 237. Şam'daki Britanya Konsolos Vekili Jago (PRO. FO. 78/2985, vrk. 127) 16 Ağustos 1879 tarihli raporunda şöyle yazıyordu: "Aclun Kaymakamlığı, aynı isimli dağ dizisi ve bitişikteki ovadan oluşmaktadır. Ovadaki köyler vergi konusunda devlet otoritesine karşı doğal olarak daha saygılı olmakla birlikte, dağdakiler, dağ dizisinin doğu tarafına yerleşen ve toprağı eken ve devlet vergisi almanın fazlasıyla külfetli olduğu küçük Arap kabilelerinin kendilerinden harac kestiğini ve yağmaladığını iddia ederek son yıllarda çok az vergi ödemiş veya hiç ödememiştir. Fakat 1877'de vergi borçlarını tahsil etmek için küçük ölçekli bir sefer düzenlenmiş, cezalar kesilmiş ve çok sayıda erkek zorla askerlik hizmetine alınmıştır, fakat herhangi ciddi bir çatışma olmamıştır."

7 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 5a/7'da, Havran *mutasarrıfı* bölgede dolaşma nedenini, "köyde dolaşan tapu memurlarıyla birlikte, vergi ödeyen insanların işlerine yönelik müdahalenin bir parçası" olarak tanımlamaktadır. Gross (*Ottoman Rule*, s. Z78) 1878-79'da vergi tahsilinde vali tarafından gerçekleştirilen değişikliklerle ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Midhat Paşa tüm bölgeler üzerinde belirli tekliflere izin vermek yerine, her köyde ayrı ayrı müzayedeler

ilgilendiren mücadelenin bu yönüdür, fakat önce hadisenin bir çerçevesini çizmek gerekir.

Havran mutasarrıfı Şihâbîzâde Sâlim Bey Efendi, Dâvûd Abbada'nın görev süresinin sonlarında, kardeşi Necîb Bey ile (veya başka yerde adlandırıldığı üzere Mir Necîb) birlikte birkaç nâhiyeye müdür ve idare heyeti ile asliye mahkemesine üyelerin atanmasını onaylamak ve vergi ıslahatı ile tapu kaydının belli yönlerini gözden geçirmek üzere kazâya geldi.[8] Dâvûd Abbada bu esnada Curci Kabavat'la işbirliği içinde atanan yerel önderlerden atamaların karşılığı olarak hatırı sayılır miktarda para talep etti. Birkaç ay sonra kaymakamın daha az önemdeki komşu kazâ Kuneytra'ya atandığı öğrenildiğinde, müteakip davacıların ikisi, İdare Heyeti üyeleri olan el-Beriha Köyü'nden Muhammed el-Mutlak ve el-Hüsn'den Cebr el-Abdurrahmân, kaymakamı Havran sancak merkezine kadar takip ettiler ve burada, mahkemedeki ifadelerine göre, Abbada onlara eğer İrbid'e dönerlerse paranın İsmâil Ağa tarafından geri ödeneceğine dair söz verdi. Bunun üzerine geri dönüldü ve Dâvûd Abbada'nın İrbid'e dönüşünde diğerleriyle birlikte geri ödeme talebiyle hükümet konağı önünde toplandılar. Sonra Abbada kendi çalışanlarını topladı ve aşağıdaki belgeye mühürlerini bastılar.[9]

> Eski Havran mutasarrıfı Şihâbîzâde Sâlim Bey başkanlardan ve itibarlı kimselerden (***muteberan***) fahri müdürler atama emrini takiben seçilmelerinin ardından üyelere verilen (atama) emrini onaylamak ve vergi ödeyenlerin işlerine müdahalenin bir parçası olarak köyleri gezen tapu memurlarıyla hareket etmek için Aclun kazâ merkezine geldiği zaman, kazânın önde gelen ve mümtaz kimseleri adı geçen Sâlim Bey tarafından kendilerinden yanlışlıkla

---

yapılması ve tekliflerin açık biçimde yapılması üzerinde ısrar etti. Ayrıca köylülerin kendi köylerinde toplu olarak teklifte bulunmasını ve hasat tamamlanana kadar onlardan hiçbir ödeme alınmamasını teşvik etti. Midhat'ın politikasının neticeleri olağanüstüydü." Jago ise (PRO. FO. 78/2985, vrk. 127-8) şöyle demektedir: "O zamandan beri düzen oluştu ve otoriteler, her köyde ekilmesi öngörülen arâzî miktarına uygun olarak götürü bir vergi toplama şeklindeki eski vergi sistemini kaldırmaya (dağıtım ve uygun ödemeden Şeyh ve yaşlılar sorumlu tutuluyor) ve ülkenin yerleşik kısımlarında uygulanan Tapu sistemini uygulamaya çalışıyorlar. Fakat insanların güvensizliğinden dolayı, arâzî vergisi ve öşürün ödenmesinden sonra arâzî üzerinde bir tür mülkiyet öngören Tapu belgeleri henüz bir veya iki köy tarafından alınmış durumda."

8 Sâlim Bey muhtemelen Lübnan'ın önde gelen sülalelerinden Şihâb'a mensuptur.

9 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14.

alınan parayı geri istediklerini ilan ederek hükümete karşı bir araya geldiler. Adı geçen seçkinlerin [Cebr el-Abdurrahmân, Muhammed el-Hamûd ve Muhammed el-Mutlak] elindeki bu belge, "şartlar sorulduğunda doğruyu ortaya çıkarmak için hiçbir şeyi gizlemeyecek ve hepsinin gerçek şartlarını açığa çıkartacak bir tarzda işe kalkıştığımızı teyit edecektir, zira kazânın önemli kişileri zaruret görüldüğünde bir şikâyeti arz etmeye karar vermişlerdir."

23 Teşrin-i sâni 1295

Asliye Mahkemesi kâtibi	*Kâtib-i tahrîrat* Antun Sabur	Mal müdürü Mûsâ Şalhûb	Aclun Kaymakamı Dâvûd Abbada

Abbada bunda önderlerin iddiasının kendisine değil mutasarrıfa karşı olması gerektiğini ve alınan tüm paranın Sâlim Bey'in isteği üzerine gasp edildiğini resmen bildirdi.[10] Abbada böylece davada Sâlim Bey'e karşı bir tutum takındı. Sonra davacılara Şam'daki belli bir eve gitmeleri ve davalarını vilâyet yönetimi nezdinde açmaları talimatını verdi. Davacılar bunun yerine Dâvûd Abbada'yı Kuneytra'ya kadar takip edip, olayı orada Sâlim Bey'in önünde sundular. Yapılması gereken, böyle bir davanın vilâyetin idare heyetince atanmış savcılarca izlenmesiydi. Fakat mevsimin kış olduğunu,

---

10 İstintaknâme'de (BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 163b/29) daha sonra mal müdürü Mûsâ Şalhûb'un o sırada insanların kaymakamdan para istemek için geldiklerini söyleyerek bu dokümanla ilgili tanıklık yaptığını görmekteyiz. Dâvûd Abbada paranın kendisinde olmadığını, Sâlim Bey'e gittiğini söyleyince, Şalhûb da dokümanı damgalamıştır. Belgenin düzenlenmesi sırasında hangi memurların hazır bulunduğu sorulduğunda Şalhûb *tahrîrat kâtibi* Antun Siyur ve haznedâr Curci Kabavat isimlerini vermekte, gelenler arasında kimler olduğu sorulduğunda şöyle demektedir: "***Kaymakam mumaileyhin yanında mevcud bulunarak haklarını andan taleb itmekde bulunduklarını gördüğüm eşhas Abdülkadir Şerayda ve Müflih el-Zemîl ve Muhammed Hâmud ve Cebr Abdurrahmân ve Muhammed Mutlak efendilerdir ve mümkün ki sairleri bulunmuş da hatırımdan çıkmışlardır. Ancak miktarını tayin eylemeksizin haklarını taleb idüb hukukumuzu isteriz diyorlar idi.***" Kendilerini nasıl ifade ettikleri sorulduğunda ise şu cevabı vermiştir: "***Bizden bi-gayri hak alınan emval ve hukukumuzu isteriz... diyorlar idi.***" Daha sonra Dâvûd Abbada onlara paralarını kendisinin almadığını söyledi. "***... hakikati siz biliyorsunuz***" dedi. Onlar da bunun üzerine: "***paramızı sana verdik şimdi senden isteriz***" dediler. Dâvûd Abbada ise onlara parada hiçbir payı olmadığını söyledi. *Mutasarrıf* ile ilgili bildiriyi neden damgaladığı sorulduğunda ise Mûsâ Şalhûb *mutasarrıf* İrbid'deyken paranın Müflih el-Zemîl'den alındığını gördüğünü anlatmaktadır. Son olarak Şalhûb bildiriyi damgalamaya zorlandığını söylemektedir.

kazâ ahâlîsinin seyahat edemeyeceklerini ve soğukta evden uzakta kalamayacaklarını öne süren müfettişler, Dâvûd Abbada'yı İrbid'e geri gönderdiler. Vilâyetten gelen davanın Şam'a nakledilmesini emreden telgrafa rağmen, soruşturma İrbid'de sürdü. İki tahkik memuru ve Aclun'un halef kaymakamı hukukî zaptı imzaladılar, fakat savcı hiçbir zaman atanmadı.

Yazılı İfadeler

Yazılı ifadeler Hasan el-Sabbâh'ınkiyle başlamaktadır; kendisi Beyt Re's Köyü'nün muhtarı olduğunu söyler ve kaymakamı kendisini muhtarlık makamından ve köydeki evinden sürme tehdidinde bulunmakla suçlar.[11] Dâvûd Abbada, el-Sabbâh'ın muhtar olarak atanmasının İdare Heyeti'nden geçmiş olması gereken yazılı belgesini sunmasını taleb ederek karşı cevap verir. El-Sabbâh'ı muhtar olarak değil, gömü kazılarıyla ilgili, yanında başka insanlarla beraber iki kez karşılaştığı herhangi biri olarak hatırladığını söyler. Beyt Re's Köyü, Helen ve Emevi dönemleri höyüğü Kapitolyas'ın yanında bulunur; 1874'de Eski Eserler Kanunu'nun yürürlüğe konmasından sonra Osmanlı Hükümeti devletin eski eserler üzerindeki taleplerine saygı duyulması konusunda hassaslaşmıştı ve Dâvûd Abbada bu bakımdan kendi rolünü yerine getirmiş görünüyor.[12]

Hasan el-Sabbâh, 15 gün sonra tekrar ifadeye çağrıldı ve bu kez daha sıkı bir şekilde sorgulandı.[13] Ancak muhtar olarak atanmasının yazılı belgesini getirememişti. Muhtarın köy ahâlîsi tarafından seçildiğini, devlet tarafından atanmadığını takdir etmesine rağmen, eğer bir muhtar azledilirse yaşadığı evden de sürüleceğini, bunun köylerinin bir 'geleneği' olduğunu öne sürerek şaşırtıcı ifadesinin arkasında durdu. Fakat el-Sabbâh'ın ifadeleri esnasında komşu köy Hakeme'dan diğer bir adamın da muhtarlık iddiasında olduğu ve el-Sabbâh'ın Beyt Re's'de ***hakk-ı karâr*** ile arâzî sahipliği hakkıyla ilgili Dâvûd Abbada'yla ihtilafa düştüğü görüldü. Beyt Re's'deki tapu tahrîrine 9. Bölüm'de döneceğiz, fakat konumuz açısından ne ifade ettiğini ortaya koymak için, İstintaknâme'nin 1878-79 tapu kaydı hakkında biraz söz etmek gerek.

---

11 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 1, ilk celse, 15 Kanun-u evvel 1295/27 Aralık 1879.

12 1874'de kazıları yöneten bir Eski Eser Kalıntıları Nizamnâmesi yayınlandı; bkz. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (1977), c. 2, s. 111.

13 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. nb/20, 29 Kanun-u evvel 1295.

Tanzimat reformları, bölgesel önderleri resmî hukukî ve idarî birimlerde iki yıllığına seçilmiş memurlar olarak görev yapmaya ve köy yönetimini bir ihtiyar heyeti ve noterlik ve idare yükümlülükleri olan bir muhtardan oluşacak şekilde yeniden yapılandırmaya teşvik ediyordu. Tüm bu hukukî şahsiyetler, ifadelerde kazâ merkezlerinde tutulan tapu kayıtlarındaki tapu hakkını belgelendiren şahıslar olarak geçmektedirler. Söz konusu yıllar boyunca, bir köyün bilgi girdilerini tasdik eden iki temel ifade vardı: Birisi köy ölçeğinde ve diğeri kazânın idare heyeti ölçeğindeydi.[14] Tapu tasdiki etrafında kurulan ilişkiler, aynı zamanda mülkün çerçevesini çizen hukukî yapının da bir şemasını görmemizi sağlamaktadır. Bu da, kayıttaki ifadeler, yoklama kâtibinin üç yıl boyunca tek başına çalıştığı anlamına gelir. Ancak İstintaknâme'deki ifadeler, 1878-79'da İdare Heyeti'ndeki üst düzey imzacılar ve tapu dairesindeki diğer memurların, kayıtların bizi inandıracağından çok daha fazla meseleye dahil olduklarını ortaya çıkarmaktadır.

Dâvûd Abbada, Hasan el-Sabbâh'ın muhtarlıkla ilgili iddialarına kendisinin ona ve şürekasına, bu ikinciler köyün yabancıları olduklarından, ***hakk-ı karâr*** ile arâzî verilmesine onay vermediğini söyleyerek karşı çıkar.[15] Onların ***hakk-ı karâr*** ile toprak haklarını gösteren, Acac Bey adlı bir memurun yaptığı kaydı kendisinin sözlü olarak reddettiğini belirtir. Kendisinin itirazından dolayı bu kayıt İdare Heyeti'ne intikal etmemiştir. Dâvûd Abbada böylece el-Sabbâh'a toprak hakkı verilişini reddetmesinin el-Sabbâh'ın düşmanlığının gerçek sebebi olduğunu ima eder.

---

14 İlkinde şunlar bildirilmektedir: (a) yoklama kâtibi şu tarihte köye geldi, (b) şu sayıda giriş kaydı yapıldı ve bunlar şu kadar ücret tuttu, (c) kazâ hazînesine toplam ücret ödendiğinde belgelerin tedarik edilecek ve (d) kaydın bir bildirimi Havran livâsı karargâhına (veya bazen vilâyete) gönderilecekti. İlk bildirim köyün muhtarı, köy heyeti üyeleri ve ayrıca genellikle yoklama kâtibi tarafından damgalanır. İkinci temel bildirim genellikle dört ana maddeden oluşur: (a) kâtip civardaki bilgili insanlarla işbirliği içinde kaydı yaptı, (b) değerlendirme makuldü, (c) ödenecek tapu ücreti belirlendi ve (d) kaydın bir kopyası sancak (veya vilâyet) kütüğüne gönderilecekti. Kâtip (kâtib-i tahrîrât), mal müdürü, Havran Nâkib ül-eşrâfı, naip, Aclun Kaymakamı ve dört sivil üyeden oluşan Kazâ İdare Meclisi bu ikinci bildirimi tasdik eder. Bu görevlerdeki bireylerin isimlerini taşıyan damgalar bildirime eklenir. Bu bildirimler biraz farklı ifadelerle ilk kayıt yıllarında görülebilir.

15 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 143/25. İfadelerde daha sonraki bir kısımda (vrk. 27a), Abbada insanların çoğunun başka yerlerden geldiğini, civardaki çiftçiler olduklarını belirterek ifadeyi tekrarlamaktadır: "***hakikat-i hâl-i zahir der ki ahâlinin ekserisi yabancı olup bilâd-ı hârisidendiler.***"

O zamanlar köydeki tapu memurlarının Acac Bey adlı bir memur ve kazânın tapu kâtibi Mihâil Bahri olduğu anlaşılıyor.[16] Kendisine Acac Bey hakkında soru sorulan Mihâil Bahri, onun yoklama mı yoksa tapu kâtibi mi olduğundan emin olmadığını belirtir. Mihâil Bahri, mutasarrıf Sâlim Bey kazâya geldiğinde vilâyetin tapu müfettişinden tüm belge ve kayıtları Havran Tapu Dairesi'ne (ki buradan Abdülfettâh Efendi kazâya gelmişti) teslim edilmesi emri geldiğini söyler. Bunun üzerine Sâlim Bey, Abdülfettâh Efendi'ye tablo ve belgelerin doldurulması için Mihâil Bahri'nin Acac Bey ile çalışmayı sürdürmesi ve kendisinin toplanan ücretin % 2'si ile ödüllendirilmesini taahhüt eden bir emir verir. Böylece Abdülfettâh Efendi, Havran'daki merkeze dönerken, Mihâil Bahri, Acac Bey ile birlikte iki köy, Beyt Re's ve Kufr Ceyiz'i dolaşır. Fakat kaydı tek başına tamamlayan Acac Bey'dir. O zamanlar kendisi resmen memur olmadığından, Mihâil Bahri kaymakamın yaptığı itiraz konusunda herhangi bir söz söyleyemiyordu. Acac Bey'le birlikte köyde beş ila altı gün geçirdikten sonra Mihâil Bahri bir şekilde vilâyet merkezine çağrıldı. Kendisi tek başına el-Hüsn ve Yubla köylerinin yoklamasından sorumluydu.[17]

Dâvûd Abbada kendisinin hem Hasan el-Sabbâh nezdindeki kimselere, hem de Acac Bey'in yaptığı şekildeki kayda karşı çıktığını kabul etti. Fakat mührü İrbid Tapu Dairesi'nde tutulan kayıtlarda görünmeyen bu Acac Bey kimdi? Curci Kabavat'tan Sâlim Bey'in köylerde tapu kanunlarını uygulamak için kuzeni Acac Bey'i atadığını öğreniyoruz. Onun tek başına mı çalıştığı sorulduğunda Kabavat, köylerin dolaşılmasında yanında Abdülfettâh Efendi ile iki heyet üyesi Cebr el-Abdurrahmân ve Muhammed el-Mutlak'ın da bulunduğunu belirtir.[18] Sâlim Bey'in tapu kayıt işine neden karıştığı sorulduğunda ise, Curci Kabavat, Sâlim Bey'in vergi dairesi ile çalışan kuzeni Acac'ın yoklama kâtipliği hizmetine atanıyor olduğunu kaydeder.

---

16 Mihâil Bahri deneyimli bir tapu memuruydu. 1869'da Şam Sancağı tapu hizmetinde ikinci asistan olarak görev yapmıştır: *Salnâme-i Suriye* ii (1286AH), s. 59.

17 El-Hüsn'ün kaydının altında Mihâil Bahri'nin damgası görünmektedir fakat Yubla'nın kaydı bir seviyede reddedilmiş görünmektedir çünkü 1299AM'de kaydı Özel Heyet tarafından daha sonra yapılmış veya tekrar yapılmıştır.

18 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 6b/10. Cebr el-Abdurrahmân (vrk. 8a/13), Sarih Köyü'nün tapu kaydının bir parçası olarak kaymakam tarafından resmî olarak gönderildiğini iddia etmektedir. Sarih'in kaydı son olarak Haziran 1299AM/1883 tarihli olarak görülecektir.

Sonra, zamanın Havran'daki tahrîrini (*defter-i hâkani*) yönetmek için Şam'dan gelen Abdülfettâh Efendi sorgulanır. Sâlim Bey'in kendisine Acac Bey'e tapu yazmanın temel bilgisini öğretmesini buyurduğunu açıklar. Bir yardımcı istemesine rağmen bu sağlanmamıştır. Bu yüzden kendisi köylerde Acac Bey'e eşlik etmiştir. İkisi el-Beriha ve sonra Büşra köylerini dolaşmışlar, fakat Vali Sa'd Ali Paşa tarafından Havran'ın hayli kuzeyindeki Muzeyrib kırsalına çağrıldığında, Abdülfettâh Efendi, Acac Bey'i el-Sarih Köyü'nde yalnız bırakmak zorunda kalmıştır. Abdülfettâh Efendi daha sonra müfettişliğin Acac Bey'den memnun olmadığını ve kalıcı atamasını reddettiğini öğrenmiştir.[19]

İfadeler toprak kaydının yüksek memurlar ve üst düzey tapu müfettişlerinin çıkarına olduğunu, fakat bu çıkarların her zaman kesişmediğini ortaya koymaktadır. İdare Heyeti'nin, özellikle de kaymakamın kayıt işlemini kabulü basit bir resmî mesele değildi ve bu zamanda ister kaymakam tarafından isterse kendi çıkarı için atansın, bir İdare Heyeti üyesi köylerin gezilmesinde tapu memuruna eşlik edebilirdi.

Tapu kaydı, kazançlı ve siyaseten yüklü bir idarî görevdi. Bir köy ile birden fazla temas gerektiriyordu: ilk adım köylerin sınırlarının belirlenmesiydi ki, yönetimin arabuluculuk ettiği köylerin birbirlerinin statüsünü tanımalarını gerektiriyordu.[20] İkinci bir adım hak sahiplerinin teşhisi idi: Beyt Re's Köyü'ndeki hadise çiftçiler komşu köylerde yaşadıklarında veya köye pullukçu olarak girip sonra yerleştiklerinde bunun sorunlu olabileceğini göstermiştir. Üçüncü adım ister ***hakk-ı karâr*** ister ***bedel-i misl*** olsun, hakkın doğasını tespit etmek idi. Beyt Re's'de Dâvûd Abbada, hakkın komşu köylerde yaşayan çiftçilere değil, sadece ***hakk-ı karâr***ı ispatlayabilen köyün sakinlerine verilmesini istemiş görünüyor.

Hakkın nesnesinin teşhisi yerel bilgiye dayanmaktaydı; tapu memurları ise genellikle hak sahiplerinin paylarının uygulandığı nesnenin tarifini kabul ediyorlardı. Bu şekilde üretilmiş kayıtlar tapu idaresinden müfettişlerce denetleniyor ve kazânın kaymakamı ile İdare Heyeti tarafından imzalanıyordu.

---

19 Abdülfettâh, Acac Bey'in Büşra Köyü'nün kaydını yaptığını bildirmektedir. Eğer öyleyse o da kabul edilmeden önce askıda tutulmuştur çünkü bu köy, Kanun-u sânî 1298AM/1883'de Havran Arâzîleri Özel Heyeti tarafından damgalanan ilk köy gibi görünmektedir.

20 BOA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 260/50'de el-Beriha ile İrbid yerleşimi arasındaki köy sınırları konusunda bir tartışma yer almaktadır.

Son olarak, bu yıllarda eğitimli memur sayısının azlığı düşünüldüğünde, bu işler için sancaktan ve hatta vilâyetten memurlar gönderiliyor ve sonra bunlar yönetimin daha acil gördüğü diğer işler yüzünden geri çağrılıyorlardı.

Dâvûd Abbada'ya karşı verilen ifadelerin geniş yapısına dönersek, bunlar Cebel Aclun'daki Kufrince'den Bereket Ferayhat'ın kayda değer istisnası ile kazâ boyunca genişleyen bir ilişkiler haritasını gözler önüne serer.[21] Şahitlik eden kimseler hep cevap için Dâvûd Abbada'ya sunulmuş yazılı ifadeleri vermişlerdi. Benî Ubeyd nâhiyesinin müdürü olarak seçilen Aydun Köyü'nden Muhammed el-Hamûd, atanması için Dâvûd Abbada'nın kendisinden 65 lira istediğini iddia etti.[22] İdare Heyeti'ne seçilen el-Hüsn'den Cebr el-Abdurrahmân ise, heyetteki makamı için kendisinin 10 altın lira ödediğini ve 32 lira için de teminat yazdığını söyledi;[23] el-Beriha Köyü'nden Muhammed Mutlak Efendi, Abbada'nın kendisini eğer 50 lira ödemezse yerine Mahmûd el-Ali'yi atamakla onu tehdit ettiğini öne sürdü.[24] Köyleri dolaşmasında tapu kâtibi Acac Bey'e eşlik eden Cebr el-Abdurrahmân ve Muhammed el-Hamûd ile zaten tanışmıştık. Hükümet memurları Antun Siyur, Mûsâ Şalhûb ve polis şefi Mustafa Şemdin Ağa, ayrıca da Dâvûd Abbada ve Curci Kabavat'ın hepsi de makam karşılığı para ödemeleri konusunda sor-

---

21 Bunun olası nedenlerinden biri olarak, *mutasarrıf* Sâlim Bey'in Aclun'a geldiği sırada, diğer nâhiyelerin değil, Benî Ubeyd, Saru, Kefarat ve Cebel Mirad'ın yönetimleri tehlikedeydi.

22 Muhammed el-Hâmud, Peake'in soykütüğünde (*Târîhu'ş-Şarkı'l-Ürdün*, s. 395) Hasuna sülalesinin bir üyesi gibi görünmektedir. *Salnâme-i Suriye* xxiv (1308-09/1891-92), s. 189; xxv (1310-11/1892-93), s. 227 ve xxvii (1312-13/1895), s. 211'e göre asliye mahkemesinde ve ayrıca eğitim komisyonunda görev yapmaktadır.

23 *Salnâme-i Suriye* xxviii (1313-14), s. 197 ve xxix (1315), s. 203'e göre 1896-98 yılları arasında mahkemede görev yapmıştır. Bkz. Peake: *Târîh*, s. 407. Bu kaynakta Cebr ve Funeyş Abdurrahmân el-Kayid, el-Hüsn Nusayrat soykütüğünde görünmektedir.

24 *Salnâme-i Suriye* v (1290), s. 94; xxiii (1307), s. 128; xxv (1310-11), s. 227; xxvi (1311-12), s. 199; xxvii (1313), s. 211'e göre 1873-74'de ve tekrar 1890-95'te yönetim kurulunda, 1898-1901 arasında ise mahkemede görev yapmaktadır; bkz. *Salnâme-i Suriye* xxx (1316), s. 211; xxxi (1317), s. 217; xxxii (1318), s. 213. Mahmûd el-Ali'nin kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Batayna ailesinin diğer kolundan Sa'd el-Ali'nin kardeşi olabilir. Bkz. Peake'in soykütüğü (*Târîh*, s. 383). Muhammed Efendi Mutlak el-Umer 1910'da hâne sayımı sırasında hayattaydı. 1236AM/1821'de doğduğu bildirilmiştir ve 34 kişilik bir evin yöneticisiydi. 1270/1854'de doğduğu söylenen Sa'd Efendi Ali el-Umer'in evinde de 34 kişi kayıtlıydı. ANR el-Beriha, M1 ve M51. Kaynak için bkz. 9. Bölüm, 15. not.

gulandılar. Tahkik memurlarının ithamına göre, o günlerde iş için bir şekilde hükümet binalarında bulunan bölgeden diğer muhtarlar da bu şekilde, paranın Dâvûd Abbada ve Sâlim Bey'e ödendiğini söylüyordu: İlmühaber için mal müdürlüğüne gittiğini belirten el-Nueyme muhtarı Abdurrahmân Tâhâ; Benî Sahr göçerlerini şikâyet için Havran merkezine giden el-Mugayir muhtarı Muhammed el-Müflih ve askerlik hizmeti yerine ödenecek miktar için Curci Kabavat'ın evine giden el-Taybe muhtarı Ali Muhammed. Tüm ifadeler makam karşılığı paranın atama yapma yetkisine sahip olan Sâlim Bey'in kazâda bulunduğu zamanda verildiğini doğruluyor. Meblağlar büyüktü ve tüm önderler başta İlyâs Ebu Şe'r adlı bir tüccâr olmak üzere, bunları karşılamak için borç almak zorundakalmışlardı. İlyâs Ebu Şe'r'ın evinde konaklayan haznedar Curci Kabavat bu arada ödeme bilânçosuna kendi toprak ağasından ödünç para alınması için taahhüt yazıları yazmıştı. Kayda geçen sorgulamanın sonuna doğru, 2 Şubat 1295/14 Şubat 1880'deki 22. celsede Bidâyet/asliye mahkemesine atanan Mezîd el-Azzâm sorgulanır.[25] Sorguda makamı için para verdiğini inkâr eder. Aynı şekilde, Cebr'in kardeşi ve el-Hüsn'ün muhtarı Funeyş Abdurrahmân el-Kayid'e makam sahibi olmak için para verip vermediği sorulur. O da herhangi bir şey ödemediğini belirtir.

Bir dizi celseden sonra dört önderin ferdi ifadeleri gelir: Tibna'dan Abdülkadîr el-Şerayda, Sama'dan Müflih el-Zemîl Ebu Re's, el-Refid'den babası İbrâhîm Sâdeddîn'e vekâleten Sa'd el-İbrâhîm ve Suf'tan Ali el-Mindîl. Abdülkadîr el-Şerayda, el-Hüsn'den Huleyf el-Ganma ile birlikte Gavr el-Erbain'deki toprak talebiyle ilgili hükmünü olumlu yönde etkilemesi için Dâvûd Abbada'ya 30 liralık bir meblağ ilettiğini ifade eder.[26] Abdülkadîr'e göre bu topraklar nesillerden beridir (*eben an-cedd*) ailesinin elindeydi. Duruşmayla ilgili ön karar livâ ve vilâyetten gelmişti, fakat nihai karar hâlâ beklemedeydi. Üstelik Abdülkadîr, Dâvûd Abbada'nın kendisini el-Kurâ nâhiyesine müdür atamak için 35 lira istediğini, fakat bu parayı vermeyi reddettiğinde, Abbada'nın aynı miktarı kendisinin oy çokluğuyla

25 Mezîd 1872-74, 1877 ve 1880-81'de mahkemede görev yapmıştır: *Salnâme-i Suriye,* iv (1289AH), s. 103; v (1290), s. 94; ix (1294), s. 113; xiii (1298), s. 222. Bkz. Peake: *Târih,* s. 483; burada Azzâm aşiretinin soykütüğünde görülmektedir.

26 Huleyf el-Ganma yönetim kurulunun Hıristiyan bir üyesi olarak (*Salnâme-i Suriye* ii (1286AH/1869-70), s. 101; iv (1289/1872-73), s. 103) ve 1873-75, 1877-81 ve 1887-88'de mahkemede görev yapmıştır [*Salnâme-i Suriye* v (1290), s. 94; vi (1291), s. 86; vii (1292), s. 109; ix (1294), s. 113; x (1295), s. 103; xi (1296), s. 104; xii (1295), s. 218; xiii (1298), s. 222; xx (1305), s. 122].

kazandığı İdare Heyeti üyeliğine atamak için aldığını söyledi. Bu, Sâlim Bey kazâda iken ve Curci Kabavat vasıtasıyla ayarlanan borçlar sayesinde olmuştu. Dâvûd Abbada hepsinin uydurma olduğunu söyleyerek suçlamaları reddetti, fakat Huleyf el-Ganma kendisinin Dâvûd Efendi'ye Gavr el-Erbain'deki toprak talebi ile alakalı 30 lira ödediğini doğruladı. 10 yıl sonra Gavr el-Erbain vilâyetin emriyle Beysan devlet çiftliğine ilhak olunacaktır: Abdülkadîr el-Şerayda'nın karşısında mücadele verdiği saldırı, diğer önderlerin şahitlik ettiği çekişmeden oldukça farklıdır.

Dâvûd Abbada, Gavr el-Erbain kararının vilâyet seviyesinde alındığını ve heyetlere atamanın mutasarrıfça yapıldığını kaydederek suçlamaları reddetti.[27]

İlerleyen satırlarda, Müflih el-Zemîl'in, önceki mutasarrıf Osman Bey zamanında asliye mahkemesi üyeliği için oyların çoğunu almasına rağmen atanması için livâdan hiçbir emrin gelmediğini belirttiğini görüyoruz.[28] Sâlim Bey İrbid'deyken Dâvûd Abbada onun atanmasını temin için 80 Frenk lirası istemişti. Müflih o günlerde oğlunun mahkemece suçlandığını açıkladı. Mahkeme celse dahi olmadan Müflih'i aniden hapse atmıştı. Buna rağmen onun itibarına gölge düşmemiş ve insanlar müdahale etmişti; İrbid'den bir muhtar olan Sâlih Dalkamuni onun kefili olmuş ve Müflih, İrbid'deki Şahin adlı bir adamın evine taşınmıştı. Ertesi sabah yeniden çağrılmış ve 80 lirayı öderse serbest kalacağı söylenmişti. Kendisi kabul etmiş, parayı temin etmek amacıyla bir satış yapmak üzere Teberya'ya gitmiş ve ödemeden sonra asliye mahkemesine atanmıştı.

Curci Kabavat ve Dâvûd Efendi ikisi de bu iddianın tamamen uydurma olduğunu söyleyerek reddedettiler ve Dâvûd Efendi, buna Müflih'in halka karşı zalim ve vergi toplarken baskıcı olduğunun iyi bilindiğini söyleyerek cevap verdi. Hatta, iddiaya göre el-Saru nâhiyesi önderlerinin bu tür işlerdeki şöhreti vilâyete kadar ulaşmıştı. Dâvûd Abbada kendisinin köylerin haraplığının sebepleri ve nâhiyelerin yeniden kalkındırılması için düşük vergi şeklindeki yerel yönetim yardımının gerekliliği hakkında bilgi sunduğunu ekledi. Müflih el-Zemîl'in tutuklanmasıyla ilgili ise kaymakam, müfettişlerin bunu mahkemenin polis memuruna sorması gerektiğini, kazâda bilinen bir gerçek olarak el-Zemîl'in akrabalarına karşı verilmiş bir şikâyet bulunduğunu belirtti. Fakat teftiş heyeti mahkemeye bu olaydaki *İstintaknâme*'yi istediğinde,

27 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 15.

28 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 16.

mahkeme kâtibi Abbada'nın mutasarrıf İrbid'de iken belgeyi aldığı cevabını verdi. Ancak Abbada bunu öfkeyle reddetti, fakat belge ortada yoktu. Abbada'ya göre tamamen suçlayıcısının güdümünde olmakla itham ettiği el-Zemîl, kararlı şekilde inandırıcı olmayan şahitler üretmekteydi. Görüldüğü gibi bu duruşmada arâzî ve vergi idaresi konuları merkezde bulunmaktadır.

Bunu Zerkâ'da yaşayan Benî Hasan şeyhlerinden Hamd el-Harmuş'un Dâvûd Abbada ve Curci Kabavat'ın aşiretinden 70 Frenk lirası gasp ettiğini iddia ettiği arzuhali takip eder. Bu mesele, Kufrince'den iki kızın kaçırılmasının (belki de kaçmasının?) hemen ardından ortaya çıktığından, konu daha da karışık görünmektedir. Kaymakamdan kızların geri gönderilmesi emri geldiğinde çatışma çıkar ve Benî Hasan'ın öndegelen şeyhlerinin çoğu zabtiyece tutuklanıp hapse atılır. Cebel Aclun ve el-Mirad'ın başönderlerinden iki kardeş olan Hüseyin Bereket ve Attâş el-Mindîl de olaya müdahale ederler. Şeyhler af için bir dilekçe yazsalar da, kaymakam onları salmak için 100 lira ister. Müfettişler davanın sonuç ifadelerinde Dâvûd Abbada'nın Benî Hasan'dan yedi şeyhi mahkeme kararı olmaksızın hapse attığını, tehdit ettiğini, sonra 100 lira istediğini ve bu rakamı fiilen ödenen 20 liraya indirdiğini belirttiler.[29] Çatışmanın çıktığı ve iki kız ile alakalı hadisenin ağırlığı düşünüldüğünde, mahkeme kararının hukukî gerekliliğine harfiyen saygı göstermemiş olsa da, Kaymakamın tutumunun yönetimdeki emsallerini şaşırtıp şaşırtmadığı tam olarak belli değildir.

Sonraki ifade babasına vekâleten el-Refid'li Sa'd İbrâhîm Sâdeddîn'e aittir.[30] Sa'd el-İbrâhîm babasından birisi İdare Heyeti'ne bir üye ve diğeri Kefarat nâhiyesine müdür atanması ile ilgili iki buyruldu bulunduğunu ve Dâvûd Abbada'nın heyet üyeliğine atanması için kendisinden 64 Frenk lirası talep ettiğini belirten yazılı bir ifade ile gelir. İkinci oturumda ise İbrâhîm Sâdeddîn bizzat mahkemede bulundu. İrbid'e Kefarat nâhiyesinden diğer bir muhtarla birlikte *'id el-fitr*'ın dördüncü günü kaymakama selamlarını sunmak için geldiğini, İrbid'de iki gün kaldığını ve bu sırada *mutasarrıf* Sâlim Bey'in gelip muhtarları "tapu meselesi ve emval-i *mîrî*ye vergilerinin ayarlanması ve düzenlenmesi hakkında" çağırdığını açıkladı.[31] Bidâyet/Asliye mahkemesine atanma meselesi bahis konusu olmuş ve Dâvûd Abbada

29 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 16.

30 Soykütükleri için bkz. Peake: *Târih*, s. 447 ve Ubeyde, *et-Tatavvuru'l-Hadarî li-Kazâi Benî Kinâne* (1984).

31 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 17, vrk. 3a.

bunun için 100 lira istemişti. Müflih Ebu Re's'e olduğu gibi hapis kararı ve şerefine halel gelmesinden korkan[32] İbrâhîm Sâdeddîn "canını ve şerefini" korumak için Dâvûd Abbada'ya 64 lira vermişti. Üçüncü celsede parayı ödedikten sonra İrbid'e çağrıldığını, orada Dâvûd Abbada'nın kendisine livâdan emir geldiğini ve şimdi nâhiye müdürü olarak atandığını söylediğini teyid etti. Sâlim Bey ayrıldıktan sonra Dâvûd Abbada, Antun Siyur ve Curci Kabavat, Sâdeddîn'in köyünde bir gece geçirmiş ve ertesi gün hepsi onun müdür olarak atanma emrini toplanan kalabalığa okudukları Harta Köyü'ne gitmişlerdi.

İfade Dâvûd Abbada'ya okununca, Abbada tüm iddianın mesnetsiz olduğu ve İbrâhîm Sâdeddîn'den tek kuruş (*para*) almadığı cevabını verdi. Abbada bu iddianın İbrâhîm Sâdeddîn'in diğer kabul edilemez hareketlerinin bir parçası olduğu sözüyle karşılık verdi: köylüleri savunuyormuş gibi gözükürken, aslında iddiaları hükümetçe incelenmesin diye köylüleri kandırmak, köy muhtarlarını atama ve azletme ve göçerleri hükümet gelirinin (doğru olarak) bir kısmı olan zimmete geçirilen vergiler ile birlikte hayvan vergilerini vermemeleri için zorlamak.[33] Abbada ifadesinde şöyle devam etti: Zaten geçen yıl, hayvan sahipleri sürülerini saymak için gönderilen memurlara karşı silaha sarılmışlardı. Bunun üzerine bir askeri birliğin başında bir subay bölgeye gönderilmiş ve (müfettişlerden) gizlenen hayvanların bazılarını ortaya çıkartmıştı. *Mutasarrıflık* makamına ve oradan da vilâyete bir tezkire gönderilmesiyle hayvanların satılması, mevcut verginin kapatılması ve kalanının da mal müdürlüğündeki bir hesaba aktarılması emri gelmişti. Abbada'ya göre tezkire, nâhiyeye hiçbir hayvan müfettişinin gelmediğini vuzuha kavuşturmaktaydı. İnsanlar hayvan vergisini her yıl doğrudan İbrâhîm Sâdeddîn'e öderlerdi. Bu konuda şimdi Mal Müdürü Mûsâ Efendi'nin elinde olan bir tezkire daha düzenlenmişti. Abbada ifadesini, kendisine karşı açılan bu dava Şam'da incelendiğinde daha çok şey açıklayıp nâhiyedeki bazı kimselerin tahrik ve saldırı hareketlerinin vilâyetçe bilinmesini sağlayacağını söyleyerek bitirdi.[34]

---

32 Yani Müflih önceki ifadede el-Zemîl el-Azzâm olarak tanımlanmıştır.

33 Dâvûd Abbada aleyhindeki davanın özetinde, sorgu memurlarına göre Dâvûd Abbada, İbrâhîm Sâdeddîn'in yanlış bir şekilde *mîrî* arâzîlere el koyan ve *mîrî* vergileri ödemeyen kötü ve uzlaşılmaz bir karakter olduğunu iddia etmiştir. Bkz. BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 19, madde 6 (rüşvet suçları).

34 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 17, vrk. 3b, 14 Kanun-u sâni 1295/26 Ocak 1880.

Soruşturmanın gerisi İbrâhîm Sâdeddîn tarafından 64 liranın ödenmesi konusunda çağrılan şahitlerle ilgilidir; İbrâhîm Sâdeddîn kendisinin Müflih Ebu Re's ile Sâlim Bey'e sunulmak üzere bir şikâyet hazırladığını söyler. Abbada bu şahitlikte çelişkiler olduğunu ve bahsedilen belge bulunsaydı, tarihlerinin iddia edilen olayların tarihine uymadığının görüleceği cevabını verdi.[35]

Soruşturma tezkireleri dizisindeki son belge iki kişi, Suf'tan Ali el-Mindîl ve Kufr Yuba Köyü'nden Mahmûd el-Esad hakkındadır.[36] İkisi de, ilki el-Mir'ad için 3.500 kuruş ve ikincisi Benî Cuhma için 50 altın lira olarak, müdürlüğe atanmak için para ödediklerini iddia ettiler. Ali el-Mindîl'e makama seçildiği düşünülünce, parayı ödemek için ne mecburiyetinin olduğu sorulduğunda, bazı arkadaşlarının maruz kaldığı kötü muamele ve tehditlerden korktuğu cevabını verdi. Ona parayı Curci Kabavat'a ödemesi söylenmişti. Kabavat mahkemede iddianın uydurma olduğunu söyleyerek reddetti ve Ali el-Mindîl'in 3.500 kuruş istemek için gelmiş olduğunu ve aslında bunun toplanan vergi parası olduğunu iddia etti. Ancak Ali el-Mindîl ona "hayır bu Dâvûd Abbada'nın parası" demiş ve para ile beraber yanından ayrılmıştı, fakat Kabavat mahkemede bu paranın neden Abbada'nın parası olduğunu bilmediğini söyledi. Sonra Antun Siyur sorgulandı: Kaymakamın Ali el-Mindîl'i 13.Za.1296/29 Kasım 1879'da 292 numaralı haberleşme ile Mi'rad nâhiyesi müdürü olarak atadığını ve ***mutasarrıflık***tan tasdikin ayın 15'inde geldiğini kaydetti.

Mahmûd el-Hamûd, Sâlim Bey heyet üyelerini atamak için geldiğinde Dâvûd Abbada'nın kendisinden 50 altın lira istediğini doğruladı. Fakat kendisinin böyle bir meblağı ödemek için tarımı terk etmeye ve hayvanlarını satmaya istekli olmadığını, bunun kendisinin ocağını söndürebileceği cevabını verdi. Dâvûd, Muhammed el-Mutlak'ın 70 lira ödediğini ve Mahmûd el-Hamûd'un nâhiye halkından yardım istemesi gerektiğini söyledi. Bunları Curci Kabavat, Antun Siyur ve İrbid'li bir muhtar olan Kâsım el-Hicâzî'nin sorgusu takip eder. Bunlardan Mahmûd el-Hamûd'un İdare Heyeti üyeliği için en yüksek oyu aldığı, fakat istenen meblağı temin edemediğinden koltuğun onun yerine Muhammed el-Mutlak'a verildiği ortaya çıkıyor. Sonra Mahmûd, Benî Cuhma nâhiyesinin müdürü seçilmiştir. Ödeme meselesi bu makam için 38 lira istenmesi ve Dâvûd Abbada'nın bunu 30'a indirmesiyle

35 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 17, vrk. 5a.

36 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 18.

tekrar ortaya çıkar. Üstelik Dâvûd Abbada, Mahmûd el-Hamûd'un makamı için parayı önceden ödemiş, fakat Sâlim Bey'in kardeşi Mir Necîb ile mücadele etmiştir; bu yüzden Dâvûd, Ali el-Mindîl'den gelen parayı kendisinin Mahmûd el-Hamûd adına ödediğinin karşılığı olarak tutmaya çalışmıştır. Fakir bir adam olan Mahmûd el-Hamûd akraba ve dostlarından sadece 17 lira bulabilmiştir. Toplanmış muhtarlara kendi köyü Kufr Yuba'da onun atanmasının ilan edilmesine rağmen, resmî atama buyruldusu ya Dâvûd Abbada, ya da Sâlim Bey'de kalmış olup, kendisine verilmemiştir. Dâvûd Abbada müfettişlere bu konuyu Sâlim Bey'le vilâyet mahkemesinde takip etmelerini, orada tam şahitlik edeceğini söyler. Antun Siyur, müdürlerin atanmasına dair tüm talimatların kendisine yazılı halde verilmediğini açıklar; hatta bazen mutasarrıf ve kaymakamdan buyrulduyu yazmak için sözlü talimat aldığını ifadesine ekler.[37] Fakat tüm bu resmî atamalar için ödeme konusunda Antun Siyur ciddi biçimde "aslında bu o zamanlar yasak bir şey değildi" sözlerini beyan eder.[38]

Suçlamalar ve Temyizler

Uzun istintaknâme'yi hadisenin bir özeti ve tahkik memurları tarafından atfedilen suçlamalar izler.[39] Bunlar iki kısma ayrılır: Rüşvet ithamları ve suçla ilgili konular. İlki Muhammed el-Mutlak, Cebr el-Abdurrahmân, Abdülkadîr el-Şerayda, Muhammed el-Hamûd, Ali el-Mindîl, İbrâhîm Sâdeddîn ve Müflih el-Zemîl'in yaptıkları suçlamaları kapsar. Müfettişler bu ithamların hukukî dayanaklarının olduğunu (*derece-i sübûte vâsıl*) düşünür-

---

37 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 18, vrk. 6a/9. Buyrulduların kim tarafından verildiği sorulduğunda Siyur şu cevabı vermiştir: "*Buyuruldukların bazısı mutasarrıfın ve bazısı kaymakamın emr-i şifahiyetleriyle mutasarrıfın emriyle muharrer olan müsveddeye mutabık olarak yazar idim. Sonra mutasarrıfdan ba'd el-temrir kaymakama verilir çünkü o vakit öyle bir müdür tayin oldukda teşekkür için orada mutasarrıf yanına gidib oradan dışarıya çıkınca selam için orada saf başı itdirilen asker önünde müdür olan geçerek Bidayet Mahkemesi odasına gidib orada Kazâ Heyeti huzurunda memuriyet emri kıraat oldukdan sonra müdüre teslimi emir olarak verilir ve bazen müdür, yanında birkaç atlı asker kaymakamın maiyetiyle nâhiye merkezine gidilib kaymakamın emri üzerine orada buyrulduyu muhtarların huzurunda kıraat ider idim. Bu babdaki malumatım bundan ibaretdir*".

38 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 18, vrk. f6b/10: *bu da o vakit muharrem bir şey değil idi.*

39 BOA. ŞD. 2273/38, Doküman 19.

ler. İkinci kısım diğer üç suçlamayı, Benî Hasan şeyhlerinin, Kufr Saum muhtarı Muhammed Müflih el-Cebr'in ve Beyt Re's'den Hasan el-Sabbâh'ın, kaymakama karşı suçlamaların bir kısmını teşkil etmek için yetersiz olduğuna hükmedilen ithamları özetler. Kufr Saum'dan Muhammed Müflih el-Cebr'in iddiası görünürde öylesine iki ağızlıdır ki, kendisi Abbada'ya karşı şahitliğe bile çağrılmamıştır. Suçlama Dâvûd Abbada'nın Kufr Saum'dan belli çiftçilerin vergiyi doğrudan ödemelerine müsaade yönündeki bir İdare Heyeti hükmü karşılığında 100 mecidî aldığıdır. Kaymakamın buyruğunda, çiftçilerin vergiyi doğrudan ödeyebilecekleri kararı kendilerine iletilmiştir. Fakat Muhammed Müflih el-Cebr, Kufr Saum arâzîsinin uzun süredir babası ve kendisinin tasarrufunda olduğunu iddia etmiştir. Kufr Saum'dan iki çiftçi olan Muhammed el-Ahmed ve Îd el-Muhammed, Muhammed Müflih el-Cebr'in bu iddiasını destekleyen tanıklıkta bulunmuşlar, fakat konu müfettişlerce takip edilmemiştir. Kısaca, Abbada burada köy arâzîsinin vergisini ödeyenlere karşı çiftçilerin lehine hareket edip çiftçilere toprak için tapu iddialarında destek vermiştir.

Vilâyet İdare Heyeti savcı olmaksızın ortaya çıkabilecek düzensizliklere rağmen yerel soruşturma kararı aldı. Dâvûd Abbada ve Curci Kabavat bunun üzerine İstanbul'a başvurdular; burada yıllar sonra hukukî düzensizlik olduğu kabul edilecekti, fakat hapiste geçirdikleri uzun zaman ve verilen cezaların ödenmesinin ardından.[40] İstintaknâme'nin içeriğine bakıldığında makam sahibi olmak için rüşvet verilmesinin yaygın olduğu ortaya çıkıyor. Aynı derecede, müfettişlerin Dâvûd Abbada'yı suçlamak ve Sâlim Bey'i tutuklanmadan korumak için ellerinden geleni yaptıklarına dair hiçbir kuşku yok. İngiliz konsolos yardımcısının haberi bu gerçeğin Şam'da kimsenin gözünden kaçmadığını gösteriyor:

> ... burada yakın zamanlarda memurların rüşvet alma ve görevlerini kötüye kullanmaları yüzünden devlet katında ve kamuoyu nezdinde çok geniş bir heyecan ve ilgi uyandıran iki kamu davası açıldı.
>
> Böyle durumlarda, livâdaki asliye mahkemesinin ön soruşturmasının ardından cezayı vermek için vilâyet idare heyeti yetkili merci olduğundan, heyetin başkanı olmak hasebiyle vali cezaların tayininde öncü ve baskın bir rol almıştır.
>
> Hadisenin birinde, davalı olan, Havran mutasarrıflığındaki Cebel Aclun'un son kaymakamı dönme bir Yahudi, Hıristiyan olan bölgenin mal müdürü ile

40 BOA. ŞD. 2277/21.

Abdülkadîr'in toprak talebi söz konusu olduğunda Dâvûd Abbada ifadesinde hukukî mücadelenin kendi yetkisinin çok üzerinde bir seviyede verildiğini kaydetmiştir. Sama'dan Müflih el-Zemîl Ebu Re's, el-Refid'den İbrâhîm Sâdeddîn ve Kufr Saum'dan Muhammed Müflih el-Cebr'e yönelik suçlamalarının aksine, Abdülkadîr el-Şerayda'yı sıradan çiftçiyi sömürmekle suçlamamıştı.

Abdülkadîr, babası ve büyükbabasının vergi tahsildarları olarak çalıştığı toprakların üzerindeki hakları kazanmaya girişmek için oldukça teferruatlı bir düzen tasarlamıştı. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanacaktı. Memlekette, yani bizzat el-Kurâ nâhiyesinde, kendisinin ve ailesinin serveti azımsanmayacak kadar fazlaydı, fakat yine de bunlar Kefarat önderlerince kaydedilen tasarruf haklarına yetişecek kadar fazla değildi. Şerayda ailesinin daha sonraları pek çok köye bölünecek olan Tibna Köyü'nün geniş arâzîsindeki hisselerinden başka, Abdülkadîr el-Şerayda, Zubiye'de kaydedilmiş 2.700 dönümün 15 hissesinden biri ve Kufr Ebil'de kaydedilen 16 bin dönümdeki 47 hissenin dördü olmak üzere, Zubiye ve Kufr Ebil köylerinde de tasarruf hisselerine sahipti.[47]

Tibna'daki 1883 mülkiyet kayıtları evlerin, *müşâ* arâzîlerinin, bu arâzîlerdeki zeytin ağaçlarının, küçük arsaların ve meyveliklerin ayrı listelerini içermektedir.[48] Ayn Cennâ ve İnba da, 1920'lerde çok sayıda köy haline gelecek şekilde geniş alanlara yayılmışlardı ama Tibna, kazâdaki en geniş arâzîye sahip köydü (bkz. harita 5.3.). Tibna köy alanının hemen doğusunda, 11 bine yakın münferit sahipli zeytin ağacının dikildiği büyük bir müşterek arâzî bulunmaktaydı. Üzerinde özel zeytin ağaçlarının bulunduğu bu *müşâ* arâzîye, ağaçların ve bulundukları yerin değerlerinin birleşik bir ölçümüyle değer biçilmiş gözüküyor. Bunun aksine, tahıl ekilen *müşâ* arâzîlere ve müstakil olan daha küçük arsaların olduğu önemli bölgelere sadece dönüm başı altı kuruş değer biçilmiştir. Nisbeten düşük olsa da bu oran sadece toprağın vasat niteliğini değil, Şerayda ailesinin hükümet memurlarından görece iyi şartlar elde etme güçlerini de pekâlâ yansıtıyor olabilir. Bu *müşâ* toprak iki devasa bloğa ayrılmıştı: 43¾ hisseye bölünen ilki 13.563 dönümlük Ruheym, 12.950 dönümlük Deyr Ebu Saîd, 8.014 dönümlük Savan ve

---

47 DLS. AT. *Yoklama,* 1300AM; Zubiya için s. 74-5, Kufr Ebil için s. 149-52.

48 DLS. AT. *Yoklama,* 1299-1301; ağaç ekimleri için s. 38-55, evler için s. 56-71, *mîrî* arâzîler için s. 210-59.

219 dönümlük Gubeyre'yi içine alıyordu; 44⅛ hisseye bölünen ikincisi ise 22.293 dönümlük Kufr el-Ma', 15.753 dönümlük Rahaba ve 1.323 dönümlük Mahreme'yi içeriyordu. Bu bloklar bugün altı köyün arâzîsini içine alacak şekilde yayılır. Bu bölgenin ölçüsü, arâzî tasarrufu modelinin karmaşık biçimlerini yansıtmaktadır: Bir hissede ortalama sekiz tasarruf sahibi bulunmaktadır. Eğer kayıt o yıllarda toprağın nasıl işlendiğini yansıtıyorsa, çiftçiler orada ev yapmış olsun veya olmasınlar, farklı dönemlerde farklı bölgelerde kalmak için göçmüş olmalılar. Hisse, birbirinden ayrılan farklı alanlarda farklı toprak kalitesine sahip arâzîleri tasarruf etmek anlamına gelmekteydi. Yirminci yüzyıl başlarında Tibna arâzîsinde çok sayıda mesken yerleşimleri vardı. Bu 1880'ler için de böyle olmalı, fakat tapu kayıtlarında böyle dağınık bir yerleşimi gösterecek herhangi bir kanıt yoktur.[49]

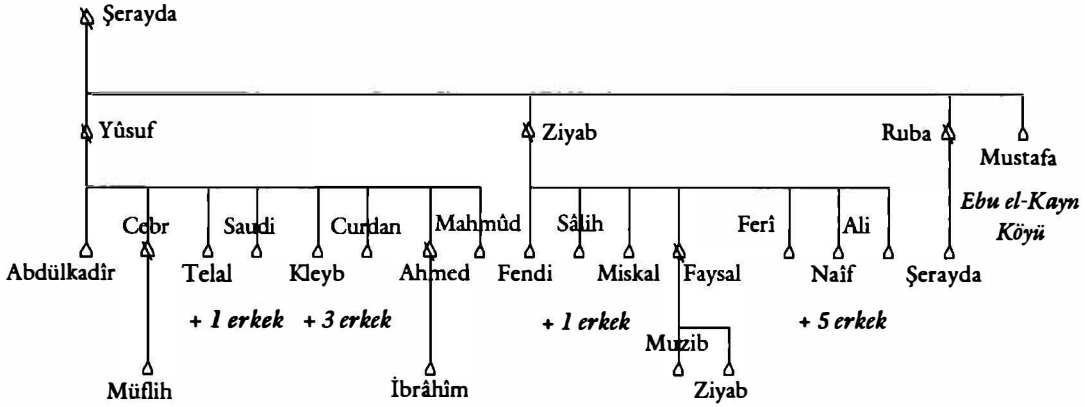
Müşâ tahıl arâzîlerinde nüfuzlu Abdülkadîr Efendi Yûsuf el-Şerayda tam, kardeşinin oğlu Müflih el-Cebr ise dörtte üç payın hissesine sahipti[50] (bkz. şekil 7.1). Abdülkadîr el-Şerayda'nın kardeşleri ise bunun aksine devasa hisselere sahip değildiler ve baba tarafından yakın olmayan akrabalarla bu topraklar üzerinde ortak idiler. Böylece, Telal ve Suudî kardeşler üçüncü bir adamla, Ali ibn Abdurrahmân'la birlikte yarım hisseye (bkz. hisse 3) ve diğer iki kardeş olan Curdan ve Kleyb ise, Avvâd, Muhammed el-Halîl ve Muhammed ibn Hâmis adlı üç adamla birlikte bir hissenin sekizde beşine sahiptiler (hisse 4). Bu hisseler Tibna arâzîsinin ilk büyük bloğu (A) içerisinde yer almaktaydı. Kalan kardeş ve kardeşin oğlu Mahmûd ile İbrâhîm İbn Ahmed ise, Ziyâb'ın oğulları olan kuzenleri Fendi, Salin, Miskal ve Faysal el-Ziyâb'ın oğulları diğer iki amcaoğlu Ziyâb ve Mudhîb ve sekizinci bir kişi olan Muhammed ibn Gays'la birlikte ikinci arâzî bloğunda (B) hisseye sahiptiler. Diğer üç amcaoğlu Ferî, Neyif ve Ali el-Ziyâb'ın hisseleri, diğer beş adamla birlikte ilk arâzî bloğundaydı. Son olarak, bir diğer amcaoğlu olan Şerayda İbn Ruba ikinci arâzî bloğunda bir çeyreklik hisse tasarruf etmekteydi.

Kardeşler burada toprağı her zaman beraber tasarruf etmemekle birlikte, başkalarıyla işbirliği yapabilirlerdi. Tibna'nın tek geniş hissesi sadece siyasî ağırlığı olan iki kişiye, Abdülkadîr Efendi ve Müflih Efendi'ye aitti. Açıkça

---

49 Ayman el-Şerayda Tibna için 1895 vergi kaydı üzerinde çalışmaktadır. Bu daha iyi bir analiz sağlayacaktır.

50 Tapuda kayıtlı isimler (DLS. AT. *Yoklama*, 1299-1301AM, s. 232-53) Peake'nin *Târîh*, s. 458'de Şerayda ailesi için verdiği soykütüğündekilere tekabül etmektedir.

1	3/4	1/2	5/8	1	1	1/4	*Hisse*
A	A	A	A	B	A	B	*Blok*
1	2	3	4	5	6	7	*Tasarruf*

Şekil 7.1 Şerayda ailesinin 1883'te Tibna'daki müşâ toprak tasarrufları

verasetle belirlenmemiş bir tarzda bir yeğen amcasınınkine denk bir hisseyi tasarruf edebilmekteydi. *Müşâ*daki hisseleri ev sahipliği ile ile karşılaştırırsak, bir evi paylaşan kardeşlerin *müşâ*yı da her zaman birlikte ekmediklerini, başkalarıyla da ekebileceklerini görebiliriz. Yûsuf'un ve Ziyâb'ın oğulları olan tüm amcaoğullarının müşterek hisselerini sadece 1½ dönümlük küçük bir arsada buluyoruz.[51] Küçük arâzîler söz konusu olduğunda hakkı doğuran ilke veraset iken, *müşâ* arâzîsi üzerindeki haklar üretimin örgütlenmesi ve vergi yükümlülüğünün Tibna sahasına dağıtılmasından doğan farklı bir mantığı izliyordu. Abdülkadîr el-Şerayda gibi bir önderin elindeki tüm bu toprak hissesi, kendisinin tam bir arâzî hissesini ekmek için gerekli diğer üretim unsurlarını –insan emeği, hayvan gücü ve tohum– harekete geçirmekteki siyasî kabiliyetinden olduğu kadar, 'sahipliğin' mukaddem haklarından kaynaklanıyor şeklinde yorumlanması gerekmektedir. Böyle bile olsa, Abdülkadîr el-Şerayda'nın topraktaki hissesi köyün küçük yarısındaki 43¾ hisseden sadece birini, Tibna'daki hubûbât arâzîsinin % 1½'sinden azını temsil ediyordu.

1883 tapu kaydı Tibna'da, dikili oldukları arâzî Tibna'nın *müşâ* topraklarının bir kısmını oluşturan ve hepsi de münferit sahipli 10.914 zeytin ağacı listeler.[52] Zeytin dikili ortak arâzîdeki vergiler zeytin ağaçlarının değeriyle bir çizgide, aşağıda Kefarat'ın köyleri için göreceğimizden daha adil bir tarzda dağıtılmıştır. Abdülkadîr el-Şerayda'nın mülkiyetindeki ağaçlar önemli iken, yani 63 ağacın biri ve diğer 46'sının biri dışında toplam 107 ağaç, bu durum Tibna'daki büyüklük sırasına göre dizili sekizinci tasarrufu temsil etmektedir. Hisseler, Abdülkadîr el-Şerayda'nınkiler bile, İbrâhîm Sâdeddîn'in kurduğu zeytinliklerin aksine, yerleşik bir zeytincilik geleneğinin parçalarıdır. Bu gelenek Kefarat'ta hiç bulunmayan kadın sahipleri de içerir. Bu yüzden Abdülkadîr'in oğlu Muhammed Saîd büyük ihtimalle annesi veya başka bir eşi olan Muhra bint Hâmis'le 14 ağaca sahiptir.[53] Aynı şekilde Mahmûd Yûsuf Şerayda, Emîra bint Mustafa Şerayda ile müşterek 10 zeytin ağacına sahiptir. Mustafa Şerayda'nın evi ve hubûbât arâzîsi başka bir köydedir, fakat Tibna'da 65 zeytin ağacına sahiptir. Bu yüzden Emîra, zeytin ağaçlarını

---

51 DLS. AT. *Yoklama*, 1299-1301AM, s. 229, giriş no: 925.

52 DLS. AT. *Yoklama*, 1300AM, s. 37-55, giriş no: 343-682.

53 Muhra'nın onun annesi (Abdülkadîr'in karısı) olduğunu düşünmemizdeki neden, babasının erkek kardeşleri Curdan ve Kleyb'in hisselerinde Muhammed İbn Hâmis (muhtemelen Muhra'nın erkek kardeşi) adlı bir hisse sahibinin olmasıdır.

Mahmûd Yûsuf Şerayda ile evlenmesinde mehr olarak edinmiş olabilir.[54] Son olarak, Mustafa Şerayda'nın oğlu Hamdan, Emîra bint Fâris el-Zîb'le birlikte 13 ağaca sahiptir.

Tibna'da kadınların hisseleri tüm tasarrufların % 18'in civarındadır, ancak zeytin ağaçlarının sadece % 7'sinin mülkiyetine sahiptirler. Bu kadınlar genellikle erkek akrabalarla ortak değildirler; üç kız kardeşin ve bir anne ile kızının ortak sahipliğinin örnekleri ise mevcuttur. Kadınlar, çoğunlukla bireysel olarak tasarruf etmektedirler. Ayrıca özel tarlaların bazılarına da sahiptirler ve Aclun tapu kayıtlarında istisnai olarak köydeki dört evin sahipleri olarak listelenirler. Diğer bir deyişle, zeytin üretimi hâne ve evlilik ekonomisine Kefarat'taki zeytin üretiminin ticârî gelişmesinden çok farklı bir tarzda bağlanmıştır. Bu Tibna'daki diğer aileler gibi, Şerayda'lar için de geçerlidir.

Kefarat'lı İbrâhîm Sâdeddîn ve Müflih el-Cebr

Eldeki kayıtlarda Kefarat bölgesi, ürün bileşiminde tarla bitkileri ve tahılın genel üstünlüğüne tek açık istisnayı teşkil etmektedir (bkz. harita 5.4.). Sehâm ve Samar sahalarındaki sözlü gelenek 1880'lerde bu gelişmenin nisbeten yeni ve Şam'daki Kürt işletmeciler ile bağlantılı olduğu izlenimini veriyor.[55] Sadece kayıtlara bakıldığında ortaya çıkan şudur: Sehâm'da zeytin ağaçları ve arâzî, ilk kez Nisan 1882'de köylülerin adına kaydedildi; fakat sadece iki ay sonra tüm hisselerin yarısı, o yıl Aclun Kaymakamlığı'na atanan ve Kürt kökenli bir Şam'lı olan Rifatlu Tâhir'e, muhtemelen Rifatlu Tâhir Bedîr Han'a satıldı.[56] Samar'da mülkün intikali daha az zalimaneydi, fakat orada da ilk kayıttan beş yıl kadar sonra ağaçların ve toprağın önemli bir kısmı Muhammed Efendi Sadun'a satıldı. Sehâm ve Samar'ın nisbeten fakir arâzîsinde büyük ölçekli zeytinciliğin gelişmesi köylüler için minnettarlık uyandırdı fakat tasarruf haklarından da hızlı bir şekilde feragat etmelerine yol açtı.

Kefarat'ın başka yerlerinde zeytinciliğin ticârî gelişimi daha çok yabancıların, bilhassa bugün Ubeydet olarak bilinen çeşitli sülalelerin işi olarak görünür.

---

54 Âmine'nin Mahmûd'un karısı değil annesi olması mümkündür, fakat babası olarak Mustafa hâlâ hayatta olduğu ve zeytin ağaçlarının mülkiyetini elinde tuttuğu için, Âmine'nin Mahmûd'un karısı olduğunu düşünüyoruz.

55 Fischbach: State, s. 189-90; Yunus, *The Articulation of Civil Law and Customary Law*, basılmamış yüksek lisans tezi (1987).

56 Fischbach: State, s. 188-90.

Kefarat'ın arâzîsi, Dâvûd Abbada'nın atanmasından önceki yıllarda kaydedilen tek köyü Hubras'tı; Aralık 1876'da bir tür kuralsızlık içinde 1.679 dönüm arâzî kaydedildi: Kâtip Ömer normal ücretlerin toplandığını kaydederken, bunlar beyan edilen değerin % 10'una, yani ***hakk-ı karâr*** değil ***bedel-i misl*** seviyesine denk geliyordu; üstelik toprak kullanımına dair belirli bir tarif yapılmadığından, Hubras'ın zeytinliklerinin olup olmadığını söyleyemiyoruz. Ancak açık olan şey tüm arâzînin kabaca yarısı İbrâhîm Efendi Sâdeddîn'e ve geri kalanın ise oğulları Kuftan, Sa'd, Ali ve Halîl ve ölmüş kardeşi Muhammed'in torunları Sâdeddîn, Sâlih ve Ali'ye olmak üzere küçük farklı kombinasyonlarla kaydedilmiş olduğudur.[57]

İbrâhîm Efendi Sâdeddîn ve kardeşi Sa'd'ın evlerinin (sırasıyla 5.000 ve 3.500 kuruş değerinde) bulunduğu el-Refid'in kaydı Heyet-i Mahsusâ tarafından Haziran 1883'te yapıldı. El-Refid, pek çok bakımdan bugün Ubeydet olarak bilinen toprakların merkez köyüdür. Kayda göre el-Refid'in arâzîsinin % 64'ünde zeytin vardı (bu, zeytinlerin yanında tarla bitkilerinin ekimine mani değildir). İbrâhîm Efendi Sâdeddîn ve oğulları ile kardeşlerinden bir veya ikisi köydeki mal varlığı listesinde öndeydiler, fakat bu Hubras'da olduğu gibi başka tasarruf sahiplerinin de olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu yüzden, el-Refid'deki köy arâzîsinin, üçünde zeytincilik yapılan sekiz temel arâzî parçası 35 hissedar arasında 36½ hisseye bölünmüştür; İbrâhîm Efendi 5, kardeşi Feyyad 3, oğulları Fâris 3, Kuftan 2, Suud 2 ve Ali 2 ve kardeşi Ali'nin oğlu Funeycir ½ hisseye sahiptir. Kısacası, köyün büyük arâzî bloklarının yarısına yakını, toplam yaklaşık 11.700 dönüm İbrâhîm Efendi, oğulları ve yeğeninin elindedir. Üç büyük zeytin bahçesindeki zeytin ağaçlarının sahipliği de ağaçların toplam sayısı içinde hisse olarak verilir, fakat burada hissedar grupları değişir.

Bu kalıbın akılda tutulması gereken üç yönü vardır. İlki, zeytin ağaçlarının bulunduğu arâzîdeki vergi yükü, bugün Ubeydet olarak bilinen şebekenin dışındaki daha fazla insan dahil, bir şekilde farklı kimselerin oluşturduğu grupların omuzlarındadır. Zeytin ağaçlarının sahipleri diğer köylerde meskûn Ubeydet sülalelerinin üyelerini (kaydadeğer olarak Müflih ve Muhammed İbn Cebr için Kufr Saum ve İbrâhîm Ebu Dânî için Yubla, ayrıca el-Beriha'dan önemli para kaynağı aile Sa'd el-Ali ve kardeşi Saîd) içermek-

57 Bkz. Sâdeddîn el-İbrâhîm ve Muhammed Sâdeddîn el-İbrâhîm'in (tapu kaydında Muhammed el-İbrâhîm olarak verilmiştir) *Ubeyde, et-Tatavvur...*, s. 171 ve 178'deki soykütükleri.

tedir. Bu kombinasyonlar zeytin yetiştiriciliğinin gelişiminin bölgede ticârî bir harekât olduğunu akla getiriyor. Zeytin ağacı sahipleri arasında kadınlar gözükmez.

İkincisi, bölgedeki çoğu köyün aksine, mesken ve tarım hakları aynı sınırda cereyan etmez. El-Refid'in zeytin ağaçlarının hakları sadece köyün baskın kişilikleri olan İbrâhîm Efendi Sâdeddîn ve oğullarına değil, Harta'da yaşayan Dâvûd Efendi Abdülmuhsin ve oğulları ile Kufr Saum'da yaşayan Müflih İbn Cebr ve kardeşlerine de aittir. Evleri el-Refid'de olan Ubeydet sülalesinden Muhammed Sâdeddîn, el-Refid'de değil, Kufr Saum'da ve İbrâhîm Efendi ve beş oğluyla birlikte Hubras'ta hubûbât arâzîsinin tasarrufuna sahiptir; ve Funeycir, İbn Ali ibn Sâdeddîn'in oğulları Harta'dan Dâvûd Efendi Abdülmuhsin sülalesiyle birlikte el-Baraşta mezrasında hubûbât arâzîsinin tasarrufuna sahiptir. Son olarak, Osmanlı kayıtlarında Karkuş'dan söz edilmemesine rağmen, Manda kadastrosuna göre burası el-Refid'in tüm el-Refid toprak sahiplerince paylaşılan bir mezrasını teşkil etmektedir.[58]

Hakların bu şekilde çakışmasının tam olarak nasıl doğduğu belli değildir; bu kuşkusuz hem aile gruplarının fiziki hareketini, hem de vergi tahsildarları olarak mâlîye ve hükümet desteğine erişimi olan baskın kişiliklerin etrafındaki bu toplulukların pratik yapılanmasını da içermektedir. İbrâhîm Efendi Sâdeddîn bu anlatımda önemli bir yer tutmaktadır: kendisi el-Refid ve Hubras'taki mallarının ötesinde, Kufr Saum ve Samar'da zeytin ve meyve ağaçlarına sahipti ve İbdar'da yine hubûbât arâzîsi tasarruf etmekteydi. Tek bir şahsın bu yaygın hissesi kazânın diğer yerleşik bölgeleriyle karşılaştırıldığında benzersiz görünmektedir.[59] Ancak bu ayrımın altında yatan şey toprakla ilgili hakkın biçimi idi. El-Refid'de ve Kefarat'ın diğer köylerinde toprak ve zeytin hisseler halinde tasarruf edilmekteydi, ancak birbirinden farklı tasarruf sahibi gruplar tarafından. Toprak üzerinde hakkı olan birçok küçük tasarruf sahibinin zeytinler üzerinde hisseleri yoktu; yani bunlar kendilerinin zeytin ağaçlarında hisseleri olmaksızın, zeytinlerin üzerinde yetiştikleri arâzîlerin vergilerinin ödenmesine katkıda bulunuyorlardı. İkincisi, hisselerin dağılımı üç farklı hissedar şeklini ortaya çıkarmaktadır: birçok hisseye sahip olan bölgesel önderler, köy hisselerinin neredeyse yarısına sahip olup bu önderlere bağlı olan baskın aile grupları ve tarla bitkileri arâzîsinin diğer yarısında daha

---

58 Fischbach: State, s. 155.

59 Suf ve Ceraş gibi hakkında kayıt bulunamamış alanlar vardır. Yukarıdaki genelleme yalnızca tapu kaydı mevcut olan köyler içindir.

küçük hisseleri elinde tutan ve baskın gruplara bağlı olmayan ciddi sayıda insan.[60] Dolayısıyla Kefarat'ta köy, hep müstakil bir birim oluşturmamakla birlikte, bireyler veya sülale topluluklarının üyeleri olarak insanlar başka yerlerdeki toprakta hak sahibi olabiliyorlardı.

Son olarak, zeytin ağaçlarına ortak dikimde hisse ile sahip olunuyordu; bazı durumlarda hem ağaçların sayısı, hem de toplam değerleri kayıtlarda verilir, diğerlerinde ise sadece toplam değer gözükür.

Zeytinlerin bu tasarruf biçimi diğer köylerde, kazânın kuzey kesimindeki nisbeten açık kırsalda bulunurdu: Kefarat köyleri Sehâm, Samar, el-Refid, Kufr Saum, Yubla ve Harta ve el-Vustiye köyleri Kufr Esad, Davkara, Samma, el-Taybe ve Deyr el-Sînâ. Ancak Halava Köyü hariç, el-Kurâ ve Cebel Aclun gibi dağlık yapıdaki daha eski zeytincilik alanlarında buna rastlanmaz. Burada ağaçlar hem *müşâ* olan topraklarda, hem de daha küçük, daha münferit bahçelerde genellikle özel mülkiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ortak hissedarlıkla zeytin sahibi olmanın pazar amaçlı ekimi ekonomik olarak teşvik etmedeki gelişmeyle mi yoksa teker teker ağaçlardan ziyade, toplam zeytinyağı üretiminin vergilendirilmesinden mi kaynaklandığı net değildir. Burada ilerlemeci bir süreç var olmuş olabilir ancak zeytinin vergilendirilme sistemlerindeki tarihi çeşitliliğin kanıtları düşünüldüğünde, aşırı düzenli giden bir tarihsel kurgu yaparken temkinli olmalıyız.[61] Ağaçlar uzun zamandır hukuksal anlamda özel mülk olmalarına rağmen, bu tür hakların tapu kaydından önceki geçerli biçimi farklı empoze biçimlerine yansımış olabilir.

Kazânın kuzey kısımlarının iki nüfuzlu şahsiyeti Abdülkadîr el-Şerayda ve İbrâhîm Sâdeddîn'in icra ettiği yerel siyasî iktisadî iktidar, belirgin şekilde farklıydı. İkincinin birinciden ne kadar fazla ticârî yönelimli olduğunu aklımızda tutarsak, bir sonraki bölümde zamanla Şerayda ve Ubeydet önderlerinin büyüyen pazar kenti İrbid'de idare ile ilişkilerinde gayet farklı roller oynadıklarını öğrendiğimizde şaşkınlık içerisine düşmeyeceğiz.

---

60 Bu anlamda, Nisan 1883'te kayda geçirilen Harta bu kurala uymaktadır. Dâvûd Efendi Abdülmuhsin ve oğulları köy *müşâ* arâzîlerinin yarısından biraz fazlasının tasarrufuna sahiptiler ve Yubla'nın Ebu Dânî aşireti zeytin ağaçlarının önemli bir bölümüne sahipti. Eylül 1883'te kaydedilen Kufr Saum'da ise Müflih ibn Cebr ve oğulları arâzînin % 21'ine, Müflih'in kardeşleri de dahil edildiğinde ise % 28'ine sahiptiler. Ortak arsaların hissedarlarından birinin Sa'd ibn Ali Efendi ve kardeşi Saîd olması dikkat çekicidir. El-Beriha'nın finansörleri olan bu şahıslar Müflih ibn Cebr ile yakından ilişkilidir.

61 Singer: *Palestinian Peasants*, s. 49-50.

8. GEÇ TANZİMAT DÖNEMİNDE MÜLK VE İDARE

1880'ler ve Havran Arâzîleri Özel Heyeti (*Heyet-i Mahsusâ*)

İdarî kurumların yaygın gelişmesi Suriye vilâyeti genelinde 1880'lerde oluştu. Aclun kazâsında üç çalışanı ile beraber 1881'de ayrı bir vergi dairesi kuruldu;[1] 1882'de telgraf dairesi açıldı ve asliye mahkemesine profesyonel bir yardımcı savcı atandı[2] ve 1883'ün başlarında bölgede Havran Arâzîleri Heyet-i Mahsusâ'sı çalışmaya başladı.

Heyet-i Mahsusâ Aclun tapu kayıtlarında Şubat 1883'ten itibaren görünmeye başlar, ancak Suriye'nin 1882 tarihli sâlnâmesinde bu heyet "Havran Livâsı Arâzî Teftiş Heyeti" ismiyle anılmaktadır.[3] Vilâyet gazetesi *Suriye*'nin 8 Kasım 1883 sayısı, Havran için bir kalkınma planının taslağını veren bir makalede bu heyeti "Havran arâzîlerinde meydana gelen farklı türdeki problemleri çözen ve ortaya çıkan hukukî çatışmaları gideren" bir heyet olarak tanımlar.[4] Burada çatışmalara yapılan vurgu ve bunların kabulü, yönetimin Havvara ve Beyt Re's arâzîsindeki sorunlar ve Dâvûd Abbada'nın birçok ye-

1 *Salnâme-i Suriye* xiii (1298AH/1880-81), s. 222.

2 *Salnâme-i Suriye,* xv (1300AH/1882-83), s. 248.

3 *Salnâme-i Suriye* xiv (1299), s. 193 ve xvii, s. 183'de Nâila Efendi (başkan), İspir Acemi Efendi (üye, üçüncü seviye) üye olarak geçmektedir ve üye olarak atanan başyazman Abdürraûf Efendi olarak geçmektedir (bkz. aşağıda not 6).

4 *Suriye,* no: 935, 27 Teşrin-i evvel 1299, s. 1. Aynı makalede vurgulanan diğer amaçlar, ilkokullar kurmak, yollarda güvenliği sağlamak, Kürt borç tahsildarlarının Havran çiftçilerine karşı saldırganlığını durdurmak, Cebel Druze'de üç kale inşa etmek, Şam'dan Havran'a bir taşıma yolu yapmak, polis güçlerini reforme etmek, insanların işine haksız bir biçimde müdahale eden liderleri disipline etmek ve göçmenlerin yerleşim bölgelerine saldırılarını engellemekti.

rel öndere yönelttiği suçlamalar gibi olayları ima ettiğini ve yönctimin daha sistematik bir yolda hareket edilmesi gerektiğini amaç edindiğini akla getiriyor. Yine 15 Ocak 1885 tarihli *Suriye*'de bir makaleye göre Orta Havran'daki direnişten dolayı buraya vergilendirmenin takdiri ve tapu kaydının girişinin henüz mümkün olmadığı vurgulanmaktaydı. Ancak, Aclun'da iki yıldan beridir terk edilmiş veya ekimi yapılmayan ve müzâyedeye elverişli ***mîrî*** arâzîleri belirlemekle yükümlü bir heyet çalışmaktaydı. Bu heyet, kanunlar tarafından belirlenmiş şekilde köylülere ***hakk-ı karâr*** ile toprak vermek ve de aynı şekilde ***hakk-ı karâr*** haklarının tespit edilmediği yerlerde, yerelde makul bir değer üzerinden belirlenmiş ***bedel-i misl*** ile toprak temin etmekle görevliydi. Makale Havran valisinin de, vergi dairesi müdürlüğüyle beraber, böyle bir heyetin kurulması için çalıştığını bildirmekteydi.[5] Toprakların dağıtımında ***bedel-i misl***'in makul değerlerde olması gerektiğine yapılan Aclun'da 1880'lerde açık bir şekilde fahiş olan ücret alımlarına bir cevap olarak görünüyor. Aclun'daki heyet ile çalışan tapu kâtibi, Dâvûd Abbada hadisesindeki tanıklıklar esnasında kazâda 1879'daki tapu uygulamaları, özellikle de Acac Bey'in işiyle ilgili çekincelerini dile getiren Abdülfettâh Efendi'den başkası değildi. Heyet-i Mahsusâ daha standart kayıt biçimleri ve makul ücret oranları benimsedi. Meskûn köylerin hiçbirinin bütününe ***bedel-i misl*** yüklenmedi. Bir veya iki örnekte ücra bir mezra yüksek oranla kaydedilmiştir; bazen bir toprak sahibi arâzîdeki hakkının bir kısmını terk ettiğinde toprak muhtaç bir ortakçı çiftçiye ***bedel-i misl*** ile veriliyordu. Uygulanan oranlar kanunla istendiği üzere sıkı bir şekilde % 5 veya % 10 idi. Toprağın değer takdiri geniş bölgelerde standart ve önceki yıllara kıyasla hiçbir yerde çok yüksek olmayan bir seviyede tutuldu. Heyet-i Mahsusâ, Havvara ve Mahrabe modelinde olduğu gibi hisselerdeki hakların kaydını kabul etti. Toprağın münferit tarlalar halinde kaydedildiği yerlerde, özellikle dağlık alanlarda, önceki el-Nueyme örneğinin aksine, uygulamada da aynı şekilde hisse sahibi olunduğu görülecektir. Son olarak, kayıttaki hız ani bir şekilde artmıştır.

1883'te Heyet-i Mahsusâ bir başkan (Ahmed Naila Efendi), Havran livâsı defterdârlığından bir memur (Ahmed Şemseddîn), kazâ tapu kâtibi (Es-Seyyid Abdülfettâh) ve iki sivil üyeden (Abdürraûf ve İspir Acemi) oluşmaktaydı.[6] İlk 18 aylık çalışmada heyet üyeleri ilki bir muhtar, köy heyeti ve

---

5 *Suriye,* no: 994, 3 Kanun-u sâni 1300, s. 1.

6 Büşra Köyü için yapılan üçüncü bildirim (ilki Havran Arâzîleri Heyet-i Mahsusâsı tarafından yapılmıştı) başkan Ahmed el-Nâili, Aclun tapu yazmanı Abdülfettâh ve

tapu kâtibi tarafından imzalanan ve üçüncüsü de kazâ İdare Heyeti üyelerince imzalanmış bulunan açıklamanın ikinci paragrafını imzalıyorlardı. Bu ikinci paragrafta heyetin, imparatorluk vergi idaresi ile yapılan yazışmalar sonucunda vilâyetin emri ile Ocak 1883 tarihli talimatlara uygun olarak kurulduğunu kaydediyordu. Köyde toplanan heyet toprak sahiplerini tek tek çağırıp sorgular; sonra da bunların isimlerini teker teker ***hakkı karar*** sonucu doğmuş hakları ile beraber, yoklama kâtibince kayda geçirirdi.[7] Fakat heyetin çalışmasının ikinci senesinin sonunda köy yetkililerinin onayı artık görülmemektedir ancak heyet ve idarî kurulun beraberce pek çok köyün kaydını onayladığı görülmektedir. Böylece, 1880'lerin ortasından itibaren, devlet ve köy idaresi arasında yapılmış ve ilk sekiz yıl boyunca üç taraflı onay uygulamasında ifadesini bulan sözleşme, bu tarihten itibaren kayıtlarda ortadan kalkar.

Tasdik biçimlerindeki bu küçük fakat etkileyici kaymanın yürürlüğe konulduğu yıl olan H.1301 (1883-84) idarî kurumsallaşmada bir dönüm noktası teşkil etmekteydi. Yine bu sene, ayrı bir haberleşme dairesi için bir idarecinin atanması ve İrbid kenti belediye meclisinin oluşmasına şahit oldu.[8] Baştan itibaren toplumsal ve iktisadî refaha sahip olan belediye meclisine seçilen üyeler, bu yıllarda sürekli iki büyük heyetin üyeleri olarak çalışan bölgenin taşra önderlerinden (Kufrince'den Ferayhat'lar, el-Kurâ'dan Şerayda'lar ve Kefarat'ın Ubeydet'i) farklı bir durum sergiliyorlardı. Belediye meclisine seçilenler İrbid ve çevresinden gelmiş olup, hâlâ küçük bir kasaba olan bu yerin önde gelen ailelerindendi. Bu kişilerin farklılıkları büyük oranda İrbid'deki yeni hükümet biriminin ürünü veya hizmeti gibi görünmektedir. Belediye meclisine 1884-87 yıllarında katılan Havvara'dan Nâil İbrâhîm el-Garaybe de böyle biriydi.[9]

1884 senesi, aynı zamanda iki büyük bölgesel önder olan Abdülkadîr el-Şerayda ve Hüseyin Bereket Ferayhat'ın İdare Heyeti'nde birlikte görev al-

---

üyeler (İspir Acemi Efendi ve Havran ***defter-i hâkani*** çalışanı Ahmed Şemseddîn) tarafından damgalanmıştır (DLS. AT. *Yoklama*, 1295-98, s. 89, 11 Şubat 1883). İspir Acemi Efendi, eyâletin yönetim kurulunun Nâil Garaybe ile işbirliği halinde olmakla suçlanan üyesiyle ilişkilendirilebilir (bkz. 6. Bölüm, 43. not).

7 DLS. AT. *Yoklama*, 1295-1298AM, s. 84-9.

8 *Salnâme-i Suriye* xvi (1301AH/1883-84), s. 193-4.

9 *Krş.* 1. Bölüm, 26. not. Bkz. *Salnâme-i Suriye* xvii (1302AH), s. 185; xviii (1303), s. 173; xix (1304), s. 192; xx (1305), s. 123.

dıkları son yıldı.[10] Bu, Şerayda'lar veya Ferayhat'lardan başka birilerinin idare veya mahkeme heyetine seçilmelerini sonlandırmayacaktı ancak, el-Kurâ'lı ve Kufrince'li önderlerin bu meclislerde mutlak merkezîliğine son noktayı koymuştu.[11] Bunun tam aksine; daha önceki yıllarda da bu meclislerde bulunan Harta, Kufr Saum ve el-Refid köylerinin Kefarat-Ubeydet'li meşhur ailelerinden bazı şahıslar, 1885'ten sonra bu meclislerde daha da seçkin hale geldiler. Coğrafi olarak İrbid'e yakın olan Ubeydet'in önderleri sıradışı bir şekilde gittikçe daha fazla İrbid'deki Osmanlı yönetimine katıldılar. 1885'te mahkemenin seçilmiş makamlarına yerel önderlerin yanı sıra daha yeni kurulmuş belediye meclisine bir önceki yıl seçilmiş olan ve önde gelen İrbid ailelerinden bir üye olan, Kâsım el-Hicâzî kabul edildi.[12] Müteakip yıllarda İrbid ve çevresinden buna benzer şekilde başka kimseler de düzenli bir şekilde iki büyük heyetten birine seçileceklerdi.[13] Bu yolla Osmanlı yönetimi kazâ için yeni bir merkez geliştirdi.

İdarî gelişme 1880'lerin ikinci yarısında devam etti. 1885-86'da Kufrince bir resmî idarî müdürüne sahip olan ilk nâhiye oldu.[14] 1887'den itibaren mahkeme üyelerinden ikisi mülazım oldu ve bir kamu işleri kâtibi buranın yönetimine katıldı. Aynı yıl kaymakam, çalışmaları 10 yıldan fazla sürecek olan mal müdürü, muhaberat müdürü, tapu kâtibi ve bir askerden oluşan vergi tahsilat komisyonu kuruldu.[15] 1888-89 dönemi tapu kâtibiyle birlikte resmen bir yoklama kâtibinin atanmasına ve üç çalışanı olan orman dairesinin açılışına şahitlik etti.[16] Eskiden idarenin köy varlıklarına ait olan ormanların devletçe denetimi burada başlar.

---

10 *Salnâme-i Suriye* xvi (1301AH), s. 194.

11 Hüseyin Bereket 1305-06AH/1887-88'de yönetim kurulundaydı. 1887-88'de Abdülkadîr Yûsuf Şerayda asliye mahkemesindeydi; takip eden iki yıl boyunca yönetim kurulunda görev yaptı. *Salnâme-i Suriye,* xx (1305AH), s. 122; xxi (1306), s. 118; xxii (1307), s. 128.

12 *Salnâme-i Suriye* xvii (1302AH), s. 185.

13 Örneğin Kâsım el-Hicâzî 1892-93'te yönetim kuruluna seçilmiştir: *Salnâme-i Suriye,* xxiv (1309-10AH), s. 189.

14 *Salnâme-i Suriye* xviii (1303AH), s. 173. 1889-90'da Ceraş onursal bir idarî yöneticinin yeri haline gelmiştir (*Salnâme-i Suriye* xxii (1307AH), s. 127) ve 1901'de el-Kurâ nâhiyesi bağımsız idarî statü elde etmiştir; bkz. *Salnâme-i Devlet* (1319AH/1901-02), s. 525.

15 *Salnâme-i Suriye* xx (1305AH), s. 122-3.

16 *Salnâme-i Suriye* xxi (1306AH), s. 118-19.

Tapu kayıtlarına ve bu yıllarda tapu senetlerinin tasdikinin formlarına dönecek olursak, 1888'den itibaren yoklama kâtibinin yöredeki köyleri dolaşmaya başladığını görürüz. Bu, köy heyeti ve muhtarların kendisini ilk tapu kaydından beri ölmüş olan hisse sahipleri ve varsa beyan edilmemiş emlâk hakkında bilgilendirmesini sağlamak içindi. Bu seferler 10 yıldan fazla sürecekti (1889-99). Bu dönemde oluşturulan listelerin tasdiki Havran Arâzîleri Heyet-i Mahsusâsı'nın önceki kayıtlarındakinden farklı bir tona sahiptir. Şimdi devlet toprak ve sahipleri hakkındaki tüm bilgiyi edinmiş olmalıydı: kendileri idarenin en aşağı basamağı olan köy yetkilileri tapu idaresinin gözünden bir şey kaçırdıkları takdirde hapis cezası ile tehdit edilmekteydiler. Tapu kâtibinin yazdığı ve imzaladığı bu taahhütnameleri muhtar ve köy heyetinin imzaları takip etmekteydi. Kazâ merkezine getirildiğinde İdare Heyeti'nin tüm üyeleri kaydı imzalardı. Bireyler de intikalleri kaydettirmek için İrbid'deki tapu dairesine gelirlerdi ve bu şahsi girişler de aynı şekilde İdare Heyeti'nin tüm üyeleri tarafından imzalanırdı. Fakat kâtibin köylerdeki gezileri sırasında oluşturduğu girdiler kayıtlardaki bilgilerin temelini teşkil ediyordu. Bu kayıtlar, söz konusu köydeki çok sayıda kimseyi kapsıyordu ve yönetimin tapu sahiplerinin listeleri ile vergi yükümlülerinin listelerini uyuşturma endişesini yansıttığı gözlemlenmekteydi. Aşağıda göreceğimiz üzere, önceden köylere blok biçiminde uygulanan vergi kayıtlarının bireylere indirgenmesi 1890'larda tamamlanacaktır.[17]

Toprak kaydının yerleşik köylerden öteye, Benî Hasan'ın geniş tarım ve göçebe arâzîlerine de yayılması bu yıllardadır.[18] Benî Hasan topraklarının kayıdının Amman civarında bulunan El-Balka'daki gibi bir iki büyük şeyhin adına yapılmamış olması, toprağın mahallindeki sabit parseller şeklinde değil de hisseler halinde kaydedilmiş olması sayesinde başarılmıştır. 1305'in (1888-89) vergi kayıtlarında Benî Hasan aşiretinin 18 farklı topluluğu (*cemaat, kabile* veya *firka*) toprak hakkına sahiptir. Üretimin karışık göçebe-tarımsal doğası ve dönüm başı oranların az yağmurlu sahalardaki 2 kuruş ile Zerkâ Nehri boyunca sulanan arâzîde 20 kuruş arasında değiştiği bu yarı çorak bölgede tehlikeleri asgarileştirme stratejisiyle aynı çerçevede, bu toplulukların çoğu birden fazla bölgede hak sahibiydiler. Sadece dört topluluk tek bir bölgede hakka sahipti. Bu en basit mülkiyet yapılarında dahi toplu-

17 Blok vergi değerlendirmesi için bkz. 6. Bölüm'de s. 122'de *Mahrabe* köyü hakkındaki kısım.

18 Benî Hasan'ın kaydının kartografik analizi için bkz. Mundy: "Kadâ Aclun", s. 88-91.

lukların hakları birbirleriyle çakışıyor veya bölgedeki yaylaya göçler esnasında birbiriyle çaprazlaşıyordu. Haklar neredeyse evrensel bir kural olan bir hisseye bir sahip ilkesine göre tasarruf edilmekteydi.[19] Abartılı kayıt ücretleri göz önünde bulundurulduğunda, bu kimseler açıkça bölgedeki en varlıklı kişilerin arasındaydılar, fakat hak sahiplerinin sayısı bölgedeki şeyh bağlarının bayağı dışındaki kimseleri de kapsamış olmalıdır. Benî Hasan'ın bu şekildeki kaydının arka planında yatan toplumsal ve iktisadî ilişkiler belirsiz durmaktadır. Bu kitaptaki amacımız açısından bu kaydı, yarı-göçer bir ekonomideki tasarruf haklarını *1858 Arâzî Kanunnâmesi*'nde tanındığı şekliyle toprak haklarına tercüme etme çabası olarak okuyabiliriz. Bunun arkasında, Osmanlı iktidarıyla gayet iyi ilişkilerden istifade eden Benî Hasanlıların hesaplayıp topraktaki vergi yükünü dağıtacakları düzenlemeler de pekala etkili olmuş olabilir.

1890'lardaki İdarî Gelişme ve Ötesi

1890'lar başlıca beş çeşit idarî gelişmeye şahit oldu. İlki eskiden olduğu gibi bloklar halinde vergi ödenmesi yerine vergi yükümlülüğünün bireylere indirgenmesidir. Yukarıda 1887-1889 arasında kazânın icra, tapu ve vergi memurlarının bir vergi toplama heyetine dahil olduklarını kaydetmiştik. 1892-94'te mevcut olan idare kazâya kısa vadeli gönderilmiş ikisi mesahacı (*messah*) olan beş kayıt memuruyla takviye edildi.[20] Bu memurların önceki tapu kaydı Heyet-i Mahsusâsına benzer bir tarzda köylerde münferit vergi yükümlülüğünü kaydederek kazânın vergi heyetine yardımcı oldukları görülüyor. Muvakkaten atananlar gittikten sonra, 1895'te kazânın mâlî idaresine bir mal müdürü, bir müdür yardımcısı ve bir defterdârdan oluşan bir daire olarak ayrı bir konum verildi.[21] Aynı dönemde tapu idaresi, 1891'de yoklama ve tapu kâtipleri yanında tapu ücretlerinin tahsili için bir memurun işe alınmasıyla kuvvetlendirildi.

İkinci gelişme resmî eğitimle ilgilidir. Heyetlere seçilmek bölge ve kasaba önderlerini hukukî işlemlerde eğitmeye yaradıysa da, okumuş seçkinlerin yerelde resmî eğitiminin başlaması 1890'lardadır. İrbid ve Ceraş'a devletin atadığı ilk öğretmenler 1892-93'te tayin olundu.[22] 1895'te kaymakam yar-

19 DLS. AT. *Yoklama*, 1305-07, s. 1-33.
20 *Salnâme-i Suriye* xxv (1310-11AH), s. 228 ve xxvi (1311-12AH), s. 199.
21 *Salnâme-i Suriye* xxviii (1313-14AH), s. 197.
22 *Salnâme-i Suriye xxv* (1310-11AH), s. 228.

dımcısının başkanlığında sekiz sivil üye ve bir kâtipten müteşekkil bir eğitim heyeti kuruldu; Suf'lu Abdülazîz el-Kâid haricindeki üyeler hep kazânın kuzey kesimindendi ve ortaya çıkan hükümet düzeniyle yakından temastaydılar.[23] 1896'da el-Hüsn'e ve 1897-98'de Kufrince'ye öğretmenler atandı.[24]

Üçüncü gelişme 1896'da Suf'lu Abdülazîz el-Kâid'in başkanı ve o dönem heyetlerde görev yapan el-Beriha'lı banker Sa'd el-Ali, İrbid Belediye Meclisi'nin başkanı olan Muhammed el-Şerâirî ve belediye meclisinde sık gözüken ve Sa'd el-Ali'nin akrabası olması muhtemel bir kişilik olan Mahmûd el-Ali'nin üyeleri olduğu Zirai Kredi Bankası'nın bir şubesinin açılışıydı.[25] Zirai Kredi Bankası'nın yönetim kurulu İrbid'in idarî yörüngesinde bulunan ve iktisadî açıdan deneyim sahibi bireyleri bir araya getirmişti. Devlet banka üzerinden münferit toprak sahiplerine kredi sağlamıştı, ancak gelişen mülk idaresine muvazi olarak bizzat kredinin yerel toplumsal örgütlenmesi değişiyordu. Önceki kredi hatları bölgesel önderleri Nâsire, Teberya ve Şam'daki sermayeyle ve el-Hüsn ve Su kasabalarındaki yerleşik ortadirekle bağlarken, bu tarihten itibaren İrbid kasabası yavaş yavaş başta Şam'dan ama ayrıca Filistin kentlerinden de gelen tüccârları ağırlamaya başladı. Bunlar buraya yerleştiler ve çiftçilere önceki ödeme kalıplarından çok daha düşük ölçeklerde kredi sağladılar. İktisadi şebekenin genişlemesi, gelişen mülk idaresiyle yakından ilişkili görünüyor.

Dördüncü gelişme 1897-98'de nüfus kaydı için iki memurun atanmasıydı.[26] Suriye vilâyetinde nüfus kaydının uygulanması uzun süre yavaş gitmişti.[27] Kazânın tam bir hâne sayımı ancak, tapu ve daha sonra geçici vergi kayıt heyetlerine paralel olarak, köy muhtarlarının yardımıyla listelerin oluşturulduğu Havran'da, nüfus sayımını yapmak için merkezî desteğin sağlandığı 1910'da yürürlüğe konmuştur.[28]

---

23 *Salnâme-i Suriye* xxvii (1312-13AH), s. 21; el-Kâid'e ek olarak üyeler arasında Harta'lı Ubeydet'ten Yûsuf el-Dâvûd ve Müflih el-Cebr ve kökenlerini çıkartamadığımız Kufr Saum, Saum el-Şannak'dan Muhammed Şannak, Havvara'dan Nâil el-Garaybe, Aydun'dan Muhammed el-Hamûd, İrbid'den Avvâd el-Hicâzî ve Ahmed el-Nûman bulunmaktadır.

24 *Salnâme-i Suriye* xxviii (1313-14AH), s. 198; xxix (1315AH), s. 205.

25 *Salnâme-i Suriye* xxviii (1313-14AH), s. 198. Belediye meclisinde Süleyman el-Ali adında biri de hizmet etmiştir.

26 *Salnâme-i Suriye* xxix (1315AH), s. 204.

27 Bkz. BOA. ŞD. 2276/15, 2276/25, 2276/32, 2276/42.

28 Bkz. BOA. DH. SN. THR 1805 15/56, 2114 18/51, 3050 27/98. *Krş*. Dâhiliye

Son gelişme sivil mahkemenin daha profesyonel bir kuruma dönüşmesiydi. Mahkeme, mesleki açıdan hukukçu olmaları gerekmeyen yöneticiler ile seçilmiş üyeler olarak görev yapan bölge önderlerinin oluşturduğu bir heyet olarak vücud bulmuştu. 1889-90 yılları mahkemenin seçilmiş üyesinin acemi veya fazladan bir memur olduğunu gösteren yeni bir tabir olan ***mülazım*** şahit oldu.[29] 1900-01'de ise ikisinin kazânın tanınmış kimseleri olmalarına rağmen, mahkemedeki üyelerin biri hariç hepsi mesleki unvanlar taşıyordu.[30] Resmî ve belki etkili olarak yerel önderler stajyerlik veya babalarının mesleki yöneticilerle tanışıklığı yoluyla yönetime doğru kayıyorlardı. Oğulları da yerel seviyede açılan ilkokullar ile vilâyet başkenti Şam'daki daha yüksek okullara girmeye başlamışlardı.

1900-01 dönemi, son vilâyet salnâmesinin çıkarılmasına işaret eder. Bu tarihten sonra kazâ idaresindeki memurların karşılaştırılabilir listeleri bulunmamaktadır. Emlâk tapusunun onaylanma biçimine dönersek, mülkiyetin nasıl da yukarıda özetlenen siyasî idarenin şahsiyetlerinin yeniden biçimlenmesinin merkezinde olduğunu görürüz. Yirminci yüzyılın başından itibaren tapu kâtiplerinin köyleri dolaşmalarına ara verildi. Tapudaki bir değişikliği kaydettirmek isteyen herhangi bir kimse tapuyu yanına alarak veya kaybettiği durumda muhtar ve köy heyetinden toprağı işlediğini onaylayan bir belge ile şahsen başvurması gerekiyordu (veya hukuken yetkilendirdiği birini göndermeliydi). Mirası kaydetmek için ise aynı köy yetkililerinden ölümü onaylayan bir belge isteniyordu. Bu dönemin tapu kayıtlarında iki onay buluyoruz: İlki çoğunlukla yarı-meslekten olan, intikali başlatan kimse(ler)in kimliğini teyit eden iki şahidinki idi. Önceki kayıtlarda hakkın öznesinin teşhisinde buna hiç dikkat edilmiyordu; aslında baba adının takip ettiği şahsi isim en yaygın biçim olmak üzere tapu kayıtlarındaki kimliğin belirlenmesindeki basitlik şaşırtıcıdır. Fakat şimdi hakkın öznesi olan kişiden yerel ve de resmî hukukî belgeleme şeklindeki karma bir biçimde tanıklık isteniyordu.[31] Tanıklığı

Nezâreti'nden gelen ve merkezî Havran'daki şahısların ve mülklerin kaydedilmesini isteyen doküman (Ebu Fâhr: *Târih Livâ Havran*, s. 353).

29 *Salnâme-i Suriye* xxii (1307AH/1889-90), s. 127 ve xxiii (1308-09/1890-91), s. 128; buradaki mülazim Ubeydet'ten İbrâhîm Sâdeddîn'di. Sonraki yıllarda diğer taşra liderleri mülazim olarak görev yapmıştır. 1894-95'te mülazim üyelerinin sayısı ikiye çıktı (Yûsuf el-Şerayda ve Müflih ibn Cebr Ubeydet): *Salnâme-i Suriye* xxvii (1312-13AH/1895), s. 211.

30 *Salnâme-i Suriye* xxxii (1318AH), s. 213.

31 Tanıklar ***muarrif*** ve ***şahit*** olarak, eylemleri ise ***tasdik*** olarak tanımlanmaktadır.

kazânın başlıca idarî şahıslarının (mühür ve imza ile) tasdikleri takip ediyordu: Kaymakam, yardımcısı, vergi kâtibi ve tapu kâtibi. İdare Heyeti'nin seçilmiş sivil üyeleri artık bu belgelerde görünmezler. Kaymakamın varlığı hâlâ tapunun siyasî açıdan merkezliğini göstermektedir, ancak (yardımcısı görev icabı asliye mahkemesinin başı olduğundan), mühür emlâk tapusuyla ilgili resmî idarî makamları elinde tutan şahsiyetlere aittir.

Sivil bir nüfus kaydı için tam bir nüfus sayımı ancak 1910'da yapıldı. Ve tapu kayıtları bazı köylere hubûbât vergisi (*mîrî*) için 1911'de yeni ferdi vergi yükümlülük listelerinin hazırlandığını kaydetmektedir.[32]

Böylece tapu kayıtlarının tam bir tapu ağını daha ortaya çıkarabilmesi ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve öncesindeki zor yıllarda olacaktı. Bir arâzîyi tevarüs eden kimse tapunun intikalini gerçekleştirmek istediğinde şu evraklar isteniyordu: Esas tapu belgesi veya kayıpsa köy heyetinden tapu tasdiki, kişinin ölümünü ve ölüm tarihini onaylayan aynı heyetten bir belge, nüfus müdürlüğünden ölümün usulünce kaydedildiğini belirten ve söz konusu kimsenin akrabalarını gösteren bir belge, şer'i mahkemeden sırasıyla mülk ve *mîrî* malın varislerini ve hisselerini listeleyen bir yazı ve vergi dairesinden mala tahakkuk eden tüm eski vergilerin ödendiğine dair bir belge. Tüm bu belgeler, el değiştiren mülkün aslıyla ilgili tapu kayıt sütununa kaydedilirdi, fakat şimdi diğer yöneticiler değil, sadece tapu kâtibi intikalin hukukî usule uygunluğunu onaylıyordu.

Bu etkileyici bir bürokratik başarıdır: birbirinden farklı devlet daireleri özne, sahip olunan nesne ve devletin bu nesne üzerindeki vergi talebini belgelendirmekteydiler. Üstelik, mahkeme mülkiyet haklarına varis olmayı kendisinin ölen şahsın etrafındaki aile ilişkilerini tanımlama biçiminin bir parçası olarak görmekteydi. Bu ayrımların birbirinden farklı devlet dairelerindeki incelenmeleri ve bunların tapu kayıtlarında ayrıntılı bir şekilde belirtilmesi belirli bir 'mülk durumunu' elle tutulur hale getirmiştir.

Sonuç

Aclun kazâsında mülkiyet hakkı, devletin diğer birçok başka bölgesinde olduğu gibi önceki dönemlerde gelirin idaresinde daha seçkin haklara sahip olmuş olanlara değil, büyük ölçüde çiftçilere verilmekteydi. Arâzî kaydının

---

32 *Krş.* 9. Bölüm, s. 136. Bu bilgi Havvara Köyü'ne yönelik girişlerden türetilmektedir. İncelemenin bölgedeki tüm köyleri kapsadığından emin değiliz.

zamanlaması tahıl fiyatlarındaki uluslararası bir gerilemeyle aynı döneme denk gelmişti, bu yüzden yeni mülkiyet hakkı genellikle çiftçinin elinde kalıyordu. Kentli tüccâr sermaye bölgedeki yağmurla sulanan arâzîleri satın almayı, böyle bir alım karşısındaki yerel siyasî muhalefeti göz önünde bulundurduğu için yeterince cazip bulmadı.[33]

Bu gerçek, bu dönemde kazâdaki siyasal idare açısından kritik bir önem arz etmektedir. İmparatorluğun başka bölgelerinde, eskiden toprağı idare edenlerin bir köyün tümünün tapusuna sahip oldukları ve bunun yanında kazâ heyetlerindeki makamları işgal ettikleri siyasî idare biçimi çiftçilere daha baskıcı ve daha az meşru görünmüş olmalıdır.[34] Yönetim bunu bertaraf etmek için Heyet-i Mahsusâ'yı kurarak bazı tedbirler aldı. Aclun önde gelenleri tapu haklarını tekellerine alamadılar ve böylece Tanzimat düzenlemesinin tanımladığı pek çok idarî mercii sadece resmî olarak değil, siyaseten de işlemeye başladı.

İdarenin anlatısal tarihi nihayetinde kişiler, mülk tapusu, aile ve vergi gibi farklı mevcudiyetleri belgelendiren bir yönetimin inşa edilmesi için ne kadar çok siyasî çalışma gerektiğini gözler önüne sermektedir. Bizim öykümüz de mülk denilen şeyin devletin olduğu kadar yönetimsel şahsiyetlerin, sivil toplumun ve kişiler arasındaki ilişkilerin de bir parçası olduğunu ortaya çıkartarak siyasal yönetimdeki 'uzlaşma anlarını' belgelemeyi amaçlamaktadır.

Bu noktada, bu çalışmada kullanılan siyasî yönetim kavramına dair birkaç söz söylemek yerinde olacaktır.[35] Bu terimin geçmişi, devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımın, sivil toplumun mülkiyet ilişkileri cemiyeti ve mülk sahipleri arasındaki bir sözleşme alanı olarak ele alındığı ve bunun işlerliğinin ise devlet tarafından hukukun üstünlüğüyle sağlandığı on dokuzuncu yüzyıl analizlerine uzanır. Hegelci bakış açısında devlet salt hukuk olarak ele alınır ve fiili yönetime dahil olan bireyler sivil toplumun üç tabakası içinde 'evren-

---

33 Merkezî Havran için bkz. Schilcher, "The Havran Conflicts of the 1860s", *IJMES* xiii (1981), 159-79 ve "Violence in rural Syria in the 1880s ve 1890s" (ed. Kazemi ve Waterbury), *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (1991), s. 50-84 ve Schabler, *Aufstande im Drusenbergland* (1996). İktisaba direnişle ilgili olarak, bkz. Fischbach: "Al-Mukhayba."

34 Yanya eyâletiyle ilgili olarak ***krş.*** İslamoğlu: "Property", s. 36-9. *1858 Arâzî Kanunnâmesi*, çiftçilere hak tanıma konusunda net ifadelere sahiptir. Bunun, Suriye eyâleti göz önünde bulundurulduğunda merkezden atanan memurlar arasında bir politika olduğuna dair kanıtlar da mevcuttur: BOA. ŞD. 2272/86.

35 Neocleous, *Administering Civil Society*, 1996.

sel sınıf'ı temsil ederler. Marx'ın tersine okumasında ise bu yönetim, kendisi sivil toplumun sınıf kurallarına tekabül eden karakterinin üretim ilişkilerinden doğan üst yapısal bir kurumu olan devletin kararlı bir şekilde bir parçası haline gelmiştir. Foucault'yu izleyen yönetimsellik kuramları söylemsel iktidar tahlillerinde devlet/toplum ayrımının ötesine geçmeyi amaçlamıştır. Sivil toplumun oluşması açısından şart teşkil eden mülkün kurulmasıyla ilgilenen elinizdeki çalışma ise, devlet mefhumunu bir birim olarak değil, hiyerarşik bir tarzda düzenlenmiş hukukî şahsiyetlerden oluşan kurumlardaki resmî kurallar ve bilgi teknikleri olarak ele almıştır. Merkezî Osmanlı devletinin kurumları –merkezî bürokrasi ve Tanzimat düzenlemesinin kuralları– Hegel veya Marx'ın söylemindeki gibi olağanüstü, aşkın veya üst yapısal gibi görünürken; yerel idare ise, merkezden yerele doğru gönderilen düzenlemeler ile kazâdaki üretim ilişkilerinden doğan ve yukarıya doğru oluşan toplumsal normlar ve üsluplar arasında bir aracı gibi görünmektedir. Bu yüzden buradaki odak yerel yönetim ve bu yönetimin mülk devletinin kademeli inşa sürecindeki dönüşümü üzerinedir. Siyasî idare aracılığıyla, özel yetkileri kamu devletince (fakat özünde onun ayrılamaz parçası olmamak üzere) teminata alınmış gözüken mülk sahipleri sivil toplumu vücuda getirilmiştir.

Yerel siyasî önderler kademeli bir tarzda uzmanlaşmış yöneticiler olarak hareket etmeye başladılar. Aslında bunların aracılıklarının koşulları hakkın iki dili arasındaki tercüme kabiliyetlerinde yatmaktaydı: Hâlâ seçkin şahıslar oldukları köylerdeki üretimin hak dili ve hükümet memurları haline geldikleri yönetimin hak dili. Bu aracılık faaliyeti çelişkilerden bağımsız değildi. Bazı taşra liderleri yerlerini mülk hükümetinin yeni pazarında merkezî idarenin makamlarını tutmaya gelen şahıslara kaptırdılar. Bu yüzden, Osmanlı yönetiminin bitişinin hemen ardından el-Kurâ'nın köyleri bölgesel siyasetteki konumlarına itiraza başladılar. El-Kurâ'daki Cudeyta Köyü'nün muhtarı köyün vergilerini teslim etmeyi reddetti ve hapsedildiğinde şunu söyledi: "Açıkçası şu an fiili bir hükümet yok; hükümet olduğu vakit borcumuz neyse ödeyeceğiz.[36]" Muhtarın davası Şam'daki askeri idarenin emriyle kamu savcısına havale edildi. Aynı şekilde Kleyb Şerayda'nın iki oğlu biri kısmen, diğeri de tamamen iftira sonucu soruşturmaya tabii tutuldular.[37] İmparator-

36 ACR. CC. 1918-22, ***karar esas*** 153/116, 7 Haziran 1919, Faysal hükümeti zamanı.

37 ACR. CC. 1918-22, ***karar esas*** 68/918; burada Fellâh Kleyb el-Şerayda altı yaşındaki bir kızın bekaretini (***izâlet el-bekâra***) bozmakla ve babasının kolunu kırmakla suçlanıyor, fakat ilk suç 24 Şubat 1919 ve 2 Mart 1919'da savcının

luğun yıkılışıyla birlikte, el-Kurâ nâhiyesinin önderi Kleyb Şerayda'nın İrbid ve merkezdeki yönetimden özerkliğini yeniden taleb etmeye çalıştığı görülüyor. 1921 başında Şam'da Faysal hükümetinin çöküşünden sonra, Cebel Aclun ve hepsinden öte el-Kurâ, İrbid önderlerince kurulan 'hükümete' katılmadılar ve yeni doğan merkezle bağlarını gözden geçirmek istemişlerdi. İngiliz Hava Kuvvetleri'nin desteklediği Emîr Abdullah, Kleyb Şerayda'nın karargâhını bombaladı.[38] Bu tür siyasî çatışmalara rağmen, Emîr Abdullah ve İngiliz yetkilileri dahi yönetimi zaten yerleşik kanallar vasıtasıyla gerçekleştirerek, 1930'ların ortalarından önce idarî uygulamayı çok az değiştireceklerdi.

İtaat edilmesi gereken idarî biçimi bütün köy önderleri kalpten benimsememekteydi. Mandanın ilk yıllarında, siyasî tarihe girmesi daha az olası bir seviyede, köy önderliği tekrar hükümetin idarî biçimiyle kazâdaki çoğu köyde yaygın olan ve açık alan tarımı üretim düzeninde ortaya çıkan haklar arasında aracı olacaklardı. Osmanlı düzenine olan ideolojik düşmanlık ve toprak üzerindeki sabit bireysel mülkiyet fikrine bir asırlık bağlılıkla sarmalanmış olan Britanya idaresi, kadastro kaydında tapu senedine toprağın geçerli ama gerekli olmayan bir delili muamelesi yapacak, kanunî hakkın tespiti için 1930'larda köy yetkililerine dönecekti. Tapu kaydının mülkü kendi anlayışlarına göre tanımlamadığını iddia eden Manda yetkilileri, hakları yeni baştan belirlemek için köy yetkililerini davet ettiler. Ancak bu sefer her bir tarlanın sınırını mahallinde 'çelik' ile ve harita üzerinde ise mürekkep ile işaretleyerek, geç dönem Osmanlı yönetimi altında mülke salâhiyetten ziyade muğlak bir aracılık vasıtası olan yönetimin köy mertebesine son verdiler.

---

dava ifadelerinden düşüyor. Ayrıca Abdullah Kleyb el-Şerayda'nın Kufr el-Ma' Köyü'nden İbrâhîm adlı bir adamı öldürmekle suçlandığı *karar esas* 49/23'de, delil yetersizliğinden dava düşüyor (24 Nisan 1920).

38 Emîr Abdullah'la ilgili bir örtbas olayı için bkz. el-Mâdi ve Mûsâ, *Târîhu'l-Ürdün fi'l-Karni'l-İşrîn* (1988), s. 111-12, 156-64. Bu örtbasın ortaya çıkarılmasıyla ilgili bkz. Wilson: *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan* (1987), s. 64.

ÜÇÜNCÜ KISIM

MÜLKÜN YÖNETİMİ: İDARE, KÖY, HÂNE

GİRİŞ

3. Kısım mülkiyet ilişkilerinin üçüncü aşamasını, yani hukuk ve yönetimin üretimin toplumsal dünyasıyla karşılaştıkları aşamayı ele alır. Her ne kadar kayıtlardaki şemalarda isimler farklı hak tiplerine tabii nesne sınıflandırmalarının karşısına girilmiş olsalar dahi; gündelik hayatta erkekler ve kadınlar hâne ölçeğinde ve daha geniş topluluklar halinde, kayıtlarda görünmeyen başka aktörlerle çalışmaktaydılar.

Bu bölümde, köylerdeki mülkün idaresi ile üretimin toplumsal sistemleri arasındaki ilişki iki seviyede incelenmektedir.

9. ve 10. bölümler dört köyü ele almaktadır: 9. bölüm, Havran Ovası'ndaki Beyt Re's ve Havvara ve 10. bölüm ise el-Kurâ tepelerindeki Kufr Avan ve Hanzira'ya odaklanır. Tahlilimiz bu çalışmanın kabaca kapsadığı üç kuşak üzerinden hem köy üretiminin örgütlenmesini hem de köylülerin mülkün yönetimiyle ilişkisinin resmini çizmektedir. Bu bölümler, köyün arâzî tarihine ışık tutmanın ötesinde, üç konuya eğilirler. İlki mülkiyetin değişen formları çerçevesinde üretim ve yönetim arasındaki grupların nasıl anlaşılabileceği sorusu üzerinde durmaktadır. İkincisi faillik meselesinin anlaşılması ile ilgilenmektedir. Salt söylemsel analizlerdeki, bilgi-iktidar ilişkileri içerisinde şekillenmiş öznelerin yönetim kategorilerini sarmaladığı faillikle-rin aksine, bu çalışmadaki köy tarihlerinde daha çelişkili ve incelikli bir tarzda yapılanmış faillikler gözlemlenebilmektedir. Üçüncüsü, tapu senediyle vergi arasındaki ilişkidir. Mülkiyet ideolojisine göre, birincisinin ikincisini belirlemesi gerekirken, gerçekte ise tapu hakkı taleplerinde vergi ödemesi kritik bir önem taşımaktadır.

9. ve 10. bölümler, düz bir şekilde kayıtlardaki isim, nesne ve miktâr bilgilerinden hareket etmektedir. Okuyucu tablolar, arâzî haritaları ve şecereler içeren teknik tahlillerle karşılaşmaya hazır olmalıdır. Ancak, kanımızca,

bunun sonucunda ortaya çıkacak olan tarımsal ilişkilerin ve idarenin çalışmamızdaki gibi bir inşaası, bu tarz bir ayrıntılı okumayı gerektirmektedir.

11. ve 12. bölümler ise kişilerle yapılan mülâkatlara dayanır ve daha kolay bir anlatı okumasına izin verir. Dört köyden ikisi olan Havvara ve Kufr Avan'daki yaşlı köylülerin tanıklığı kayıtlarda yazılı hakların gerçek hayatta nasıl müzakere edildiğine dair ayrıntılı bir bakış açısı sağlar. Bu noktada iki kuramsal konunun öne çıktığını göreceğiz: İlkinde, hânelerdeki evlilik ve aile hayatının mizacının özgül siyasal iktisatlar tarafından, modüler Müslüman ailesi mefhumundan uzak bir tarzda, daha karmaşık bir biçimde belirlendiği görülecektir. İkinci olarak ise, Tanzimat Kanunu'nda *mîrî* arâzînin veraseten intikaline oğullar ve kızlar eşit bir biçimde yetkiliydiler ve bu bağlamda hak sahipliği toplumsal cinsiyet kategorileri tarafından belirlenmemekteydi. Fakat bu kuralın yerelde müzakere edilişi iki ayrı siyasal iktisatta oldukça farklı sonuçlara yol açacaktı. Bu modelleri anlamak için hem erkek ve kadınların çalışmalarını hem de yaşamları süresince bulundukları hak taleplerini inceleyeceğiz.

9. İKİ OVA KÖYÜNDE KAYIT VE SİYASAL İKTİSAT

Beyt Re's

Beyt Re's, İrbid'in hemen kuzeyinde bulunan küçük bir köydür. Buranın tapu kaydı 1880'de, Heyet-i Mahsusâ'nın kurulmasından önce gerçekleştirilmiştir. Toprak kaydıyla alakalı olarak bu köyün ayırt edici özelliği, bir kavganın iki taraf arasında da ölümlere sebebiyet vermesinin ardından, 1921-22'de, tüm arâzînin Hamûrî ve Benî Ta'an adlarıyla iki kısma (*firka*) ayrılmış olmasıdır. Hamûrî soyadını taşıyan üç aile de dahil olmak üzere, Hamûrî kısmının önde gelen aileleri 1880'de kaydolmuş iken, Benî Ta'an'ın büyük aileleri, aralarından biri olan Hasan el-Sabbâh'ın kendisini muhtar olarak sunma çabalarına rağmen ne toprak, ne de hâne sahibi olarak kaydedilmişlerdi.[1] Dolayısıyla bu noktada sorulması gereken soru şudur: Acaba bazı yanlış temsiller veya köyün gerçek sakinleri olmayışları nedeniyle ve hatta diğer aileler ile aynı şartlarda kaydolabilmek için gereken zaman süresince çiftçilik yapmamış olmaları yüzünden Benî Ta'an aileleri 1880'deki kayıdın dışında mı tutuldular? Bazı bakımlardan bu soru aynı zamanda yeredeki gerçekleri tespit etmeye yönelik bir sorudur: 40 yıl sonra arâzîlerin yeniden kaydıyla ancak çözülebilen çatışmaları üreten 1880'de, yeredeki durum ne idi? Fakat bu soru ilki tapu kaydının nesneleri ve ikincisi tapu kaydı ve vergi

1 Ta'an adının kökeni belirsizdir. Üç ana listenin (1880, 1895 ve 1921) hiçbirinde Ta'ani diye bir aile yoktur. Fakat Hamûrî bölümün ortasında üç veya dört Hamûrî ailesi vardır. Şer'iyye sicillerinin bir veya ikisinde davalardaki şahitler Ta'ani diye tanımlanmaktadır: örneğin 1914 yılındaki bir davada "Saîd el-Matar Uveyde el-Ta'ani" adı geçmektedir (referans için bkz. 18. not). Fakat buradaki Ta'ani kimliği baba soyundan gelen bir bağla ilgili bir tanımlama olabileceği gibi, bir hiziple de ilgili olabilir.

yükümlülüğü arasındaki ilişki hakkında olmak üzere daha büyük meselelere kapı açmaktadır.

İlk mesele köyde ikamet ile toprağı işleme hakkının tapulu sahibi olarak kaydı arasındaki ilişkiye dairdir. Beyt Re's arâzîsinin önemli bir kısmı 1880'de meskûn olmayanlarca işlenmiş gibi görünüyor. Bu durumda kayıt idaresi sadece belirli bir köyde meskûn çiftçilere tapu vererek, özellikle ova köylerinde toprağı işleyenleri, çiftçilik yaptıkları yerlere yerleşmeye teşvik etmiş olabilir. Bu idarî uygulamanın yankıları arâzî tapusu ile ikamet arasındaki ilişki ve ferdi ve toptan vergi yükümlülüğü hakkındaki önceki hukuksal söylemde yansımasını bulmaktadır. Tapu kaydı hukuk, idare ve üretimin üç anını bir araya getirmektedir.

Ancak hükümetin kayıt olunmasını istediği nesnelerin, köylülerin kaydettirmek istedikleriyle aynı olup olmadığı açık değildir. Roma dönemindeki adı Capitolias olan Beyt Re's örneğine bakıldığında ahâlî, tarımsal olmaktan çok arkeolojik değeri olan sarnıçları kaydettirmişti.

Tapu ile vergi arasındaki ilişkinin tahlili zaman içerisindeki değişik kayıtların bir karşılaştırmasını gerektirir. 1895 vergi kaydı Benî Ta'an'ın 1880'de kaydedilmeyen dört ileri gelen ailesinden üçünü ortak ekim alanında (*müşâ*) ev, bahçe ve tarla sahibi olarak sıralar. 1895'te ekilen arâzîdeki payların esası 1880'den farklıydı. Bir tarlanın on yıl boyunca ekilmesi ve vergisinin ödenmesi, itiraz olmadığı takdirde, arâzîyi devamlı ekme hakkını beraberinde getirmekteydi.[2] 1880 ile 1921 arasındaki tapu kayıtlarında tapuların değiştiğine dair belirli bir kayıt yoktur. Dolayısıyla, vergi kaydı uzunca bir süre köyün ekili alanını işleme hakkının geçerliliği için yeterli olmuş ve köylüler tapu kayıtlarına önemsiz olarak bakmış görünüyor. Ancak, iki taraf arasında cereyan eden çatışmanın ardından 1921'de arâzî üzerindeki tapu haklarının toptan yeniden oturtulması söz konusuydu. Doğrudan delilimiz olmasa da, hisselerin ölçüsüne baktığımızda, 1895 vergi kaydının 1921'deki tapu haklarının yeniden oturtulması için esas teşkil ettiği görülür. Ayrıca, ne 1880'de ne de 1895'te kaydedilen ve bir üyesi 1921'de öldürülen Benî Ta'an'ın dördüncü ailesine de haklarının verildiğini görüyoruz. Bu, Dâvûd Abbada'dan şikâyetçi olan Beyt Re's'li Hasan el-Sabbâh'ın ailesiydi.

1895'te vergi mükellefi olarak kaydedilen üç Benî Ta'an ailesinin 1880'de köyde gerçekten meskûn olup olmadıkları meselesi kesin olarak

---

2 Mahrabe ile ilgili olarak bkz. 6. Bölüm.

çözülemiyor. Ancak bu ailelerin 1910'daki nüfus sayımındaki hâne yapılarını ve köyde 1880'de meskûn oldukları bilinen aileler ile bunlar arasındaki evlilik ilişkilerini gözden geçirerek, vergi veren hânelerde gerçekten meskûn değillerse bile büyük ihtimalle sahnede olduklarını söyleyebiliriz. Buradaki tahlilimiz genellikle kimlikleri kesin olmayan isimler söz konusu olunca çok ayrıntılıdır ve özetlenmesi gerekecektir. Bu ise bizi 1880'deki ilk tapu kaydındaki işlem meselesine geri götürecektir. Bu yüzden, okuyucuya Beyt Re's'in 1878-79'da Aclun Kaymakamı olan Dâvûd Abbada'ya karşı girişilen davada nasıl dikkatimizi çektiğini hatırlattıktan sonra, 1880'deki tapu kayıtlarının biçiminin bir incelemesi ile başlayacağız.

Hasan el-Sabbâh'ın grubu

Hasan el-Sabbâh kendisini muhtar olarak değil, "gömülü şeyleri kazıp çıkarma" meselesiyle tanıdığını söyleyen Dâvûd Abbada'ya karşı ilk tanık idi (bkz. 7. Bölüm). İfadesinde Beyt Re's muhtarlığına atanma emri almadığında kaymakama (Dâvûd Abbada) para (10 Frenk lirası ve 11 gümüş mecidiye) verdiğini iddia etmişti. Fakat diğer ifade verenlerin aksine Hasan el-Sabbâh'ın çok özelliği olan biri olmadığı görülüyor. Sunduğu kanıtlara bakılacak olursa kendisinin o zamanlar Beyt Re's'de bile oturmadığını görüyoruz. Hatta ifadesinde bir muhtarın ikinci kez atanmadığı durumda evinden tahliye edilmesinin köyün âdeti olduğunu söylediğinde teftiş heyeti de çok şaşırmıştı.[3] Köyden iki kişi kendisinin kaymakama para verişini gördüğünü söylemişti: akrabalık bağları (*Karabet ve mensubiyet*) olmayan ama onun *aşiret*inden olan Ali el-Mûsâ ve Ahmed el-Ali.[4] Bunlar köyden ne kadar odun istendiğini belirlemek için İrbid'deki hükümet konağına gitmişler ve Hasan el-Sabbâh'ı, Dâvûd Abbada ile görmüşlerdi.[5]

Kendisinin Hasan el-Sabbâh'ın akrabası olup olmadığını öğrenmek için yöneltilen soruya ilk şahit, akraba olmamalarına rağmen Hasan el-Sabbâh ile Benî Ta'an olarak bilinen aynı aşiretten oldukları cevabını vermiştir.[6] İkinci

---

3 BA. ŞD. 2273/38 doküman 14, vrk. 11a/20.

4 12a/21.

5 12b/22 ve 13b/24.

6 13a/23: "*Sual: Hasan-ı merkuma karabetin var mıdır? Cevab: Şahs-ı merkuma karabetim olmayub ancak bizim ikimiz Benî Ta'an dimekle arif bir aşiretin efradındanız...*" Bu, akrabalıktan ziyade siyasî bir topluluk örgütlenmesine işaret etmektedir. Bu bağlamda, Ebu Fâhr tarafından yayımlanan iki grubun şeyhlerinin

şahit Ahmed el-Ali ise aslen Nevâ köyünden olmak ve Beyt Re's'e iki yıl önce taşınmak hasebiyle kendisinin ne akraba, ne de Hasan'ın aşiretinden olduğunu söylemiştir.[7] Bu noktada kan bağı ile açık bir şekilde bağlı olmayan bir insan topluluğu için *aşiret* tabirinin kullanımı kayda değerdir. Ali el-Mûsâ ve Ahmed el-Ali ikisi de Beyt Re's 1880 tapu kaydında hâne, ortak ekim alanında hisse ve köy havalisinde küçük özel tarlaların sahibi olarak listelenmişlerdir. Bunların diğer köy mensuplarıyla ilişkilerini aşağıda gözden geçireceğiz.

Hasan el-Sabbâh'ın şikâyetine Dâvûd Abbada'nın verdiği cevap küçümseyiciydi. Önce Sâlim Ebu Kâsım adlı birinin şahitliğinin dinlenilmesini talep etti.[8] Hasan el-Sabbâh'ın ilk şahidi olan Ali el-Mûsâ bu şahıstan Dâvûd Abbada'nın Beyt Re's muhtarlığına Hasan el-Sabbâh'ın yerine atamak istediği kimse olarak bahsetmişti.[9] Lakin Sâlim Ebu Kâsım tanıklığa çağrılmadı. Kendisi Beyt Re's'in 1895 vergi listesinde hâne sahibi değil, ekilen toprağın 36 hissesinden ikisine denk kısmının sahibi olan son sıradaki adam (33 numaralı) olarak teşhis edilebilir. Onun çocukları ailenin komşu Hakeme Köyü'ne mensup olduğunun söylendiği 1921 tapu düzenlemesine göre beş mülkteki 36 hisseden $2^{3}/_{8}$'ine sahipti. Her hânenin ekilebilir toprağının olmamasına rağmen, 1880 tapu kaydında ekilen arâzîdeki her hissenin sahibi aynı zamanda bir evin de sahibiydi. Fakat 1880 hisse sahipleri listesinin sıradışı özelliği, 30'da (36 değil) altı hisseye tekabül eden tüm ferdi hisselerin ortak sahipli oluşudur. Beyt Re's'in 1880 tapu kaydında hisse sahibi olarak kayıt edilmek için köyde ikametin açıkça bir şart olduğu göz önünde bulundurulursa, Sâlim Ebu Kâsım'ın köy arâzîsinin bu kısmının görünmeyen çiftçilerinden biri olduğu düşünülebilir.

Üstelik Dâvûd Abbada, Hasan el-Sabbâh'ın şikâyet sebebinin kendisinin ona muhalefet ettiği köydeki *hakk-ı karâr* esasına göre tapu kaydı yapılması ile alakalı olduğunu öne sürmüştü.[10] Şahitle ilgili köylülere danışılmasını

---

kuzenliği (*ebnâ amm*) kabul ettiği 1873 tarihli doküman ile karşılaştırınız; Ebu Fâhr: *Târîh Livâ Havran*, s. 335.

7 13b/24.

8 12b/22.

9 13a/23. Hasan el-Sabbâh daha önce heyete, *Hakeme* Köyü'nden Sâlim Ebu Kâsım'ın kaymakamdan onun yerine muhtar olarak atanmasını istemiştir (11a/20).

10 14a/25: "*Ve merkumanın benim hakkımda olan müddeaları bir sebeb ve hikmetten hali olmaz. Çünkü tapu memuru karye-i mezkureye giderek arâzîlerini hakk-ı karâr suretiyle ahâliye tevfiz etmek istese de bunların hakk-ı karâra gayrı müstehak bulunmalarından dolayı memuriyetim hasebiyle muma ileyhime muarıza itmiş idim.*"

söyleyip, onlar hakkında doğruyu bilen biri olarak Cuma el-Hamûrî'nin adını vermişti. Hamûrî'ler aslında önemli aileleri 1880'de kaydedilen köyün baskın bir grubu idi. Lakin Cuma el-Hamûrî adında kayıtlı biri yoktu. Hatta Cuma bölgede yaygın bir isim de değildi. Öte yandan, 1895 vergi mükellefleri listesinde 36 hisseden üçünde kaydedilen Benî Ta'an ailesinin önde gelenlerinden biri, Muhammed Abdullah el-Cuma adında olup, Cuma ismi burada ailenin kimliğini tarif etmekteydi. Acaba Dâvûd Abbada isimleri karıştırmış olabilir mi?

Her halükârda Dâvûd Abbada, Hasan el-Sabbâh'ın ***hakk-ı karâr***a sahip olmadığını, zira yandaşları gibi köyde "yabancı" olduğunu ve bu hususta bir ilanın köydeki çiftçilere zaten duyurulmuş olduğunu belirtti.[11]

Hasan el-Sabbâh'ın şikâyeti, sorgu heyetinin Dâvûd Abbada'ya karşı oluşturduğu nihai delile herhangi bir katkı sağlamadı. Hasan el-Sabbâh'a kendisi Dâvûd Abbada'ya para verdiği sırada Havran kaymakamı Şihâbîzâde Sâlim Bey Efendi'nin İrbid'de olduğu bilgisinin yanlış olduğu söylendi ve bir daha şahitlik için çağrılmadı. Soruşturma bunun yerine kazânın çeşitli köylerinde gayri resmî tapu veya yoklama kâtibi olarak görev yapan kaymakamın yeğeni Acac Bey ile Dâvûd Abbada'nın ona muhalefeti meselesine yöneldi. Acac Bey'in kendisi soruları cevaplamak için çağrılmadı. Hatta, ne Sâlim Ebu Kâsım ne de Hamûrî'lerden herhangi biri olsun Hasan el-Sabbâh'ın Beyt Re's muhtarlığı iddiasına karşı çıkacak kimse de yoktu.

Bu soruşturma aslında bir bakıma tapu kaydı esnasında köy önderliği ve ***hakk-ı karâr*** veya ***bedel-i misl*** şartlarına göre arâzî tapusunun tasdiki konusundaki gerginliği gözler önüne sermektedir. Tam da bu noktada köyde ikamet şartı sorunsalı ortaya çıkmaktadır. ***Hakk-ı karâr*** 10 yıl süreyle, aralıksız olarak belirli bir toprağı ekme işlemini tanımlar. Oysa soruşturmanın sonraki bir kısmında Dâvûd Abbada, Beyt Re's'de yaşayan çoğu kimsenin aslında genel olarak bölgenin çiftçileri (***bilâd-ı hârise***) ve yabancı olduklarını, bu yüzden ***hakk-ı karâr*** elde etmeye ehliyetli olmadıklarını söylemişti.[12] Ancak Hasan el-Sabbâh'ın şahitlerinden biri olan Ahmed el-Ali'ye tapu verilmiş olup, kendisi heyete Beyt Re's'de yaşamak için sadece iki yıl önce taşındığını söylemişti. Hasan el-Sabbâh ve diğer Benî Ta'an aileleri henüz buralara

---

11 14a/25: "***Bu köyün ekser ahâlîsi hakk-ı karâr sahibleri olmadıkları meşhurdur çünkü bizzat Hasan el-Sabbâh bile karye-i mezkure ahâlîsinden olmayıb, yabancıdır ve cemaati dahi bu kabildendir ve bu babda fellâhlara da tenbihât vermişdik.***"

12 15a/27.

yerleşmeden Beyt Re's'deki arâzîlere tapu almaya çalışmış olabilirler. Beyt Re's bağlamında köyde ikamet, toprağının tapu ile elde edilmesi için bir şart olarak gözüküyor. Bu yüzden bu noktada, köyün 1880 tapu kaydının bir tahliline geçiyoruz.

1880 tapu kaydı

Beyt Re's'de 1880'deki tapu kaydının sıradışı dört özelliği bulunmaktadır: (1) sakinlerinin köydeki muhtemel değeri olan her şeyi kaydettirme telaşı; ki bu köy arâzîsindeki bir dönümlük *mîrî* kullanımdaki arsalar ile mülk arâzîdeki sarnıç ve kuyuları da içermekteydi; **(2)** hisse ve ev sahipliğinin birbirine denkliği; ekilebilir topraktaki her hisse sahibi tam olarak hissedarlarla aynı mahiyette bir eve mukabil gelmekteydi; **(3)** ekilebilir arâzînin beşte birinin tüm münferit hisselerin müşterek tasarrufu olarak kaydedilmesi; ve **(4)** muhtara ekilebilir arâzîden iki hissenin verilmiş olması. Bu özellikleri sırsıyla inceleyelim.

(1) Beyt Re's'deki toprak tasarruf sahiplerinin 1880 yılındaki listesi birincisi 12 bin dönümlük *hamîs ve-baika* denilen (sonraki kayıtlarda *bika* olarak karşımıza çıkmaktadır; bu iki isim beraber köyün güneyindeki zengin topraklara işaret eder) tek ve geniş bir arâzîdeki 16 tasarruf birimi, ikincisi ise köy mahallindeki 15 adet birer dönümlük parseli listeleyen iki kısma ayrılır.[13] Buradaki 16 tasarruf birimi toplam 24 hisse eden 15 münferit tasarrufu ve bu 15 kişinin ortak tasarruf ettiği altı hisseden birini içerir. Tasarruf hisselerinin çoğu toprağı 1921'de elinde tutmayı sürdüren ailelerindir (bkz. tablo 9.1).

Sarnıç ve kuyuların kaydı da gayet olağandışıdır. Tasarruf listesindeki 55 kayıttan 19'u ev ve 36'sı sarnıç ve kuyuları içermektedir. Listedeki son dört sarnıç su depolamak için kullanılmaktaydı ve köy ahâlîsinin ortak kullanımındaydı (*"müşâ olarak umum-i kariye ahâlîsine meşrut eder ki"*). Diğerleri çoğunlukla buğday depolamak için kullanılıyordu: Beşi saman ve dördü arpa depolamaya ayrılmıştı. Her hâne sarnıç sahibi değildi veya dördünün ortak kullanılan sarnıçta hissesi yoktu ve bazıları, bilhassa Ali Muhammed el-Hamûrî ve kardeşleri diğerlerinden fazlasına sahipti.

---

13 DLS. AT. *Yoklama*, 1292-97AM, s. 140-42. İki sonuç bildirisi 13 ve 21 Teşrin-i sâni 1296 tarihlidir ve 25/11 ve 3/12/1880'e tekabül etmektedir.

Tablo: 9. I Beyt Re's' Tüm Mülkler

No	İsim	Baba	Babanın Babası	Aile	1880 Müşâ No	Hisse	Hâne No	Hâne Değeri
1	İbrâhîm	Îsâ	-	Hâilî	1a	2	11a	2.000
2	Abdülkadîr	Îsâ		Hâilî	1b		11b	
3	Kâsım	Muhammed		Hâilî	1c		11c	
4	Mahmûd	Lâfi	Îsâ	Hâilî	2a	1,5	8b	
5	Ali	Lâfi	Îsâ	Hâilî	2b		8c	
6	Hâmid	Lâfi	Îsâ	Hâilî	2c		8d	
7	Hüseyin	Lâfi	Îsâ	Hâilî	2d		8e	
8	Lâfi	Îsâ		Hâilî			8a	2.000
9	İbrâhîm	Mustafa		Hamûrî	4a	2,5	7a	3.000
10	Abdullah	Mustafa		Hamûrî	4b		7c	
11	Süleyman	Mustafa		Hamûrî	4c		7b	
12	Mustafa	Mustafa		Hamûrî	4d		7d	
13	Şehâde	Ahmed		Kafahi	5a	2	6a	2.500
14	Muhammed	Ali		Kafahi	5b		6b	
15	Sa'd	Ali		Kafahi	5c			
16	Uklâ	Kâsım		Kafahi	5d		6c	
17	Halef	Kâsım		Kafahi	5e			
18	Awad	Hâmid	Hüseyin	Hamûrî	6a	2,5	4a	2.000
19	Uveyd	Hâmid	Hüseyin	Hamûrî	6b		4b	
20	Ali	Muhammed	Hüseyin	Hamûrî	7a	4	1a	5.000
21	Aleyan	Muhammed	Hüseyin	Hamûrî	7b		1b	
22	Hasan	Muhammed	Hüseyin	Hamûrî	7c		1c	
23	Uklâ	Ahmed		Hamûrî	8	0,5	5	1.500
24	Hüseyin	Muhammed		Şuha	9	0,5	16	1.300
25	Abdülmuhsin	Hasan			10	0,5	15	1.200
26	Mesud	Mustafa			12a	0,5	14b	
27	Yûsuf	Mustafa	Sâlim	Ebu Sâlim	12b		14a	1.700
28	Ahmed	Ali			15	1,5	9	1.000

1895 Mülk No	Hâne No	Hâne Değer	Bahçeler No	Müşâ No	Hisse	1921 Mülk No	Hisse (kırat)	Hisse	1910 Hâne Nüfusu
31			714	728	2	25	24	1	29
									17
						26, 27	19	0.792	50
24	689	1300	716, 718	738	0,5	21	12	0.5	37, 38
						24	8	0.333	30
22	687	2500	715	737	1	23	8	0.333	36
						22	8	0.333	
20	684	2000		727	1,5	13	11	0.458	31
						14	9	0.375	49
						12	9	0.375	42
						11	11	0.458	43
11	673	3000	699			55	6	0.25	
34				732	3	57	6	0,25	58
						56	11.5	0.479	57
						54a	17.5	0.729	60
						54b			61
10	672	3000	696, 697	724	1,5	7	18	0.75	48
						4	33	1.375	63
13	675, 678	6500	700, 708	723	5,5	1, 5, 9	66	2.75	23
						3, 6	33	1.375	28, 51
						2	33	1.375	46
32				725	0,5	8	12	0.5	41
5	667	2500		726	1	45	31. 25	1.302	24, 59
7	669	1000				29, 30	12	0.5	52, 56
9	671	500							
12	674	1000				40	11.75	0.490	15, 45
23	688	2000	722	741	1,5	37, 38, 39	31.25	1.302	12, 20, 64

No	İsim	Baba	Babanın Babası	Aile	1880 Müşâ No	Hisse	Hâne No	Hâne Değeri
29	Ataullah	Halîl			3	1,5	13	
30	Ali	Muhammed		Vibran	11a	2	18a	4.000
31	Awad	Ali	Muhammed	Vibran	11b		18b	
32	Hüseyin	Ali	Muhammed	Vibran	11c		18d	
33	İsmâîl	Ali	Muhammed	Vibran	11d		18c	
34	Muhammed	Ahmed	Mûsâ	Mandahani	13a	0,5	12a	2.000
35	Ali	Ahmed	Mûsâ	Mandahani	13b		12b	
36	Ali	Mûsâ			14	2	3	2.000
37	Birleşik				16	6		
38	Şhawi	Ömer					2	2.000
39	Mustafa	Avda					10a	2.000
40	Mûsâ	İbrâhîm					10b	
41	Abdullah	Mas'ad					17a	3.000
42	Şehâde	Mas'ad					17b	
43	Sâlim	Ali	Muhammed	Hamûrî			19a	1.500
44	Sâlih	Ali	Muhammed	Hamûrî			19b	
45	Matar	Uveyde						
46	Ziyab	Ömer	Uveyde					
47	Muhammed	Abdullah	Cuma					
48	Mahmûd	Abdullah						
49	Abdülazîz	Ahmed						
50	Ali	Avdetullah						
51	Avdetullah	Halîl						
52	Sâlih			Dalkamuni				
53	Awad			Ebu Hüseyin				

1895 Mülk No	Hâne No	Hâne Değer	Bahçeler No	Müşâ No	Hisse	1921 Mülk No	Hisse (kırat)	Hisse	1910 Hâne Nüfusu
									47
									21
15	689	1000	711	736	1,5	49	38.25	1.594	35
									53
1	663	4000	707	731	2,5	33, 34	52.75	2.198	8, 9, 10
18	682	2500	713	734	2	35, 36	43.25	1.802	25, 26
3	665, 677	4000	706, 709, 710, 712	733	3	50-3, 58	68.5	2.854	3, 18
17	681	500				59	4	0.167	44
25	690	3000	701, 717, 721	735	4	41, 44, 48	47	1.958	2, 5, 14, 32, 55
26	691	2000	719	740	1	15	14	0.583	
27	692	2000	720	739	0.5	19-20	18	0.75	
14	676	700		730	1.5	32	3	0.125	
4	666	2000	703			47	7.75	0.323	19

No	İsim	Baba	Babanın Babası	Aile	1880 Müşâ No	Hisse	Hâne No	Hâne Değeri
54	Mustafa			Şuha				
55	Hasan							
56	Ahmed	Halîl						
57	Abdülkadîr	Yûsuf						
58	Sâlih	Muhammed		El-Kerki				
59	İbrâhîm	Muhammed		El-Resni				
60	Mustafa							
61	Abdullah							
62	Hasan							
63	Sâlim							
64	Hasan			Sabbâh				
65	Sâlih			Sabbâh				
66	Kaftan	Aleyan						
67	Takşum	Yûsuf	Ali					
68	Hüseyin	Ahmed	Abdullah					
69	Ali	Abdülkadîr	Hasan					
70	Hasan	Muhammed	Ahmed					
71	Ahmed	Mustafa	Awad					
72	Ali	Ahmed	Yûsuf					
73	Mûsâ	Hüseyin	Hasan					
74	Mahmûd	Hamd	Halîl					
75	Falha	Muhammed	Abdullah					
76	Awad	Mahmûd	Hasan					
	TOPLAM					30		

1895 Mülk No	Hâne No	Hâne Değer	Bahçeler No	Müşâ No	Hisse	1921 Mülk No	Hisse (kırat)	Hisse	1910 Hâne Nüfusu
8	670	1000				10	14	0.583	39
2	664	1500							
6	668	1500							
16	680	1000							
19	683	500							
21	685	1200							
28			698						
29			702, 705						56
30			704						
33				729	2	16-18, 28, 31	57	2.375	
						42	12	0.5	33
						43	12	0.5	34
						46	31.25	1.302	
									4, 62, 69
									11
									13
									16
									22
									27
									40
									54
									65
									66
					36		864	36	

Evlerin toplam değeri 44.700 kuruştu (ekilebilir arâzînin 96.000'ine kıyasla), sarnıçların değeri ise 21.900 kuruştu. Açıkçası Beyt Re's'deki topraklar sadece ekim açısından değerli değildi. Bu durum Hasan el-Sabbâh'ın muhtar olarak tanınma hevesinin bir kısmını açıklayabilir.

(2) Beyt Re's'in ev listesi arâzî listesinden bir iki gün önce hazırlanmış gözüküyor. Burada 19 hânenin listelendiğini gözlemliyoruz; her toprak tasarruf sahibine bir, artı toprağı olmayanlardan dört kişi olmak üzere (tablo 9.1). Şaşırtıcı bir şekilde, hisse başına hissedarların ortalama sayısının nisbeten yüksek (2.33 veya 35/15) olmasına rağmen, her bir tarla sahibi aynı hissedarlarla sadece bir ev ile eşleşmiştir ve tasarrufların bileşimi genellikle basit değildir. Bu, Beyt Re's'deki toprak tasarrufunun kaydının köyde tam olarak kimin arâzîyi ektiğini yansıtacak ayrı bir işlem olarak değil, ikamet esasına göre yapıldığını akla getirmek için yeterince olağandışıdır. Toprak tasarrufunun kaydının toprağın işlenme tarzını gerçek manada yansıttığında umulacağı gibi, diğer köylerde tasarruf sahiplerinin çoğunlukla evlerden farklı hissedar kümeleri vardır. Üstelik bir ova köyünde topraksızların elindeki evlerin düşük sayısı kayda değerdir.

Evlerin değeri ortalama 2.300 olmak üzere 1.000 ile 5.000 kuruş arasında değişmekteydi. Bir kazâ için bir eve 5.000 kuruş değer biçmek nisbeten yüksek bir rakam olarak göze çarpmaktadır (bkz. harita 5.6). Toprak tasarruf sahibi olmayanların dört evi diğerlerinden daha küçük olmayıp sırasıyla 2.000, 1.500, 3.000 ve 2.000 kuruş değerindedir. Yüksek asgari değere rağmen, ev listesinin oluşturulmasında baz alınmış olabilecek (sadece bazalttan yapılmış evlerin kaydedilmesi gibi hem evlerin yüksek değerini hem de çadır ve Roma harabeleri gibi daha aşağı meskenlerde yaşayanların istihracını açıklayabilecek) başka bir unsurun delili bulunmuyor.

(3) Tümü 15 hisse sahibi bir grupça tasarruf edilen ***müşâ*** ekim arâzîsindeki 30 taneden sadece altı hissenin ortak tasarruf şeklindeki kaydı diğer köylerde emsali olmayan bir diğer özelliktir.[14] Bu, birisi hisse sahibinin, diğeri ise uzun süre kullanım veya, büyük ihtimalle, köyde fiili ikamet sayesinde tapu hakkı iddia edemeyecek olanların olmak üzere iki kullanım aşamasına işaret etmektedir. Havvara gibi diğer köylerde uzun süre toprak

14 Ortak tasarruf şu biçimde yazılmıştır: "*İbrâhîm ve hissedarları ve Mahmûd ve hissedarları ve* ..." Burada İbrâhîm ve hissedarları ilk hisseye, Mahmûd ve hissedarları ikinciye sahiptir vb. Ortak tasarrufta 13 numara atlanmıştır fakat bu ya bizden kaynaklanan ya da kâtibin yaptığı bir kopyalama hatasıdır.

kullanımını ispatlayamayan çiftçilere yüksek bir *bedel-i misl* ödemesi karşılığında toprağın kaydı seçeneği verilmişti. Fakat Beyt Re's'de ikametin belirleyici unsur olduğu görülmektedir. Bu, Dâvûd Abbada'nın ifadesinde işaret ettiği gibi, kayıt esnasında bir derece çekişmeye işaret eder. On dokuzuncu yüzyılda Hindistan'ın kuzeybatısında İngiliz idaresindeki sömürgeci toprak kayıt biçiminin aksine, tapu kaydı bir tarlanın sözde sahibi ile onu eken arasında ayrım yapmamaktaydı; toprağın belli bir hisse veya tarlasını ekmekten ve mukabil vergi payını ödemekten sorumlu kişi veya kişileri kayıt etmek için sadece bir sütun vardı. *1858 Arâzî Kanunnâmesi*'nin amacı kullanım hakkı olanlara tapu vermekti. Ancak Beyt Re's'deki bu ortak işlemeyle yüksek bir toprak kullanım seviyesi geçerli kılınıyordu.

(2) ve (3) maddelerinin beraberce gösterdiği üzere tarımın ayrıntılarına köylüler veya tapu memurlarınca çok az dikkat sarf edildi. Toprak sahipleri ekim faaliyeti üzerinden değil, evlerin kaydedilmesinde olduğu gibi, sanki hak baba soylu bir miras sistemi ile intikal ediyormuşcasına kaydedildiler.

(4) 1880'de en geniş ferdi hisse, aynı zamanda en geniş eve sahip olan Ali Muhammed el-Hamûrî'nin oğulları Ali, Aleyyen ve Hasan'ın sahip olduğu dört hisseydi (Muhammed Hüseyin Hamûrî'nin oğulları olarak listelenirler).[15] Ali, Lâfi el-Hâilî ile birlikte ev kaydını imzalayan iki muhtardan biriydi. Hissedarlara karşı tutulmuş bir derkenar, bu dört hisseden ikisinin kullanım hakkı altında tutulduğunu, verginin iki hissesinin ise kendi ödemesi yerine köy muhtarı için konulduğunu söyler. Not devam eder: "Bu âdet nizamî değildir, fakat geçmişten beri tatbik edilir". Yine de tutulan bu not, daha yaygın olduğundan kuşkulanmamıza rağmen, bu türden bir uygulamanın karşılaştığımız tek açık ifadesidir. Bu kuşkusuz o zamanlar Hamûrî'lerin köydeki hâkim konumunu da vurgulamaktadır ve Hasan el-Sabbâh'ın muhtarlık iddiasını daha başka nelerin kışkırttığını da gösterir.

---

15 1910'da şu an erkek kardeşlerinin evlerinden (M22 ve M46) ayrı olan Ali'nin evi (M23) 38 kişi içeriyordu. Bileşim olarak en karmaşık olanı olmasa da, bu nüfus kayıtlarında rastladığımız en kalabalık hânelerden biriydi: Ali, eşi, iki diğer eşinden olma altı oğlu ve oğullarından beşinin eşleri ve çocukları. 1970'de Nüfus Müdürlüğü'nün yanmasından sonra orijinal listeler tekrar kopyalanmıştır. Biz bu çalışmada nüfus sayımında ev numarasına göre sıralanan evlere referansta bulunuyoruz. C harfi Christian (Hıristiyan), M harfi Müslim (Müslüman) anlamındadır ve evdeki birey sayısı gösterilmektedir. Örn. Ali Muhammed el-Hamûrî için M23-1.

Beyt Re's'deki tapu kaydının bu dört ayırt edici özelliği, Heyet-i Mahsusâ tarafından düzene konmadan önce bir grup talep sahibinin diğerlerinin üzerinden çıkar sağlayabilmek için nasıl bir baskı yapılabileceğini gösterir. Kanun şartlarında öncelik köyde oturmayan çiftçilere karşı köy sakinlerine verilebilirdi. Muhtarın fazla pay alabilmesini sağlayan kuralsızlık, kurallara uygun şekilde onaylanıp teyit edilen kayıtta açıkça belirtilmişti. Sadece ekilen arâzînin beşte birinde hakları olan tüm toprak sahiplerinin ortak hissedarlığı Arâzî Kanunu'nun hükümlerinden ayrı bir uygulamaya işaret eder. Aynı zamanda Beyt Re's'deki tapu kaydı belirgin bir şekilde köydeki müteakip gerilimli toplumsal ilişkilerin temelini atmıştır. Belki gerçekte Benî Ta'an köyde tapu hakkı iddia edecek kadar uzun süre ekim yapmamıştı. Her halükârda ortada bir topluluğun itirazı meselesi vardı, zira Hasan el-Sabbâh kendisi ve diğerlerinin belirli bir gruba aitliklerini öne sürmüştü. Dışlanan topluluktan pek çok aile, 1895'te vergi mesulü olarak listelenerek birkaç yıl içinde hem köyde mukim, hem de ekilen arâzîde hissedar olmuşlardı. Bunlar ayrıca 1880'de resmen kaydedilmiş kimselerden bazılarının ailesiyle 1890'ların ortalarında evlilik bağları da kurmuşlardı.

1895 vergi kaydı

1895 vergi kaydının şekli tapu kayıtlarından sadece sütun başlıkları ile değil, kayıt nesnelerinin teşhis edilip listelenmelerinde izlenen yol ile de ayrılır.[16] Öncelikle, tasarruf cinsine göre bir dizi liste değil, her köy için tek bir liste bulunmaktaydı. Vergi kaydındaki her bir mükellefin isminin altında, tasarrufun toplam vergi tahakkuku sonunda verilmek üzere, hepsi ayrı bir kimlik ve numara, değer ve tahakkuk ile belirlenmiş ev ve tarlalar listelenmişti. Bir köydeki tüm mükelleflerin sonunda iki farklı sınıfa ayrılmış toplam vergi tahakkuku veriliyordu.

İkinci olarak, bir tasarrufa hissedarlar topluluğu değil, sadece bir kişinin ismi verilimişti. Örneğin bir tarla paylaşılıyorsa, 've ortakları' veya 've kardeş-

16 *Defter mufassal darâib nevâhi Cebel Aclun* (DMD) 1996'da Ayman el-Şerayda tarafından, o zaman İrbid vergi dairesinde mevcut olan özet vergi kaydı ciltlerinin fotokopileri olarak derlenmiştir. Ayman el-Şerayda 2005 yılında, kendi elindeki fotokopilerden, Havvara ve Hanzira için olan ve 1895'ten sonra hazırlanan vergi listelerindeki *a* girişlerinin fotokopilerini bize incelememiz için sunma nezaketini göstermiştir. İlgili dosya artık İrbid Vergi Dairesi'nde bulunmadığı için Havvara'nın orijinal listesini kontrol etmek mümkün olmamıştır.

leri' ifadeleri, isim verilmeksizin eklenmişti. Bu yüzden kayıt biçiminden ortak vergi yükümlülüğünün nasıl belirlendiği anlaşılamamaktadır. Sonraları, satış veya sahibin ölümü durumunda, tasarrufta değişiklikler olduğunda ve kayıt güncellendiğinde (ki, yeni bir giriş hariç, bu Beyt Re's için söz konusu değildi) isimlendirme daha tamdı ve hissedarların tamamı listede veriliyordu.

Üçüncüsü, vergilendirilen her nesne, türüne göre sınıflanmış ve ekilen alanlar için bulunduğu yer veya konum ile teşhis edilerek numaralandırılmış bir arsadan oluşuyordu. Böylece 8. sütun arsanın türünü vermekteydi: *hâne*, *incirlik*, '*akura*' (mutfak bahçesi), *bağ* veya *bahçe*, *zeytin* veya *tarla*. Her türe, evler ve zeytinlikler hariç, alandaki her şey üzerinden hesaplanmış değişik bir oranda değer veriliyordu. 12. sütun Beyt Re's'de sadece üç tane olan arsa konumunu bildiriyordu: *derun-ı kariye* (köyün içinde), *civar-ı kariye* (köy civarında) ve *arz-ı Beyt Res* (Beyt Re's toprağı); ilki evleri, ikincisi bağ veya bahçeleri ve üçüncüsü ortak ekim alanındaki tarlaları içermekteydi.

Böylece vergi yükümlüsü olan herkes tek bir numaralı arsalar kümesine sahipti. Ekim alanındaki hisseler kaydedilmemişti. Ancak isimlendirme ve numaralandırmanın arkasında bir hisse sahipliğine göre takip edilmiş bir düzen gözlenebilir. *Arz-ı Beyt Res* olarak yaftalanan alanda 9. sütunda 1-19 ve 7. sütunda 723-41 olarak numaralanan 19 farklı kişiye ait 19 ayrı tarla vardı. Bu tarlaların alanları 223.33 dönümün katı olup toplam 8.040 veya 36 kere 223.33 ediyordu. Bu yüzden bu 19 ekilen tarla sahibi fiilen ½ ile 5½ arasında değişen hisselere sahipti ve toplam 1880 tapu kaydında olduğu gibi 30 hisse değil, 36 idi.

1895 vergi kaydında arsaların numaralanması, isimli tarlaların ve bu tarlalardaki her bir arsanın yerini gösteren bir referans haritasının varlığına işaret eder. Ancak incelediğimiz Osmanlı kayıtlarında hiçbir arâzî haritası çıkmamıştır. Tarlaların teşhisinin yerel bilgisi olanlara havale edildiği ve saha haritacılığının tapu veya vergi kaydı için Osmanlı tahrîr çalışmalarının henüz alışıldık bir parçası olmadığını farzetmeliyiz. Arâzî haritası sadece kaydın dizini değil, hiçbir toprak parçasının dışarıda bırakılmadığından emin olmak için bir doğruluk denetimi olarak da işe yaramaktaydı. Tapu kayıtlarındaki tarlaların tahlili her bir arsanın güney, kuzey, doğu ve batısındaki yerlerin sahiplerinin ismini veya buraların tabiatını (örneğin çoraklık veya yol) belirtme şeklindeki eskiden kalma usûlü izliyordu. Bu teknik, harita gerektirmemekteydi. 1895 vergi kaydı itinalı bir görünüme sahiptir, fakat sadece arsaların teşhisinde değil, bir tasarruf üzerindeki vergiden mükellef sadece tek bir ki-

şinin ismini vermede de sağlama işlemlerinde merak uyandıran bir dikkatsizlik gösterir. Tapu vergi yetkililerinin ilgilendikleri bir mesele değildi. Fakat göreceğimiz üzere, 1895 vergi kaydı, Beyt Re's tek örnek olmamak üzere, daha sonraları tapu taleplerini geçerli kılmaya yarayacaktı. Şimdi, 1880'de kaydedilmemiş olan ancak 1895'de listelenmiş insanlar meselesine gelelim.

1895'de yeni toprak tasarruf sahipleri

Tablo 9.1 1880'deki ev ve ekilebilir arâzî tasarruf birimleri (bahçe ve sarnıçlar yok) ve 1921'deki ekilebilir arâzî tasarruf birimlerine kıyasla 1895 vergi kaydında listelenen tüm tasarruf birimlerini verir. Son sütun 1910 nüfus kaydındaki 1895 vergi yükümlülerine tekabül eden hâneleri verir.[17] Belirtilecek önemli hususlar, öncelikle 30 hisseden 1936'ya kadar esas kalan 36 hisseye doğru giden temel değişimidir ve ikincisi 1895'te sadece ekilebilir arâzîde hisseler değil, ev ve bahçelerle de ciddi miktârda tasarrufları olan pek çok yeni ailenin eklenmesidir. Hasan el-Sabbâh'ın Benî Ta'an şürekâsının 1880'deki vergi kaydı esnasında Beyt Re's'de mukim olup olmadıkları sorusuyla ilgili göz önünde bulundurmamız gerekenler işte bu ailelerdir.

Konuyla ilgili üç aile 1895'te sırayla 36 hisseden 4½ (iki tasarruf biriminde), 3 ve 4'üne, yani yeni gelenler için küçüksenemeyecek bir miktâr

---

17 Tablo 9.1'i okurken çeşitli hususlara dikkat edilmelidir. Öncelikle, 1895 kayıtlarıyla karşılaştırıldığında, 1921 hisselerinin oğullar veya oğulların oğullarının adlarıyla gösterilmiş olma ihtimali daha fazladır. Bunun nedenlerinden biri tarih farkıdır. Ayrıca 1895'te yalnızca tek bir isim kaydedilirken, 1911'de ortak hisse sahipleri de kaydediliyordu. Tablo 9.1 karşılaştırma yapmaya yönelik olarak yalnızca 1895 kaydındaki adı vermektedir. İkinci olarak, 1921 hisseleri 1895'de verilen hisselerle karşılaştırma yapılabilmesi için *kırat* (toplam 36x24= 864) ölçeğinde ve ayrıca hisse bölümlerine göre verilmiştir. 24 *kırat* bir hisse yapmaktadır. Üçüncü olarak, adların sıralaması kabaca kayda ve tasarruf türü esas alınarak yapılmıştır fakat 1880'de kimin evinin olduğunu ama arâzîsinin olmadığını, kimin 1895'te ilk kez göründüğünü vb. saptamayı kolaylaştırmak için yeniden düzenlenmiştir. Son olarak, 1895'te 686 no'lu ev sıralamada eksiktir, fakat bu eksikliğin ne anlama geldiğini bilmiyoruz. Diğer köylerin listelerinde de zaman zaman bir numara eksikti. 1895 kaydındaki tek yeni giriş, 1917'de yeni bir ev edinen Bayir el-Avdetullah adlı kişiydi. Bu şahsın oğulları 1921'de 19 no'lu tasarruf birimindeydi ve tablo 9.1'de Bayir'in babasının adı altında listelenmiştir. Havvara ile ilgili olarak, adlar 1895 vergi listesinin sonuna eklendi ve 1933'e kadar yeni girişler de ilave edildi. Bu yeni girişler çoğunlukla tapu kaydındaki paralel intikalleri temsil etmektedirler. Fakat Beyt Re's için, 1895 vergi listesi güncellenmemiş görünmektedir.

olan tümünün üçte birinden birazcık azına sahip olan Uveyde, Cuma ve Abdülazîz aileleridir. Bunlar aynı zamanda, sadece Ali Muhammed Hüseyin Hamûrî'ninki istisna olmak üzere köydeki diğerleri kadar değeri olan evlere ve de bahçelere sahiptiler. Basitçe ortak ekim alanındaki hisselerinin büyüklüğüne ve genişliğine bakıldığında, bunların 1895 tarihinde köyde iyi yerleşmiş oldukları ve hisselerin sadece satın almayla edinilmiş olmasının mümkün olmadığı söylenebilir. 1895'teki diğer yeni hisse sahipleri Avdetullah el-Halîl ve oğlu Ali, Sâlih Dalkamuni ve Dâvûd Abbada'nın Hasan el-Sabbâh'ın yerine muhtar yapmak istediği söylenen Hakeme'den Sâlim Ebu Kâsım idiler. Avdetullah ve oğlunun bahçeleri ve ekilebilir arâzîleri vardı ama Sâlih Dalkamuni ve Sâlim Ebu Kâsım'ın yoktu. 1921'de hepsi de hisselerini elde tutuyordu. Fakat Hasan el-Sabbâh 1895'te kaydedilmemişti. Hasan ve Sâlih'in oğullarının 1910 hâne sayımında köyde evlerinin olmasına rağmen, kendi oğlu ve kardeşi Sâlih'in varislerinin Beyt Re's'de arâzî hakkı edinmesi 1921'deki çözümlemeye kadar vaki olmamıştır.

1895'teki ile tam olarak aynı hisseler olmasa da, Uveyde, Cuma ve Abdülazîz aileleri 1921'de ekili arâzîde hisse sahipliğini sürdürüyorlardı. 1921'de bunlar birlikte köyün Benî Ta'an kesiminin yaklaşık yarısını ellerinde tutmaktaydılar (432'den 215½). Aynı kesimdeki diğer yedi ailenin hisseleri (33'ten 57'ye kadar numaralı)bu kadar geniş değildi. Bu kesimin bileşimi apayrıydı.

Abdülazîz'in 1895'teki hissesinin Sabbâh hisselerini de içermesi mümkündür, zira Abdülazîz kendisini 1914'teki bir dava kaydına göre Ahmed el-Abdülazîz el-Sabbâh'ın oğlu olarak tanıtmıştı. Aynı şekilde 1936'daki kadastro tesviyesiyle ilgili bir hadisede müştekiler Abdürrahîm el-Ahmed el-Sabbâh, onun kardeşinin oğlu Muhammed el-Abdülazîz el-Sabbâh ve diğer kardeşinin oğlu Halîl bin Sa'd el-Sabbâh (hepsi böyle yazılı) olarak teşhis edilmiştir.[18] Hasan el-Sabbâh 1895'te, oğlu Fâlih 41 yaşındayken ölmüş olabilir. Her halükârda bu iki aile yakındı, çünkü Abdülazîz, Hasan el-Sabbâh'ın kız kardeşiyle evlenirken, onun kız kardeşi de Sâlih el-Sabbâh'la evlenmişti. Şimdi anlatacağımız şey, Benî Ta'an'ın başlıca aileleri arasındaki evlilik yoluyla edinilen akrabalık bağlarıdır. Uveyde ve Abdülazîz ailelerinin 1880'deki tapu kaydı sırasında fiilen köyde oturmamalarına rağmen, o zaman mukim olan ailelerle kurdukları evlilik bağları bundan kısa süre sonra

18 ACR. SC *Sicil* 2, 1329-33AM, no: 177 ve DLS. CR. Beyt Re's, *Cedvel el-idd'ât, takrîr* 23. Bkz. şekil 9.1.

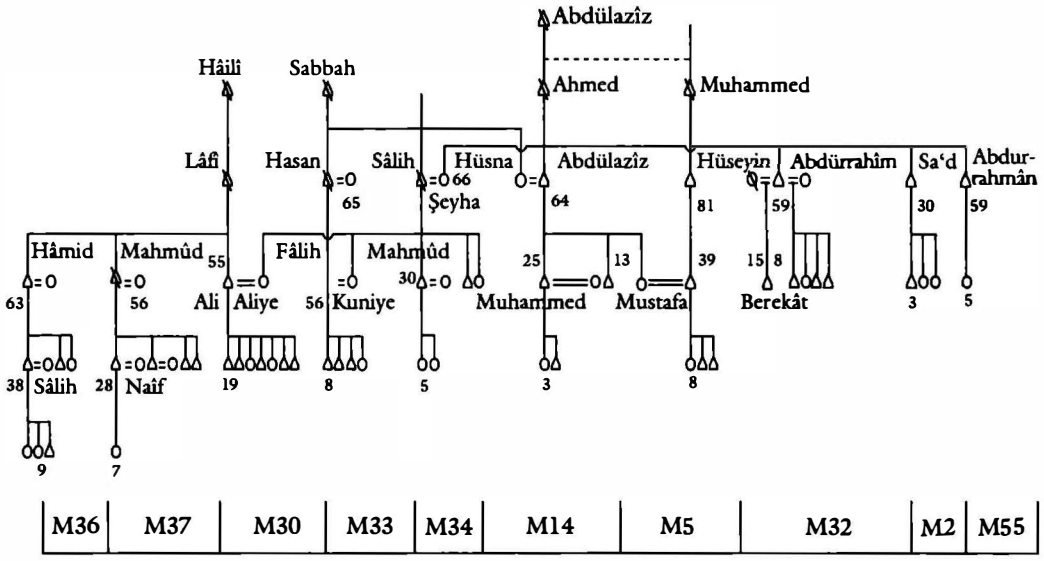
onların da köyde ikamet etmeye başladıkları düşüncesini akla getiriyor ve böylece 1895'te artık iyice yerleşmiş oldukları izlenimini destekliyor.

Yeni aileler arasındaki evlilik bağları

1910 nüfus kaydı (H.1326) adlarını ve ölmüş veya boşanmış bile olsalar ebeveynlerin adlarını, dinlerini, cinsiyetlerini ve doğum tarihlerini vererek köyde bulunan herkesi hâneye göre listelemiştir. Beyt Re's kaydında M1 (1 no'lu Müslüman hâne, giriş numaraları 1-11), M6 ve M7 (kayıp dokuz girişle) ve belki de M66 ve M69 hâneleri arasında şahsi giriş numaralarında eksik olmasa da, hâne numaraları eksik olan M67 ve M68 hâneleri kayıptır. Ancak durum, bu kazâdaki diğer köylerde olduğundan daha kötü değildir. Seçtiğimiz köylerden ikisi için nüfus kayıtları güç bela bize ulaşmıştır: Sadece Hanzira'daki 11 Ortodoks Hıristiyan hâne ve Havvara'da sadece bir hâne. Seçilen diğer iki köyden Beyt Re's ve Kufr Avan'a gelince, farklı hânelere ait kimseler için ortak ebeveynin teşhisinin daha az kesin olması anlamında birincisi ikincisinden daha az iç tutarlılığa sahiptir. Bu kısmen bu iki köyün farklı toplumsal yapısı ve nüfus sayımının gerçekleştirildiği sonuçtaki usûl ile ilgilidir. Kufr Avan'daki evlilikler söz konusu olduğunda büyük ölçüde köy içinde sözleşilmekteydi. Kufr Avan'ın 1910 nüfus sayımında, özellikle aynı addaki iki kişiyi birbirinden ayırmak için ebeveynler de çoğunlukla babalarının adıyla kaydediliyordu. Beyt Re's örneğinde gördüğümüz üzere teşhis köydeki herkesin ilişkilerini bilen birisinin işi olarak gözükmüyor ki, bizim açımızdan bu, kardeş olduklarını düşündüğümüz kimselerin ebeveyn adlarının genellikle uyuşmaması anlamına gelmektedir. Bunu bir uyarı olarak buraya not etmeliyiz. Yöntem olarak, toptan bir resim çizerek kesin bir uyumsuzluk belirinceye kadar dikkatle aileler arasında bağ kurmak için ilerleyeceğiz.

Baba ve en büyük oğlunun doğum tarihlerinden yola çıkarak muhtemel bir evlilik tarihi belirlemek mümkün gözükmektedir.[19] Şekil 9.1'de iki nokta bununla ilgilidir. İlk olarak, Sâlih el-Sabbâh'ın kızı Aliye'nin Ali el-Lâfi ile

19 Burada da bir uyarı gerekmektedir çünkü bir kadının doğum yılı kocasınınkinden iki üç yıl sonrası olarak gösterilmiş, daha yaşlı olanların doğum yılları ise genellikle yuvarlak olarak verilmiştir. Dolayısıyla burada erkeklerin doğum yıllarını kullanıyoruz. Erkek çocukların doğum tarihleri de askeri hizmetten sakınmak için değiştirilmiş olabilir. Kufr Avan'da bir adam, askere çağrılmaması için annesinin onu ve erkek kardeşini ikiz olarak kaydettirdiğini söylemiştir.

Not: Dip satırdaki numaralar doğrudan yukarıdaki şecere kısmının nüfus hane numarasını vermektedir. Bu yüzden Hâmid el-Lâfi'nin hanesi M36 Hâmid (1910'da 63 yaşında), karısı, oğlu Salih (38 yaşında), Sâlih'in karısı ve üç cocuğu (en büyüğü dokuz yaşında bir kız) ve Hâmid'in evlenmemiş bir oğluyla bir kızından oluşmaktadır. 1910'da ne Lâfi, ne de oğlu Mahmûd hayattaydı.

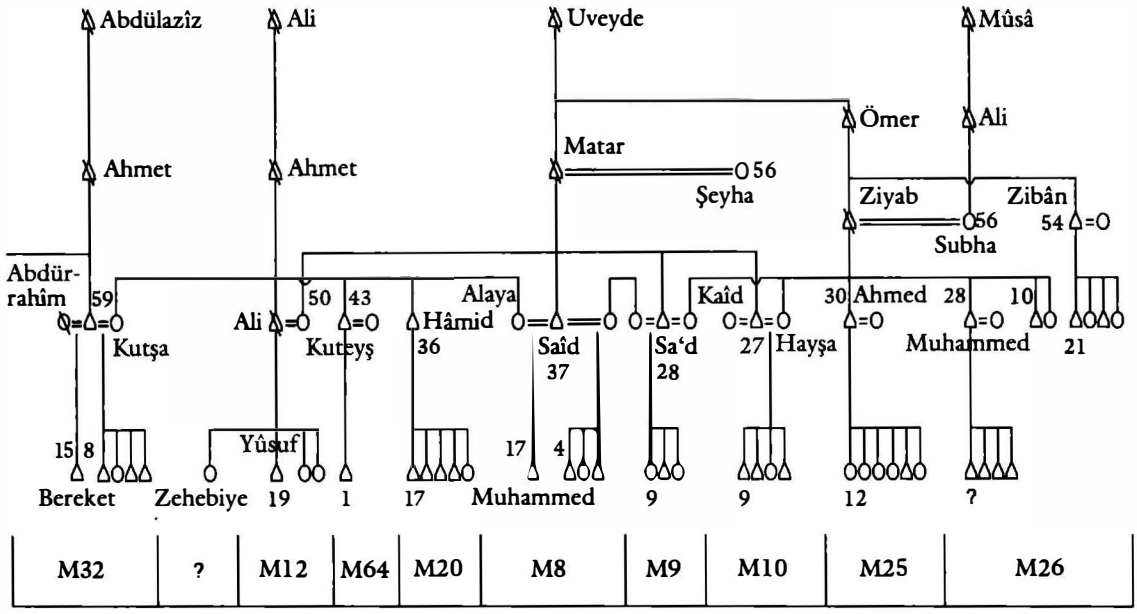
Şekil 9.1 Beyt Re's, Hasan el-Sabbâh'ın ailesi ve dünürleri (1910)

evliliği 1891'den önce olmuş olmalıdır, zira en büyük çocukları 1910'da 19 yaşındaydı. Bu öte yandan Hasan ve Sâlih el-Sabbâh'ın ailesinin tapu kaydı zamanında köyün önderlerinden biri olan Lâfi el-Hâilî ile 1890'dan önce iyi ilişkilere sahip olduğuna da işaret eder. İkincisi ise, Abdülazîz ve Sâlih el-Sabbâh'ın birbirlerinin kız kardeşi ile evlendikleri berdel evlilikleri, iki ailenin tapu kaydı zamanında evlilik üzerinden akraba olduğunu gösterir, çünkü Sâlih'in oğlu Mahmûd 1880'de doğarken, Abdülazîz'in oğlu Muhammed 1885'de doğmuştur. Kısmen bu sebeple Abdülazîz'in 1895'te dört hisseyi elinde tutuşunun gizli ortaklar olarak kendi kardeşleri ile Hasan ve Sâlih el-Sabbâh'ı da içerdiğini düşünebiliriz.

Şimdi Hasan el-Sabbâh'ın Dâvûd Abbada'ya karşı iddiasındaki ikinci şahidi Ahmed el-Ali'nin çocuklarının yaptığı evlilikleri inceleyebiliriz. Bunlar şekil 9.2'de gösterilmiştir ve ilki Abdülazîz'in kardeşi Abdürrahîm ile bir evlilik (M32) ve ikincisi Matar el-Uveyde'nin iki çocuğuyla (M12 and M8) gerçekleştirdiği berdel evliliklerine dairdir. 1880'deki tapu kaydı esnasında iki ailenin de köyde mukim olmamasına rağmen, Matar ve kardeşinin oğlu Ziyâb el-Ömer 1895'de vergi mükellefleri olarak listelenirler (bkz. tablo 9.1). Bu noktada kendisine ***hakk-ı karâr*** esasına göre tapu hakkı verildiği için Beyt Re's arâzîsini çok daha uzun süredir ekiyor olma ihtimaline rağmen, Ahmed el-Ali'nin soruşturma heyetine köye sadece iki yıl önce yerleştiğini söylemesi hatırlanmalıdır.

1910'da M12 hânesinin reisi olan Ali el-Ahmed'in oğlu Yûsuf'un ve kız kardeşi Aliye'nin kocası Saîd el-Matar'ın yönettiği hâne olan M8'deki oğlu Muhammed'in doğum tarihlerinden yola çıkılacak olursa, Ahmed el-Ali ve Matar el-Uveyde'nin çocukları arasında gerçekleştirilen evlilikler en azından 1890'a kadar geri gider. Ahmed el-Ali 1877 veya 1878'den beri bu köyde yaşıyordu ve Hasan el-Sabbâh'ın bir müttefikiydi; Matar el-Uveyde 1895'de ev ve arâzî sahibi olarak kaydedilmiştir; iki aile arasındaki karşılıklı evlilikler 1890 dolaylarına dayanmaktadır. Fakat bu gözlem bizlere Matar el-Uveyde'nin Beyt Re's'de ne zaman ikamet etmeye başladığına dair herhangi bir ipucu vermez. Ancak, Uveyde ailesinin diğer hânelerinin büyüme verisi bağlamında onun 1890'da köyde yaşamakta olduğunu tahmin edebiliriz.

Matar'ın kardeşinin oğlu Ziyâb el-Ömer 1895'te de kendi evi ve arâzîsiyle beraber kaydedilmişti. Ziyâb'ın iki kızının Matar'ın iki oğluyla evlenmesi muhtemelen 1900 yılı civarında oldu. Üçüncü bir kızın Sâlih oğlu Abdullah el-Masad'la evliliği (şekil 9.2'de gösterilmemektedir) de 1900 civarında

Şekil 9.2 Beyt Re's, Uveyde Ailesi'nin Hâneleri ve Dünürleri (1910)

olmuştur. Abdullah ve kardeşi Şehâde 1880'de toprak tasarruf sahipleri değil, köyün sakinleri olarak kaydedilmişlerdir, fakat 1895'te Abdullah ekilen arâzîde 1½ hisse sahibi olarak kayıtlıdır ki, bu miktâr yaklaşık olarak oğlu Sâlih'in 1921'de sahip olduğu kadardır. Bunlar da köyün Benî Ta'an yarısına mensuptular.

1910'a gelindiğinde Uveyde ailesinin iki kolu şekil 9.2'de gösterildiği üzere beş hâneye genişlemişti: Matar'ın üç oğlu için M8, M9 ve M10; Ziyâb'ın iki oğlu için M25 ve M26; bu ikincisi genellikle karmaşık bir hâne bileşimi içinde Ziyâb'ın kardeşi Zibân ile ailesini de içine alıyordu.

Hâne gelişmesi ve evliliklerin derecesi Uveyde ailesinin en az 1890'dan itibaren Beyt Re's'de konuşlanmış olmalarının ek delilidir. 10 yıl önceki konumun tam olarak ne olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz. 1992'de Beyt Re's'de yaptığımız bir mülâkatta, nüfus kaydında Ali'nin kızı olarak verilen Ziyâb el-Ömer'in karısı Subha, Ali el-Mûsâ'nın evinden olarak hatırlanmıştı.[20] Eğer doğruysa bu bağlantı çemberi Hasan el-Sabbâh ve diğer iki şahidi, Ahmed el-Ali ve Ali el-Mûsâ'ya yaklaştıracaktır. Ali el-Mûsâ'nın kendisi 1880'de kayıtlıydı, fakat takip eden kayıtlarda görünmemekteydi. Eğer Subha onun kızıysa, heyetin Dâvûd Abbada'ya karşı suçlamaları araştırdığı günlerde Ziyâb el-Ömer ile evli olmalıydı, çünkü en büyük oğlu 1880'de doğmuştu. Uveyde ile Ahmed el-Ali, Ahmed el-Ali ile Abdülazîz, Abdülazîz ile Sabbâh'lar ve Sabbâh'lar ile Hâilî'ler arasındaki evlilik ilişkileri henüz şekillenmemiş olabilir. Fakat ortada Ali el-Mûsâ'nın kendisinin Hasan el-Sabbâh ile aynı aşiretten olduğu iddiasını haklı çıkartmak için yeterli bir ahbaplık ağı bulunuyor olmalıydı. Bu durumda aşiretin ittifak temelinde örgütlendiğini söylememiz gerekir.

Sabbâh'larla alakalı aileler ağını bırakmadan önce, Abdülazîz ailesinin diğer iki üyesinden bahsetmeliyiz (bkz. şekil 5.1). Abdülazîz'in (M14) ve kardeşlerinden ikisi olan Abdürrahîm (M32) ve Sa'd'ın (M2) oğulları 1921'de toplamda 47 kırat eden hisseye sahiptiler. 11 yıl önceki nüfus sayımı sırasında Abdülazîz'in dördüncü kardeşi Abdurrahmân M55 hânesinin reisiydi;

---

20 5 Aralık 1992'de Beyt Re's'in çeşitli yaşlı bireyleriyle mülâkat yaptık; Yâkûb Ali İbrâhîm Hâilî, Matar Hüseyin Lâfi Hâilî, Yûsuf Sâlih Ali Hamûrî, İsâ Hüseyin el-Muhammed ve Mahmûd Ahmed Ziyâb el-Ömer. Bir nüfus listesi çıktısının üzerindeki çeşitli adlarla ilgili notlar aldık ve Subha ile ilgili bilgilerin, onun oğlunun oğlu olan Mahmûd Ahmed Ziyâb el-Ömer'den gelmiş olması gerektiğini düşündük fakat o liste üzerine aldığımız notların tümünün kaynağını yazmadık.

beş yaşındaki küçük kızı Falha ise pek görülmedik bir şekilde hânenin diğer tek üyesiydi. Kayıtlar öbür türlü Abdurrahmân'ın kardeşinin arâzîsini paylaşıp paylaşmadığı ve kıza ne olduğu konusunda sessizdir. Nüfus sayımına göre Abdülazîz'in de M5 hânesine reislik yapan ve o zamanlar köydeki en yaşlı kimse olan Hüseyin el-Muhammed adlı bir amcaoğlu vardı. Hüseyin'in oğlu Mustafa, Abdülazîz'in Hasan el-Sabbâh'ın kız kardeşi Hüsna'dan olan kızı Haca ile evlenmişti. Lakin Abdurrahmân'da olduğu gibi kaynaklar Abdülazîz ailesinin bu kolu için de sessiz kalmaktadırlar. Hamûrî ailesinin yaşlı bir üyesiyle 1992'de yapılan bir mülâkatta, 1910'da beş yaşında olan Mustafa'nın oğlu Akkâb'ın evi hatırlanmıştır.[21] Mustafa topraksız bir çiftçiydi (*harras*) ve meyve sebze satıyordu. Biz Hasan ve Sâlih el-Sabbâh veya varislerinin Hüseyin el-Muhammed'den ziyade Abdülazîz'in 1895'te sahip olduğu dört hissenin gizli hissedarı olmuş olabilmelerini mümkün bir olasılık olarak değerlendirmekteyiz. Ancak, belki de bu daha sonra meydana gelecek olan ilişkiler lehine bir resim de sunuyor olabilir. Her halükârda Beyt Re's'e yerleşmeden önce ailede biraz meslek çeşitliliğinin olduğu görülüyor.

1921 vergi düzenlemesi

Bu bölüme başlarken, toprak tasarruf sahibi ailelerin 1880'deki tapu kaydının dışında bırakılmış olması ihtimaline dair bir soru ortaya atmıştık. Hâne yapılarından ve 1910 nüfus kaydında verilen doğum tarihlerinden çıkarabileceğimiz şey Benî Ta'an'ın başlıca ailelerinin en azından 1890'a kadar birbirleriyle evlilik üzerinden akraba oldukları ve 1880'de köy muhtarlarından Lâfi el-Hâilî'nin ailesiyle bir evlilik bağının olduğudur. 1895'e gelindiğinde bu ailelerden üçü ciddi ev, bahçe ve arâzî hisseleriyle beraber Beyt Re's'de yerleşmiş durumdaydı. Tapuları olmamasına rağmen vergi mükellefi olarak kaydedilmişlerdi. Bu noktada, köyde meydana gelen bir şiddet olayının ardından, 1921'de vergi kaydının bu insanların toprak üzerindeki tapu hakkını geçerli kılmakta nasıl kullanıldığını gözden geçireceğiz.

Mart 1921'deki *Nizamiye Mahkemeleri* kayıtları çatışmanın sebepleri hakkında bilgi vermemektedir. Fakat yine de çatışmanın köyün iki yarısı olan Hamûrî ve Benî Ta'an kısımları arasında olduğunu açıkça göstermektedir. İkinci topluluğa mensup belli kişileri öldürmekten zanlı birinci topluluktan

21 30 Kasım 1992'de o sırada Beyt Re's'in yöneticilerinden olan Yûsuf Sâlih Ali el-Hamûrî ile mülâkat. Kendisine, bizi onunla tanıştıran Umm Yahyâ'ya ve bizi Umm Yahyâ'yla tanıştıran Dr. Cherie Lenzen'e müteşekkiriz.

belli kişileri listeledikten sonra, Hamûrî'lerin diğer fertleri öldürme niyetiyle Benî Ta'an *firkası*na ateş etmelerinden dolayı kayıtta zanlı olarak listelenirler. Sonra karşılıklı olarak Benî Ta'an'a mensup kimseler Hamûrî'lerden kimseleri öldürmek ve diğerleri el-Hamûrî *firkası*na ateş etmekle suçlanırlar.[22] Soruşturmanın sonucunda her iki taraftan 15 kadar adamın Ceza Kanunu'nun 174 veya 181. maddeleri uyarınca tutuklanması emredilmiştir.

1921-22'de arâzî haklarının yeniden düzenlenmesine yol açan olayların tam sıralaması da benzer şekilde belirsizdir. Yeni İngiliz manda idaresinin kendi teşebbüsüyle durumu açığa kavuşturmak istemiş olması mümkündür. Beyt Re's'de 1880'den beri tapu kaydında değişiklik yapılmamıştır. Toprak haklarının onları uzun vadeli vergi ödemeleriyle aynı hizaya getiren tam bir yeniden düzenlemesi yeni bir idare için alınacak mantıklı bir tedbirdi.

Fakat aynı şekilde yeni vergi düzenlenmesinin işlemleri de iki olayın alakasız olduğunu akla getirecek şekilde çatışma hakkında yapılan soruşturmayla az çok aynı zamanda gerçekleştirilmişti. Tapu kaydındaki yeni toprak sahipleri listesine dört ifade eşlik ediyordu. 28 Şubat 1921 tarihli ilk ikisi 21 Şubat'tan bir Yasama Meclisi (*el-meclis el-teşri'i*) hükmüne işaret eder ve köyün o tarihlerde ölçüldüğünü, sınırların tespit edildiğini ve çiftçilerin ya veraset ya da ***hakk-ı karâr*** esasına göre kaydedildiğini belirtir; "üstelik bu herhangi bir varis veya kullanma hakkına sahip biri tarafından itiraz olmaksızın yapılmıştır". Topraklar her iki kesime 18 hisse olmak üzere 36 hisse temelinde (864 kırat) dört bloğa (*mevâki*) ayrılmıştır. Hisse kayıtları için görevli memur (***me'mur el-temlîk***) ve teşri meclisinin iki üyesinin imzaladığı ikinci ifadenin kalıcı kayda girmesi için belgenin meclis tarafından onaylanmasını rica etmektedir.[23]

---

22 ... *ve-X ve-Y ve-Z firkat el-Hamûrî ve min ahâli Beyt Re's el-maznûn aleyhim bi-meddet itlâk er-rasas 'alâ firka Benî Ta'ani bi-kasd katl elletî hades minhâ vefât el-eşhâs el-merkûmin a'lâ-hû'*, 3/3/1921. ACR.CC *Dâ'irat istintâk Aclûn, esâsî* 1, 1921, *karar-4* 1921.

23 DLS. AT Suhur el-Gavr defteri, sondaki numaralanmamış sayfalar. 1921/22'ye ait 'yeni kayıt'ta hisse sahiplerinin listesi ve ilgili beyanlar, 1923 ve 1926'da Tiberya'da *defter-i esas-i yoklama*'dan kopyalanan, Suhur el-Gavr ve Ürdün Vadisi'ndeki diğer köylerle ilgili bir defterde bulunmuştur. Listede, 1922 Haziran ve Ağustosu'nda *dâimî* kayda geçişle ilgili bir not bulunuyor. 1922-24, Haziran ve Ağustos 1922 tarihli Arapça kayıtta (s. 49-84), transfer edilen listenin, dört bildiriyi içermeyen bir versiyonu vardır ve numaralandırma farklıdır.

Yaklaşık bir yıl sonraya, 9 Şubat 1922'ye tarihli üçüncü ifade ise İdare Heyeti'nin 19 Kasım 1921 tarihli bir hükmüne işaret eder. Köy heyetinin ve iki taraftan muhtarların tüm kaydedilenlerin isimlerini onayladığını, fakat Hamûrî'lerin muhtarının kendilerinin 1880'de ödemiş olmaları hasebiyle tapu senedi ücretinin ikinci kez istenmemesi konusunda şerh düştüğünü belirtir. Son ifade İdare Heyeti'nin 13 Şubat 1922'deki ücretlerin herkesten toplanması ve tapu senetlerinin buna göre verilmesi hükmünü kaydetmiştir. Hamûrî muhtarının ücreti 40 yıl önce ödenmiş davası ise açıkça reddedilmişti.

Beyt Re's'de toprak tasarrufu artık düzenlenmiştir. 1922'den itibaren tasarruf sahipleri hisselerindeki intikalleri kaydettirmek için tapu dairesinde başvuru sahibiydi. 1936 kadastrosu esasında her bir pay arâzînin üç veya dört bloğundaki şeritlere uymak üzere hisselerin sabit tarlalara dönüştürüldüğü 1921 düzenlemesinin bir güncellemesiydi.

Şubat 1921'deki iki ifadede hakların belirlendiği temel prensiplerin ne olduğundan tam bahsedilmemektedir. Ancak 1921/22 tapu listeleri ile 1895 vergi listesinin kıyası öncelikle 1880 düzenlemesinin ciddi manada gözden geçirildiğini ve sonra da özellikle Hasan el-Sabbâh'ın varislerinden bir veya ikisinin ilave edilmesiyle 1895 vergi listesinin takip edildiğini gösterir. Sadece hisseler 1895'teki gibi 36 temelinde paylaştırılmadı, 1921'deki bazı tasarruf birimlerinin büyüklüğü de tam olarak 1895'tekilerin aynısıydı. Bilhassa 1880'de 30'da dört olan Ali Muhammed el-Hamûrî ve kardeşlerinin hissesi 1921'de 36'da 5½ olarak kaldı.

Tablo 9.2. ailelerin 1880, 1895 ve 1921'deki tuttukları tasarrufların karşılaştırmalı büyüklüğünü özetler.

Tablonun iki kısma bölünmesi 1921 kaydına göre olup, 1880 veya 1895'te böyle bir bölünme yapılmamıştır. Sadece birkaç ailenin hisselerinin 1895 ve 1921'de tam olarak aynı kalmasına rağmen, Ali el-Hamûrî'ninki göze çarpmaktadır. Hamûrî'lerin bu kolu Ali'nin muhtar oluşuyla gelen iki hisseyle genişlemiş olup, diğerlerinin ölçütlerine göre 1880'de zaten büyük bir varlığa sahipti. 1895'e gelindiğinde bu 36'da 5½ haline gelmiş ve 1921'de de aynı kalmıştır. 1922'deki üçüncü ve dördüncü ifadelerdeki Hamûrî muhtarının 40 yıl önce ödenmiş olan ***hakk-ı karâr*** kaydından mütevellit harcın ödenmesine itiraz ettiği vurgusu, hakların yeniden belirlenmesi sürecinin gerilimden bağımsız olmadığını doğrulamaktadır. Ali'nin oğullarından ikisi adlî olayda suçlanan belli başlı kişilerdendi.

Tablo 9.2, Ailelere göre Beyt Re's'de sahip olunan hisseler 1880, 1895 ve 1921

	İsim	Aile	1880	1895	1921
	Hamûrî Bölümü				
A1	Ali	Hamûrî	4	5.5	5.5
A2	Awad	Hamûrî	2.5	1.5	2.125
A3	Mustafa	Hamûrî	2.5	1.5	1.667
A4	Uklâ	Hamûrî	0.5	0.5	0.5
A5	İbrâhîm ve Kâsım	Hâilî	2	2	1.792
A6	Lâfi	Hâilî	1.5	1.5	1.5
A7	Avdetullah			1.5	1.333
A8	Sâlih	Dalkamuni		1.5	0.125
A9	Sâlim	Ebu Kâsım		2	2.375
A10	Mustafa	Şuha			1.083
	Ara Toplam		**13**	**17.5**	**18**
	Benî Ta'an Bölümü				
B1	Şehâde	Küfahi	2	3	1.708
B2	Hüseyin ve Abdülmuhsin	Şuha	1	1	1.302
B3	Ahmed El-Ali		1.5	1.5	1.302
B4	Yûsuf	Ebu Sâlim	0.5		0.49
B5	Şehâde	Masad		1.5	1.594
B6	Abdullah	Cuma		3	3.021
B7	Matar ve Ömer	Uveyde		4.5	4
B8	Abdülazîz			4	1.958
B9	Hasan ve Sâlih	Sabbâh			1
B10	Awad	Ebu Hüseyin			0.323
B11	Kaftan	El-Beriha'dan			1.302
	Ara Toplam		**5**	**18.5**	**18**
	Diğerleri				
	Ali ve oğulları	Vibran	2		
	Ali El-Mûsâ		2		
	Muhammed ve kardeşleri	Mendahani	0.5		
	Ataullah El-Hâlîl		1.5		
	Ortak mülk		6		
	Ara Toplam		**12**		
	Total		**30**	**36**	**36**

1880 ve 1921 arasında toprak intikalleri

Beyt Re's'deki birbiriyle çatışan toprak hakkı taleplerine, 1921/22'deki hak elde etmenin temelini oluşturan şeyin 1895'teki vergi kaydı olduğu sonucuna ulaşmak, geç Osmanlı yönetimindeki Arap topraklarında görülen mülk sorunsalını anlamamız açısından önemli imalar içerir. Toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki tapu kaydı ile birden oluşturulmadı. Tartışmanın oturması ve insanların yeni kurumlara alışmaları zaman aldı. Tapu kaydı 1870'lerin sonunda ilk kez dile getirildiğinde, açık bir şekilde ortada olan içerideki uyuşmazlığa rağmen, Beyt Re's çiftçi nüfusun 1880'den 1930'a büyük değişim yaşadığı bir köy değildi. Aksine, resmî kayıttaki kopukluklar ne olursa olsun Hasan el-Sabbâh'ın varislerine köy muhtarlığını iddia ettikten sonra nihayet tapu senetlerinin verilmesiyle, ekip biçen nüfusta bir devamlılığın olduğu göze çarpmaktadır. Benî Ta'an'ın diğer önde gelen aileleri -Matar ve Ömer el-Uveyde, Abdülazîz ve Cuma aileleri- kesinlikle köye hisse satın alma yoluyla girmiş olamazlar, çünkü bunların 1895'teki vergilendirilebilir mallarının çeşitlilik ve büyüklüğü 1880'deki bir tapu sahibininki kadar fazlaydı. Hasan ve Sâlih el-Sabbâh'ın varisleri ve el-Beriha'dan Kaftan Aleyyan adlı bir adam dışında, 1921'de yeni toprak hissesi sahibi kaydedilmemiştir ve 1880'den, 1895'de ekilebilir bir tarlası olmamasına rağmen, 1921'de hakları verilen tek bir hisse sahibi vardır: Yûsuf Ebu Sâlim. 1921 düzenlemesinin bu yüzden uzun süredir hissesi olan ve mukabil vergisini ödeyenlere tapu vermek için yapılmış resmî bir girişim olduğu gözüküyor. Tezat şekilde, toprak çekişmelerinin resmen sona erdirilmesi ve tapu dairesinin yetkisinin toprak sahiplerince tanınması Osmanlı yönetimi son buluncaya kadar gerçekleşmemiştir.

Bu arada diğer hükümet dairelerinin yetkileri kabul edildi. Ekilen arâzîdeki bir hisse biçiminde toprağın satışı, resmen tapu dairesinde kayıtlı olmasalar bile şer'i mahkemeler vasıtasıyla yapılıyordu. Mahkeme belgelerinde kayıtların özel bir bahsinin olmamasına rağmen, bu satışların çoğu 1895 vergi kaydında teşhis edilebilecek hisselere işaret etmektedir. 1912-1920 arasındaki kayıtlarda rastladığımız Beyt Re's'i ilgilendiren 13 şer'i mahkeme kaydından altısı toprak üzerindeki hisselerin satışı ile alakalıydı.[24]

---

24 Satışlardan üçü Dalkamuni ailesinin çeşitli üyelerine aitti ve 1880'deki bir hissedar olan Avvâd Ali Vibran'dan satın aldıkları 36 hisseden 1½ hissesiyle ilgiliydi. Bu hisseler, 1895'te Sâlih Dalkamuni'nin elinde bulunan hisselerle ilişkilendirilebilir. ACR. SC *Sicil* 2, 1329-33AM, no: 158 [25/7/1913], 160 [17/7/1913] ve 161 [18/7/1913].

Kayıtları bize ulaşan şer'i mahkemede yapılmış intikal işlemlerinin gerçekte olmuş olanların sadece küçük bir kısmı olduğunu söylemeye gerek yok. Alım satımların 1876'daki ilk tapu kaydının mürekkepleri kurumadan tapu dairesinde hemen kaydedildiği Havvara gibi bir köyde bile bize gelen tapu kayıtlarından toprak intikallerinin tam bir tarihi çıkartılamaz. 1880'deki tapu kaydıyla 1895'deki vergi kaydı arasında bu kadar boşluğun bulunduğu Beyt Re's'de toprak sahiplerinin intikal işlemlerini şer'i mahkemede geçerli kılmak için haklı sebepleri vardı.

Sonuç: Tapu veya vergi, topluluk veya fert?

Beyt Re's örneği Osmanlı yönetim düzeninde tapu ile vergi arasındaki eklemleme yoluyla mülkiyetin yapılanması konusunda birtakım soruları kaçınılmaz kılıyor. 1880'de kime tapu senedi verildiğine dair köyde süregiden bir tartışma vardı. Dâvûd Abbada soruşturması bunu gösterir; sadece mukimlerin tapu aldığı ve ekilen arâzînin beşte birine münferit hisse sahibi birimlerce ortak hissedar olunduğu 1880 tapu kaydının olağandışı biçimi bunu gösterir; 1880 ve 1895 arasında hisselerdeki uyumsuzluk ve ekilen arâzîdeki farklı hisse esasları bunu gösterir; ve hatta sonraki kırk yıl boyunca tapu dairesinde hiçbir alım satımın olmamış olması da bunu gösterir.

1895 vergi kaydı gerçekte var olan mülkiyet durumunu geçerli kıldı. Benî Ta'an'ın önde gelen aileleri köydeki hisselerinin vergi mükellefleri olarak kabul edildiler. Fakat bu durum yine de tasarruf sahiplerine tapu verildiği anlamına gelmemektedir. Tapu almak için, Osmanlı yönetiminin son bulmasını beklemek zorundaydılar.

Osmanlı toprak idaresinde çiftçilerin büyük kısmı tarafından tartışılan tapu senedinin verilmesini tazmin için bir usûl olmalıydı. Fakat bu süreci harekete geçirmek için Hamûrî'lerde köyün önderleri olarak tanınanlarla işbirliği gerekliydi. Bu bağlamda tapu kayıtları 40 yıllık bir dönem için tamamen sessiz kalmaktadırlar. Bunun yerine Osmanlı yönetiminin sonuna kadar kimin neye sahip olduğunun resmî kaydı olarak, güncellenmemiş olmasına rağmen, 1895 vergi kaydının kaldığını görmekteyiz. Diğer bir deyişle söyleyecek olursak tapusuz sahiplik şimdilik yeterli idi. Fakat rejim değişikliğiyle birlikte geçerli bir tapu yokluğu şiddete yol açarak tekrar gündeme geldi. Bunun üzerine yeni hükümet düzenleme emri verdi.

Beyt Re's örneği aynı zamanda yerel yönetimle görüşmelerdeki faillik meselesine dair de sorular sormamızı sağlar. 1880'de Hasan el-Sabbâh, Beyt

Re's'in muhtarı olduğunu iddia etmişti ve şahidi Ali Mûsâ kendilerinin Benî Ta'an adlı aynı topluluğa mensup olduklarını söylemişti. Ancak sonradan adları Benî Ta'an'a mensup olarak geçecek olan şahıslardan bazılarına 1880'de tapu hakkı verilmişti. Hasan el-Sabbâh açıkça çoğunluğu mukim olmayan bir grup çiftçinin sözcüsüydü. 1895'de bu topluluğun birkaç önde gelen üyesi (o sıralarda ölmüş olması mümkün Hasan el-Sabbâh'ın kendisi değil) münferit isimleri ailelerinin ismi verilmeyen üyelerinin ve de daha az yakından akraba hissedarların yerine yazılarak, vergi mükellefi olarak kabul edilmiştir. 25 yıl sonra Benî Ta'an mensubu ailelerin erkek üyelerine, köyün ekilebilir arâzîlerinin yarısına tapu senedi veren bir düzenleme yürürlüğe kondu.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toprak reformları, toprak haklarını bireyselleştirmişti. Fakat Beyt Re's örneğinde fertler açıkça değişik seviyelerden grupların yerine geçiyor, hatta resmî olarak; ve kendilerini bir topluluk olarak oluşturmadan Beyt Re's'in münferit üyeleri sonuçta topraktaki tapu haklarını alamayabiliyorlardı.

Hamûrî kesiminin merkezinde Hamûrî adlı baba soyundan akraba aileler vardı. Mensup ailelere Hakeme'li Sâlim Ebu Kâsım gibi mukim olmayanlar da dahildi. Benî Ta'an kesimi ise, paydaşlık ideolojisi, *aşiret* ve klan sistemi çerçevesinde konulsa da, evlilik ile pekiştirilmiş ortak çıkarların ataerkillikten daha fazla öne çıktığı ailelerden oluşuyordu.

Beyt Re's'de toprak sahipliğinin tarihi bir topluluğun sadece ikamet etmeme temelinde dışarıda tutulması ile değil, aynı zamanda Osmanlı yönetimine karşı tepkiler ile de imlenmişti. Büyük Hamûrî ailesi de dahil, köylüler kısaca özellikle sorunlu 1880 tapu kaydı ve ayrıca 1895 vergi kaydı olarak toprakla ilgili kayıtların güncellemesinden kaçınmışlardır. Bu, hemen göreceğimiz gibi, Havvara ahâlîsinin Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerindeki belirgin zıtlıkta net olarak görülmektedir.

Havvara

Havvara'nın 1876'daki ilk tapu kaydı çatışmalı olmuştu (bkz. 6. Bölüm). Fakat burada bir tarafın toprağa tapu almaktaki başarısızlığı, direk tapu sahiplerinden satın alma yoluyla ve tapu kaydındaki mukabil değişikliklerle çözülmüştür. Toprak kaydının dört yılı içinde, tapu almak için mücadele eden, İstanbul'da davayı kaybeden ve 1876'da kaydolamayan Nâil el-Garaybe, herhangi bir hissedarın iki buçuk katı olan 46½ hisseden beşini kendi adına elde etmeyi başarmıştı. Bir vergi kaydının hazırlandığı 1895'e kadar Garay-

be'lerin farklı kolları tapu kaydındaki hukukî intikallerle 8¾ hisseye tekabül eden tapu elde etmişlerdi. Tapu kaydına göre bunlar ve yandaşları toprağın üçte biri olan 48 hisseden 16'sını elde tutuyorlardı ve tarlaların dağılımından yola çıkacak olursak, köy fiilen birinde Garaybe'lerin hâkim olduğu iki yarıya bölünmüştü. Tasarlanmış bir *firka*da Garaybe'ler ve yakınlarının toprağın üçte birine sahip oldukları 1933 yılındaki kadastro tesviyesine kadar da toprak alımını sürdürdüler. 1876'da bu yakın ailelerden sadece biri tapuya sahipti.[25]

1. Bölüm'de açtığımız, Havvara'dan altı çiftçinin ***halit ve şerik*** olarak bir toprak satışına itiraz ettikleri 1882 tarihli dava kaydında ikinci bir çatışma açıkça gözlemlenebilmektedir. Bunların davayı kaybetmeleri ortaklıkların varlığının sona erdiği anlamına gelmez. Ortak örgütlenmenin izleri kayıtlarda, bilhassa 1895 vergi kaydında görülebilir.

Bu iki çekişme hem genel hem de özel seviyede birbiriyle bağlantılıydı. Her ikisi de Nâil el-Garaybe ve onun hısım veya dostlarıyla alakalıydı. Ayrıca ikisi de ticârî tarım güçlerine karşı köylülerin gösterdiği bir tepki olarak görülebilir. Havvara'daki toprak hakları konusundaki şikâyetini İstanbul'a taşıyan kimse olan Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna, tapu kaydından hemen sonra, 1878'de topraktaki kendi iki hissesini sonradan onu Nâil el-Garaybe'ye satacak olan Havran'lı vergi memuru Yûsuf Tavîl'e satacaktı. Ebu Kirsanna ailesinin diğer üyeleri de benzer şekilde Havvara'daki hisselerinin çoğunu kaybedecek ve kısmen komşu köy olan el-Ramsa'ya yerleşeceklerdi; 1895'de, 1876'da sahip oldukları sekiz hissenin yerine dört hisseye tekabül eden bir mal varlığına sahiptiler. 6. Bölüm'de bahsedildiği gibi, 1876'da Havvara'da kendilerine tapu verilenler gayet yüksek miktarlarda olan bir kayıt ücreti yani ***bedel-i misli*** ödemek zorundaydılar. Abdullah el-Ahmed ve diğer satıcılar Yûsuf Tavîl'e kısaca aşırı yüklenmiş olabilirler. Nâil el-Garaybe ise aksine beş tam hisseyi almaya güç yetirdi ve alıcıların Nâil'in hısım ve ahbapları olduğu 1882'deki çekişmeli davada satıcı olan Yûsuf el-Süveydan'ın vekili olarak bulunmuştu.

Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna şikâyetini İstanbul'a kadar getirebildiğine göre Şam'da gayet nüfuz sahibi biri olmalıydı. Ailenin bir üyesi onun Şam ile Mekke arasında Hac kervanlarına tedarikte bulunduğunu söyler.[26]

---

25 Mahmûd el-Ahmed 1876'da 4 no'lu mülkte 1½ hissesine sahipti (bkz. Tablo 9.3). 1933'de soyadı Revaşide olarak verilmiştir.

26 24 Ekim 1992'de Salâh el-Hasan Sâlih Abdülkadîr Ebu Kirsanna ile yapılan mülâkat.

Ailenin arâzîsinin bir kısmının başlık parası olarak verildiği söylenmektedir ki, bu iddia biri Benî Hasan'ın bir şeyh ailesinin kızına olmak üzere (bir başlık parası ödemesinde büyük bir miktâr olan 1½ hisse) iki erken dönem tapu intikaliyle desteklenmektedir.[27] Kuşkusuz hac kervanı tedarik eden birisi bedevi aşiretleriyle iyi ilişkiler geliştirmek zorundaydı. Fakat yükselen bir idarî merkez olan İrbid'de, Nâil el-Garaybe'nin sahip olduğu nüfuz farklı bir türdendi.[28]

Havvara'nın 1876'dan 1933'e kadar olan toprak mülkiyeti tarihini sadece belli ailelerin yükseliş veya çöküşü çerçevesinde, veya sadece köylü kolektivizmi karşısında gelişen ticârî bireysellik bağlamında açıklamaya çalışan herhangi bir çalışma kuşkusuz, buna tezat teşkil eden topluluk ve ittifaklar oluşturma yollarını gözden kaçıracaktır. Tarımın toplu örgütlenmesi ferdi toprak sahipliğinin tarihlerinde doğrudan görünmeyebilir. Bunun için bir çiftçi topluluğunda toprağın nasıl idare edildiğini incelemek gerekir. Garaybe'lerin hâlâ diğer ailelerle ittifaklar kurma sürecinde olduğu 1895 vergi kaydı sırasında köyün her iki yarısında da farklı toplu örgütlenme ilkeleri sergileyen farklı arâzî tahsis biçimleri hâkimdi.

Modern Osmanlı mülkiyet ilişkilerinde tapu kaydı merkezî bir öneme sahipti. Fakat arâzî tapusuyla sahiplik ilişkisi Beyt Re's gibi "gömülü nesnelerin çıkarılması" karşısında tarımın daha az ticârî getiri sunduğu bir köyde dahi karmaşık olabilmekteydi. Ortak ekim alanlarında hisse sahipliği, bir hissedar topluluğuna mensubiyet anlamına geliyordu. Havvara'daki tapu kaydının ilk yılları oturmamıştı. 1895'de vergi için ayrı bir kayıt tutulması, mülkiyetin belgelenmesi sürecinde üretimin düzenlenmesine tapu kayıtlarından daha yakın olan ikinci bir kaynağın uygulamaya sokulduğu anlamına gelmektedir. 1921'de ise tapu sahipliği yetkisi vergi kayıtlarına başvurularak düzene kondu. 1921'deki tapu talepleri köyde 1876 ve 1895 arasında belirli bir oturmamışlığı gözler önüne serecektir. İleriki sayfalarda, bu itirazları gözden geçirdikten sonra, 1895 vergi kaydının içeriğini özellikle hissedar topluluk-

---

27 Falha Ahmed el-Kallâb ile ilgili olarak bkz. şekil 9.3. Kufrince'den bir kızın kaçırılmasıyla ilgili olarak 7. Bölüm'de bahsedilen olayda, Benî Hasan'dan hapse atılan altı şeyhten biri Kâsım el-Kallâb (BOA. ŞD. 2273/38 dok. 16, vrk. 10A/17) adını taşıyordu.

28 Nâil'in memuriyet konumları için bkz. 1. Bölüm, 26. not. Ayrıca 1895'te, ilk girişleri eksik olduğu için kimliği belirsiz olan en az bir diğer köy veya mezraada bir vergi mükellefi olarak listelenmiştir (DMD, s. 94-5; s. 838'ten sonra eklenmiştir). 105.000 ve 49.900 *guruş*'luk iki tarlası vardı ve bu önemli bir hisseye tekabül etmekteydi.

ların oluşmasıyla ilişkili olarak tahlil edeceğiz. 1933 kadastrosunda toprağın tahsisi son bir resim ve zıtlık sağlayacaktır.

Beyt Re's'te 1876'da tam olarak neyin olup bittiğini merak etmemiz için birçok sebep bulunduğundan, önce Havvara'daki başlangıç kaydını incelemek gerekir.

Oturmamışlık: Havvara'da başlangıç kaydı, 1876-83

Havvara'nın 1876 tapu kaydında sırasıyla 6.500, 4.000 ve 6.500 dönümlük alanlar olarak üç büyük bloğa (*büveyb, muğniye* ve *za'r*) bölünmesinden bahsedilir.[29] Bir tasarruf birimi her bir blokta belli bir hisse içeriyordu ve toplamda 31 tasarruf birimi vardı.[30] Hisseler hep birlikte birim başına 1½ ortalama ile 4½'e ekleniyordu. Listeyi ikiye bölersek (bkz. tablo 9.3), ilk 13 birim 23 hisse, diğer 18'i 23½ hisse edecektir. Dört Ebu Kirsanna birimi birinci yarımdaki sekiz hisse ederken, Şamevî'ler ve 1882'deki satışa karşı çıkanların çoğu ve bizzat satıcı ile alakalı tasarruf birimleri ikinci kısımda gruplanmıştır. Fakat bu tarz bir bölünmenin resmî kabulü yoktur.

Nâil el-Garaybe ve diğer iki kişinin kendilerininkini ayrı olarak Mart 1827'de kaydettirmelerine rağmen, hânelerin tapu kaydı ancak Kasım 1883'te yapıldı. Nâil bağlamında bakacak olursak beş kardeş ve iki kuzen ile beraber, sekiz yapı Nâil'in adına kaydedildi. Bunlar kazâdaki en değerli evlerden biri olan 7.000 kuruş değerindeki bir ev, beş kuyu ve iki sarnıç idi. 1883 listesinde değeri 150 ila 6.000 kuruş arasında değişen 46 yapı vardı. Bu yapıların sadece ikisi ev değildi; birisi haymalık ve diğeri ahırdı ve kuyu da yoktu.

Havvara'da, tapu kaydının ilk yıllarında ikamet ile toprak sahipliği arasındaki ilişki oturmamıştı. 1876'da listelenen pek çok toprak sahibi ev listelerinde temsil edilmemektedir, başka bir deyişle, (her iki listenin de doğru olduğunu varsayarak) bu toprak sahipleri ya 1876'da Havvara'da yaşamıyorlardı ya da kısa bir süre sonra burayı terk edeceklerdi. Bazı örneklerde bu toprak sahiplerinin izine artık hiçbir şekilde rastlanmaz ve hiçbir tasarruf resmen mahlûl ilan edilmemesine rağmen, arâzînin tapusu müteakip bir

---

29 DLS. AT. *Yoklama*, 1295-98, s. 202-6, 5 Teşrin-i sâni 1292AM [18/11/1876].

30 Bir istisna vardır. Mûsâ el-Osman ilk iki blokta (no: 18 ve 49) bir hisseye sahipti ama üçüncü blokta (*Z'ar*) Mûsâ'nın (muhtemelen dini bir görevli) hissesi Sâlih bin Mustafa el-Kâdî'deydi (no: 80). Sâlih 1883'te 37 no'lu evi paylaşıyordu ve oğlu Abdülkadîr 1895'te 60 no'lu tasarrufa sahipti (arâzî değil, bir ev).

değişiklik olmaksızın sanki kayıtlarda asılı kalmıştır. Garaybe evi örneğinde bile başlangıçtaki bir oturmamışlık izlenimi vardır, çünkü Nâil'in yedi kardeşinden sadece beşi hissedar olarak listelenmişti ve bu beşinden biri (Halîl) Havvara'ının hemen kuzeyindeki el-Mugayir Köyü'nde oturuyordu.[31] Sanki Cumha Köyü'nden Beyt Re's'in batısına henüz gelinmiş fakat her birinin nereye yerleşeceğine daha karar verilmemiş gibidir.

Öte yandan, 1876'da toprak sahibi olarak kaydedilmeyen pek çok hâne sahibi 1883'te köyde arâzî almışlardı veya almak üzereydiler. Bunların en önemlisi Nâil el-Garaybe idi. Fakat 1883 listesindeki ikisi diğer yeni toprak sahiplerinin elindeki diğer dört ev 5.000 veya 6.000 kuruş değerindeydi. Bu yüzden satış işlemleri etkileyici idi. 5.000 kuruş değerle listenin başında çekişmeli hisselerden birini Yûsuf el-Süveydan'dan satın alan Muhammed Sabbâh'ın dört oğlunun sahip olduğu bir ev vardı. Muhammed Sabbâh, Nâil el-Garaybe'nin farazî bir kuzeniydi (bkz. şekil 9.3'deki Garaybe şeceresinin baştaki kuşağı). Muhammed Sabbâh'ın kardeşi Ali'nin iki oğlu listede iki ve üç numarayla geçen daha düşük değerdeki evlere sahiptiler. 6.000 kuruş değerli bir ev ile ikinci bir yeni toprak sahibi Ahmed el-Mustafa Tenneş idi. 1885'de birisi bir Şetnevî'den, diğeri ise bir Ebu Kirsanna'dan iki yarım hisselik arâzî alacaktır. Ama o zamanlar arâzî tapusunun olmamasına rağmen, Yûsuf el-Süveydan'ın 1882'deki çekişmeli toprak satışında ***halit ve şerik***lerden biri olarak ismi geçmiş durumdaydı. Şetnevî aileler topluluğuna önemli bir kazânım olarak, onun torunları 1933'te 48 hissenin üçünden fazlasına sahip olacaklardır. Diğer iki yüksek değerli evi amcalarının oğlu Sâlih el-Abdülkadîr'le birlikte Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna'nın iki oğlu (6.000 kuruş) ve Muhammed ve Ahmed Hasan el-Şetnevî (5.000 kuruş) ellerinde tutuyorlardı. Bu aileler Garaybe'lere muhalefette başı çekiyordu. Muhammed Hasan Şetnevî münakaşalı satışta ***halit ve şerik***ler arasında listedeki ilk adamdı ve 1876'da iki arâzî hissesi ile kaydedilmişti. 1933'te Kirsanna'lar artık köyde bir güç oluşturmuyorken, Havvara, *Garaybe* ve *Şetnevîye* adlı iki kısma ayrılacaktı.

---

31 Nâil ve beş kardeşi (Fâris, Muhammed, Mahmûd, Halîl ve Hâmid; Hamûda ve Ali değil), bileşimin altında beşine, Nâil'in baba tarafından kuzenleri Abdullah ve İrhâil el-Ahmed [Âbid-Rabbu] ise altında birine sahipti (bkz. şekil 9.3 ve Bölüm 11).

Tablo 9. 3 Havvara, 1876'da toprak sahipliği ve 1895'e kadar gelişimi

1876 mülk	1876 hisse	Aile	Ad	Babasının adı	Tarihi	1895 mülk	1895 hisse
1	2	(Kirsanna)	Abdullah	Ahmed el-Mûsâ	Hepsini 1878'de Yûsuf Tavîl'e satıyor, buradan 1879'da Nâil Garaybe'ye –oğullar Mahmûd & Muhammed evi paylaşıyor– 1883'te 10 oğul Sâlih'in, 1895'te listelenmemiş.		0
2	1 ½	Bereket	Abdürrahîm		1883'te mukim değil; 1895'de sonda listelenmiş, fakat kayıtlarda görünüyor ve 1921'de onun arazisiyle ilgili hiçbir iddia olmamıştır.	89	1 ½
3	2	Şuha	Abdülcelîl	Esad	Ev-47, 1889'da kayıtlı fakat 1895'te başka türlü değişmemiş- iki hisse 1919'da zamanla hepsini satan oğul Hâmid'e miras kalmış.	24	2
4	1 ½	(Ravaşida)	Mahmûd	Ahmed	Ev-21, 1883'te; 1895'te ½'nin diğer bir Revaşide'ye fiili satışından sonra bin hisse var (1895 mülk no: 47), 1908'de tapu değişikliğiyle resmi kılınmış.	48	1
5	1 ½	Rumi	Abdülkadîr		Hisseler ev-6, 1883'te no: 7 ile; oğulları Süleyman ve el-Âbid'e eşit şekilde bir bırakarak, açıkça 1895 öncesinde ½ hisseyi satmış (değişiklik kayıp); miras kalana 1911'de Cemmâl (no: 31) ve Abdülmuhsin (no: 22) iddiacı oldu.	84	1 ½

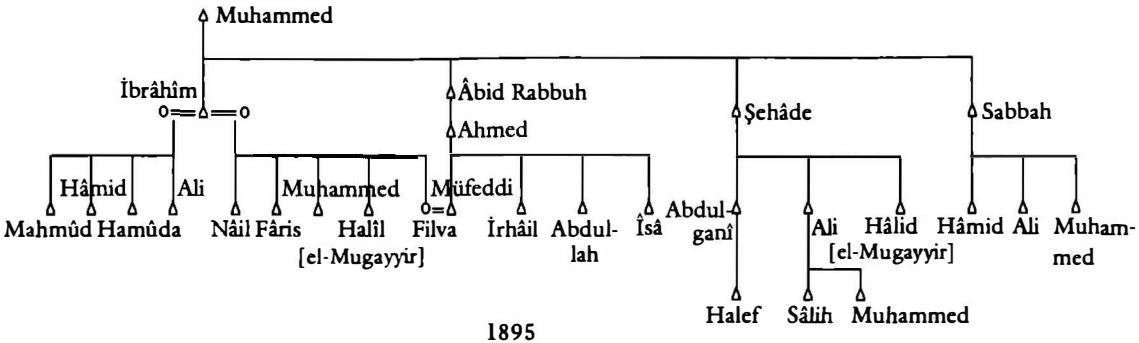
6	1 ½	Lubânî	Muhammed + Sâlih	Kâsım	Hepsini 1878'de Yûsuf Tavîl'e satıyor, oradan 1879'da Nâil Garaybe'ye-1883'te mukim değil; diğer Lubânî köyde topraksız kalıyor.		0
7	1 ½	Rumi	Ömer		Hisseler ev-6, 1883'te no: 5 ile; 1895'e kadar değişiklik yok.	32	1 ½
8	2	(1896: Hazir)	Ahmed	Ali el-Îsâ	1883'te mukim değil; ½'yi 1893'te Gannam'a satıyor ve 1895'de sonda listeleniyor; 1903'te kalan bir hisseyi dört hissedara satıyor (Hattar el-Hüseyin dahil); ½'nin değişikliği kayıp.	90	1
9	1 ½	Ebu Hünade	Mûsâ		Hepsini 1878'de Yûsuf Tavîl'e satıyor, oradan 1879'da Nâil Garaybe'ye- 1883'te mukim değil.		0
10	2	(Kirsanna)	Abdülkadîr	Ahmed	Oğul Sâlih evi no: 1'deki oğullar ile paylaşıyor ve 1891'de no: 11'den bir hisse alıyor; bunun ½'sini 1893'te Gannam'a sattı (no: 86); 1895'te mülk 28'e sahip; 1895'de baba da 1½ ile (no: 80) listeli; 1901'de bunu oğul Mustafa'ya satıyor (*halit ve şerik*te ikinci sırada).	28, 80	½ 1 ½
11	2	(Kirsanna)	Avvâd	Abdur-rahmân	1883'te ayrı ev yok; 1891'de bir hisseyi no: 10'un oğluna ve ½ hisseyi Ebu Nâsır'a satıyor (1895'te no: 83); kalan ½'ye 1895'te sahip.	82	½

12	2	(Kirsanna)	Mustafa	Abdülcelîl	1883'te ayrı ev yok; 1885'te ½'yi Tenneş ve 1892'de 1½'yi (değişiklik kayıp) kardeşi Râşid'in karısı Falha el-Kallâb'a satıyor; bu kadın da satıyor. 1893'te ½ Sâlih el-Bekr'e (no: 81), ayrıca 1895'te vergi listesi tamamlandıktan sonra ½ Halef Şehâde'ye (no: 41); 1895'te sadece Râşid listeli.	-	0
13	2	(1896: Hazir)	Mahmud+ Muhammed	Ali el-Îsâ	1883'te mukim değil; 1892'de ½'yi Gannam'a (no: 86) ve biri Garaybe'lere (no: 76) satıyor; 1895'te sonda listeli; sonra gözden kayboluyor.	91	1
Toplam	23						
14	1	Haddâd	Mustafa		1883'te ayrı ev yok; 1895'te değişme yok; oğul Mahmûd no:16'dan sonra ev-32'nin kızıyla evleniyor ve oğulları Abdullah no: 16'nın bir hissesini annesinden satın alıyor	33	1
15	1	Haddâd	Mer'i	Mahmûd	1883'te ev-4; 1895'te değişme yok; oğul İbrâhîm 1895'te no: 18'in sahibi olan no: 16'nın kızı Aişe ile evleniyor.	36	1

16	1	Haddâd	Sâlih	Mahmûd	1883'te ev-5; 1895'te değişme yok; Ev-32'nin kızıyla evleniyor; kızları Âişe (1895'te no:18) bunlara ölümünden sonra Sâlih'in bir hissesini satıyor; onlar da no: 14'ün oğlu Mahmûd'dan burayı onun oğluna satıyorlar.	35	1
17	1		İbrâhîm	Osman	1883'te mukim değil; her şeyi 1893'te Muflih Sabbâh'a (1895'te no: 8) satıyor; kızı Zagende Abdullah el-Ahmed Garaybe (1895'te no: 73) ile evleniyor.		0
18	1		Mûsâ	Osman	1882'de bahçesi kayıtlı ama ev yok; 1891'de her şeyi Nâil Garaybe'nin bacısı Filva'ya (1895'te ½; no: 71) ve kardeşi Muhammed'in oğullarına satıyor (1895'te ½ no: 77).		0
19	2	Hatîb	Muhammed	Yâsîn	1888'de ½'yi kardeşi Ahmed'e (değişiklik kayıp) ve 1901'de ¾'ü kardeşi Mustafa'ya satıyor; Ahmed 1883'te ev-19'a ve 1895'te no:13'e sahip; Muhammed 1895'te no: 17'ye sahip.	13 17	½ 1 ½
20	2	Şetnevî	Muhammed	Hasan	1883'te ev-21; 1882'de ***halit ve şerik***lerin ilk ismi; bir hissenin kaybına rağmen, 1895'te açık değişiklik yok.	15	1
21	2	(Şetnevî)	Abdülkadîr	Kâsım	1883'te ev- 11 fakat 1895'de mukim değil; bir hissenin kaybına rağmen, 1895'te mülkte açık değişiklik yok.	85	1

22	1 ½	Şetnevî	Ahmed	Muhsin	1883'te ev-30; 1882'de *halit ve şerik*lerde dördüncü sırada; ½ hissenin kaybına rağmen, 1895'te açık değişiklik yok; kardeşinin oğlu Sâlim'in 1895'te ayn evi var (no: 9).	7	1
23	2	Şahmi	Muhammed	Ahmed	1883'te mukim değil; 1895 listesinde sonda; 1921'de heyet kararıyla ½'sini Tenneş ve ½'sini no: 21'den varisleri iddia etti; başka türlü değişiklik yok.	88	1
24	1	Ubini	Mustafa		1883'te mukim değil; 1921'de ½'sini no: 21'den varisler iddia etti; öbür türlü gözden kayıp.	92	½
25	1	Ubini	Muhammed		1883'te mukim değil, 1895'de listede yok ve değişiklik yok; kızı no: 31'in babasıyla, sonra no: 20'nin oğlu her birinden varislerle evleniyor.		0
26	1	Ebu Hünade	Sâlih		1883'te mukim değil; bir hisseyi 1921'de Gazlan iddia etti, tahminen 1877'de satılmıştı; 1895'te listede değil.		0
27	1	Şetnevî	Seleme	Ali	1883'te ev-16; 1885'te ½'yi Ahmed Tenneş'e (1895'te no: 6) ve 1892'de ¼'ü kardeşi Mutlak'ın oğluna satıyor (baba 1895'te no: 87'ye sahip) fakat bu sonraki 1895'te göz önüne alınmıyor.	21	½
28	1		İsmâil	Abdülhâdî	1883'te ev-19; *halit ve şerik*lerde beşinci sırada; kızı Hintula 1888'de ½'yi tevarüs ediyor (değişiklik kayıp), bunu 1895'te tutuyor; 1902'de ¼'ü bacısı Fâtıma'ya satıyor.	79	½

29	2	Süveydân	Yûsuf		1882'deki münakaşalı satışta 1½'yi satıyor: Biri Muhammed Sabbâh'ın oğullarına (1895'te no: 46) ve ½'si Mûsâ el-Huleyf ve oğlu Ali'ye (1895'te no: 70); başka değişiklik yok; 1883'te mukim değil.		0
30	1	(Şetnevî)	Hüseyin	Ali el-Hüseyin	1883'te ev-12; 1891'de ½'yi Mutlak'ın oğluna satıyor (onun babası 1895'te no: 87'ye sahip); oğlu yok; Hasan el-Îsâ'nın FFBS'si (1883'te ev-17 ve 1895'te no: 20) *halit ve şerik*lerde altıncı sırada listeli, varisleri 1933'te Hasan el-Îsâ'ının toprağını daima ekmeleri hasebiyle hak iddia ediyorlar.	4	½
31	1	Cemal	Abdullah		1883'te ev-22; 1895'te değişiklik yok; 1908'de 15q'yı kardeşleri Sâlih (9), Hâmid (3) ve Abdurrahmân'a (3) satıyor.	16	1
Toplam	23.5						

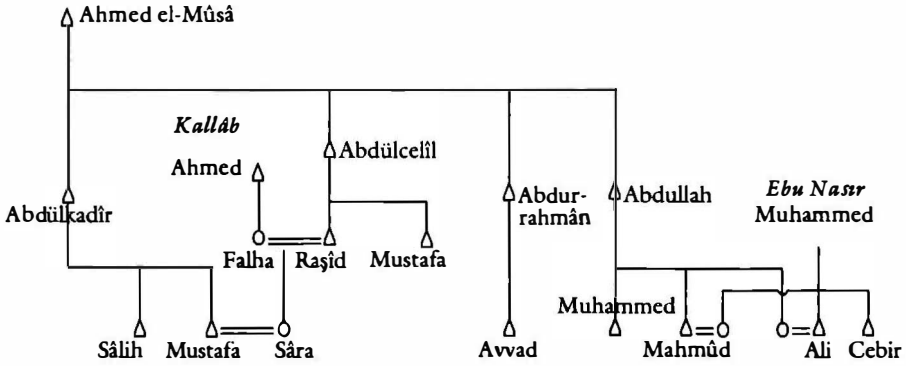
1895

Tasarruf	76				72	(76)	74, 77		71	(76)	73		41		40		8	45,49	46
48 üzerinden paylaşılan hisse	⅓				2½	⅓	2½		½	⅓	1½						1	½, ½	1

1933

Ortak hissedar no:	5/1	6/0	5/0	4/0	10/0	7/0	2/0		3/0	4/0	4/0	2/0	6/0	1/0	1/0		8/0	6/0	5/0
Tasarrufun kırat olarak ölçüsü	25½	27	24	21	52	23	8		22½	26½	30	4	44	2	3		40½	29	29
	İlk çeyrekte 203/288 kırat (12 tam hissenin %75.5'i)								İkinci çeyrekte 208/288 kırat (12 tam hissenin % 72.2'si)										
	411/576 kırat (% 71.4) Garaybe Köyü'nün yarısında 24 tam hissenin 17⅛'i																		
	180 ½								83				49					98½	

Şekil 9.3 Havvara, Garaybe ailesinin şeceresi ve 1895 ve 1933'teki hisseleri

1876'daki hisse	2				2	2	2	
1895 tasarruf	81	28		26		82		83
1895'deki hisse	1½	½		1		½		½

Şekil 9.4. Havvara, Ebu Kirsanna ailesinin tasarrufları 1876-1895

Bunlar 1882-83'te en büyük evlerdi. Fakat sonradan arâzî alacak diğer ailelere ait daha düşük değerli evler de vardı. 1.600 kuruş değerinde bir evi olan Mustafa Tâhâ el-Şer' bu şekilde 1892'de Nâil el-Garaybe'den 1895 vergi kaydında onun adına kaydedilmiş bir hisse alacaktı.[32] Nâil el-Garaybe'nin erkenden aldığı beş hissenin bir kısmı yandaş toplamak için kullanıldı. İkinci bir aile Garaybe'lerle daha dolaylı yollardan ilişkiliydi. Abdülazîz Gazlan'ın iki oğlu Hasan ve Muhammed sırayla 1.800 ve 1.000 kuruş değerinde evlere sahipti. 1901 öncesinde ona dair bir tapu intikali bize ulaşmamış olsa da, 1895 vergi kaydında Muhammed tam iki hisse ile listelenmiştir. Gazlan kardeşlerin varisleri bu iki hisseye tapuyu, burayı ilk 1876'da satın aldıklarını iddia ederek, 1921'de kazanacaklardı.

Hikâyenin bu noktasında 1876'daki hisseleri ve bunların 1895'e kadarki kısa tarihlerini veren Tablo 9.3'e gönderme yapmak faydalı olacaktır. Garaybe'lerin dört kolunun ilk kuşağının bir şeceresini görebilmek için de 1895 ve 1933'teki hisselerini gösteren şekil 9.3'e başvurulabilir. Ebu Kirsanna ailesinin ilk kuşağı şekil 9.4'te gösterilir.

Şimdi, 1895 vergi kaydında kaydedilmiş hissenin kalıplarını tahlile geçmeden önce, 1921'e atlıyoruz. 1921'deki talepler bir vergi kaydına başvuru ile meşrulaştırılmıştır; bunlar bu yüzden 1895 vergi kaydının yerel kayıtlara düzen getirdiği izlenimini kuvvetlendirir.

Vergiye karşı tapu: 1921 yetki düzenlemesi

Evlerin tapu kaydının bir parçası olarak kaydedilmelerine ve muhtemelen hâne sahiplerine tapu senetlerinin verilmesine rağmen, bunların tapu kayıtlarında el değiştirmeye tabi oluşu nadirdir. Aksine Havvara için mülk intikalleri esas liste hazırlandıktan sonra kaydedilmiştir. 1933'teki kadastro kaydı ve arâzî üzerindeki hakların yeniden belirlenmesine kadar tüm köy için arâzî üzerindeki tasarruf yetkisinin gözden geçirilmesi mevcut değildir. Bütünün bir resmini çizmek için ferdi arâzî tasarruf sahipliğinin tarihi bir bir parçalanmalıdır. 1876 ve 1933 arası için tapu kayıtlarında 130 el değiştirme

---

32 Nâil Garaybe, Yûsuf Tavîl aracılığıyla Mûsâ Ebu Hunada'dan satın almış olduğu 1½ hisseyi satıyordu (mülk no: 9) (DLS. AT. *Yoklama*, 1308-09, s. 3, no: 1-6 Temmuz 1892]). Diğer yarım hisse aynı süreçte Ali Mûsâ el-Huleyf'e satıldı. Ali Mûsâ el-Huleyf babasıyla birlikte, 1882'deki tartışmalı satışta Yûsuf el-Süveydan'dan yarım hisse satın alnuştı ve 1883'te 1.000 *kuruş* değerinde bir evi vardı.

örneği bize ulaşmıştır.[33] Belli yıllarda değişiklikler biraz öbekleşir ki, bu mevcut şartların elverdiği kadar idarî teşebbüsü yansıtmaktadır. Tapu sahipliğini hisse sahipliğiyle aynı seviyeye getiren Mart 1921'deki bir dizi değişiklik bununla özellikle alakalıdır. Beyt Re's'de bunun tam da arâzî tapusu düzenlemenin zamanı olduğunu ve bunun da büyük ölçüde 1895 vergi kaydı referans alınarak yapıldığını görmekteyiz.

Ocak ve Şubat'tan dört ve Nisan'dan üç olmakla birlikte, Mart 1921'den 15 intikal vardır. Mart'a tarihli 15 taneden 13'ü özel gerekçeleme gerektiren intikallerde yetkili kazâ İdare Heyeti'nin hükümlerine işaret eder; dokuzu ise Nâil el-Garaybe ve çocuklarının mallarını düzenler. Nâil 1902'de ölmüştü ve uzun süredir yetkiyi güncelleme ihtiyacı vardı. Fakat ayrıca fiilen Nâil'in kardeşlerinin arâzîyi idare ettikleri ortamda aile içinde yeniden dağıtım da söz konusuydu. Örneğin (46½'dan) bir hisse, en büyük kardeş ve ailenin başı olarak Nâil'in adına kaydedilmiş olsa da, 30 yıldan fazladır aslında onun kardeşi Fâris'in hissesi olduğu söylenmiştir. İntikal 1895 vergi kaydına göre hisselerin 2½'sine Nâil'in sahip olduğu 72 numaralı hisseyi (*rakm ebvâb*) vergilendirmeye gönderme yapar. Önceki el değiştirme aynı vergi numarasına işaret eder ve Nâil'in kendi varislerinin 1½ hisse üzerindeki hak iddiasıyla alakalıdır. Bu iki değişiklikte iddia edilen hisseler bu şekilde alıntılanan vergi girdileriyle uyuşmaktadır. Bu tarz aslında belirli bir geçerli kılma işlemine işaret eder. Fakat ikisi Nâil'in diğer kardeşlerini ilgilendiren aynı tarihli iki değişikliğe daha işaret ettikleri gibi, Nâil'in 1878-79'daki tapu alımlarına da işaret eder ki, bu da diğer bir geçerli kılma işlemidir. Tüm bunlar tapuyu

---

33 İntikallerde genellikle her bir arâzî bloğunda devredilen hisseye tekâbul eden üç rakam ve satıcıya kalan kısım için yine üç rakam söz konusudur. Fakat önceki satışlar bazen birleştirilir, bazen birleştirilmez. Örneğin Yûsuf Tavîl'in Nâil Garaybe'ye yaptığı satışta, Yûsuf Tavîl'in üç farklı kişiden yaptığı satın alımlara tekabül eden dokuz (üç değil) rakam vardı ve burada üç intikal olarak geçmektedir. Hisse intikalleri tüm bölgeyi kapsayan kayıtlarda tarihe göre ardıl olarak kaydedilmekteydi. Her bir köy için ayrı dosyalar yoktu. Her bir intikalde, intikal zamanına ve sonraki intikale geri ve ileri referansta bulunulmaktadır. Bu intikaller meydana geldiğinde tarih ve giriş numarasıyla belirtilmektedir. Teorik olarak, 1876'nın özgün tapu kaydından başlamak ve zaman içinde her bir hissenin intikal sıralamasını izlemek mümkün olmalıdır. Ama uygulamada sıralama dışında veya çapraz referansı olmayan bazı intikaller vardı ve bazı kayıtlar ya tamamen veya bazı sayfaları eksikti. Bunun aksine vergiler köy köy listeleniyordu ve intikaller ilgili maddenin hemen altına veya kenarına yazılıyor, listenin sonuna eklenen herhangi yeni bir girişe referansta bulunuluyordu.

önceki vergi ve tapu kayıtlarına göre düzene koyma çabasının varolduğunu gösterir. Fakat iddia edilen toplam miktâr tapuyla değil, vergi kaydıyla uyuşmaktadır. Fâris'le ilgili değişiklik yarım hissenin onun adına kaydedildiğini ve kendisinin bunun *mîrî* ürün vergisini ödediğini (*mukayyede bismihî bi-kuyûd ed-darâ'ib ve yedfa' emvâlehâ el-emîriye*), 1911'deki yeni listeleme tarihinde (*el-tahrîr el-cedîd* H.1327) onun varisleri adına konduğunu, Fâris'in H.1314'te (1896) nüfus sayımından önce öldüğünü nazara alarak verasetinin başkalarına değil üç oğluna ve bir oğlunun oğluna intikal ettiğini, tüm bunların köy heyetinden bir beyan, bir vergi belgesi (*ruhsat el-darâ'ib*) ve İdare Heyeti'nin 10 Mart 1921 tarihli ve 121 numaralı kararından anlaşıldığını ve (aslını) düzelten bir tapu senedinin onun varislerine verilmesi gerektiğini eklemektedir.[34] Bu intikal o zamanlar tapudaki değişiklikleri geçerli kılmak için başvurulan resmî işlemler hakkında çok şey söyler. Fâris, 1895 vergi kaydında listelenmemişti. Fâris'in bir hissenin ürün vergisinden mükellef olduğunu gösteren bir kayda gönderme bu yüzden 1911'deki yeni kaydın bir güncelleme olduğu vergi kaydından farklı olan bir ürün vergisi kaydı olmalıydı. Bunu doğrulayacak bize ulaşmış bir ürün vergisi kaydı yoktur. 1910'daki nüfus sayımından önce Fâris'in ölümüne işaret edilmesi hiçbir kadın varisten bahsetmeye gerek duyulmadığı anlamına gelebilir.

1921'den ikinci bir intikal mahaldeki hisse sahipliği ve yetki arasındaki kısmen kapanmakta olan boşluk hakkında daha net bir fikir vermektedir. Bu, Muhammed ve Hasan el-Abdülazîz Gazlan'ın varisleriyle ilgilidir. Tapu kayıtlarına göre Hasan'ın oğullarından üçü 1912'de bir hissenin sekizde birini (3 kırat) alırken, Muhammed önce 1901'de bir çeyreklik hisse almış. Ancak Mart 1921'deki intikal bu alımlara değil, tapu kaydının ilk yıllarına giden diğer üç alım satıma işaret edip, iki hissenin tümünü toplar. Bu 1895'teki vergi kaydında Muhammed'in adına kaydolunan miktârdır; hisse numarasına (65) *rakm ebvab* başlığı altında 1921 tapu intikalinin üçüncü sütununda işaret edilir.[35]

---

34 DLS. AT. *Zabt* 1920-21, s. 91-2.) no: 9/24-6 [Mart 1921]. Aynı kayıttaki önceki intikal Nâil'in varisleri arasındaki miras durumuyla ilgilidir. Onu izleyen yedi intikal Nâil'in diğer erkek kardeşleri Ali, Mahmûd, Hâmid, Hamûda ve Muhammed ve baba tarafından kuzeninin iki oğlu olan İrhâil ve Abdullah el-Ahmed'le ilgilidir. Bunlar İdare Heyeti'nin 10 Mart 1921 tarihli, sırasıyla 122, 123, 127, 128, 126, 124 ve 125 no'lu kurallarını ifade ediyor.

35 *Age*, s. 90-91, no: 7/15-20. Mart 1921 intikalinde tasdik edilen iki hisse 1901 ve 1912'de satın alınan ve hâlâ geçerli olan sekizde üç hissenin yerini almamıştır.

Hasan el-Abdülazîz Gazlan'ın oğulları Muhammed ve Hasan, tam satın almayla edinilmiş tapu senetlerine göre 44 yıllık bir dönem boyunca 46½ hissenin ikisinde kullanım hakkını ellerinde tutmuşlardır: Bir hisse 21 Şubat 1292 tarihinde [5 Mart 1877] ve 6 no'lu ve 9 Teşrin-i Sâni 1299 tarihli [21 Kasım 1883] mahkeme kararına istinaden Sâlih bin Muslih el-Müflih Ebu Hunada'dan; yarım hisse İbrâhîm el-Garaybe oğlu Nâil'den ki, o da Yûsuf Tavîl'den almıştı; ve yarım hisse Teşrin-i Sâni 1292 tarihli (Kasım 1876, yoklama kaydının tarihi) kalıcı kayıttaki bir kişiden, ki bunun için o zaman bir satış işlemi yapılmıştı (*ve kene vakte'izin cerat mu'amilât ferağ bihâ*). İkisi [kardeşler] vergi kaydına isimleriyle girmiş ve *mîrî* vergilerini ödemişlerdir (*mürattibetehümâ el-emîriyye*); 1327'deki [1911] yeni listede kayıtlı olmayı sürdürdüler.

Bu iddia aslında iki yönlüdür: İki hisseye tapu doğruca alınmıştır ve intikal 1895 vergi kaydındaki Gazlan emlâkına (65) işaret etse de, bu iki hissenin tasarruf hakkı bir vergi kaydında, muhtemelen yukarıdaki Fâris el-Garaybe'de olduğu gibi, bir ürün vergisi kaydında yazılıdır. Her halükârda bir vergi kaydı muğlak eski tapu kayıtlarının adlandırmasında esas olarak alınmıştır. Sâlih Ebu Hunada 1876'da tasarruf no: 26'da bir hisseye sahipti, fakat onun hissesine işaret eden tek intikal budur. 5 Mart 1877'den bir satış, beş hissenin satışı Yûsuf Tavîl'e ait olsa bile erken tarihlidir.

Gazlan'ların tapu hakkı iddiası hem tapu satın alımlarına, hem de vergi kaydındaki bir girişe gönderme ile geçerlilik kazandı. Fakat 1921'deki diğer tapu iddiaları sadece vergi kaydına gönderme yapıyordu. Bu yüzden Nâil el-Garaybe'nin kardeşi Muhammed'in iki oğlu Kâsım ve Abdülazîz, 1895'te Sâlim bin Ali el-Müfekker'in sahibi olduğu 75 numaralı vergi mülküne gönderme ile yarım hisse üzerinde hak iddia ettiler. İntikal şunu der: "Muhammed tapu senedi olmaksızın yarım hisseyi 30 yıldan fazladır tutmaktadır; burası ona oturma (*vad el-yed*) ve kullanım hakkı temelinde Sâlim bin Ali el-Müfekker'den geldi; Sâlim bin Ali el-Müfekker'in ismi vergi kaydına girildi, fakat gerçek tasarruf sahibi (*el-mutasarrıf el-hakikî*) *mîrî* vergileri ödeyen ve ismi 1911 listesine giren Muhammed idi, sadece şimdiye kadar hisse kayıtları ile bağlantı kurulmamıştı." İfade Muhammed'in 7 Şubat 1912'de öldüğü ve iki oğlunu mirasçı bıraktığı, tüm bunların İdare Heyeti'nin 126 no ve 10 Mart 1921 tarihli kararına uygun olduğu şeklinde gider.[36] Burada iki nokta kayda değerdir. İlki, arâzî üzerinde asla resmî tapusu olmamış

36 *Age*, s. 93-4, no: 14/39-41.

birinin adına, sadece bir vergi kaydındaki girişe işaretle geçerlilik sağlama işlemidir. Sâlim bin Ali el-Müfekker Kufr Ceyiz'e (kuzeybatıdan Beyt Re's'e hudûd bir köy) mensuptu fakat Nâil el-Garaybe ve çocuklarının başını çektiği sekiz hisseye sahip bir alt-topluluğun üyesiydi (bkz. şekil 9.5; alt-topluluk A). Kendisi ayrıca toprağın emniyeti meselesinde 1922'de Garaybe'lere borç para verdiği şeklindeki bir 1919-27 kaydında da karşımıza çıkar.[37] Sâlim bin Ali ile Nâil veya Muhammed Garaybe arasındaki 'gerçek' ilişkinin ne olduğu belli değildir. İkincisi, Muhammed Garaybe'nin oğullarının Sâlim bin Ali'den talep ettikleri yarım hisse 1895 vergi kaydında Muhammed'in kendi adına veya oğlu Kâsım'ın adına olandan farklı idi: Muhammed'in iki hissesini Nâil'in diğer dört kardeşinin varisleri talep etmişken, Kâsım'ın yarım hissesi 1895'teki yetkilendirmede onaylandığından ve müteakiben münasip yollarla el değiştirdiğinden, 1921'deki bir değişikliğe tabi değildi. Kâsım, Sâlim bin Ali'den istenen yarım hisseden çeyrek hisseyi 1925'te satarak ona bir şey bırakmayacaktır.[38] Garaybe'lerin toprak idaresinin dinamiklerine 11. Bölüm'de döneceğiz.

İdare Heyeti'ni Havvara'nın tapu kaydındaki belli girişleri 1921'de güncellemeye sevk eden neydi? Tapu kaydı intikalleri müdahil tarafların sorumluluğu idi; vergi ise her şeyin üzerinde hükümetin meselesiydi. Verilen örneklerden vergi kaydında listelenmenin tapu üzerindeki hak iddialarını geçerlileştirmede esas teşkil ettiği ortaya çıkacaktır. Fakat bu Beyt Re's'de olduğu gibi hakların tamamen çözülmesi veya tam bir hukukî işlemin sonucunda gerçekleşmedi; diğer bir deyişle mallar ve bunların evrakları istikrarlı bir şekilde güncellenmemişti.[39] Garaybe'lerin köydeki konumu düşünüldü-

---

37 DLS. AT. *Zabt* 1919-27, s. 49-50, no: 5 [Ağustos 1922]. Rehin üç yıllıktı ve rehin verenler alan kişiye (*el-rehîn ve'l-vekîl el-devri*) 25 *mudd* buğdayı yıllık kira olarak ödüyordu. Ali el-Müfekker de 1890'da Süleyman Abdülkadîr el-Rûmî'den Fâris ve Muhammed Garaybe'ye yönelik, 1890 yılına ait eksik olan önceki bir kayıtla ilgili, yarım hisselik koşullu bir satışa tanıklık yapmış görünmektedir (DLS. AT. *Zabt* 1306-15, s. 5, no: 24). Bir derkenarda, koşullu satışın üç yıllık olduğu belirtiliyordu ve 1325 (1909) tarihli diğer bir not bedelin ödendiğini söylüyordu. 1890'daki ikinci tanık, yine Kufr Ceyiz'li olan ve kız kardeşi Karma Nâil el-Garaybe'nin erkek kardeşi Mahmûd'la evlenen Abdullah Ali el-Muhâfiza'ydı. 1895'te Bayir bin Sâlih el-Muhâfiza'yla ilgili ikinci bir hisse grubuna dair olarak bkz. s. 148.

38 DLS. AT. *Zabt* 1924-25, s. 163-4, no: 7/37-42 [Ağustos 1925].

39 Örneğin 1882'deki satış için rekabet eden altı kişiden biri olan Hasan el-Îsâ arâziye hiçbir zaman kendi adıyla sahip olmadı ama 1883 ve 1895'te hâne sahibi olarak

günde, 1921 intikallerinin çoğunun onlarla ilgili olması şaşırtıcı değildir. Havvara örneğinden çıkan sonuç, Osmanlı'da vergi kaydının başka, tapu kaydının başka bir şey olduğu ve ikisini bir araya getirmek gibi idarî bir şartın bulunmadığıdır. Fakat Manda'nın başlangıcından itibaren mevcut işlemlere göre ilk vergi kayıtları güncellendi ve sonra da tapu kayıtları vergi kayıtları aracılığıyla belirlenen (1911'den bir ürün vergisi kaydı da dâhil) mevcut olan gerçeklerle aynı çizgiye çekildi ve nihayet 1926'da vergi kaydındaki girişleri tapu kaydındakilerle tıpkı tutmak yönünde bir kanun çıkarıldı. 1895 vergi kaydında neyin temsil edildiği ile o zamanki toprağa yetkilendirmenin durumu arasındaki ilişkiye daha yakından bakmadan önce sözünü ettiğimiz bu duruma kısaca değinelim.

1895 vergi kaydı intikalleri tapu ile aynı çizgide

Havvara'da ekili alanlar ve binalar olmak üzere iki çeşit nesne vergilendirildi.[40] 1895 vergi kaydında listelenen 93 tasarruftan ilk 73'ü arâzîsi olsun olmasın ev sahibi olan fertlerle ilgilidir; son 20'si ise evi olmayan toprak tasarruf sahiplerine aittir. Binalar çoğunlukla ev veya oda şeklinde idi, ama birakç ambar ve iki de dükkân vardı ki, bu sonuncusu yüksek oranda vergilendirilmiştir. Buna karşılık Havvara'da vergilendirilen sadece bir çeşit ekilebilir arâzî türü vardı. Bağ, bahçe, bostan, zeytinlik olmayıp, sadece tarla vardı ve her ekilebilir arâzî tasarrufu isimlendirilmiş 31 tarladaki numaralandırılmış 31 parselden oluşuyordu.

Vergi kaydı girişlerindeki değişiklikler iki çeşitti: ilki toprak veya binaların değerlerindeki, ikincisi ise nesneler veya bunlara sahip kimselerde yapılan değişiklikler. Değer ilaveleri 1896'da küçük bir miktâr ile (% 0.1'den az), 1903'te evlere (eve bağlı olarak, fakat çoğunlukla % 25 kadar) ve kimi zaman da tahminen Birinci Dünya Savaşı esnasında harp vergisi olarak tüm hânelere yapılıyordu. Bu sonuncusu uyarılar sütununda binanın vergilendirilebilir değerine ilave olarak kaydedilmemiştir.

---

listelendi. 1933 yılında varislerine, 1876'da Hüseyin el-Ali Şetnevî'ye ait olan hisseden 9 kırat verildi (tablo 9.3'te no: 30). Buna dayanak olarak, varislerinin bu arâzîde her zaman intifa hakkı kullanmış olması gösterildi. Hüseyin el-Ali'nin sadece kızları vardı. Bir kızuun oğlu bir başka kızıyla birlikte, kaybettikleri hak için 1933'te mirastan pay talep ettiler. Hasan el-Îsâ, Hüseyin el-Ali 'nin Amcasının torunuydu. Bkz. DLS. CR. Havvara, *iddiâ'at, takrîr* 21, s. 11, no: 81.

40 İlk kez 1926'da, Mayıs 1925'teki bir tapu intikaline binaen bir harman yeri kaydedildi (vergi giriş no: 163) Bkz. DLS. AT. *Zabt* 1924-25, no: 4/12.

Yeni girişlere bakılacak olursa kaydın son dört sütunu bu tür değişikliklerle ilgilidir: İlki satış, veraset veya yeni kayıt bakımından tür (*nev-i vukûat*), sonra dosya (*defter*) ve madde (*umum*) numaraları ile bir "olayın kaydına" (*defter-i vukûat*) işaret eden numaralar ve nihayet ekleme tarihinin (falanca yıllardaki *mahsub*) ve bazen ismin değişmesinin sebebi gibi ayrıntıların yazıldığı *mülahazat* sütunu. Bir girişten diğerine bir işlem çapraz göndermelidir. Devredilen arâzî veya binanın vergi değeri devrin yapıldığı girişin toplam vergi değerinden çıkartılır. Bazı durumlarda böyle bir devirler dizisi esas tasarruf birimine bir şey bırakmaz: Giriş no: 24'ün her biri açıklanmış sekiz tenzili vardır ki, sıfıra iner. Bize ulaşan 1895 vergi kaydı köyün tüm alım satımlarının bir özgün kopyası halindedir. Havvara için ilave girişler 1900'de yapılmış 94 numaradan en azından 1934'te yapılmış 188'e kadar gider.[41]

Kayıtlardaki girişlerde yapılacak değişiklikler için hüküm böylece verilmiştir. 1895'den sonraki ilk birkaç yılda hem değer, hem de girişlerde değişiklikler yapıldı. Bir istisna ile 1903'e kadarki vergi kaydında arâzî emlâkındaki değişiklikler tapu kaydındaki değişikliklere uymaktaydı. Ancak istisna 1895'te yarım hisse toprak üzerindeki sahipliği tapu ile olmayan bir şahısla ilgiliydi; yani değiştirilecek tapu ortada yoktu. Aslında bu şahsın bağlamında 1933'e kadar tapu düzenlenmemiştir.[42]

1903'ten sonra, 1920 öncesi için vergi kayıtlarında sadece bir tane yeni arâzî girişi vardır, diğerleri hep (107-15) ev veya dükkânlara aittir.[43] Başka türlü arâzîler için vergi kaydındaki girişlere dair yapılan tüm değişiklikler 1920'de İngiliz Mandası'nın başlangıcını ve sonrasına tarihlenir. 117-24. girişler 1920'de, 125-54. girişler 1921'de, 155-8. girişler 1922-23'de, 159-

---

41 Yeni bir girişe dair son referans 1934 yılında 35 no'lu hisse için yapılmıştır ve 188 no'lu yeni bir girişe referansta bulunulmuştur. Fakat bizim Havvara vergi kaydı kopyamızda no: 165'ten sonraki son sayfa eksiktir ve no: 188'den sonraki girişlere referans veren sayfalardaki girişlerde değişiklikler yapılmış olabilir. Fakat bunların tekabül edebileceği tapu intikalleri yoktur.

42 100 no'lu giriş, Muhammed bin Hüseyin el-Nâim'den oğlu Hattâr'a 3 no'lu hissenin tam intikaline yöneliktir (hem bir ev, hem de buna denk olan bir yarım arâzî hissesini kapsamaktadır). Bu hisse için başka bir işlem bildirilmemiştir. Bu Hattâr, ilk olarak 1903'te tapu senediyle arâzî satın alan (vergi kaydında 103 no'lu girişe tekabül ediyor) ve oğulları 1933'te 40 kırata sahip olan (bunlardan sadece 17'si bilinen tapu intikallerine dayalıdır) Hattâr el-Hüseyin'le aynı kişi olabilir.

43 No: 116, 1914'teki bir satışa tekabül eden no: 32'den kısmi bir transferdir. No: 32'nin altındaki not Türkçedir fakat tarihsizdir.

64. girişler 1926'da ve 165. giriş ise 1927'den sonra eklenmiştir. Tüm bunlar, tapu intikalleri ile devredilecek yalnız ev olan mülkler de dahil (30'dan 154'e kadarki numaralar ve 35'den 188'e kadarkinin bir kısmı), tapu kaydındaki değişikliklere uyar. Kasım 1926'da mâlîye müsteşarından vergi girişlerinin tapu kaydındaki girişlere uydurulması yönünde bir emir gelmiştir.[44] Fakat bu emir 1920'den beri devam eden sürece sadece resmî bir damga vurmaktan ibarettir.

Yapılan göndermelerin biçimi de önemlidir. Tapu kayıtlarında bir arâzî tasarrufları üç büyük arâzî bloğundaki belli bir hisseden oluşurken, 1895 vergi listesindeki arâzî hisseleri hep, ilgili alan ve her arsanın değeri bir hisseye tekabül etmek üzere, isimlendirilmiş 31 tarladaki arsalardan oluşuyordu. Vergi kaydında arâzîlerdeki değişiklikler başlangıçta 31 tarla temelinde alınmıştı. Kuramsal olarak bir tasarrufu teşkil eden 31 şeritten birinin bir kısmını satmak mümkündü. Fakat aslında böyle satışlar yoktu: Sadece üç veya dört haciz olayında münferit tarlalara karşı notlar yazılmıştı.[45] 1921'den itibaren tüm değişiklikler 31 tarla değil, üç *tapu* bloğu çerçevesinde yapıldı. 1933'te arâzî tasarruflarının baştan ayağa düzenlenmesine ve hisselerin sabit arsalardaki hisseler haline gelişine kadar tapu işlemleri sadece üç büyük arâzî bloğu çerçevesinde yapılacaktı. Her ne kadar bazı girişlerin Aralık 1926 emri göz önünde bulundurularak yapıldığı görülse de 1915 civarından sonra vergi kaydındaki girişlere ilaveler ile tapu değişiklikleri arasında neredeyse tam bir uyum vardı.

Son birkaç paragrafın teknik tartışmasından sonra genel savı tekrarlarsak, Havran on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tahılı Avrupa'ya ihraç edilen bir bölge idi. Vergi toplanmasında çiftçi toplulukları ve hükümet arasında aracılık etmek için gerekli vasıta ve ağlara yeterince sahip bir yerel çiftçiler sınıfı palazlanmıştı. Aslında İrbid'in batısındaki Cumha Köyü'nden olan İbrâhîm Garaybe ve ondan sonra oğlu Nâil 1870'lerde Havran'ın güneybatı köşesinde, İrbid'in hemen doğusunda toprağı iyi bir köy olan Havvara için vergi aracıları olarak tanınmışlardı.[46] Hükümet 1870'lerin ortalarında arâzî

---

44 Referans, 1931'de 10, 33 ve 35 no'lu girişlere yapılan eklemelerdedir. İlan tarihi 11/12/1926, referans no: 325/5933/20/8.

45 Referans, 1931'de 10, 33 ve 35 no'lu girişlere yapılan eklemelerdedir. İlan tarihi 11/12/1926, referans no: 325/5933/20/8.

46 Türkçe olarak tek bir ipotek kaldırma vakası vardır ve 1912 yılında 2 tarlayla ilgilidir. (hisse 77, tarla 2808 ve 2946). Bunlar vergi veya borçla ilgili olmaktan ziyade hukukî

tapusunu kaydetmeye başladığında, Havvara ahâlîsi dışarıdan biri olduğu gerekçesiyle Nâil el-Garaybe aleyhine İstanbul'a bir şikâyet mektubu gönderdi. Dava kazanıldı ve köyde Nâil'e tapu verilmedi. Osmanlı Hükümetinin siyaseti çiftçilere tapu vermekti. Fakat çiftçiler son on yıldır vergilerini düzenli ödediklerini ispatlayamadıklarından (belki doğrudan vergi memurlarına değil de, Nâil el-Garaybe gibi biri vasıtasıyla ödedikleri içindir) Havvara için kayıtta olağanın üzerinde harçlar talep edildi. Sonuç kayıttan kısa süre sonra köyün neredeyse sekizde birinin –beş toprak hissesi, üç kişinin tüm malları– Havran'da mal müdürlüğünde memur olan Yûsuf Tavîl'e satılması oldu ki, o da bunu hemen Nâil el-Garaybe'ye sattı; hemen sonra da Nâil'in hısım ve dostlarına iki hisse daha satıldı. Son satışa kendilerinin ekimde uzun süredir ***halit ve şerik*** olmaları hasebiyle şufa hakkı talep eden çiftçiler mahkemede itiraz ettiler. Yûsuf Tavîl'e satışı yapanlar arasında şikâyeti İstanbul'a götüren adam olan Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna da vardı ve onun kardeşinin oğlu mahkemede ikinci satışa itiraz eden altı kişiden biriydi. Vergi talebini karşılamak için kayıt zamanında getirilen birkaç çiftçinin kanunsuz bir şekilde köydeki ekimi terk etmelerinden dolayı, hisselerinin başkalarınca alınmış olduğu, görülmektedir. 1882-83'de evler kaydedildiği zaman pek çok asli toprak sahibi artık mukim değildi –tabii eğer önceden mukim oldularsa–, Nâil el-Garaybe ve hısım ve ahbaplarından bazıları ise köyde büyük evlere sahipti.

12 yıl sonra, 1895'te Osmanlı Hükümeti bir vergi tahrîri yaptı. Vergi tahrîrindeki araştırmanın vergi mükellefinin konumuna dair kapsamını yani bir arsayı elinde tutan kimsenin sahip mi, kiracı mı, ortakçı mı, yoksa geçici çiftçi mi kaydedildiğini bilmiyoruz. Listenin köy heyetinin yardımıyla hazırlandığın farzediyoruz. Fakat vergi kayıt biçimi tarımsal konumun ayrımına izin vermiyordu. Vergilendirmenin hedefi inşaatlı veya ekilen bir arâzî parçasıydı; kendisine vergi düşen kimseyi yazmak için tek bir sütun vardı ve hissedarlar olmaksızın sadece bir kişinin ismi geçiyordu. Tapusu bulunmayan pek çok kimse arâzî sahibi olarak kaydedilirken, tapusu olanlarından bazıları kayıtlı olduklarından daha fazla, bazıları ise azına sahip oldular. Kısacası, kaydedilen şey o zaman var olan düzenlemeydi; yetki hülasalarından ziyade üretim güçlerinin sonucuydu. 1895 vergi kaydının özgün nüshasının tahminimize izin verdiği kadarıyla (bunun seneden seneye vergi toplanmasıyla

---

ipotekler olabilirler. Nâil Garaybe merkezî hukuk idaresinde ***muhtar-ı lâhik*** (resmî yönetici; bkz. 6. Bölüm, 45. not) olarak görevliydi fakat şikâyetçiler onun bir yabancı olduğunu söylüyordu.

ilişkisi şimdilik bilinmiyor), 1902'den sonra kendisine henüz tapu devredilmiş kimse vergi mükellefi arâzî sahibi olarak kaydedilmedi; bazı kimseler ise tahminen toprağı işlemeyi sürdürdüklerinden tapusuz halde vergi mükellefi olarak kaldılar. İngiliz Mandası'nın başında durum büyük ölçüde toparlanmış idi. Kendi toprak meşguliyetlerini düzenlemeye ilgisi olanlar bunu kazâ İdare Heyeti'nin onayıyla yaptılar ve bunu yapan bazıları iddialarını geçerli kılmak için vergi kaydını alıntıladılar. Vergi girişleri resmen tapu girişleriyle uyumlu hale getirildi. Fakat hâlâ tapusuz halde toprağı işleyen ve 1921'de tasarruflarını düzenlememiş kimseler vardı. Ancak 1933'teki kadastro çözümlemesiyle tasarruflar sistematik olarak düzenlendi ve kalıcı işaretlenmiş arsalarda yeni bir toprak tasarrufu düzeni kuruldu.

Vergi ve tapu kayıtları arasındaki bu iki tür kıyas sadece kayıtta değil, kimin kaydolduğu konusunda da uyumsuzluk ortaya çıkartır. Şimdi toprak tasarrufunun yapısını gözden geçirmek için 1895 vergi kaydına dönüyoruz. Bu bölümde üç konuya odaklanıyoruz: topraksızların oranı, arâzîdeki tasarruf hisselerinin dağıtım kalıbı ve hisse sahibi toplulukların oluşumu.

Havvara'daki topraksız nüfusun büyüklüğü, 1895

1882/83 ev listesinin 1876 tapu kaydıyla karşılaştırılması Havvara'da 1870'lerde hem toprak tasarrufu, hem de ikamette bir oturmamışlık duygusu vermişti. 1883'teki 43 ayrı hâneden hepsi 15'i 1876'da kaydolmuş toprak sahipleri ve kısa bir süre sonra toprak alacak veya yeni almış olanlarla teşhis edilebilirken, 17'si o zamanki veya sonraki toprak hissedarlarıyla açıklanamamaktadır.[47] Tam tersine, 1876'daki 31 toprak tasarruf sahibinden 12'si (satışına itiraz edilen Yûsuf el-Süveydan ve hisselerini Yûsuf Tavîl'e satan diğer ikisi dahil) 46½ hissedèn 17½'sini teşkil ederek 1883'teki mukimler arasında bulunmamaktadır.

1895'de köy genişlemiş durumdaydı ve 1883'te hâne sahibi olarak kaydolanların çoğu köyde kalmışlardı. Bu yüzden nüfusu büyük bir kesinlikle hesaplayabiliyoruz. 1883'teki asli toprak sahiplerinin 15 hânesi, birisinin artık mukim olmaması ve diğerini köy içinden evlenen iki kızın tevarüs etmesine rağmen, 11 yeni toprak sahibinin hepsi 1895'te toprakları tutmayı hep sürdürmekteydiler.

---

47 43 evle ilgili şekil, 1882'de kaydedilen Garaybe'nin tasarruf bileşimini ve Abdülcelîl Esâd Şuha'ya ait (1876'da iki hisseye sahip, no: 3) 1883'te kaydedilen 41 evi (ambar ve ahırla ilgili beş tekrarlama hariç) ve 1889'da kaydedilen bir evi kapsamaktadır.

Ev ve arâzîler üzerindeki sahipliğe devam edilmekteydi ve 1883'ün 17 topraksız hânesinden birisi toprak edinmişti (Hattâr el-Hüseyin'in babası), altısının hâlâ evi vardı ama arâzîsi yoktu ve altısı dahi köyden göçmüş görünmekteydiler. 1883'te ev sınırları içinde adları geçip de listede olmayan iki kişi daha 1895'teki toprağı olmayan sakinler arasında teşhis edilebilmekteydiler. Son olarak, önceki bir liste ile alakası olmayan 19 yeni hâne sahibi 1895'te gözükmektedir.

Böylece 1895 vergi listesindeki 73 hâneden 37'si o zamanın arâzîsiyle alakalı değildir. 37 rakamı 1902'de arâzî tapusu alacak olan 1883'teki mukim Efnân Ebu Tayr ve Halef Abdülganî el-Şehâde ile 1895'te arâzî tapusu alacak olan ama vergi listesine göre toprağı bulunmayan onun kardeşi Ali'nin iki oğlunu içerir; 1876'da iki tapu sahibinin üçüncü arsasında toprağa sahip olarak ismi geçen Sâlih el-Kâdî buna dahildir ama 1883'te topraksız olan birinin kızının kızı olan bir arâzî sahibinin bir kızını ve herhangi bir arâzî sahibinin kardeşini değil.[48]Topraksız hânelerin yüzde 50'lik kısmı (37/73) böylece ölçüye mümkün olduğunca yakındır. Bu, 1876 tapu kaydında sonraki hızlı arâzî satışları bakımından, on dokuzuncu yüzyılın son 20 yılında bir patlamaya sahne olan Havran Ovası'nın güneybatısındaki bir köyü temsil ediyor olarak görülebilir; % 50 rakamının neredeyse her hânenin toprağının bulunduğu Kura'daki köylerde güçlü bir tezat teşkil ettiğini göreceğiz.

---

48 Abdurrahmân Sâlih Muhâfiza (69'da iki evi var ama hiç arâzîsi yok) arâzîsiz şekle dahil edilmemiştir çünkü kardeşi Bayir 78 no'lu tasarruf biriminde yarım arâzî hissesine sahipti. Sâlih el-Kâdî için bkz. yukarıdaki not 30. Aîşe bint Sâlih'in [el-Haddâd] no: 18'i (ev), babasının no: 35'i (ev ve arâzî) vardı. Annesinin babası Seleme Ebu Avvâd'ın 1883'te 32 no'lu evi vardı. Kâsım Ebu Avvâd 1895'te 1 no'lu hisseye sahipti (ev). Aîşe babasının tüm hissesini miras aldı ve annesi Nasra bint Seleme Ebu Avvâd'a (DLS. AT. *Zabt* 1323-24, s. 5, no: 3-5 Kune 1907]) sattı. Annesi Aîşe'nin amcasının oğlu Mahmûd el-Mustafa (33 no'lu hisse sahibinin oğlu; bir arâzî hissesi var) ile evlendi ve ondan Abdullah adlı bir oğlu oldu. Nasra tek hissesini 1918'de Abdullah'a sattı (DLS. AT. *Zabt* 1330-34, s. 120, no: 72-4 [Ocak 1918]). Aîşe bir diğer amcasının oğlu İbrâhîm el-Merî ile evlendi. İbrâhîm el-Merî 'nin babasının 1895'te 36 no'lu hissesi vardı. Sahip olduğu bir arâzî hissesi ise ölümünden sonra üç oğlu arasında eşit olarak bölüştürüldü. İki kızı mirastan kendi haklarını erkek kardeşlerine sattı (DLS. AT. *Zabt* 1323-24, s. 135, no: 191-6, Haziran 1908). 1933'te İbrâhîm 14 kırat'ı Aîşe'den olan üç oğluyla ve diğer karısından olan bir oğluyla. Havvara hakkındaki bilgisini bizimle paylaştığı için Maysun el-Zûbi'ye teşekkür ediyoruz: *Devr el-neşet el-zirâî fi iktisâd el-vizâ el-beytiye*, basılmamış yüksek lisans tezi (1990).

1895 vergi kaydındaki toprak tasarrufları

1895 vergi kaydında listelenen tasarrufların sırası, arâzî tasarrufunu tahlil ederken önem kazanır. Evler, tersine olsa da, kabaca 1883 ev listesindeki sırayla listelenir ve bu durum, vergi araştırmasının mekânsal dağılıma göre ev arsalarını sırayla numaralandırıp köyü dolaştığını akla getiriyor. Her binanın ayrı bir numarası ve arsa numarası bulunmaktadır, fakat 1883 tapu listesinin aksine arsaların sınırları verilmemektedir. İlk 73 giriş bazılarının toprağı olan, bazılarının da toprağı olmayan evleri içerir. Son 20 giriş evsiz olup arâzî tasarruf edenlerle ilgilidir. Bu yüzden son 20'nin çoğu, pek çoğu iki hissesi olan Nâil el-Garaybe'nin kardeşi Muhammed'e ait olan 74 numara gibi, köyde evi olan ailelerin üyelerine ait olmakla birlikte, mukim olmayanların evlerdir. Fakat sıralandıkları liste, yetkililerin bu sıralamayı arâzî tasarruf edenlerin bir vergi mükellefi topluluğuna ait olup olmamasına göre yaptıklarını akla getirir. Son 20 arasında ilki, Nâil el-Garaybe'yle ilişkisi olanların 74-9 numaralı tasarruflarıdır. Bunlar için ölçüt, açıkça tapu intikali sayesinde kendilerine kayıtlı olup olmadığı değil, Nâil tarafından kendi hisse sahipleri topluluğunun üyesi olarak onaylanıp onaylanmadıklarıydı. Gayri-mukim iki kişi aslında toprakta tapu sahibi değillerdi; hiçbir zaman da olmamışlardı ve Nâil'in akrabalarının hisseleri o zamana kadarki tapu intikallerine tastamam uymamaktadır.

79 numaradan sonraki arâzîler iki gruba ayrılıyor. Sonuncu hariç hepsinin ya 1876'daki esas sahipten alınma ya da daha sonra gerçekleşen bir tapu intikalinden kaynaklanan tapuları vardır. Fakat son altısının (88-93) sadece her bir tarlaya özel numaraları varken, ilk birkaçının (80-87) isimli 31 tarlanın hepsi için tek bir sırada düzenlenmiş arsa numaraları vardır.[49] Hatta sondan önceki beşi (88-92) hep 1876'dan asli hisse sahipleri olup, sadece ikisi aradaki yıllarda topraklarının bir kısmını satarken, 1890'ların başında tapu alan yeni arâzî sahipleri ilk grup içindedir. Diğer bir deyişle, üçü için (88, 89 ve 92.) 1876'dan beri resmî kayıt yoktur.

Düzenlenmiş arsa numaralarının olmayışıyla birlikte bu durum, kaydın hemen bitiminde vergi kayıdı sırasında arâzî tapuları olan ama haklarında

49 Mutlak el-Ali'ye ait olan 87 no'lu hisseyeyle ilgili ilk alanda genel bir parsel numarası vardır ama sonrasında sadece iç alan numaraları görülür. Fakat 4 ile 15 no'lu alanlar arasında, her iki alandan birindeki genel arâzî parçası numaralarında bir boşluk vardır. Dolayısıyla parçaların dağılımında no: 87 Şetnevî yarısında yer almıştır. No: 88-93 ise artıktı.

resmî bilgi bulunmayan kimselerin listelendiğini akla getiriyor. Kayıp üç arâzîden ikisi (88 ve 92) 1921'de kendisinden toprak iddia edilenlerdendir. 89, 90, 91 ve 93 numaralar için mukabil vergi kayıtlarında sessizlik hâkimdir; bunların isminden 1933 kadastrosunda yapılan tapu taleplerinin raporlarında da bahsedilmemektedir.[50]

Listedeki son toprak sahibi, sadece arsa numarası verilmediğinden ve kendisi hakkında 1895 öncesi ve sonrası kayıtlarındada bir şey geçmediğinden değil, tasarrufunun 1½ hisseye denk oluşundan dolayı da ilgi çekicidir. 1876'da yazılan toplam hisse sayısının 46½ olduğunu hatırlatacağız. 1933'e kadarki tüm alım satımlar 46½ hisse çerçevesindeydi. 1933'ün kadastro düzenlemesinde hisse sayısı 48'e çıkıyor. 1895 vergi kaydında da toplam hisse sayısı (veya alan ve diğer oranlardaki mukabilleri) 48 idi. Toprak tasarruf sahiplerinin vergi kaydında listelenmesindeki ayrıntılar göz önünde bulundurulursa, son tasarruf biriminin 46½ ile 48 arasındaki farkı temsil ettiği tahmin edilebilir. Sahibinin adı Urbaya bin Hâmid el-Hureyşe Benî Sahr idi (bedevilerden). Ayrıca 1876'daki ilk tapu kaydında 1½ hissenin yolları Havvara'nın yakınından geçen, geleneksel olarak Ürdün Vadisi'yle Güney Havran Ovası arasında göçen yaylacı çobanlar olan Benî Sahr'ın bir temsilcisine verildiği de tahmin edilebilir. Kayıtlarda bu kişinin kimliğine dair herhangi bir ipucu yoktur; 1992'de mülâkat yaptığımız şahıs da tapu kaydındaki 46½ hisse ile 1933'te toprağın kaydedildiği 48 hisse arasındaki farkı bize açıklayamadı. Bir hikâyeye göre, arâzînin tahsisi zamanında Benî Sahr'da bir adam oralardan geçmektedir ve kendisi için bir pay ister (Bedevi ağzında *hiṣṣ*) ve isteği üzerine pay bu kişiye verilir. Fakat sonradan Revaşide'den birine kendisinden fazla pay verildiğini ortaya çıkarınca; "Benim ondan neyim eksik?" diyerek karşı çıkar ve aynı miktâr ona da verilir.[51]

Son 20 toprak tasarrufunun tahlili, 1895'teki vergi kayıt memurlarının tasarrufu yetkilendirilmeye bağlamaya çalıştıklarını açıkça gösteriyor. Yeni

---

50 88-92 no'lu hisselerle ilgili kısa açıklamalar için Bkz. tablo 9.3.

51 Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe, Ebu Hâşim'le mülâkat, 15 Kasım 1992. Bedevinin adını Urbaya olarak değil Ârif el-Hamd olarak hatırladı. Belki de bu adı 1933'de 6 kırat'a sahip olan Ârif Ziyâb el-Muhammed Hurayşa (kaynak bilinmiyor) ile karıştırmıştı. Revaşide'li kişinin adını İmur el-Tûtî olarak belirtti. Bu isim 1895'te bir hisseye (no: 48) sahip olan ve diğer yarım hissesini no: 47'deki Muhammed bin Ömer'e veren Mahmûd bin Ahmed Ömer Tûtî'nin babasıyla şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir (her ikisi de 1933 kadastro kayıtlarında Revaşide olarak tanımlanmaktadır).

satın almalarda 1895'teki vergilendirilebilir tasarruflar büyük ölçüde tapuya uyuyordu. Lakin etkili başka güçler de vardı. Ebu Kirsanna gibi aileler hem aile içinde hem de dışarıda kaynakların devrini içeren değerlerinde hızlı bir kayma tecrübe etmekteydiler. Toprak sahipliğinin bir hisse sahipliği topluluğuna mensubiyet anlamına geldiği tapu intikallerinin doğasında muğlaklık vardı. 1892'den 1895'e kadar tarihli tapu intikallerinde bazı devirler vergi kaydında nazara alınmış olup, bazıları ise tam olarak böyle değildi. Muhtemelen devretmenin yazılı araçları standartlaştırılmadığından ve yine tapu kaydının ilk yıllarında arâzîdeki durum istikrarlı olmadığından, geçmişte tam olarak kimin neyi devrettiği hakkında da belirsizlikler vardı. Ekilebilir arâzîdeki bir hissenin tapu satın alınmaksızın elde edildiği yerde vergi yetkilileri, özellikle Nâil el-Garaybe'nin konumundaki birilerince onaylanmış olduğunda, sadece hisse olanları kaydetmiş gözüküyorlar. Fakat hisselerin belirli bir kişi tarafından alınmadığı durumlarda, vergi kayıtlarının son girişlerinde olduğu gibi, hâlâ ismen tapuya sahip olan kimseler kaydediliyordu; bundan yola çıkılarak da, 1921'de bazı topraklar üzerinde başkalarınca hak iddia edildi. Son olarak, vergi ödemelerinde ve ekim konusunda toplu yükümlülüğün rol oynadığı kuşkusu vardır. Nâil el-Garaybe'yle ilgili tasarruflar topluluğunda bunun bir ipucunu görmüştük. Ama şimdi ifade edeceğimiz gibi arâzî tasarruflarının tarla temelinde yapılacak tahlilinden bu durum daha açık bir şekilde görülecektir.

1895'te tarla tasarruflarının biçimi

Havvara, arâzîsi bireysel olarak tasarruf edilen arsalardan ziyade ortak bir şekilde tasarruf edilen hisseler (*müşâ*) biçiminde kaydedilen ilk köydür (bkz. 6. Bölüm). 1895 vergi kaydı muhtemelen vergiye tabi bir nesnenin ayrı bir kanun gerektireceği düşüncesiyle, tüm hisseyi ferdi arsalar olarak göstermişti. Üzerinde bina olan arsalara gelince, iki numara dizisi vardır: birisi tarlaya veya arâzî türüne özel, ikincisi tüm arsalar için geneldir.

Bu tasarruf birimindeki her arsa için alan, değer ve vergi ayrı sütunlarda verilir. 31 tarlanın çoğuna dönüm başı 31 kuruştan değer biçilmiştir ama yedisi 75'den (2, 4, 5, 8, 17, 26 ve 29. tarlalar) ve üçü 50 kuruştan değer bulmuştur (1, 16 ve 28. tarlalar). Vergi, ekilebilir arâzî için binde 4, mesken binaları için binde 5 ve dükkânlar için binde 10 üzerinden hesaplanmıştır. Her bina için alan değil, değer ve verginin toplamı hesaplanmıştır. Arâzînin değerleri, köydeki toplamın bir oranı olarak yarım hisseyi temsil eden (top-

lam 48 hisseyi temsil ediyordu) hep 20.387,5 kuruşun katları idi.[52] Aynı oran bir tasarruf birimindeki 31 tarlanın hepsinin alanı ve vergisi ve de her ferdi arsa için geçerliydi. Bu yüzden, kişisel arâzî temelindeki kayda rağmen, tasarrufun vurgulanan yapısı hisselerde idi.[53] Her arâzî hisse sahibi, her bir arsadan bütün ile aynı hak ölçüsüne sahipti. Önceden belirtildiği gibi, vergi kaydındaki hisselerin giriş biçimleri 1921'de değiştirilmeden önce ve sonra, tüm devirler ferdi arsa değil, bir hisse sahipliğinin değerinin (40.775 kuruş) kat veya kesirleri halindeydi.

Tapuları hisselere göre kaydetmenin mantığı, toprağın dönemsel olarak paylaştırılması düzeninde bir hissedarın ektiği gerçek arsalar değişebildiği ve bu yüzden bir sahiplik nesnesi olamayacağı fikrinden kaynaklandığı için, vergi kayıtlarındaki mülklerin devrinin 31 tarlanın hepsinin de hisselerinde olarak 1921'e kadar sürmesi ilginç sorunları ortaya çıkarmıştır. İlki Havvara'daki ve belki geniş manada ova köylerindeki yeniden dağıtımın dönemselliği idi; bu Kura'daki gibi iki senede bir değil; daha uzundu. Bu, artzamanlı bir düzenin aksine (değişmeleri topluma daima niteliğe göre dağıtan) bir eşzamanlı açık paylaşma düzeniydi. İkincisi ise, biri tarlaya özel, diğeri bir tarla grubuna şamil olmak üzere, iki yeniden dağıtım seviyesini birbirinden ayırmak gerekir. Her bir tarladaki arsayı düzenli şekilde dağıtarak veya hatta her bir tarladaki dağıtılmış kısmı kendi içindeki bir hisse alt-biriminin arsalarını yeniden dağıtarak, tarlaların mevcut düzenini uzun süre korumak mümkün olacaktır. Bir hisse sahibi topluluğun alt-bölümlenme biçimleri, o düzenlemede hangi yeniden dağıtım seviyesinin söz konusu olduğunun ipuçlarını verir. Üçüncüsü, tasarrufların 1921'de düzenlenmesine bir kuşakta ilk kez tüm tarlalar düzeninin tastamam yeniden dağıtımı eşlik etmiş olabilir. Bu, görüştüğümüz birinin hatırlattığı, Osmanlı döneminin sonunda kendisi bir delikanlı iken, genel bir yeniden dağıtımın oluşuyla uyuşacaktır.[54]

---

52 Yarım hisse bir pulluk takımını veya feddânı temsil ediyordu ve *rub'a* yani tam hisseyle karşılaştırıldığında, mülklerin ebatını kavramsallaştırmada daha doğal bir birimdi.

53 Örneğin ilk alandaki bir pafta alanı kapsayan yarım hisse (dönüm başına 50 kuruş değerinde) 1 dönümdü. Tam hisse 2 dönümdü ve iki hisse 4 dönümdü. 31 paftayı kapsayan tam bir hissenin toplam alanı 421 dönümdü. 40.775 kuruş değerindeki bir hisselik birim için % 0.4'lük (163.1 kuruş) vergi ödeniyordu. Bu 48'le çarpıldığında 7.829 kuruş eder (kaydın sonunda verilen toplam arâzî vergisi).

54 Hâlid Fâlih Halef Abdülganî el-Şehâde, Ebu Yâsîn ile yapılan mülâkat (21 Haziran 1992).

Son olarak, zamanla komşular ve hak ihlalcileri arasındaki değiş tokuşlarla gerçekleşen bir tarladan diğerine düzenli küçük değişikliklerin hiçbirini göstermeyen arsaların dizilişinin 1896'deki düzenliliği vurgulanabilir. Eğer durum böyleyse 1876'da kaydedilen üç blok arâzî ile 1895'de kaydedilen 31 tarla arasında tam bir uyum aramak boşuna olacaktır.

Genel olarak 1876'dan 1933'e kadar tapu intikalleri hep üç arâzî bloğu olan *büveyb, muğniye* ve *za'r* çerçevesinde yapılmıştı. Ancak 1895 vergi tahrîrinden sonraki bir zamanda tapu intikalleri üçüncü sütunda, 'yer' başlığı altında sadece köye (Havvara) ve arâzî bloğuna (örn. *büveyb*) değil, vergi numarası olan *rakam-ı ebvâb*'a da işaret etmeye başladı. Elimizdeki bir vergi numarasına ilk gönderme, ondan önce konulmuş olma ve bizim vergi kaydının varlığı zamanında bilmeyerek kısaca numaraları kopyalamayı ihmal etmiş olma olasılığımıza rağmen, 1907-08'deki altı tapu intikalinde olabilir. Bu altı intikalde arsa numaraları da verilir.[55] İlk beş intikalde bunlar vergi kaydının genel arsa numaralarına, altıncıda ise dahili tarla numaralarına uyar. Müteakip değişikliklerde arsa numaraları artık girilmiş olmayıp tek başına vergi numaraları yeterli görülmüştür.

Lakin ilk beş intikalde arsa numaraları ile üç büyük arâzî bloğu arasında uyum yoktur. Arsa numaraları blok blok sıra halinde, bir bloğa beşten fazla olmayacak şekilde, bir değişiklikte en fazla 15 arsa numarasıyla (31 değil) listelenmiştir. Bu yüzden, beş ve altıncı tarlalardaki ilk intikalde arsalar *muğniye*, fakat beşinci intikalde *büveyb* altında listelenmiştir; hatta ilk tarladaki bir arsa ikinci intikalde *muğniye* altında (ki, diğer değişiklikler gibi dört veya beş değil, her bir bloğa sadece bir arsa verir), fakat ilkinde *büveyb* altında listelenmiştir. Kısacası, bu üç arâzî bloğu topraktaki hisseleri ifade etmek için alışıldık bir yol olarak basitçe nominal bir hale gelmiş gibi görünüyor.

Tapu kaydının üç bloğuyla ilgileri ne olursa olsun, 1895 vergi kaydına göre arsalar olağanüstü düzenli bir tarzda dağıtılmıştır. Hisselerin büyüklük derecesi 1876'da çok fazla değişmez; yarım hisse ile 2½ arasında, ortalaması birin biraz altında (48/49): 19x½, 18x1, 8x1½, 3x2 ve 1x2½. Burada bir iltizâm veya ticârî toprak sahipliği anlayışı yerine, ferdi kaynakların nisbeten eşitlikçi idaresi ve bir veya iki saban takımınca işlenebilecek olan bir anlayışa geri dönmekteyiz. Nâil el-Garaybe'nin kişisel hissesi bile tapu sahibi olduğu arâzîlerin bir kısmının çocuklarına dağıtılmasıyla idare edilebilir bir seviyeye

---

55 DLS. AT. Zabt 1323-24, s. 5, no: 3-5; s. 20, no: 31-3; s. 24-5, no: 83-91; no: 20-25 ve s. 135, no: 191-9.

indirgenmiştir. 1933'e kıyasla aile çiftliği başına ortalama bir hisse, iki tam saban takımı gerektirdiğinden, hâlâ genişti. Çiftliğin hânenin dışından işgücüne bağımlılığı vardı ve köyde bunlardan çoktu.

Eğer hisseler her tarlada arsa numarasına göre düzenlendiyse, sistematik gruplanmaları da aşikâr hale gelir. Önce tasarruf birimleri her biri 24 hisselik olmak üzere iki yarım parçaya bölünür; bunu 1933'teki gibi Şetnevî ve Garaybe olarak isimlendirebiliriz. 24 tarlada ilk arsalara Garaybe yarısı, diğer yedisine ise Şetnevî'ler sahiptir. Şetnevî parçası son altısı dahil (no: 88-93) 26 hisseyi kapsar ve Şetnevî arsalarının önce geldiği yedi arsada bile her tarladaki hisselerin sırası genellikle aynıdır. Herkesin komşusu da genellikle aynıydı. İstisnaların ilki her tarlada 49 no'lu arsanın tasarrufuna sahip olan Benî Sahr adamlarına ait hepsinin son hissesi; ikincisi arsası tarla 20'de, sondaki yerine Şetnevî sırasının başında olan 3 no'lu hisse; ve üçüncüsü arsası tarla 21'de yerinden birazcık dışarıda olan Ahmed el-Mustafa Tenneş'e ait 6 no'lu hissedir. Hep beraber 24 hisselik uygun bir hizip teşkil edecek hisse alt-grupları yoktur. İki *Rumî* hissenin (no: 32 ve 84) daima birbiri ardına oluşu gibi düzenlilikler alt-grup oluşturmaz. Örneğin dört Ebu Kirsanna hissesi, Şetnevî arsalarının başında geçer (bu onların köyde süregelen önemlerinin işaretidir) ve 81 no'lu tasarrufun yarı hissesinin eklenmesiyle dört hisse eder,[56] fakat sonraki tasarruflar dört değil 3½ veya 4½ hisse ekler; böylece bunlar Şetnevî yarısı içinde mülkleri yeniden sıralamak için uygun bir sekiz hisselik alt-grup oluşturmazlar. Bu yüzden Şetnevî yarısında alt-bölümlenmeler yoktur. Bir tarladaki arsaların sırasını yeniden ayarlamak için uygun grup 26 tasarrufun hepsi olacaktır. Bir tarlanın uzak kenarı nitelikçe merkezden farklı olabileceğinden, arsaların eşitlenmesi (sıranın yeniden düzenlenmesi) zaman içinde, yani artzamanlı bir düzenle yapılmak zorundaydı.

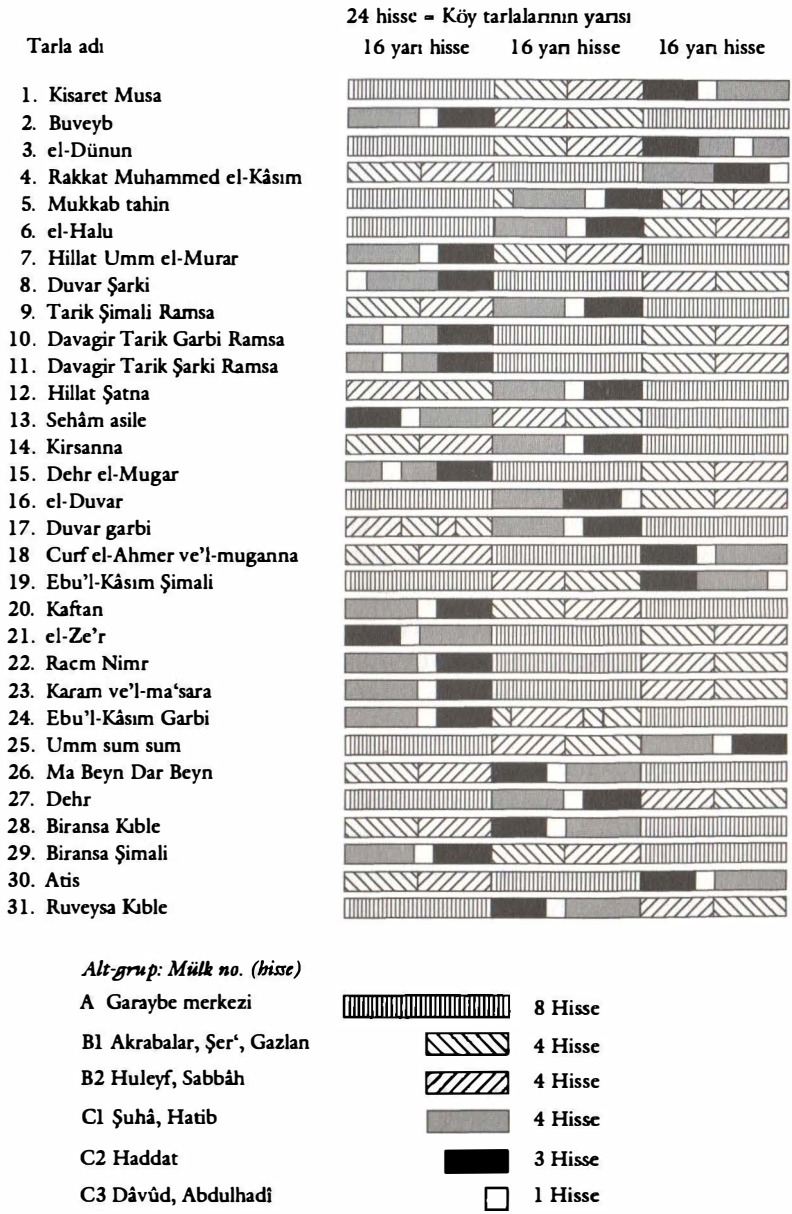
---

56 1893'te Falha Ahmed Kallâb Sâlih el-Bekr'e (no: 81) 12 kırat satmıştı. Böylece Falha Ahmed Kallâb'ın tek bir hissesi kaldı (no: 26) ve onu kocasının adına geçirdi (Râşid Abdülcelîl el-Ahmed Ebu Kirsanna; soyadı yanlışlıkla Şuha olarak geçmiştir (DLS. AT. *Yoklama*, 1308-09, s. 34, no: 28-33 [Ocak 1893]). Söz konusu tapu satışı, Falha'ya 1½ hisse kazandırmış olması gereken Mart 1308 (Mart-Nisan 1892) tarihli kayıp bir tapu intikaline gönderme yapmaktadır. Kocasının erkek kardeşi Mustafa Abdülcelîl Ebu Kirsanna 1876'da iki hisseye sahipti. Yarım hisseyi 1885'te Ahmed el-Mustafa Tenneş'e sattı (*age*, 1301-02, s. 40, no: 22-7), ama bu intikal daha sonra Mustafa tarafından muhtemelen Falha'ya yapılan bir satışla ilgili ileri dönük bir referansta bulunmamaktadır. Mustafa'nın adı tapu kayıtlarında bir daha hiç geçmemektedir.

24 hisseyi kapsayan Garaybe parçası için aksine arsaların sırası tarladan tarlaya değişir. Ancak tasarruf birimleri dört ve sekiz hisselik öbekler halinde gruplanır ve her tarla (2,5 hissenin buranın dışında olduğu 5. tarla hariç) aynı birimlerden oluşmuş (sekiz hisseli) üçte birlere bölünebiliyordu. Sekiz hisselik bir grup içinde tarladan tarlaya sırada küçük farklar bulunduğundan, (dört hissenin) altıya bölünüşü pek iyi işlemez. Örneğin, sekiz hisselik bir alt-grup (Şekil 9.5'teki alt-grup C) 1933'te Şetnevî'leri çağrıştıracak olan ailelerden oluşur: Dört hisseli Şuha ve Hatîb (C1), üç taneyle Haddâd (C2) ve bir taneyle Dâvûd el-Ahmed ve Abdülhâdî'nin kızı (C3). C2 ve C3 beraber dört hisse etmektedir. Fakat altı tarlada (3, 8, 10, 11, 15 ve 19) C2'nin arsaları C3'den ayrılmıştır; dört örnekte C1'in arsaları yarıya bölünür. Arsaları paylaştırmak için uygun grup bu yüzden dört değil, sekiz hissedir. Garaybe'nin sekiz hisselik grubunun özü (A) Nâil el-Garaybe'nin kendisi (72), amcaoğlu Abdullah el-Ahmed (73), kardeşleri Muhammed (74) ve Mahmûd (76), Muhammed'in oğlu Kâsım (77) ve Sâlim bin Ali el-Müfekker'den (75) oluşur. Çoğu tarlada bu gruptaki arsaların sırası fazla değişmez: 72 ve 73 daima beraberdir (dört hisselik bir alt-birim oluştururlar); 74 ise altısı hariç hepsinde (12, 19, 21, 23, 30 ve 31) 73'den sonradır. Arsaların dahili düzenindeki bazı değişikliklere rağmen, sekiz hisseli grup diğer sekiz hisseli gruplarla ilişkide bir birim olarak durur.

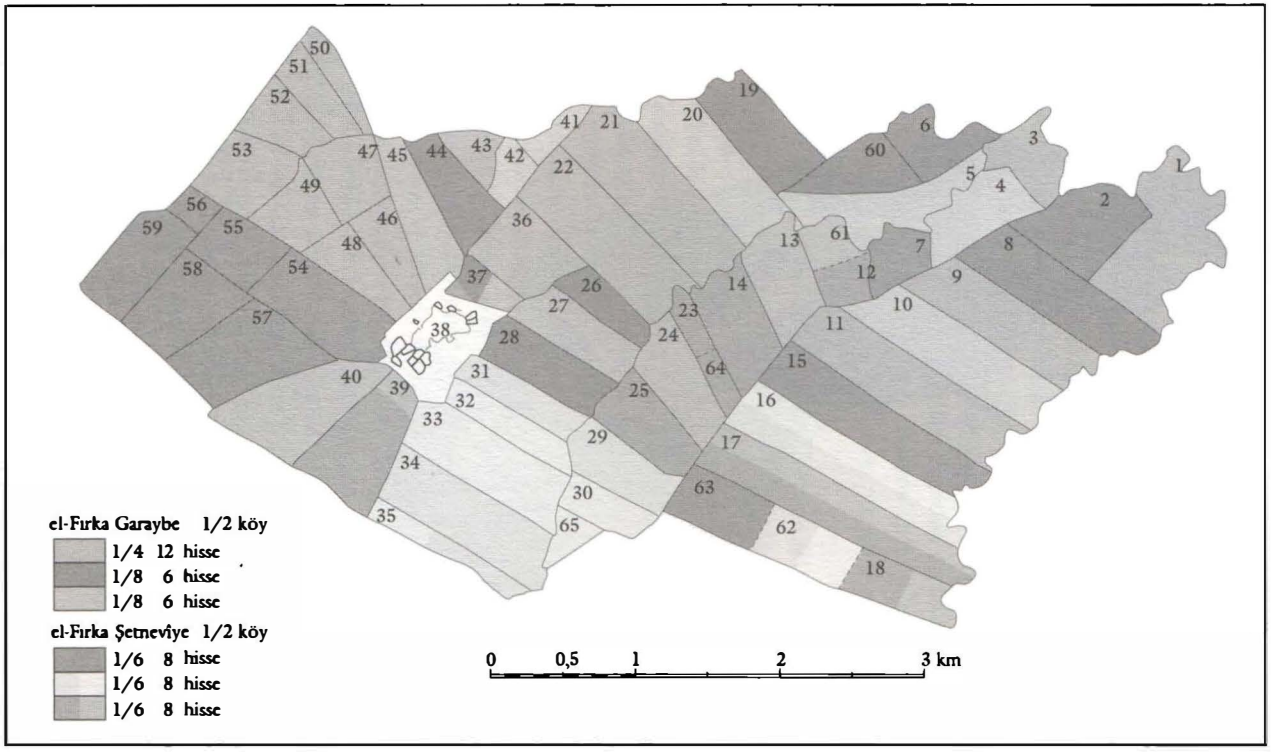
Şekil 9.5 bu kalıbı gösterir. Garaybe yarı payında herhangi bir seviyede zamanla yeniden dağıtım gereksiz olacaktı, zira arsaların mekânsal dağılımında zaten yeterince çeşitlilik vardı. Örneğin alt-grup A, dokuz tarlada ilk konumu, 12 tarlada son konumu ve 10 tarlada ara konumları işgal eder. Ali Huleyf ve Sabbâh'lardan oluşan dört hisse alt-grubu (B2) altı tarladan ikisinde ilk konumu, yedisinde ikinci konumu, beşinde üçüncü konumu, beşinde dördüncü konumu, beşinde beşinci konumu ve yedisinde altıncı konumu işgal eder. Bu eşzamanlı bir eşitleme biçimini gösterir.

Tasarrufların arâzîdeki kalıbı bu şekilde köyün iki yarısında da düzenli, fakat farklı biçimlerdedir. Şetnevî yarısındaki hisseler için sıranın listelenmesi düzenli artzamanlı yeniden dağıtımı ima edip, resmîdir. Garaybe yarısı ise aksine alt-gruplara bölünmüştür ve hisselerin sırası hem diğer alt-gruplarla ilişkide, hem de her alt-grubun kendi içinde tarladan tarlaya değişir. Her iki dağıtım biçimi ortak örgütlenmeyi gösterir, fakat bu fark neye işaret etmektedir?

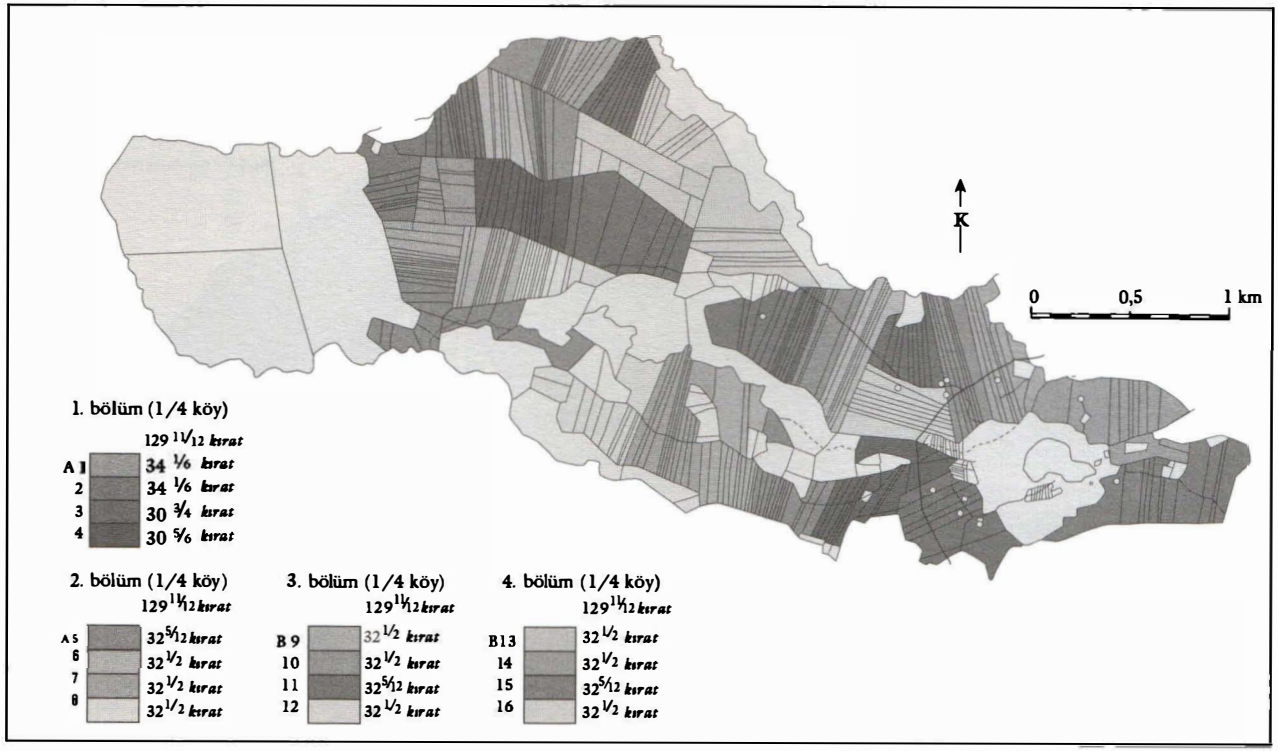

Şekil 9.5 Havvara, Garaybe yarısında arsaların tahsis edilmesi (paylaştırılması)

Harita 9.1 Havvara: 1933 Tarlaların müşterek hisse bölümlerine tahsisi

Harita 10.1 Kufr Avan: 1939'da tarlaların müşterek hisse bölümlerine tahsisi

Şetnevî yarı payındaki arsaların 26 hisse arasında düzenli dağılımı daha büyük bir toplu örgütlenme ve disiplini ve bu yüzden de belirli bir eşitlik duygusunu imler. Grup tam anlamıyla hısımlık veya evlilik yoluyla akraba olduklarından değil, beraber çalıştıkları için hisseleri ortaklaşa ellerinde tutarlar. Grubun bazı üyelerinin sınırlı kaynaklara sahip olmaları durumunda, hâne emeği arttıkça veya düştükçe ektikleri arâzînin miktarına düzenli ayarlamalar yapmış olmaları beklenebilir. Dolayısıyla vergi kaydında yazılan sorumluluklar onların hukukî salâhiyetlerine tam olarak uymayabilir. Öte yandan, aynı arsa grubuna sahip olanları yıldan yıla küçük parçalara bölümleme, üyeler arasında daha fazla eşitsizlik, hâne dışından işgücüne daha fazla bağımlılık ve vergi yükümlülüğü ile yetki arasında daha yakın bir uyumu işaret edecektir. Evlilik ve soy bağları bu grupların teşekkülünde daha büyük bir rol oynamıştır.

Örgütlenme ilkesinin ciddi farklarını ortaya çıkaran iki örnek vardır. İlki hiç arâzî tapusu olmamış iki adamın Garaybe alt-gruplarına dahil edilişidir. İkisi de Garaybe'lerin bağlarının olduğu Kufr Ceyiz Köyü'nden gelmişlerdir. Sâlim bin Ali el-Müfekker'den (yarım hisse ile tasarruf no: 75) 1921'de tasarrufların düzenlenmesi konusunda yukarıda bahsetmiştik. Kendisi daha 1895'te sıradan bir çiftçi değil, verimli bir girişime mâlî yardım yapmaya çağrılabilecek servetli birisiydi. Nâil'in sekiz hisseli (A) alt-grubunun diğer üyeleri hep ailenin yakın üyeleriydi. Garaybe alt-grubu (B)'ye katılan ikinci kişi, kardeşi Abdurrahmân Havvara'da bir çift eve sahip olan (mülk 69) Bayir bin Sâlih el-Muhâfiza idi (yarım hisse ile mülk no: 78). Her tarlada Bayir'in arsası, ailenin Cumha'dan Havvara'ya göçünden itibaren Nâil'e katılan Abdullah'ın (73) kardeşi, kendisinin de amcaoğlu olan Müfeddî el-Ahmed'le evlenen Nâil'in kız kardeşi Filva'nın (71) arsasının yanındadır. Filva'nın torununa göre Nâil'in diğer kız kardeşi, Nâil'in kardeşi Mahmûd'un, Karma Ali el-Muhâfiza ile evlenmesine karşılık Kufr Ceyiz'den bir Muhâfiza ile evlenmiştir.[57] Bayir'in bir Garaybe alt-grubuna katılması bununla alakalı olabilir. 1933'teki kadastro düzenlemesinde onun Havvara'daki yarım hissesi Tukbul'daki 12 kırat ve Kufr Ceyiz'deki 9 kırat ile değiş tokuş edilecektir. O günlerde Havvara'da toprak elde edenlerin arasında Tukbul'da tuttuğu 6 kırat'ı Havvara'daki 3 kırat ile değiştiren Mahmûd ve Karma'nın oğulları da vardı; Kufr Ceyiz'de arâzî alanlara ise muhtemelen Bayir'in kardeşi

57 Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe'yle mülâkat, 15 Kasım 1992.

Abdurrahmân'ın oğlu da dahildi. Bayir kendisi 1933'te Havvara'da değiştirdiği 12 kıratın kendi hissesi olduğunu ve kendisinin diğer ortakları temsil ettiğini (*nebân bâkiyât el-şüreká*) belirten bir tezkire imzalamıştır.[58] Sâlim bin Ali el-Müfekker gibi Bayir el-Muhâfiza da Garaybe'lerin oradaki varlıklarını pekiştirdikleri zamanlarda Havvara'da iki buçuk hisselik bir arâzîyi ekmeyi ve vergisini ödemeyi taahhüt eden Kufr Ceyiz çiftçilerinden bir grubu temsil ediyor olabilir. Her halükârda tapulandırma çok sonra gelmiştir.

Diğer iki yarım hissenin sahiplerinin Sabbâh alt-grubuna katılması Kufr Ceyiz'den bu iki kişininkiyle aynı şekilde olmuştur; şu var ki bunlar köyde arâzîye sahip olmayı sürdürdüler ve 1933'te tapu sahipleri olarak kaydedildiler. Hüseyin el-Ali Sabbâh ve Ruhail Câbir Ali Sabbâh 1895'te her biri yarım hisse olan 45 ve 49 no'lu hisselere sahiptiler. Bu arâzîye tapu alışlarının herhangi bir kaydı bize ulaşmamıştır; 1933'e kadar bu yarım hisselerde müteakip bir tapu değişikliği de olmamıştır. 1933'te Câbir Ali'nin varislerinin yarım hissesi ve Hüseyin Ali'nin varislerinin 17 kıratı vardı (1927'de daha fazla toprak satın aldıktan sonra).[59] Bunlar kısaca, dört hisselik Sabbâh hâkimiyetinde bir alt-grup teşkil etmek için 1882'de Yûsuf el-Süveydan'dan tartışmalı bir hisseyi alan amcalarının oğullarınca getirilmiş olabilirler.

Garaybe yarı payındaki üçüncü sekiz hisselik grup olan ve bileşimi yukarıda tarif edilen (Hatîb, Şuha, Haddâd, Dâvûd el-Ahmed, Abdülhâdî) (C) daha heterojendi. Dâvûd el-Ahmed hariç hepsinin 1876'da arâzîsi vardı. Fakat sadece birisinin (İsmâîl Abdülhâdî) 1882'de Yûsuf el-Süveydan'ın Sabbâh'lar ve Huleyf'e arâzî satışına itiraz biçiminde Garaybe'lere muhalefetle ilgisi vardır. Bunlar arasında akrabalık ilişkisi yoktu, fakat sadece Garaybe yarı payında üçüncü bir grup teşkil etmek üzere bir araya geldikleri görülecektir.

Birbirine zıt katılım biçimlerini gösterebilecek ikinci bir ipucu köyün iki yarısındaki tapu ve hisse arasında bulunan boşluktaki farklardan doğmaktadır. Az önce incelediğimiz farklı alt-gruplara eklemlenmiş dört yarım hisse sahibinden ayrı olarak, Garaybe yarı payında 1895 yılında hisse büyüklükleri belgeleriyle uyuşmayanlar büyük hisse sahipleriydiler. Nâil el-Garaybe, kardeşi Muhammed, amcaoğlu Abdullah el-Ahmed ve Muhammed Gazlan, hepsinin hisseleri İdare Heyeti'nin özel bir kararından sonra 1921'de varisle-

---

58 DLS. CR. Havvara, *Cedvel el-İddiât, takrîr* 3, 20&22 Eylül 1933, s. 1-2 & 7. Bu değiş tokuşla ilgili diğer bir tartışma için bkz. 11. Bölüm.

59 DLS. CR. Havvara, *Cedvel el-İddiât*, mülkler, 45-7.

ri arasında yeniden dağıtılacaktı. Tüm diğer hisse sahiplerinin 1895'deki hisse ölçüleri tapu belgelerine uyar. Burada tapu ve ekim yapabilmek için mâlî yeterlilik alt-grupların farklılığının gerisinde durmaktadır. Aksine, Şetnevî yarı payındaki 25 hissedarın sadece dokuzunun (88-92 dahil) vergi yükümlülüğü belgeleriyle uyuşur, ikisi ise (no: 3 ve 47) tapu senedine sahip değildir.[60] Sanki topraktaki hak, toprağı şartlarına göre üyeler arasında düzenli şekilde yeniden dağıtan bir gruba üyeliğe bağlı gibidir. Böyle bir düzenleme hânelerin büyümesi veya küçülmesi ve çiftçilik sermayelerinin değişmesi ölçüsünde üyelerin değişen güçlerine uyarlanmıştır. Fakat grup sadece arsa ve hisselerin yeniden dağıtımını idare için değil (çünkü bu eski açık-paylaşma düzeninde hisse ölçüleri de değişecektir), kaynakların hasadı ve ambarlanmasında da toplu disipline ihtiyaç duymaktaydı. Böyle bir grubun mantığı çok fazla toprağa sahip olmakta değil, her bir üyenin yönettiği işgücü, hayvan ve insana göre ortak kaynak ve taleplerin paylaşılmasında yatmaktaydı. 1876'daki özgün hissedarlar listesinin sonunda belirtildiği gibi: "tarım daima ortaktı; paylaşım adil yapılıyordu.[61]" Hukuken köydeki herhangi bir toprak sahibi toprak almak isteyen yabancılara karşı öncelik iddia edebilirse de, ***halit ve şerik*** ruhu ondan çok daha fazlaydı.

Bu yüzden farklı paylaştırma kalıpları, Havvara'da tapu kaydının başlangıcından itibarenki toprak ediniminin arkasındaki temel mücadeleyi, yani ticârî mülk mantığı ile emeği ve ürünü ortak paylaşan bir mantık arasındaki farkı vurgular. İkisi de toplulukların oluşması ile alakalıdır. Fakat birinde ister istemez daha bireyci ve en güçlü bağlar olan akrabalık ve aşiret ilişkilerine vurgu yapılırken, diğerinde ekim sürecindeki ortaklıklara vurgu yapılmaktaydı.

1933'teki toprak tahsisi

Havvara kısmını eşzamanlı eşitleştirme ilkesini göstermek için 1933 tarla haritasına (harita 9.1) işaret ederek bitiriyoruz. Harita tarlaların köyün farklı alt-kesimlerine dağıtılmasını betimler.

Arâzî haritaları Aclun'daki Osmanlı yönetimince tapu kayıtlarına refakat için hazırlanmamıştı. Arsalar güney, kuzey, doğu ve batıdaki sınırlarına göre tarif edilirken, köyün sınırları ise arâzî işaretleriyle daha hassas tanımlanabiliyordu. Toprak tasarruflarının birkaç büyük arâzî bloğundaki hisseler

60 No: 47'deki yarım hissesi 1908'de no: 48 olarak satılacaktı.

61 Bkz. 1. Bölüm.

halinde yazıldığı yerlerde haritaya ihtiyaç duyulmuyordu, çünkü arsalar yeniden dağıtıldıkça bir hissenin konumu seneden seneye değişebilirdi. İngiliz Mandası'nın kadastro düzenlemeleri ise bir haritaya gönderme ile arsaların sınırlarını sabitledi. Toprak tasarrufları çoğunlukla başkalarıyla ortak değil de ferdi hisseler halinde elde tutulan belli sayıdaki sabit arsadan oluşuyordu. 1933'te tarlaların dizilişinin kalıcı olması amaçlanmıştı, zira mal, şimdi sahip olan kişinin söz konusu yere sahip olduğu vurgusuyla işaretlenmiş arsalarda istediğini yapabileceği bir kişisel özgürlüğe sahip olduğu anlamına geliyordu. Havvara'nın 1933 kadastro düzenlemesi yeni rejim altında yapılan ilk kadastro düzenlemesi idi. Yetkililerin hisselerin üç blokta birleştirilmesini istedikleri, fakat çiftçilerin mevcut dağıtım biçimini tercih ederek buna karşı çıktıkları söylenir.[62] 1933 arâzî haritası bu yüzden bilhassa önemlidir, çünkü kadastrodan önceki yıllarda hisselerin dağıtılma biçiminin somut bir gösterimini sağlar. 1895'teki arâzî tasarruf sahiplerinin farklı şekillerde iki kısma ayrıldıkları fakat her arâzî hissesinin 31 tarlanın hepsinde de bir arsasının bulunduğu özel 31 tarlaya paylaştırma uygulamasının ne kadar sürdüğünü bilmiyoruz. Bu 1921'deki tapu sisteminin düzene sokulması zamanında değişmiş olabilir. Her halükârda, şekil 9.5'de gösterildiği gibi, 1895'te köyün Garaybe yarı payında arsaların paylaştırılması tarlaların farklı alan veya konumlarını göz önüne almayıp şematiktir. Arsalar arasındaki sıranın biraz geri dönmesi iki boyutlu bir yerleştirmenin bir boyuttaki numaralar sırasına indirgenmesinin sonucu olmuş olabilir.

1933 kadastrosunda tarlaların dağıtımı 1895'deki iki dağıtım biçiminden de farklıydı. İki yarının da her tarlada arsasının olması yerine, bu kez iki yarım arasında yeni bir arsa paylaştırma ve alt-bölümler vardı. Garaybe yarı payı tarlaların kuzey grubunu, Şetnevî yarısı ise güney grubunu alıyordu. Bu yarımlar da kısımlara ayrılmıştı; Garaybe'lerinki iki çeyreğe (bunlardan birisi bir daha bölündü), Şetnevî'lerinki ise üç tane altılığa bölündü (bunların da ikisi bir daha bölündü). Yeni düzende hisseler ölçümü, yerini tarlaya bağlı olarak onda birden üçe kadarki bir skalada değer oranıyla nitelenmiş alan ölçüme bırakmışsa da, hisselerin toplam sayısı şimdi resmen 48 idi. Bir arsanın alanı, bulunduğu tarlanın değeriyle çarpılıyor, tasarruftaki tüm arsaların yekûnu alınıyor, bu tasarrufun diğer tasarruf birimlerine oranla hissesini veriyordu. Bu, Osmanlı yönetiminin 1895'de yaptığından fazlaydı; fakat tapu ve

62 Abdurrahmân Mahmûd Ahmed Mustafa el-Tenneş'le mülâkat, 26 Kasım 1992.

verginin nesnesi olan arsalar grubu döngüsel olarak dağıtılmamak üzere yerinde dondurulmuştu. Çiftçilerin bir çift öküzün saban sürme kabiliyetinden ziyade sathi alan üzerinden düşünüp düşünmedikleri ise başka bir konudur. 1933 tarla adlarının çoğu 1895'de aynıdır, fakat 31 yerine 65 arsaya daha uygun bir alt-bölümleme vardır ve yeni isimler gelirken eski isimlerin bazıları kaybolmuştur. Bu yüzden tam bir eşleştirme yapılamaz. Blok-38 köy mevkii ve havalisidir.

Grupların bileşimi de hafif ölçüde farklıdır. Garaybe'ler, kendileri, (Nâil el-Garaybe'nin babasının farazî kardeşleri Âbid-Rabbuh, Sabbâh ve Şehâde'den budaklanan) hısımları ve ahbapları (Huleyf, Gazlan, Şe'r, Revaşide, Ebu Nâsir) köyün tam yarısını denetler hale gelinceye kadar genişlemeyi sürdürdüler. 1895'de Garaybe yarısının sekiz hisseli alt-grubunun (C) üyeleri (Hatîb, Şuha, Haddâd, Dâvûd, Abdülhâdî) şimdi Şetnevî yarısının farklı alt-kesimlerine aittiler.

1933'teki dağıtım biçimi, bir tasarruf birimindeki arsaları çok sayıda farklı tarlaya dağıtmak suretiyle toprağın niteliğindeki farklılıkları eşitleyerek veya eşzamanlı eşitleme dediğimiz şeyle, Garaybe yarısında 1895'te yapılanla aynıydı. Fakat haritada gösterildiği gibi her bir toprak sahibi alt-grubuna 1895'e kıyasla şimdi birkaç tarla dağıtılmıştı. Dağıtımın safi sonucu her bir toprak sahibinin köyün değişik kısımlarında, nitelikte değişen fakat diğer hisselere kıyasla hissesiyle birlikte bir mülkü yeterli kılan beş ile dokuz arsaya sahip olmasıydı.

Halit ve şerik tabirinin 1933'te nasıl anlaşıldığını bilmek ilginç olacaktır. Arâzînin görünümü söz konusu olduğu sürece, bunun somut ifadesi olan bir ortaklar topluluğu içinde hisselerin dönemsel yeniden dağıtımına artık izin verilmiyordu. 1933'teki dağıtım biçimi yine de eşitlikçi ruhu korumuştu. Toprak 1948'de bu sefer ticâreten daha tutarlı ve yeni makineleşmiş tarım çerçevesinde daha verimli olan birleşmiş hisseler olmak üzere yeniden dağıtılacaktı.

10. İKİ TEPE KÖYÜNDE KAYIT VE SİYASAL İKTİSAT

İncelediğimiz iki ova köyündeki tapu kaydı başlangıçta çekişmeli idi. 1930'lardaki kadastro düzenlemesinde her bir köydeki toprak hissedarlarının yarısı 1880 öncesindeki ikametlerini veya tarım faaliyetlerini ispatlamakta bir hayli zorlanmışlardı. Havvara'nın ilk tapu listesi tarımın, mevsimlik olarak diğer köylerden gelen çiftçiler tarafından yapıldığı izlenimini vermektedir. Bu durumda eski ailelerden hangisinin ne kadar süredir mukim olduğu konusu ile ilgilenmemiz gerekiyor, çünkü Şetnevî ve Ebu Kirsanna aileleri arasındaki evlilik bağları hatırlanmamaktadır. Bilakis, çoğu aile için toplumsal bağlarında önemli kalan nokta, diğer köylerle kurulan ilişkilerdi.

Ürdün Vadisi ve Filistin'e bakan Aclun tepelerindeki köyleri düşündüğümüzde, bunların tarımsal tarihinin tapu kaydından hemen önce başladığı izlenimi desteklenemeyecektir. Uzun süreli yerleşimin ve zamanla gerçekleştirilen çok sayıdaki iç evliliklerin sonucu olarak çoğu köy arasında birbirine sıkıca bağlı ilişkiler oluşmuştur. Dahası, tarım da farklı örgütlenmiş görünmektedir. Örneğin toplumsal hiyerarşi daha azdır; üretim birimi ise basitçe eşler tarafından oluşturulan hânelerdir ve her hânenin toprağı vardır. Kuşkusuz toprağın idaresinde yeni bir dönemi müjdeleyen tapu kayıtlarının başlangıcı süregiden aile ve köy tarihinde eşzamanlı kesintiler olarak görünmektedirler.

Nelerin ve kimlerin kayıtlarının tutulduğu göz önünde bulundurulunca bu farklar daha görünür olmaktadır. Kufr Avan ve Hanzira'nın tapu kayıtları, kayıt süreci daha az toplumsal dışlama içerdiğinden ve en azından erkekler için mücadele kaynağı olarak görülmediğinden, Beyt Re's ve Havvara'dan daha şeffaf görünmektedirler. Şeffaflığın başka bir nedeni de kayıtların Havran Arâzîleri Heyet-i Mahsusâsı tarafından yapılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Heyet tarafından gerçekleştirilen kayıt süreçleri standartlaştırılmış-

tı. Köy sakinlerinin, çiftçileri Beyt Re's'de olduğu gibi ferdi hisselerinden dışlamalarını gerektirecek olasılıklar daha azdı; parası ve yerel hükümette nüfuzu olan herhangi birisi Havvara'da olduğu gibi bir kısım çiftçi üzerinde güç icra etmeye daha az muktedirdi ve belki de tarımın ticârîleşmediği kazânın bu kısmında buna daha az istekliydi. Köylüler için hükümetin anlamı iktidar ve meşruiyet merkezlerinde olduğundan daha farklı olmuş olabilir.

Kufr Avan ve Hanzira köylerinin ikisi de el-Kurâ nâhiyesine bağlı idi. İrbid veya Şam ile olduğu kadar Filistin ile de bağları vardı (Beysan, Teberya ve Hayfa'nın ötesi). Toplumsal özellikleri benzer olmasına rağmen, kayıtları farklılık göstermekteydi. Hıristiyan nüfus hariç Hanzira'nın 1910 nüfus kaydı bize ulaşmamıştır, Kufr Avan'dan ise 1895 vergi listesi kalmıştır.[1] Daha küçük olan Kufr Avan için ilk olarak 1884 tapu listesinin genel mizacını, özellikle de ekilen arâzîdeki *müşâ* hisselerindeki ortakçılığı, sonra 1939 kadastro düzenlemesindeki resmî bölümlemelerle açık tezat teşkil eden 1884'teki köy kısımlarının oluşumunu ve nihayet 1939'a doğru artık artan kadın kaydını inceleyeceğiz. Daha büyük olan Hanzira için önce Kufr Avan'la münferit arsa hisselerindeki karmaşık ortakçılık ve sonra Havvara ile verginin tapu kaydıyla ilişkisi konularında daha çok tezat bir yaklaşımda bulunacağız.

Kufr Avan

İngiliz sömürge özcülüğünü çağrıştıran, kendi kendine yetebilen köy toplumu resmî geç dönem Osmanlı idaresi altındaki Arap toplumunun ta-

1 El-Kurâ nâhiyesinin köyleriyle ilgili olarak, Kufr Avan, Kufr Ebil ve Kufr Rakib'in vergi listeleri DMD'de bulunmamaktadır. Mayıs 2005'te İrbid'de vergi dairesinde bulunan esas emlâk kaydında (*defter-i esas-ı emlâk*) Kufr Ebil'le ilgili birkaç girişin (no: 26-35) üstü kırmızıyla çizilmiştir ve Cebel Aclun, idarî ofisine gönderildiğinin altını çizen 1 Mart 1927'ye tarihli bir not eklenmiştir. Son girişlere (no: 352-403) Cudeyta ve (no: 1-47) Beyt İdis için de benzer notlar ilave edilmiştir. Kufr Avan veya Kufr Rakib için herhangi bir giriş yoktur. Aynı dosyanın 126-46. sayfalarında Deyr Ebu Saîd için başka bir liste olmasına rağmen Aclun ofisinden Ebu Saîd ve Samu' (s. 175-80 ve 182-6) listelerine transfer notları yazılmıştır. DMD'de Cudeyta ve Beyt İdis için ve ayrıca Deyr Ebu Saîd (Tibna'nın parçası olarak) ve Samu' için özet vergi listelerinin fotokopileri vardır. Bu durum büyük bir olasılıkla aynı dönem aralığında Aclun ofisi için Kufr Avan'a dair esas ve özet listelerin tutulmuş olduğunun ancak bunların günümüze kadar gelmediğinin bir göstergesidir. Tapu değişikliklerinde *rakam-ı ebvâb*'a yapılan göndermeler, bir zamanlar Kufr Avan için bir vergi listesinin bulunmuş olduğunu göstermektedir.

rih yazıcılığında karşılığı olmayan bir temsildir. Kuşkusuz ne Beyt Re's ne de Havvara bu imgeye uymaktadır. Fakat özellikle zor geçen 1910'lar ve 20'lerde toprak satışları olmasına rağmen, Kufr Avan'da satışlar çoğunlukla köy içerisinden yapılmaktaydı. Her ne kadar kayıt pratikleri belirli kesimlerin (özellikle kadınların) dışlanmasını beraberinde getiriyorsa da, aileler arasındaki ilişkilerin üslubu hizipçilik veya rekabetçi husumet değil, işbirliği grupları oluşturma şeklindeydi. Üstelik kadınlar kayıt sürecinden dışlanmalarına itiraz etmekteydiler ve 1939 kadastrosunda belli sayılarda kadın kayıt yaptırabildi. Hindistan'daki gibi farklı uzmanlık alanları arasındaki özenli işbölümü manasında bir öz yeterlik kuşkusuz söz konusu değildi. Fakat emek sürecinde varolan bir eşitlikçilik ve öz yeterlik Kufr Avan kayıtlarına yansımıştır.

1884'te Kufr Avan'ın ekilebilir arâzîlerinde hisseye sahip her birey aynı zamanda köyün sakinlerindendi ve köye kayıtlı olan her hâne sahibinin ya kendi adına veya babası veya kardeşi adına kayıtlı olan arâzîde belirli bir hissesi vardı; tek istisna ise hâne listelerinin sonunda bulunan ve evi en düşük değerde (300 kuruş) olan bir adamdı. Burası seyyar topraksız çiftçilerin yaşadığı bir köy değildi; herkesin emeğine belirli bir değer biçilmişti. Yerel uygulamada ekilebilir arâzîlerin dağıtımı, çalışan insan sayısına göre yapılmaktaydı. Bir *zalama* veya yoldaş evliyse yarım *feddân* veya altı kıratı, değilse bunun yarısını tasarruf edebiliyordu. 1884'te 21¾ tam hisseye (522 kırat) denk gelen 87 *zalama* kaydedilmiştir. Osmanlı kayıtlarında bu sayı sabit kalır. Köyün nüfusundaki değişikliklere rağmen payların yeniden dağıtımı söz konusu değildir. Dağıtılmış birçok kıratlık hisse şeklindeki tasarruf hakkının satışı, hibe veya miras yoluyla hisse sahibinin tamamen veya kısmen devredebileceği mülkü haline gelmiştir. Diğer bir deyişle *Zalama* kavramı emek seferberliği anlamını kaybetmiştir. Cemaatin herhangi bir ferdi hânesinin emek gücünün izin verdiğinden daha fazla bir kıratta ekilebilir arâzî elde edebilirdi. Toprağın işlenebilmesi için ise daha sonra mevsimlik işçi tutabilirdi. Bu durum kuşkusuz Kufr Avan'ın 1884 ile 1939 yılları arasında hiçbir değişiklik yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Fakat aileler toprağa erişim ve denetimi meşrulaştırmanın yeni biçimlerini benimsediklerinden, buradaki değişim iki ova köyündekinden daha az ani idi.

Havvara'ya kıyasla Kufr Avan'daki tarımsal ilişkilerin ikinci bir ayırt edici özelliği ise ekilebilir arâzîlerdeki hisselerin ferdi olmaktan çok hissedar kümeleri şeklinde düzenlenmiş olmasıdır. 33 hissedar sayısı olmak üzere başlangıçta Havvara'daki 31 hissenin 29'u bekârlara aitti; Kufr Avan'da ise 31 hissenin 12'si bekârlara ait olup, bir tasarruf üzerindeki hissedarların ortalama

sayısı ikinin üzerindeydi (64/31). Dahası ortak olarak tutulan 19 hisseden 7'sine sahip olan ortakların akrabalık bağları yoktu, yani belirli bir kardeşler kümesinden meydana gelmemekteydi. Her ne kadar ayrıntılar sonradan incelenecek olsa da burada dikkat edilmesi gereken nokta, genel kalıplar ve fertlerin daha büyük birim veya gruplara bağlanma yollarıdır. Beyt Re's'deki ilk tapu kaydında ev ve hisse sahipliğinin aynı şekilde, yani veraset modeliyle oluştuğunu kaydetmiştik. Havvara'da ise tam aksine, Nâil el-Garaybe'nin oğulları arasında paylaşılan hisselerin dağılımı 1921'e kadar tapu kayıtlarında resmîleşmeyip, topraklar 'ailenin reisi' olarak sadece Nâil el-Garaybe'nin adına kaydedildi. Kufr Avan'da ise dört listenin her birinde ayrı birer sahiplik ilkesi gözlemlenmektedir. *Zalama* ilkesinde sürülebilir arâzî hisseleri geçerli bir tarımsal birim elde etmek için hareket ilkesini yansıtır. Hâneler ise nüfusa veya evlilik sırası veya çokluğuna göre ailelerin gerçekteki ayrımını yansıtır. Kufr Avan'da Havvara'daki gibi evlatların hayatta kalmaları ve başarıya ulaşmaları gerçekleşinceye kadar bir veya iki kuşak ayrılmadan kalan büyük aile kümeleri yoktu; bir evin en yüksek değeri 3.000 kuruştu. Evlatlar evlendiklerinde kendi hânelerini kurmak için baba evinden ayrılıyorlardı. Tarla, bağ, bahçe veya zeytinlik gibi, yeniden dağıtıma tabi olmayan münferit arsalardan olan bu üçüncü hisse biçimi (Kufr Avan'da bunlar genellikle bir varisler topluluğuna bölünmeden bırakıldığından) veraset ilkesini yansıtmaktadır. Son olarak, münferit arsalardaki ağaçlık (meyve veya zeytinlik) hisseleri olan dördüncü tasarruf biçimi de bazen evlilik düzenlemelerini yansıtabilir. el-Kurâ'nın diğer köylerinin aksine 1884'te Kufr Avan'da hiçbir zeytinlik sahibi kadın kaydedilmemişti. Ancak başkalarının arâzîlerinde zeytinlik sahibi olan şahıslara iki örnek bulunmaktadır ve bunlardan biri bir başlık parası sonucu edinilmiş görünmektedir. Her halükârda 1991-92 yılında yaşlılarla yaptığımız mülâkatlar, gelinlere evlilikleri sırasında zeytin ağaçlarının başlık olarak verildiğini doğrulamıştır. Bu yüzden bu dördüncü ilkeyi burada vurgulamak önemlidir. Eğer tüm tarımsal emek gücü cemaatin içinden sağlanıyorsa ve yabancılara toprak satışı hemen hemen hiç yoksa, işgücünü harekete geçiren şebekelerin iyi gelişmiş olması beklenmelidir; zira 1884'te evli adam için altı kırat ve bekâr için bunun yarısı şeklindeki paylaştırma ne kadar doğru yapılsa da, her hâne aynı kaynaklara (hayvan, madde ve insan) sahip olmayacaktır ve hisseler o tarihten sonra tekrar dağıtılmayacaktır. 1884'teki hâne emeği ile hisse arasında kurulan nüfus eşitliği kaçınılmaz olarak dengesiz hale gelecekti. Bir cemaatin kendi özyeterliği kendine yeterli hânelerin mevcudiyetinden çok, bu hâneler arasındaki ortaklaşma ve işbirliği şekillerine dayanır.

Bu hareketlilik şebekeleri münferit hâneler ve köyde *hamule* denilen yapıtaşı gruplar şeklinde olmak üzere iki seviyede işler. Münferit hâneler *müşâ* hissedarların tapu listesinde, ikinciler ise *müşâ* hissedarlarının az çok eşit üç veya dört grubunda yansımasını bulur. Toprağı 1933'te âdilâne paylaştırmak amacıyla Havvara'nın nasıl iki parçaya bölündüğünü ve bu yarıların dörtlük ve sekizliklere veya altılık ve on ikiliklere bölündüğünü görmüştük. Kufr Avan'da 1939'daki bölümleme de bunun kadar küçüktü.

Hâneleri bağlayan ikinci bir şebeke biçimi ise evlilik ittifaklarıydı. Köyde mülâkat yaparken evlilik şebekelerinin toplumsal örgütlenmedeki öneminden hemen haberdar olduk. Tarımdaki işbirliği genellikle evlilik bağlarına yansımaktadır. Birbirine yakından bağlı bir cemaatte toplum içinde toprağın yeni dağıtım araçları önemli hale gelmiş olabilir. Bunu tam olarak belgelemek zor olmakla birlikte, gelinlere arâzî veya zeytin ağaçlarının başlık olarak verilmesinin yirminci yüzyıl başında arttığının göstergeleri vardır ve kız çocuklarının toprağı miras olarak devralmaları hususundaki gittikçe artan kabul, cemaat içerisinde gerçekleşen yeniden dağıtım süreçlerinde bir düzenek işlevi görmüştür. Bu konu, 12. Bölüm'de gözden geçirilecektir.

Hâneleri daha geniş oluşumlara bağlayan üçüncü ilişki biçimi ise babasoylu neseb kavramıdır. Havvara'da nesep ideolojisi Şetnevî'lerden farklı olarak Garaybe'lerin örgütlenmesini pekiştirmek için kullanılmıştır.[2] Kufr Avan'da gerçekleştirdiğimiz mülâkatlarımızın daha ilk evrelerinde esas bilgi kaynağımız olan şahıs aşiretlere (*kabail*) değil daha çok, kamplara (*muhayyem*) veya birbirinden alakasız toplulukların bir araya gelişiyle meydana gelen bir köy örgütlenmesi telakkisi sundu. Mülâkatlardaki belirli noktalarda ailenin atalarını geniş Arap tarihiyle ilişkilendirmekten uzak tutmaya çalıştı, çünkü böyle bir ideolojiyi bölücü görüyordu. Her halükârda nesep üzerinden naklin daima yereldeki aile gelişiminin durumunca belirlenmesi gerekiyordu. Toprağın, işleyebilecek faal adam sayısı esasına göre dönemsel olarak yeniden dağıtıldığı ve erkeklerin hânelerini evlilikle kurdukları bir köyde ortak nesep ilkesi yalnızca diğer hareketlilik ilkelerinin bağlaşımında işlerlik kazanacaktır. 1884'te hisseler dondurulduğunda veraset haklarıyla emek talepleri arasındaki gerginlik artmış olmalıdır. Tam da bu yüzden birden çok evliliklerin tahlilinin doğum, evlilik ve ölüm tarihlerine dikkatlice odaklanılması

2 Havvara'da mülâkat yaptığımız bir şahsın Şetnevî yarı payının gruplanış biçimini tanımlamak için kullandığı deyim "*men leffe leffe-hum*" dur ("birbirine sarılı/sarmalanmış"). Salâh Hasan Sâlih Ebu Kirsanna'yla mülâkat, 24 Ekim 1992.

gerekmektedir. Bir kadının çocukları büyümeden önce, diğer bir kadının çocukları çoktan ayrılmış veya baba topraklarının bir kısmının idaresini çocuklar arasında paylaştırmış olabilirdi. Veraset hatları uygulamada çoklu seri evlilik durumlarında kırılmaya uğramış da olabilir.

Kufr Avan tapu kayıtlarını okumamızı destekleyen, kimi hâne bilgilerinin Beyt Re's'de olduğu gibi kayıp olmasına rağmen (136 taneden 11'i), 1910 hâne sayımıdır.[3] Muhtemelen kaydeden işlemini gerçekleştiren kimse, kaydettiği insanların kimler olduğunu iyi bilen, babalarının babasının adını kaydederken, kendilerinin ve babalarının adları aynı olan şahısları ayırt edebilecek olan bir muhtardı. Bazen, evlilik kalıplarının bir önceki nesilde izlenmesine imkân sağlayacak şekilde, kişilerin annelerinin baba adları da kaydedilmiştir. Kızlar genelde köy içerisinden evlendiklerinden, nüfus kaydı ve buna karşı diğer verilerin girileceği tapu kayıtları temel alınarak bir şecere inşa edilebilir.

1910 yılında kaydedilen kişilerin yaşlarından yola çıkılarak 1884 yılı tapu kaydına geri dönülüp o dönemde hisse ortaklarının yaşlarını hesaplamak mümkündür. Böylece yapılan hesaplamaların gerçekten de evli bir adam için altı kırat ve bekâr için üç kırat esasına dayanıp dayanmadığının sınanmasıyla ilgili 1884 tarihindeki hisse paylaşımının daha net bir tahliline imkân sağlar. Eşzamanlı kayıt, aile tarihlerini gelişme döngülerinin farklı evrelerinde kesmektedir. Bazı babaların kayıt zamanında yetişkin oğulları, bazılarının sadece küçük çocukları vardı ve birinciler içinden bazı oğullar ayrılmış, evlenmiş ve kendi yuvalarını çoktan kurmuş durumdaydı. Yine, bazı kardeşler babalarının ölümünden sonra birlikte kalmışlar, bazıları kısmen veya tamamen ayrılmışlardı. Arâzî tartışmalarının kökenini izlemek için yeniden evlenmediyse bir dulun hangi oğul veya torunlarla yaşadığını görmek önemlidir. Aşağıdaki bölüm 1884'te ortak ekilen arâzîdeki hisse kalıplarını gözden geçirmektedir.

1884'te müşâ arâzî tasarrufları: Zalama üzerinden dağıtım

Kufr Avan'daki tapu kaydı Heyet-i Mahsusâ idaresinde 1884 Ağustos'unda yapıldı. Ekilebilir ortak ***müşâ*** arâzîlerindeki evler ve hisselerin kayıtlarına ilaveten, iki liste daha hazırlandı: Münferit sahipli tarla, bağ ve bahçeler ve zeytin ve meyve ağaçlıkları. Dört liste de ardışık kaydedilmiştir, münferit sahipli arsalar önce (no: 578-633), sonra ***müşâ*** tasarrufları (634-95), sonra

3 Çocukların adı 1332'ye (1916) kadar eklenmiştir; hiçbir ölüm kaydedilmemiştir.

evler (696-750) ve nihayet ağaçlıklar (751-85).[4] 31 *müşâ* hissesi, her hisse iki kez listelenecek şekilde, *Kıbliye* ve *şimâliye* (güney ve kuzey) adıyla iki büyük arâzî bloğundaki hisseler olarak kaydedilmişlerdir. Münferit arsalar ve ekilen arâzî *mîrî* iken, evler ve ağaçlıklar özel mülk olarak kaydedilmiştir.

Tablo 10.1, *müşâ* arâzîdeki hissedarları farklı hisseleriyle birlikte vermektedir. İsimler aileye göre gruplanır (kesimler arasında bölünme olması dışında) ve tüm liste 7¼ hisselik veya 29 *zalama*lık üç eşit bölüme ayrılır. Bu tarz daha büyük bir bölümlemenin temelleri bir sonraki bölümde tartışılacaktır. Evi olan ancak arâzîsi olmayan bekâr bir kimse ile tümü, köyde oturmayan şahısların tasarrufunda olan ve yeniden dağıtıma tabi olmayan münferit ekilebilir arsalardan yedi hisse liste dışında tutulmuştur. Bu yedi hissenin kökenleri bilinmemektedir. 1939 yılına gelindiğinde bunların tümünün köyde yaşayan ailelere verildiğini görmekteyiz. Birkaç sakin de (özellikle bu tarzda yedi arsaya sahip (584-90) Abdurrahmân Muhammed ile iki kardeşi; (bkz. şekil 10.3, aile-6) ekilebilir arâzîdeki hisselerinin yanında münferit başka ekilebilir arâzîlere sahiptiler. Bu hisseler sahiplerinin dini konumunun tanınmasına bağlı olarak vergiden muaf bir hibeden dolayı edinilmiş olabilir, zira aile-6 da dahil olmak üzere, Dâhun adlı aileler grubunun pek çok üyesi 1884'te şeyh (dini unvan) veya Kadirî olarak kaydedilmiştir.[5]

Ortak hissedarların kayıt sıralarındaki değişikliklere rağmen çoğu durumda farklı tapu listelerinin teşhisinde zorluk yaşamamaktayız. Tam emin olamadığımız üç kimlik teşhisi, büyük ihtimalle babalar ve bunların oğullarını ilgilendirir. Diğer iki durumda ise teşhisi tam olarak yapabilmekteyiz.[6] Üçüncü durumda (aile-30), listede sonda olan Ahmed Abdullah ekili

---

4 DLS. AT. *Yoklama,* Ağustos 1300AM, tekrar kopyalanış tarihi 1329AM, s. 76-84 [Ağustos 1884]. Kıufr Avan'a dair girişler Cudeyta'yı ilgilendiren listelerden sonra no: 578'den başlamaktadır. Kufr Avan'dan sonra Ayn Cennâ listeleri ve Aclun tepelerinin diğer köylerinin listeleri gelmektedir. Tablo 10.1'de bir *müşâ* hissesi için yalnızca ilk numaranın verildiğine dikkat edin.

5 584-90 no'lu münferit tarlalara ek olarak ailenin komşu Kufr Ebil Köyü'nde de toprakları bulunmaktaydı. Tüm bunlar Ekim 1908 tarihli bir tapu intikalinde Kufr Avan'daki topraklarla beraber bu üç erkek kardeşin varislerine devredilmiştir (DLS. AT. Zabt 1323-24, s. 188-91, no: 545-75).

6 Ali Mûsâ, Mûsâ Müflih'in (aile-23) oğlu, Sâlih Hamdan ise Hamdan Ahmed'in (aile-16) oğlu olarak kabul edilmektedir. Benzer şekilde, Müflih Mûsâ daha sonraki bir işlemde Nimr ve kardeşlerinin (aile-20) babası olarak gösterilmektedir, çünkü 1889'da Müflih'in evi (710) ve zeytin bahçesi (595-775), Müflih'in ölümünden

arâzîden kendisine çeyrek hisse ayrılan ancak sonradan akıbeti meçhul ve köydeki sakinlerden biri olarak ele alınmış görünmektedir.

Yukarıdaki örnek de dahil olmak üzere, Kufr Avan'da, baba ile oğula tapu kayıtlarında (Hanzira'daki iki örneğin aksine) ekilebilir arâzîde ayrı hisselerin tahsis edilmiş olduğu herhangi bir örnek yoktur. Birçok örnekte belirli bir kişiye çeyrek hisseden fazlasının tahsis edilmiş olduğunu görmek mümkündür çünkü tapusu alınan ekim birimi, bir veya daha fazla oğulu içermektedir. Eğer baba hâlâ faal ise, oğlu Abdullah 1884'te 32 yaşında olan Ali el-Ubeyd örneğinde olduğu gibi (aile-28, şekil 10.1), bir oğul evli olup ayrı hânede yaşıyor olduğunda bile, arâzî üzerindeki hissesi babasınınkine dahil edilmekteydi. Babanın hâne veya herhangi bir zeytinliğin sahibi olarak kaydedildiği, ancak muhtemelen uzun süredir ekimde etkin rol almadığı için arâzîdeki hissedar olarak oğullarının kayıtlı olduğu (özellikle aile-20'de) birkaç örnek mevcuttur. Ancak Kufr Avan'daki tapu kaydı sürecinde insanların gelecekte hisselerinin miras yoluyla nasıl intikal edileceğinin, diğer bir deyişle tasarruflarının özel mülkiyete doğru evrildiğinin bilincinde oldukları görülüyor. Bu yüzden, tarımsal faaliyet tamamen oğula intikal etmediği sürece oğulun hissesi ayrı kaydettirilmemiştir. Bu da miras hukukunun kurallarının geçersiz kılınması için herhangi bir girişimde bulunulmadığını gösterir.

Kayıtlı olmayan bir erkek kardeşin varisleri doğal olarak kayıtlı olandan miras talep edemeyeceklerine göre, erkek kardeşlerin durumu farklılık arz etmektedir. Ekilebilir arâzî üzerinde erkek kardeşlerden birinin hisse ile kaydedilmediği altı örnekten (aileler 2, 6, 11, 16, 19c ve 26) ikisinde, kardeşin kayda sonradan eklendiğini görmekteyiz (aileler 16 ve 19c);[7] diğer bir örnekte kayıtsız kardeşin kızı kayıtlı kardeşin oğluyla evlendiğinden durum fark etmemiştir (aile-6); başka bir örnekte ise kaydolmayan kardeşten artık

---

sonra oğulları Nimr ve Abdullah'ın adına kaydedilmiştir ve yeni rakamların sınırları eskisiyle aynıdır.

7 Eylül 1908'deki bir tapu intikalinde aile-16'dan Sâlih Hamdan, yarım hissesinin yarısını oğluna (en az üç kızını mirasın dışında bırakarak) ve diğer yarısını da 1884'de bir yaşında olan üvey kardeşi Abdülkerîm'e devretmiştir (DLS. AT. *Zabt*, 1323-24, s. 139, no: 252-5). Yaptığı yarım hisse dağıtımı normun öngördüğünden fazlasıdır. İkinci vakada, erkek kardeşin adı yanlışlıkla atlanmıştır, 1923 yılına ait bir tapu intikalinde, aile-19C'den Muhammed Süleyman ¾ hissenin esas tasarrufunun eş sahiplerinden biri olarak dahil edilmiştir; buradaki referans, bizim kopyaladığımızdan farklı olan, Haziran 1884'de tarihlenen bir kayıdadır (DLS. AT. *Zabt* 1922-24, s. 43, no: 33-6 [Eylül 1923]).

Tablo 10. I Kufr Avan, müşâ mülklerinin 1884'teki hissedarları

Aile No	Ad	Ad (F)	Ad (FF)	Müşâ	Hisse	Ev	Tarla	Bahçe ve ağaçlar	Ağaç Dikimi	Zeytin
1		Îsâ	Abdülkadîr	634	1/2	739				
2		Ahmed	Yâkûb	636b	1/4	741		631a	771-2a	5, 5
		Hüseyin	Yâkûb	-	-	-		631b	771-2b	
3		Abdur-rahmân	Ahmed	636a	1/4	734, 735c		608c, 610c, 611b	751b	
		Hamd	Ahmed	640a	1/3	735b		608a, 610a, 611a	751a	12
		Îd	Ahmed	640b	1/3	735a		608b, 610b, 611c, 622b	751c, 761b	
	Halife	Sa'd	Ahmed	640c	1/3	-		608d, 610d, 611e, 622a	751e, 761a	-
		Saîd	Ahmed	642	1/2	732		632, 611d	751d, 773	6
4		Yâkûb	Dâvûd	638a	1/5	731b		613-14a	753-4a	-, 5
		Muhammed	Dâvûd	638b	1/5	-				
		Eyüb	Dâvûd	638c	1/5	731a		613-14b	753-4b	
		Mustafa	Dâvûd	638d	1/5	731c		613-14d	753-4d	
		Süleyman	Dâvûd	638e	1/5	731d		613-14c	756-4c	

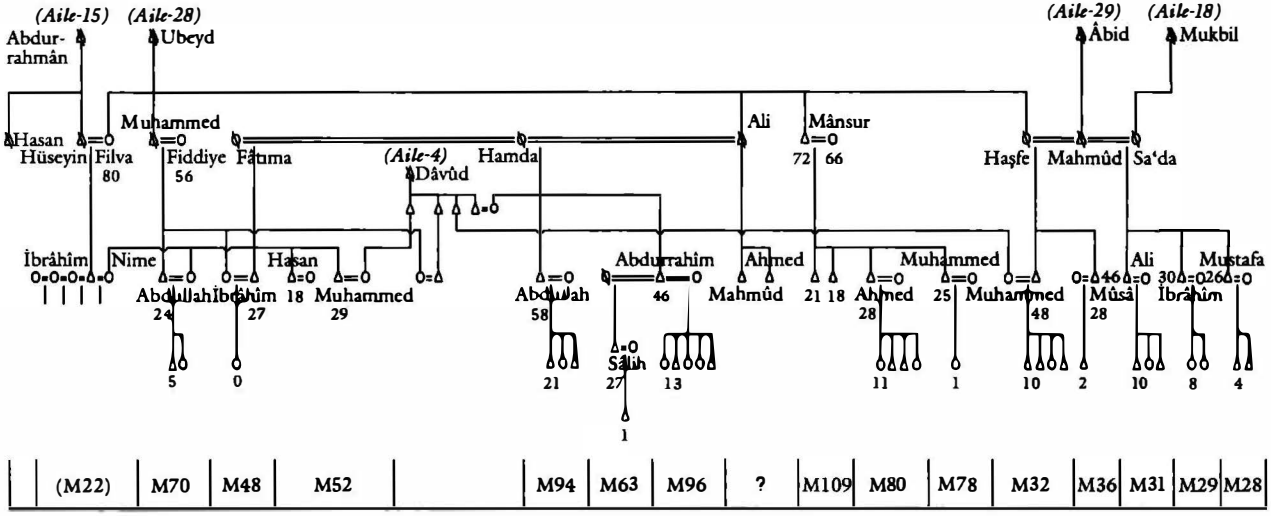
		Ali	Dâvûd	646	1/4	740				
5		Hüseyin	Hâmud	644a	1/4	738a		607a, 609a		
		Ali	Hâmud	644b	1/4	738b		607b, 609b		
6		Abdur-rahmân	Muhammed	648a	3/8	736a, 748a	584-90b	612b	752b	
		İbrâhîm	Muhammed	648b	3/8	736c, 748c	584-90a	612a	752a	
		Nâsır	Muhammed	-	-	736b, 748b	584-90c			
7		Abdülkadîr	Sâlih	654	1/4	733				
8		Awad	Mustafa	652b	3/8	737				
9		Abdülazîz	Mustafa	652a	5/8	706, 708		605-06	784-5	-, 4
10		Süleyman	Abdüllâtif	650a	1/2	742		618	758	5
	Avvâd	Halîl	Abdüllâtif	650b	1/2	723				
Ara toplam					29/4					

Aile No	Ad	Ad (F)	Ad (FF)	Müşâ	Hisse	Ev	Tarla	Bahçe ve ağaçlar	Ağaç Dikimi	Zeytin
11		Ali	Ahmed	656a	3/16	749a		619a	759a	4
		Mahmûd	Ahmed	656b	3/16	-				
		Sâlih	Ahmed	656c	3/16	-		633	774	2
	Ahmed	Abdullah	Ahmed	656d	3/16	749c		619b	759b	
		Hüseyin	Ahmed	-	-	749b				
28b		Mansur	Ubeyd	658a	1/4	697		601a	779a	7
28c		Muham-med	Ubeyd	658b	1/4	704		601b	779b	
12		Kâsım	Muhammed	658c	1/4	698b			781	3
		Mûsâ	Muhammed	658d	1/4	698a				
13		Abdullah	Mustafa	672	3/4	747	600	598a, 599	777a, 778	43, 8
	Mustafa	Abdullah	Mustafa	-	-	700				
	Muham-med	İbrâhîm	Mustafa	660a	1/4	701		598b	777b	
14		Ahmed	Hüseyin	660b	½	745				
	Hüseyin	Ali	Hüseyin	660c	1/8	-				
		Abdullah	Hüseyin	662	1/4	703		602	780	10

15		Hasan	Abdur-rahmân	664	1	709	583a	629-30a	769-70a	5, 2
		Hüseyin	Abdur-rahmân	666	1/2	707	583b	629-30b	769-70b	
16		Hamdan	Ahmed	-	-	-		604	783	5
	Sâlih	Hamdan	Ahmed	668	1/2	744				
17		Muhammed	Mâhmud	670	1/4	743		603	782	5
18		Sâlih	Mukbil	674a	7/24	699		623a	762a	17
		Râşid	Mukbil	674b	7/24	716		623b, 624	762b, 764	10
		Dâvûd	Mukbil	674c	7/24	717		623c	762c	
19a		Sâlim	Fellah	676a	1/4	713b				
19b		Seleme	Fellah	676b	1/4	713a		621	760	12
Ara Toplam					29/4					

Aile No	Ad	Ad (F)	Ad (FF)	Müşâ	Hisse	Ev	Tarla	Bahçe ve ağaçlar	Ağaç Dikimi	Zeytin
19c	Hasan	Süleyman	Fellah	678a	1/4	712d, 715a	620a			
	Hüseyin	Süleyman	Fellah	678b	1/4	712a	620b			
	Mahmûd	Süleyman	Fellah	678c	1/4	712b	620d			
	Muhammed	Süleyman	Fellah			712c	620c			
20		Muflih	Mûsâ			710-11, 715b		595	775	15
	Nimr	Muflih	Mûsâ	680a	1/4					
	Abdullah	Muflih	Mûsâ	680b	1/4					
	Muhammed	Muflih	Mûsâ	680c	1/4	729		626	766	5
	Mahmûd	Muflih	Mûsâ	680d	1/4	730				
21		Utman	Şehab	682a	1/4	724				
22		Abdullah	Sâlih	682b	1/4	722		625	765	20
23		Mûsâ	Muflih	-		721				
	Ali	Mûsâ	Muflih	684	5/8	-				
24		Muhammed	Ali	686a	1/4	726				
		Ahmed	Ali	686b	1/4	725				

		Dehaimiş	Ali	686c	1/4	705		627	767	9
25		Îsâ	Uklâ	688a	1/4	727				
26		Muflih	İbrahim	688b	1/4	746b		628a	768a	3
		Fellah	İbrahim	-	-	746a		628b	768b	
27		Ali	Abdülnebi	690a	3/4	718, 719		615-16	755-6	13,12
		Süleyman	Abdülnebi	690b	5/8	720		617	757	10
28a		Ali	Ubeyd	692a	9/8	696, 714		597	776	45
29		Mahmud	Âbid	692b	3/8	702			763	3
30		Ahmed	Abdullah	694	1/4	728				
Ara Toplam					29/4					
Total					87/4					

Şekil 10.1 Kufr Avan, Aile 28 ve 29'un 1910'daki hâneleri

hiçbir iz yoktur (aile-11) ve kalan son iki durumda ise kayıtlı olmayan kardeşin varisleri köyde kalmış ancak ekilebilir arâzî üzerinden miras alamamışlardır. Görüldüğü gibi her örnek farklılık arz etmektedir. Bunun hâne gelişimindeki evrelere ve de tarım ve hayvancılık arasındaki emek bölüşümü gibi sadece tahmin edilebilecek başka unsurlara bağlı olduğu söylenebilir. Bir veya daha fazla kardeşin ayrı hisselerinin olduğu (aileler 3, 4 ve 19) veya tüm kardeşlerin kendi hisselerinin bulunduğu (aile-15) durumlarda veraset asli bölünmeye dayanıyordu; benzer şekilde bir veya iki kardeşin başka birisiyle grup oluşturduğu yerde de (aileler 3, 12, 13, 14 ve 28).

Tablo 10.1'de açık bir şekilde görüldüğü üzere genel bir uygulama olarak adam başına çeyrek hisse düşmekteydi. Ekilebilir arâzî üzerinde kayıtlı herhangi birinin hissesinin ortalama büyüklüğü ise 0.34 idi (21¾, 64'e bölünmüş). Fakat bu aralık aile-11'deki 3/16'dan aile-28'deki Ali el-Ubeyd için 1⅛ arasında değişiyordu. Öte yandan bir *müşâ* hissenin ortalama büyüklüğü 0.7 idi (31 hisseye bölünmüş 21 hisse). Şahısların sahip oldukları çeyrek hisselerden oluşan beş hissenin bulunmasına rağmen (4, 7, 14, 17 ve 30'da 646, 654, 662, 670 ve 694 no'lu aileler), tarım birimleri genellikle insanlar arasındaki açık veya gizli ortaklıkları içeriyordu.

Bir *zalama* için esas olan çeyrek hissenin ötesinde, hisselerin dağılımını ne gibi unsarlar etkilemiş olabilir? Aile-28'den Ali el-Ubeyd örneği meselenin derinliklerine inmenin çok da kolay olmadığını göstermektedir. 1884'e bakacak olursak kendisi en geniş hisseye, en pahalı eve (3.000 kuruş) ve en geniş zeytinliğe sahip kimseydi. 1½ hisselik tasarruf 692 Ali el-Ubeyd ve aile-29'dan Mahmûd el-Âbid arasında belirlenemeyen bir oranla paylaşılmıştı (Aile 28, 29 ve diğer aileler arasındaki evlilik ilişkileri için bkz. şekil 10.1). 1907'deki bir tapu intikalinde ise hissede üçte bir oranında (⅜'e 1⅛) bölünecek ve iki varis grubuna, sırasıyla sekiz ve beş oğula intikal ettirilecekti (iki durumda da kızlar mirasın dışında bırakılacaktı).[8] Ali el-Ubeyd'in iki kardeşi, diğer bir aileden ve köyün diğer kısmından iki kardeş olan Kâsım ve Mûsâ Muhammed ile (aile-12), her bir hissedara âdet üzere çeyrek hisse ayrılarak, bir diğer *müşâ* arâzîsinin (658) tüm hissesini paylaşacaklardı. Peki, Ali el-Ubeyd ve Mahmûd Âbid'in oğulları arasındaki bu eşitsiz paylaşımın nedeni ne olabilir? Her şeyden önce Mahmûd Âbid önce Mukbil'in bir kızı (aile-18) ve sonra da Ali el-Ubeyd'in bir kız kardeşi veya üvey kız kardeşi

8 DLS. AT. *Zabt* 1323-24, s. 56, no: 155-6 [Ekim 1907].

ile evlenerek köye evlilik üzerinden yerleşmiş olabilir. Mahmûd Âbid'in on üç zeytin ağacına sahip olmasından dolayı atadan kalma zeytin hisselerinin olmadığını öne sürebiliriz (763). Ayrıca bu zeytin ağaçları Mukbil'in oğullarının arâzîsinde bulunmaktaydı (623). Bu da, zeytin ağaçlarının ilk karısından kendisine intikal ettiğini göstermektedir. Hatta Ali el-Ubeyd'e "gelin hizmeti"[9] üzerinden de bağlanmış olabilir. İki ailede de oğlan çocukları bir hayli fazlaydı. Her halükârda Ali el-Ubeyd'in Mahmûd Âbid'den daha başarılı bir insan olduğunu söylemek mümkün zira sahip oldukları hisselerdeki dengesizlik göreceli ekonomik konumlarını da yansıtmaktadır.

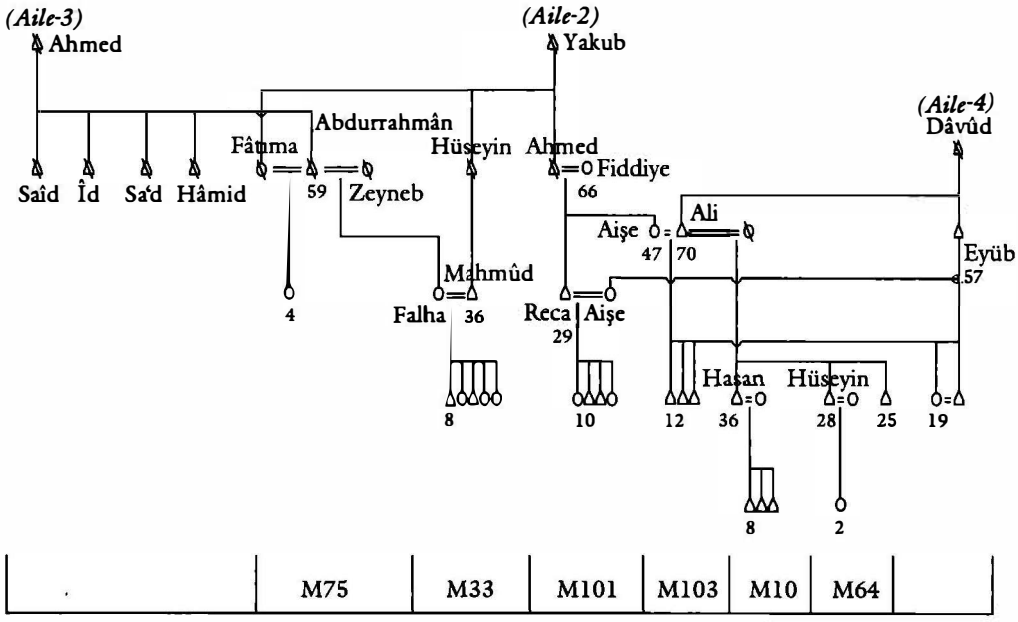
Bir diğer ortaklık biçimi ya evlilik yoluyla akraba olmuş olan, ya da kısa süre sonra olacak olan kimseleri içermektedir. Ekilebilir arâzîdeki yarım hisselik tasarruf 636 Şeyh Ahmed'in (aile-3) beş oğlundan biri olan Abdurrahmân ve kaynı olan Ahmed Yâkûb'un (aile-2) elindeydi (şekil 10.2.). Ahmed'in kardeşi olan Hüseyin'e ne arâzî üzerinde ne de Ahmed'in evi üzerinde hissedar olarak rastlanmaktadır; bunlar beraberce her birinde aynı sayıda ağaç olan iki kayıtlı zeytinliğin sahibidirler (771 ve 772). Hüseyin'in oğlu Mahmûd önceki bir evlilikte Abdurrahmân'ın bir kızı olan Falha'yla evlenmiş, Abdurrahmân ise berdeli andırabilecek tarzda Hüseyin'in kız kardeşiyle evlenmiştir.[10] Kendisinin evinin olmasına rağmen, 1884'te Abdurrahmân'ın bahçeler, bir zeytinlik ve bir evde hâlâ hissesi vardı. Lakin oğulları yoktu. Öte yandan Ahmed Yâkûb'un oğlu Reca o zaman sadece üç yaşındaydı. Ortaklığı tercih etmelerinin nedeni belki de işlerini birleştirmek arzusundan kaynaklanmaktaydı.

Akraba olmayanların 1884'teki diğer ortaklıkları tutarlı bir tarımsal birim oluşturmak için yetersiz emek gücü veya diğer kaynakları olan hâneler veya bireyler arasındaki geçici ittifaklar biçimindeydi. Örneğin Abdullah Sâlih ve Osman Şihâb'ın ekili arâzîde beraber yarım hisseleri vardı (aileler 21 ve 22). Tapu kaydı zamanında Abdullah'ın çocuğu yoktu (1910 nüfus sayımına göre; tabii o tarihten önce ölmüş veya başka bir köyden evlenmiş çocuğu olabilir). Kendisinin 20 ağaçlık bir zeytinliği vardı. Osman'ın da tapu kaydı zamanında çocukları yoktu: 1910'da köyde yaşayan oğlu ve kızı 1884'ten

---

9 Mülâkat yaptığımız bir adamın anlattığına göre "gelin hizmeti" komşu köy olan Hanzira'da adamın kayınbabasının tarlasında başlık parası karşılığında çalışmasını tanımlar. Sözünü edegeldiğimiz bağlamda her ne kadar tamamen emin olamasak da bu âdetin söz konusu olabileceğini öne sürmek mümkün.

10 *Bkz.* Ahmed Halîfe ile ilgili vaka: 12. Bölüm, şekil 12.2.

Şekil 10.2 Kufr Avan, Aile 2'nin 1910'daki hâneleri

kısa süre sonra doğmuşlardı. Bu yüzden 1884'te Abdullah ve Osman kardeşleri olmayan yeni evli kimselerdi.[11]

Bu aşamada iki noktanın altını çizmek gerekiyor: Hisselerin dağıtımındaki sebepler ne olursa olsun evli bir erkeğe çeyrek hisse ve bekâr bir delikanlıya bunun yarısı kadar hisse verilmesi kuralına uyulduğu gözükmektedir. ikinci olarak, ziraatteki ortaklıkları belirleyen prensipler her zaman net değildir. Örneğin bazı şahıslar ziraati idare edecek yeterli emek gücüne oğulları arasında sahip olabildikleri için, akraba olmayanlarla ortaklık ilişkisine girmemektedirler. Tam da bu sebeple üçüncü nokta yani hâne taksimi meselesi karşımıza çıkar. Bir erkeğin başka bir şahısla bir araya gelerek arâzîsinde ziraat yapması nadiren de olsa mevcut olmakla beraber hâne, üretimin ve üremenin temel yapıtaşıydı. Ali el-Ubeyd ve kardeşleri Mansûr ve Muhammed kuşkusuz belirli açılardan aynı babasoylu nesile aittiler. Ancak, geçmişte herhangi bir zamanda belirli bir ailenin farklı hânelere bölünmüş olabilme ihtimali de mevcuttur. Sonraları en azından ikisinin evlatları arasında evlilikler gerçekleşmiş olmasına rağmen, 1884'de Ubeyd kardeşlerin herhangi bir tasarruf üzerinde ortaklıkları yoktu.

1895 vergi kaydı yokken 1884'teki ziraat ortaklıklarının ne kadar sürdüğünü belirlemek imkânsızdır. 1939 kadastro düzenlemesinin kayıtları 1884'teki tapu kaydında olduğu gibi belirli bir zaman diliminde gerçekleşen çalışma düzenlemelerini yakalayamamıştır. 1884'te 31 birimde 64 hissedar varken, 1939'da 160 birimde 262 toprak sahibi kaydedilmiştir. Hisseler daha fazla bireyselleşip küçülmüş ve nüfus artmıştı. Bireyselleşme kadınları da kapsayacak şekilde yayılmıştı. 1939'daki kardeşleri içermeyen tüm ortaklıklar kadınları da içeriyordu: tipik olarak karısıyla birlikte bir adam veya karılarından birisiyle kardeşleri arasındaki ortaklıklar bu resmi oluşturmaktadır. 69 ortak hisseden 15'ine bir adam ve baba tarafından hısım olmayan bir kadın sahipti (muhtemelen adamın karısı), dördü ise bir adam ile amcasının kızınca paylaşılıyordu (yine karısı) ve ikisi ise babalar üzerinden akraba olmayan kadınlarca paylaşılmaktaydı. Sadece beşi akraba olmayan erkeklerin ortaklıklarını içeriyordu (bunlardan da üçü kadınları içeriyordu).[12] İlerleyen

---

11 Çocuklarının doğum tarihleri şu şekildedir: Ahmed Abdullah (M71-1) 1893; Hadrâ Abdullah el-Sâlih (M55-6, Nüfus Müdürlüğü'nde babasının adı bu şekilde verilmiştir) 1892; Muhammed Osman (M13-1) 1887; Mahra Osman (M124-3) 1885.

12 Kalan 43 ortaklık 36'sı kardeşler arasında, biri bir babayla oğlu arasında (başka

bölümlerden birinde 1939 kadastrosu sırasında meydana gelmiş olan kadınların tapu iddiaları gözden geçirilecektir. Ancak şimdi köyün kısımlarında daha üst seviyedeki ortaklık gruplarının oluşmaları meselesine dönelim.

Köy kısımlarının bileşimi

Tablo 10.1 ekili arâzîdeki hissedarları 7¼ hisselik üç eşit kısma ayırır. Ancak bu ayrım resmî bir bölünme değildir. Osmanlı devletinin bölgede, köy ölçeğinde, herhangi bir idarî alt-bölünmeyi tanıdığına dair hiçbir delil mevcut değildir. 1939 kadastrosu yapıldığında arâzîler resmî olarak, isimlendirilmiş dört toplumsal gruba tekabül edecek şekilde dört eşit parçaya (üç değil) ayrılmıştı. 1884'de üçe ve 1939'da ise çeyreklere ayrılmış olsalar dahi bazı çiftçi topluluklarının ayrımı Kufr Avan'daki toprakların düzenlenmesi için gerekli görülmüş gibi gözükmektedir. Köyün ortak kaynaklarının hisseler üzerinden örgütlendiği dünyanın başka yerlerinde ziraat yapan toplulukların daha küçük gruplara veya çalışan saban veya adamların sayısına göre (*zalama*) bölünmelerinden önce, yarıya, üçe, dörde bölünmesi doğaldır. Tüm bir köyün alt-bölümlere ayrılması her şeyden önce vergilerin ödenmesini ortaklaştırmakta ve sorumlulukların ve faydanın paylaştırılmasını bir araya getirmektedir. Köy'ün ayrımlarını ifade etmek için kullanılıp yük anlamına gelen ve *haml* kökünden türeyen *hamule* tabiri müşterek sorumluluk anlamını taşır. Geç dönem Osmanlı ıslahat girişimlerinde hem vergi hem de *mîrî* ödemeleri ilgilendiren müşterek sorumluluk ilkesinin yerini yavaş yavaş bireysel tapu senedi kayıtları ve bireysel sorumluluklar almıştır. Ancak, ekilebilir arâzîlerin tahsisinde kaynakların ortak kullanımı geleneği net olarak kalmıştır.

1884'te Kufr Avan'daki hisse parçasının üçe bölünmesi 1939'da söz konusu olan toplumsal gruplamalar ile sadece ilk kesimi söz konusu olduğunda yakın bir uyumluluk arz eder. 1939'da köylüler dört gruba bağlı idiler: Dâhun, Davagira, Haşaşna ve Ameyre. 1884'de (bkz. tablo 10. I.) Dâhun'lar 1-8 numaralı aileler, Ameyre'ler 28 ve 29'la birlikte 12-18 numaralı aileler, Haşaşna'lar 27 ile beraber 19-24 numaralı aileler ve Davagira'lar 25 ve 26 ile birlikte 9-11 numaralı ailelerden oluşuyordu. Dâhun'lar kabaca 1884'teki ilk kesimi, Ameyre'ler ikinciyi ve Haşaşna'lar üçüncü kesimi oluşturuyorlardı; Davagira aileleri ise bu üçüne dağılmıştı. Bu isimlendirilmiş

durumlarda babaların oğullarından ayrı tutulduğunu görmek de mümkün) ve altısı ise ya bir erkek kardeşle ya da onun kız kardeşi olan halası arasında gerçekleşmişti.

topluluklardan hiçbiri tam 7¼ hisseye sahip olmadığından, tam eşit kesimler elde etmek için 1884'te bazı ayarlamalar gerekmiş olmalıdır ki, bunun sonucu olarak bazı aileler kesimler arasında bölünmüştür.

Ailelerin kökenleri konusu önemli olmakla birlikte mülâkatlarımız boyunca duyduğumuz herhangi bir topluluğa mensup aileleri bir ataya bağlayan ortak bir soy temeli vurgulanmamıştır. Ancak, sadece Dâhun'lar söz konusu olduklarında toprak kayıtlarına bakıldığında topluluk olarak oluşumlarında bazı ortak temeller belirginleşmektedir. Dâhun'lar önce *müşâ* hisseleri listesinde kaydedilmişlerdir (634'den 648'e, 654 ve 652'nin bir kısmı). Evleri köy alanındaki ayrı bir yerde ancak hep bir arada gözükmektedir. Aslında sıralı olmasına rağmen (731'den 741'e kadarki evler, artı 748) evlerin numaralandırılmasına bakılacak olursa bu mesken öbeklenmesi çok fazla hissedilmez, ancak ev listesinde her bir ev için belirlenen sınırlar gözlemlendiğinde gayet belirgin hale gelir. Diğer ev öbeklenmeleri, özellikle Ali ve Mansûr Ubeyd, Kâsım el-Muhammed, Sâlih el-Mukbil, Abdullah el-Mustafa'nın oğlu Mustafa ve kardeşinin oğlu İbrâhîm el-Muhammed ve Mahmûd el-Âbid – tüm Ameyre ailelerine ait olan 696'dan 702'ye kadarki evler sınırlardan çıkartılabilir. Köydeki bir mesken ile ekili arâzîdeki pay sahipliği arasındaki ilişki düşünüldüğünde, toplumsal gruplanmalar ile ev öbeklenmeleri arasında bazı denklikler bulunması şaşırtıcı olmayacaktır. Fakat ev sınırları köy alanının 1884'teki tam bir haritasının çizilmesi için yeterince kesin değildir.

Kufr Avan'ın 1884'teki köy kesimlerinin tarlaların dizimiyle nasıl bir ilgisi olduğu açık değildir. En üst seviyede 1884'te ekili arâzînin iki büyük bloğa bölünmesi, sonraki tarihlerde her bir bloğun daha küçük ve dikkatli bir şekilde alt-bölümlere ayrılmalarına rağmen, 1939'da sürmekteydi. Yerelde mülâkat yaptığımız kimselerin verdikleri bilgilere göre, toprakları ekim için iki parçaya bölme işlemi toprakların değerini mekândan ziyade zamanda eşitlemeyi amaçlamaktaydı, yani her iki yılda bir gerçekleşen ürün rotasyonu ve hisse tahsisine yönelik bir işlemdi.[13] Kufr Avan'ın 1939'daki tarlaları harita 10.1'de verilmektedir.

---

13 1895 tarihli vergi kaydı bu durumu netleştirecekti. Kufr Avan'da olduğu gibi Hanzira'daki ekilebilir topraklar, 1939 kadastro düzenlemesindeki gibi, 1884 tapu kayıtları sırasında iki büyük bloğa bölünmüştü. Ancak 1895 vergi kaydına bakılacak olunursa hissedarların iki değil dört alanda (aynı düzen takip edilecek şekilde) ekilebilir toprakları bulunmaktaydı.

Haritada renk ile gösterilmeyen tarlalar ya münferit sahipli arsaları (köyün kuzey sınırının bir kısmı boyunca uzanan iki büyük arsa gibi), ya köy alanını (doğu köşesinde üç dizi zeytinlik vardır), ya da otlak ve meraları (batı tarafında, Ürdün Vadisi'ndeki Pella veya Tabakat Fahl antik mevkiine yukarıdan bakan Sartaba adlı bir tepe) temsil eden ve 1939 kadastro kayıtları esnasında belirli bir hissedar grubuna dağıtılmayan arâzîleri gösterir. Münferit biçimde sahip olunan topraklar, 1884'de sahip olunan tarlaların devamıdır. 1884'te ne köy alanı, ne de Sartaba kaydedilmişti. Ancak 1884'teki ortak ekim alanının haritadaki renkli kısımla büyük ölçüde aynı olduğu farz edilebilir. Üstelik renkli kısım ikiye bölünmüştür: Biri köye yakın, diğeri daha batıda, yaz ya da kış veya yakın (*dâr* 'ev') ve uzak (*arâkib* 'dikenli') olarak adlandırılan iki kısım. Toprağın 1884'tekiyle tamamen aynı şekilde bölünüp bölünmediğini bilmememize rağmen, 1939'a ait tarla haritası önceki algıların devamı olan bir modeli temsil etmektedir.

Ekilebilir arâzîlerin yakın ve uzaktaki iki kısmı da alanda değil, temsil ettikleri hissede eşit, ancak birbirine sınırdaş dört bloğa ayrılır (en doğudaki blok köy yerleşimiyle ikiye bölünür) ve köyün tasarruflarının bir çeyreğini temsil eden her blok da yaklaşık birbirine eşit dört alt-bloğa ayrılır[14] (bkz. harita 10. I). Böylece her bir kısımda 16 alt-blok vardır ve her hissedarın biri yakın bir alt-blokta, diğeri buna mukabil uzak bir alt-blokta olmak üzere ziraat için sadece iki şeridi bulunur. Köydeki hisselerin toplam sayısı 1939'da yavaşça 21¾'den 21 hisseye ve $15^{2}/_{3}$ kırata düşmüştür. Bu yüzden tasarruf birimlerinin dört kısmının her biri $129^{11}/_{12}$ kıratı temsil eder. İlk tasarruf kesimi A1-4'e ait şeritleri içeren en doğudaki blokta, alt-blokların ikisi $34^{1}/_{6}$ kırat, üçüncü biri 30¾ ve dördüncüsü $30^{5}/_{6}$ kıratı temsil eder, fakat diğer blokların her biri 32 ½ kıratlık üç alt-blok ve birisi $32^{5}/_{12}$ kıratlık

14 Resmî arâzî bloklarına bakacak olursak (*havd*), köyün bir yarısı olarak (A1-4 ve A5-8 bölgeleri; toplam $259^{5}/_{6}$ kırat) yakın arâzîlerde bulunan, kırat başına 12 kuruş değeri olan blok 1 ve 5 ve uzak arâzîlerde değeri kırat başına 5.5 kuruş olan blok 6 atanmıştı. Köyün diğer yarısı olarak ise (B59-12 ve B13-16; yine $259^{5}/_{6}$ kırat) yakın arâzîlerde kırat başına 13 kuruş değerine sahip blok 3 ve uzak arâzîlerde kırat başına 4.5 değerindeki blok 4 tahsis edilmişti. Arâzîlere değer biçilmesi, kayıtlarda şeffaf olmayan bir süreçle yapılmıştır. Örneğin 1. blokta paylaşılacak alan oranı 1-02 arâzîsindeki kırat başına 6.53 dönümden, 1-11 arâzîndeki 43.28'e kadar çıkıyordu. 64.914 dönüm tutan ve ½ kırat hissedarın elinde bulunan arâzî 1-11'in yine ½ kırat hissedarın elinde bulunan ama 13.482 dönüm tutan arâzîyle aynı değerde (18 kuruş) görülmesinin nedeni neydi?

bir alt-blok içerir. Bu tarz bir kesinlik arâzî üzerinde nasıl başarılmış olabilir?

Bu sorunun iki boyutu vardır. Bir yandan toprağın, engebelerin, sulama kaynaklarına yakınlığın ve kayalıklı çıkıntıların devasa çeşitliliğini göz önünde bulundurduğumuzda toprak nasıl bu kadar eşit bir biçimde ayrılabilmişti? Sonuçta burası Havran Ovası'ndaki bir yer değil Aclun sırtlarından Ürdün Vadisi'ne doğru inen akarsular tarafından kesilen bir arâzî idi. Diğer yandan hisse olarak elde tutulan tasarruflar nasıl tastamam eşit çeyrek gruplara ve aşağı yukarı eşit on altıda birlik paylara ayrılmıştı? Kuşkusuz ilk boyutu anlayabilmek için İngiliz sömürge yönetiminin yerel bilgiyi kullanış derecesini bilmek ve Osmanlı yönetiminin daha önceleri nasıl bir değerleme şekli kullandığı ile karşılaştırmak gerekir; ancak bizi burada daha çok ilgilendiren yine de ikinci boyuttur.

Genellikle isimlendirilmiş dört köy kısımı ile dört adet ortak hisse bloğu arasında açık bir ilişki vardır. Ancak, her köy kısmının elinde bulunan paylar hiçbir zaman tamı tamına eşit değildi. Hatta her bir kısım onu oluşturan aileler tarafından belirlenmiş olsalar dahi, paylar arasında tam bir eşitlik sağlanması beklenemezdi çünkü her aile büyüyüp küçülebilir ve topraklar da buna göre intikal ettirilirdi. Dahası 1884 yılında köy hisselerinin açık bir şekilde dörde değil üçe bölünmesi bu blokların aynı statüde olmadıklarını akla getiriyor.[15] Birbirine eşit hisse bloklarının oluşturulması için bazı ayarlamalar yapılmalıydı.

Önemli miktarda toprağın resmî olarak kadınlara intikal etmiş olması ve de bu toprakların 1939'da resmî olarak kadınlar adına kaydedilmiş olmaları nedeniyle ailelerin sözde paylarının hesaplanması yanıltıcı olacaktır. Mesela, 19 erkek Davagira toprak hissedarının hepsi bir blokta arâzî tasarruf ederler iken 10 kadın Davagira toprak hissedarından beşinin arâzîleri, başka ailelerin arâzîlerinin bulunduğu diğer üç blokta yer alıyordu. Aileler arasındaki evlilik şebekeleri, köyde öne çıkmış olan ortak dayanışma duygusunu inşaa etmede merkezî bir öneme sahipti.

1939'da üst seviyedeki isimlendirilmiş köy kısımları ile hisse sahiplerinin eşit çeyreklere bölünmesi arasında tam bir ilişki olmasına rağmen, alt seviyede belirli aileler ile köyün on altıda birini temsil eden alt-kısımlar arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkün değildir. Bu açıdan aileler birbirlerin-

15 Aileler arasında paylaşılan hisseler söz konusu olduğunda, 1884'de Dâhun aileleri $5^{5}/_{8}$ Davagira $2^{7}/_{8}$, Haşaşna $5\frac{1}{2}$ ve Emîra aileleri $7^{3}/_{4}$ miktarda hisselere sahiptiler.

den farklılıklar gösterirler çünkü bazıları aynı alt-kesimde (ve mukabil alt-bloktaki aynı arâzîde) hisseye sahip iken, bazıları ise değildir. Bu noktada ayrıntılara girmek gerçekten de külfetli olacaktır. Konuyu mülâkatlarımız sırasında bölge insanlarına sorduğumuzda kişilerin istedikleri herhangi bir toplulukla ilişkilenmelerinde özgür oldukları cevabını aldık. Ancak bazı ilişki kurma biçimlerinde böyle olmadığını görmek de mümkün. Örneğin aile-6'nın 23 kıratının hepsi ilk alt-bloktadır (A1), fakat aile-3'ün mensuplarının birleşik 41 kıratları blok 1'in üç (A1, 3 ve 4) ve blok 2'nin üç (A5, 7 ve 8) alt-bloğunda bulunmaktadır.

Tek bir köy kısmı örneğinden yola çıkarsak kesin -ve böylece adil- toprak düzenlemelerini daha açık bir şekilde görebiliriz. Haşaşna olarak isimlendirilmiş olan kısım (1939'daki haklara dair kayıtlar olan *Cedvel el-hukuk*'da *el-aşire el-Haşaşna, el-firka Sari el-Ahmed el-Ali* olarak geçer) aile-27'den Sari el-Ahmed adlı biri tarafından temsil edilmekteydi.[16] 21 kıratlık bir bölüme sahip alan ve bu kısmın mensubu olan köyün imâmı ve oğlunun (aslen yakınlardaki Ausara Köyü'nden olan) yanında Sari el-Ahmed köydeki en büyük hisseye (11¼ kırat) sahip kişi olarak karşımıza çıkar. Bu kısma mensup aileler 519⅔ kıratlık hissenin 128⅝₁₂'sini veya bir çeyreğinden biraz azını ellerinde (0.247) tutmaktaydılar, diğer bir deyişle bu aile neredeyse tamamen bir blokta, yani B-13-16'da, tasarruf sahibi durumundaydı. Aynı blokta Haşaşna ailelerinden (20 ve 27) bir erkek ve bir kadının çoğu Davagira ailesi mensuplarının hisselerinin bulunduğu blok olan A-5'teki blokta pay sahipliğini tercih etmelerine rağmen, tam bir çeyrek oluşturabilmek için Davagira ailesinden (aile-10) ¾ kıratı olan bir kadına ve Ameyre ailesinden (aile-28) 2½ kıratı olan bir kadın ve bir erkeğe aynı blokta arâzî tahsis edilmiştir. Bireysel tercihlerin dışında, üç kişiyi Haşaşna kısmı ve diğer iki şahsı Davagira kısmıyla ilişkilendiren başka bağlar var mıydı? Mesela Davagira

16 Haklara dair kayıtta (*cedvel el-hukuk*) üç bölümün resmî olarak tanındığını görmekteyiz. [1] *el-aşira el-Haşaşna, el-firka Sari el-Ahmed el-Ali*, no: 1-55, toplam 128⅝₁₂ *kırat;* [2] *el-aşira el-Amaira, el-firka Muhammed el-Ali el-Ubeyd*, no: 56-156 toplam 186½ *kırat;* ve [3] *el-aşira el-Dâhun ve'l-Davagira, el-firka Muhammed el-Ahmed el-Muhammed*, no: 158-259, toplam 186½ kırat. Hisseler üzerindeki düzenlemeler hak talepleri (*iddiât*) sonuçlandıktan sonra yapılmıştır. Her ismin yanına, topraklar bölüşülürken kimin hangi şahısla neyi paylaştığı (örneğin bir şeritte no: 15 + no: 19) kırmızıyla belirtilmiştir (*maris vâhid*). Son bir kayıtta (*cedvel el-tescîl*), her bir arsanın hissedarı blok halinde, arsanın yeri ve değeriyle birlikte listelenmektedir.

ailesine mensup Lebîbe Sâlih Avvâd adlı bir kadın Haşaşna ailesinden (20) bir erkekle evlenmiş ve üç oğluyla birlikte bir hisseyi evlendiği bu adamla paylaşmaktaydı. Haklarını ise ancak 1939 kadastrosundan sonraki talepleri sonucunda kazanabilmişti. Lebîbe Sâlih Avvâd'ın durumu gelecek bölümde ayrıntılı bir şekilde incelenecektir (şekil 10.6). Aynı şekilde, tasarrufları blok A5'te olan adam ve kadın ortak bir hisseye sahip bir karı kocaydılar; koca Naîf İbrâhîm Süleyman, verasetle edindiği kendi hissesini daha önceden başlık parası olarak verdiği için çeyrek kıratını kayınvalidesi Hamda Sâlih Avvâd'dan (Lebîbe'nin kız kardeşi) kadastro zamanında satın almıştı. Bu durum şekil 10.6'da tartışılmaktadır. Üçüncü örnek ise 60'lı yaşlarında olan Ameyre'li iki toprak sahibi ile alakalıdır; ancak bunların da ait oldukları blokta evlilik bağları önem arz etmektedir. Ayrıntılı bir şekilde bakıldığında Kufr Avan'daki ilişkiler ve evlilik şebekeleri daha görünür bir hal alır. Aslında toprak tahsisi için herhangi bir gruba ait olma konusunda kişinin şahsi tercihinin belirleyici olması beklenirken, bu tercihleri daha çok yapısal unsurların belirlediğini görmekteyiz.

Kufr Avan'da mensubiyeti belirleyen etmenlerin Havvara'da hissedar gruplarının meydana gelmesini belirleyen etmenlerden oldukça farklı olduklarını görmek mümkün. 1895 vergi listesine göre Havvara'da iki farklı model belirleyici idi. Bir tarafta herkesin eşit olduğu ve hisselerin kabiliyet ve ihtiyaca göre muvakkaten yeniden dağıtılacağı ziraat işlerindeki ortaklık olan ***halit ve şerik*** modeli vardı. Öte yandan akrabalık bağlarıyla oluşmuş dışarıya kapalı dayanışma gruplarında, daha hiyerarşik bir tarzda örgütlenmiş öndere sadakat modeli görülüyordu. Ancak bu iki model de toprağı işlemek için yaygın bir tarzda emek gücünün harekete geçirilmesini gerektiriyordu. Ancak birinde çiftçiler birbirlerine ihtiyaç duyarlarken, daha hiyerarşik olan diğerinde arâzî tapusu bulunanlar büyük oranda kiralık emek gücüne ihtiyaç duyarak, yerel yönetimde ve hatta ticâret ilişkilerinde şebekeler kurmaktaydılar. Kufr Avan'da aksine tarım daha kolaydı, ziraat sabana sürülecek bir çift öküz yerine katır ile de yapılabilirdi ve cemaatin dışından emek gücü kiralamaya gerek yoktu. Hâne tarımsal üretim birimiydi, iki veya daha fazla hâne farklı kaynaklarını birleştirmek için işbirliği yapabilirlerdi. Tarımda kadınların işgücü değerliydi. Ortaklıklar toplu disiplinin zirvede olduğu tam gelişmiş ***halit ve şerik*** modelinden ziyade münferit hâneler arasındaydı. Toprağın açık tahsisi için gruplar büyük ölçüde aileler arasındaki uzun süreli ilişkiler çerçevesinde kuruluyordu. Fakat tam eşit hisse tahsisi gerçekleştirilmiş bir

grup oluşturmak için Havvara'da olduğu gibi dışarıdan yeni müttefikler getirmeye ihtiyaç yoktu; zira hâneler ve aileler arasında evlilik yoluyla gerçekleştirilmiş bağlar oldukça fazlaydı. Kısacası Kufr Avan'da hissedar gruplarının oluşturulmasında hatırı sayılır ölçüde bir esneklik vardı.

1884 ve 1939 yılları arasında *zalama* üzerinden hisse dağıtımı modeli belirli bir dönüşüme uğradı. Nüfus arttı, arâzî şeklindeki hisseler küçüldü ve kadınların topraktaki yetkilerinin hesaplanması daha fazla önem kazandı. Toprakların devredilişleri üretimi ve çoğaltımı mümkün kılan bir vasıta haline geldi. Başka hiçbir şey bu değişimi kadınların topraktaki hakları için mücadele etme ve 1939 kadastrosunda arâzî sahibi olarak kaydolma mücadelesi kadar iyi ifade edemez. Kufr Avan'a ayrılan son bölümde kadınların toprak üzerinde artan yetkileri bağlamında tapu değişikliklerinin kronolojisine bakacağız.

Kadınların toprak üzerindeki hak iddiaları, 1884-1939

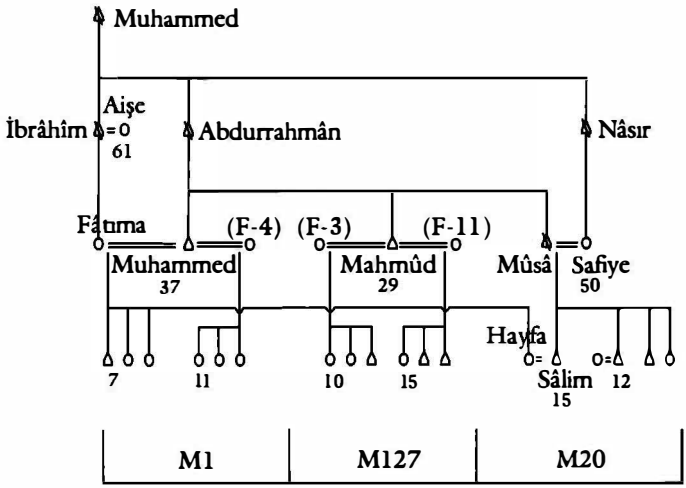
Kufr Avan'ın başlangıçtaki tapu listeleri farklı hisse biçimlerinin idaresi konusunda çeşitlilik göstermektedir: evler, ekili arâzî üzerinde ortak sahipli hisseler, münferit sahipli arsa ve bahçeler. 1910 nüfus kaydı ise hânelerin oluşumu ve evlilik şebekeleri hakkında bilgiler sunar. Tapu kayıtlarının intikallerinin tarihi ise ailelerin toprak tasarrufunun tarihine ışık tutmak için ek bilgiler sunar. 1939 yılındaki kadastro düzenlemesi kayıtlarına gelinecek olursa, önceki 55 yıl zarfında münferit ailelere dair ortaya çıkan bilgi yığını, mülkiyet biçimlerini açıklayabilecek aile ilişkilerinden ortaya çıkartılabilecek daha net bir resim çizmemizi mümkün kılacaktır. Tüm bunlar basitçe kadınların, erkekler arasındaki toprak değiş tokuş işlemlerinde birer nesne olmaktan çok evi ve hâne kaynaklarını yöneten failler olarak oynadıkları merkezî rolü görmemizi sağlamaktadır. 1939 tarihinde arâzî sahibi kadınların % 18'lik oranı (262'de 47) görünürde yüksek olmayabilir. Hatta mahkeme kayıtlarındaki iddialar, kadınların erkeklerden haklarını koparabilmek için mücadele etmeleri gerektiğini gösteriyor olabilir. Ancak, Ḥavvara veya Beyt Rɛ's'e kıyasla bu yine de önemli bir orandır. Bunlar el-Kurâ'nın Hanzira benzeri diğer köylerinde olduğu gibi 1884'de bile kadınların sahip olabileceği özel arsalar, bahçe veya zeytinlikler değil, ortak ekili arâzîdeki hisselerdir. Kufr Avan'da 1884'te hiçbir kadın hiçbir şekilde, bir zeytin ağacının sahibi olarak dahi kaydedilmemişti. 1884 ve 1939 arasında ise Kufr Avan köylülerinin arâzî kaydına yaklaşımları değişmişti.

Kufr Avan'daki arâzîlerin resmî intikallerinin tarihi son bölümde incelenen Havvara'dakilerden farklıdır. 1908 öncesinde sadece iki resmî intikal vardır, o sene aniden çoğunluğu kız çocuklarının dışlandığını gösteren kısıtlı veraset örnekleriyle 17'ye çıkar; bunu da 1910 ve 1911 yıllarında aynı türden üç örnek izler. Bu ilk intikaller hükümetin insiyatifinde oluşmuş gibi gözükmektedir, zira Hanzira'da 1906-08 yılları aralığında aynı tarz intikaller mevcuttur. 1912 ve 1924 arasında yedi satış (biri imâma, diğeri de Şerayda ailesinin bir ferdine olmak üzere Kufr Avan ailelerinin dışına yapılmış olan iki satış da dahil) ve bir veraset örneği vardır. Nihayet 1930'dan 1936'ya kadar olan süreçte köyün içinden beşi, köy imâmının oğluna olan 16 satış dahil 24 intikal daha vardır. 1930'ların veraset intikallerinin belirli bir kısmı büyük meselelerdi. Bunlar, ailelerin toprak tasarrufu sahipliği tarihlerini dedelerinin tapu sahibi oldukları 1884 kayıtlarından, aradan geçen zaman boyunca farklı tapu intikallerini de göstererek, 1930'lara kadar getirmektedir. Bunlar intikallerde kadı mahkemesi kayıtlarına yapılan atıflarla paralellik gösterirler. Burada bizi ilgilendiren nokta kadınların bir yandan 1908 yılı ve öte yandan 1938 yılı olmak üzere iki intikal kümesi şeklinde kaydedilmiş olmalarıdır.

1908 öncesinde sadece iki intikal işlemi olmuştu; birisi 1884 tapu kaydında gözden kaçan bir arâzînin 1889'da yeniden kaydı, diğeri ise Abdurrahmân el-Ahmed'e ait olup (aile-3) köye bir süre önce yerleşen demirci bir aileden iki kardeşe satılan ekilebilir arâzîdeki tam çeyrek hissesiyle ilgilidir. 1908 intikallerinin ikisi bu aileye yapılan satışlara dairdir (1½ kırat aile-28'den Ali el-Ubeyd'in dört oğlundan ve 1½ kırat aile-11'den Ali el-Ahmed'in iki oğlundandır).[17]

1908'deki 17 ve 1910-11'deki artı 3 intikalden 5'i satışlar sonucunda gerçekleşmiştir: iki satış yukarıda olduğu gibi demirci olan aileye yapılmıştır. Diğer bir satış Râşid el-Mukbil'in (aile-18) varisi olan kızından kardeşi ve amcasının oğluna, başka bir satış miras edinen bir kız çocuğundan erkek kardeşine (tablo 10.1'de gösterilmeyen bir aileye ait) münferit bir arsa şeklinde ve bir satış da Sâlih el-Ahmed'den (aile-11) Sâlih el-Mukbil'in oğlu Salâh'a (aile-18) yapılmıştır; satış miktarı (üç kırat) alışıldık bir mehrin iki katı olmakla birlikte, bu belki Sâlih el-Ahmed'in oğlu Hüseyin'in, Salâh'ın kızı

17 DLS. AT. *Zabt* 1315-19, s. 39, no: 7-10 [Mart 1902]; DLS.AT. *Zabt* 1323-24, s. 58, no: 181-4 [Ocak 1908] ve *age*, s. 131, no: 147-150 [Eylül 1908].

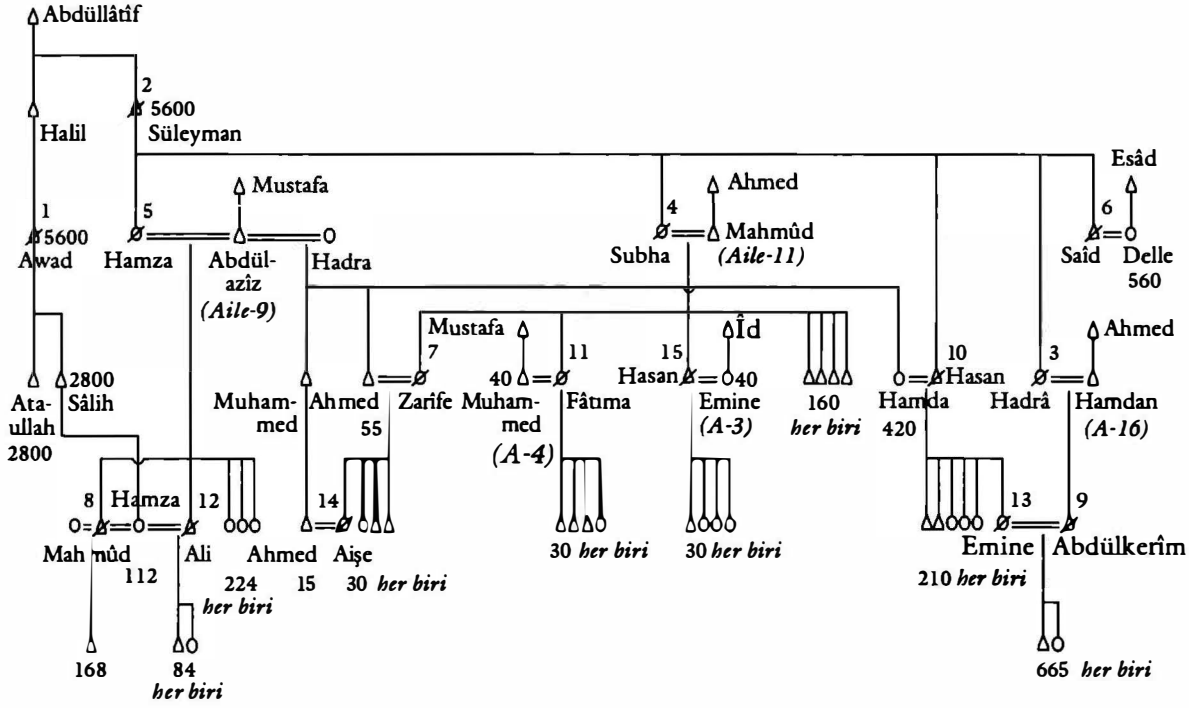

Şekil 10.3 Kufr Avan, Aile 6'nın 1910'daki hâneleri

Tanha ile evlenmesiyle ilgilidir.[18] Vurguladığımız veraset edinmiş bir kızın kardeşine yaptığı satış, tümü veraseti ilgilendiren diğer 15 intikalin ruhuna uygun görünmektedir. Bu veraset örneklerinin sadece dördünde kız çocuklarına vurgu yapılmıştır; ve iki örnekte ailenin tek kızı amcasının oğluyla evlenmiş ve babaları daha önceden toprakları ortak olarak tasarruf etmişlerdir. Bu yüzden aile-6'dan İbrâhîm ve Nâsır el-Muhammed haklarını tek kızları olan sırasıyla Fâtıma ve Safiye'ye devrettiler; kardeşleri Abdurrahmân ise kızlarını dışlayarak haklarını üç oğlu Muhammed, Mûsâ ve Mahmûd'a devretti. Fâtıma, Muhammed el-Abdurrahmân'la evlenirken, Safiye onun kardeşi Mûsâ ile evlendi (bkz. şekil 10.3).

Kızların dışarıda bırakıldığı bu 11 veraset örneğine ayrıntılı bir şekilde bakmaya gerek yok. Bunlardan bazılarını, örneğin Ali el-Ubeyd'in sekiz ve Mahmûd el-Âbid'in beş oğlunu (şekil 10.1'deki aileler 28 ve 29) önceki bir bölümde ele almıştık. Daha önce üzerinde durduğumuz sadece iki kız çocuğuna mahsus örneklerin dışında, intikalde sadece kızların adının varis

18 DLS. AT. *Zabt* 1323-24, s. 115, no: 83-6 [Ağustos 1908]. 1910'da M95 yalnızca Hüseyin ve Tanha'dan oluşuyordu.

Not: Büyük rakamlar miras bölümünü, küçük rakamlar hisseleri ifade eder.

Şekil 10.4 **Kufr Avan, Aile-10'da bir hissenin veraset sırası, 1884-1931**

Veraset sırası

Kısımları hesaplama amacıyla % 21'de bir hisse 11.200 birim olarak algılanır.

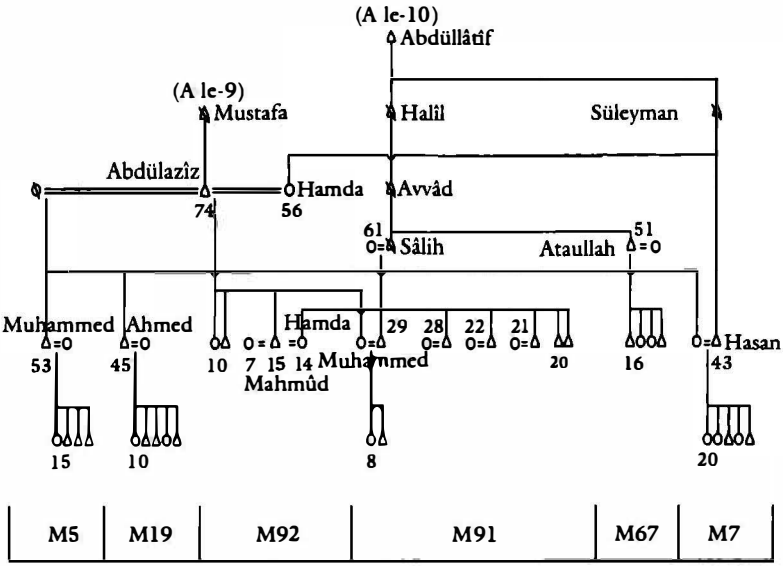
1. *1890, Avvâd, Halîl oğlu: ½ hisse= 5.600 iki oğuluna eşit (her biri 2.800)*
2. *1891, Süleyman, Abdüllâtîf oğlu: ½ hisse= 5.600 iki oğul + üç kızına eşit (her biri 1.120)*
3. *1906, Hardâ, Süleyman kızı: 1.120 sadece oğlu Abdülkerîm'e (1.120)*
4. *1916, Subha, Süleyman kızı: 1.120 dört oğul + üç kızına eşit (her biri 160)*
5. *1 917, Hamda, Süleyman kızı: 1.120 iki oğul + üç kızına eşit (her biri 224)*
6. *1917, Saîd, Süleyman oğlu: 1.120 eşi Dalla'ya (½)ve kardeşi Hasan'a (½)(her biri 560)*
7. *1919, Zarîfe, Subha kızı: 160 eşi (¼= 40) ve iki oğul + iki kızına eşit (her biri 30)*
8. *1920, Mahmûd, Hamda oğlu: 224 eşi (Hamda, Sâlih kızı) (¼= 56) ve sadece oğluna (168)*
9. *1923, Abdülkerîm, Hardâ oğlu: 1.120 eşine (¼= 280) ve bir oğul + bir kızına eşit (her biri 420)*
10. *1923, Hasan, Süleyman oğlu: 1.120+560 eşi (¼ = 420) ve iki oğul + dört kızına eşit (her biri 210)*
11. *1923, Fâtıma, Subha kızı: 160 eşi (¼= 40) ve iki oğul + iki kızına eşit (her biri 30)*
12. *1924, Ali, Hamda oğlu: 224 eşi Hamda'ya (¼= 56) ve bir oğul + bir kızına eşit (her biri 84)*
13. *1925, Âmine, Abdülkerîm'in eşi ve Hasan kızı: 280+210 bir oğul + bir kızına eşit (her biri 245)*
14. *1925, Aişe, Zarîfe kızı: 30 eşi (½= 15) ve babasına (A = 15)*
15. *1925, Hasan, Subha oğlu: 160 eşi (¼= 40) ve bir oğul + üç kızına eşit (her biri 30)*

olarak geçtiği tek iki örnek Abdülnâbî'nin oğulları (aile-27) ve Hasan el-Abdurrahmân (aile-15) örnekleriydi. Birincisinde Ali Abdülnâbî'nin hakları dört oğlu ve üç kızına, Süleyman Abdülnâbî'nin hakları ise iki oğlu ve üç kızına intikal etmekteydi. Bu kızlardan sadece biri aile içerisinden evlilik yapmıştı. Bu aile, yaşadıkları zamanın kurallarının ilerisinde bir tarzda kızlarını varis olarak kaydettirmişlerdi ancak bu konuda neden yalnız olduklarını bilemiyoruz. İlginç bir şekilde, 1939'da aile-27, hiçbir kadının toprak sahibi olarak kaydedilmediği birkaç aileden biriydi. İkinci örnek Hasan el-Abdurrahmân'ın haklarının altı oğlu ve dört kızına intikaline dairdi. Hadisenin nüfus kaydı tarihi olan 1910 yılına tekabül etmesi bu durumu açıklayabilir.

Nüfus kaydı hazırlandığında nüfus idaresinden bir beyan belgesinin tapu intikaline eşlik etmesi gerektiği için, kızlar artık kolayca miras dışında bırakılamıyordu. Bunun yerine kızları miras dışında bırakmanın yolu, ya onları haklarını erkek kardeşlerine veya erkek akrabalarına satmaya ikna etmek, ya da babanın ölümünden önce haklarını sadece oğullarına devretmesinden geçmekteydi. Beyt Re's ve Havvara'nın aksine Kufr Avan'ın kız çocuklarının kaydını kabul etme noktasına kadar gelmesi meselesi bu yerleşim yerlerinin tarımsal sistemlerinin farkı ile yakından alakalıdır. Bir aile içindeki toprak tasarruf sahipliğini günümüze kadar getiren 1930'ların intikallerinin bir örneği şekil 10.4'de görülmektedir. İntikal Süleyman Abdüllâtîf ve kardeşinin oğlu Avvâd el-Halîl'in bir hissesinin olduğu aile-10'un 650 no'lu tasarrufuna işaret etmektedir.[19] Aynı zamanda Avvâd ve onu takiben Süleyman'ın 41 ve 40 yıl önceki ölümleriyle başlayan 15 ölümü de vurgulamaktadır. Avvâd'ın iki oğluyla ilgili daha fazla ayrıntıya girilmemektedir. Süleyman'ın iki oğlu ve üç kızı müteakiben ölmüş, hisseleri ise tamamen veya kısmen çocuklarına geçmiştir. Süleyman'ın çocukları arasından biri ile aile-9 arasında bir berdel evliliğini görmekteyiz ve 11 ve 16 numaralı aileler ile de belirli bağlarının olduğunu öğreniyoruz. Bu ikincideki evlilik bağları 3 ve 4 numaralı aileler ile 9 ve 10 numaralı Avvâd el-Halîl koluna kaydedilmiştir. Köydeki çoğu ailenin Süleyman'ın hisselerinin intikalinde belirli bir çıkarı bulunmaktaydı.

---

19 DLS. AT. *Zabt* 1931-32, s. 65, no: 70-73 [Aralık 1931]. Bu referans, üzerinde çalıştığımız, DLS. AT. *Yoklama,* Ağustos 1300 AM, yeniden kopyalanma 1329 AM, s. 76-84'deki [Ağustos 1884] no: 650 ve 651'e değil, Haziran 1300 [1884] no: 557 ve 558'e verilmiştir. Bu, numaraların bizim numaralarımızdan 93 tane eksik olduğu 1908 tapu kaydı intikallerindeki referanslarla tutarlıdır. Bu durumda farklı tarihlerdeki orijinal kayıtların iki kopyası olduğu akla gelmektedir.

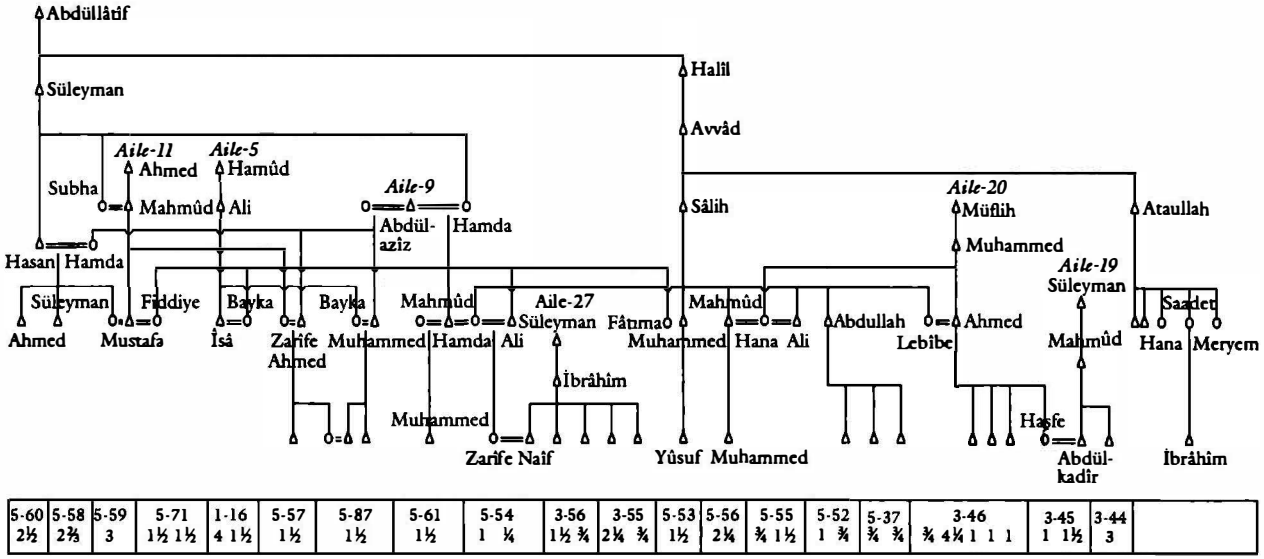

Şekil 10.5 Kufr Avan, Aile 9 ve 10'un 1910'dak hâneler

İntikal çeşitli ölümlerin ve varislerinin ayrıntılarını verdikten sonra, ikisi de Ocak 1931'e tarihlenmiş bir şer'i mahkeme kararına ve nüfus idaresinden bir beyan belgesine gönderme yapar. Referans verilen şer'i mahkeme kaydı Süleyman ve Avvâd'dan itibaren 15 ölümün aynı ayrıntılarını, hem şer'i ilkelere hem de *mîrî* arâzî için *Arâzî Kanunu*'na göre yaşayan varislere intikal eden hisselerin bir hesaplamasıyla birlikte verir.[20]

Abdüllâtîf ailesinin veraset intikali net bir şekilde izlenebilmektedir ancak 1910 nüfus kaydında verilen hâne bireylerinin yapılanmasını ayrıntılarıyla karşılaştıracak olursak aslında tüm ölümlerin kaydedilmediğini akla getiren ilginç ihmallerin bulunduğu da belirtilmelidir. Bu ise değişiklikleri kimin ve niçin kaydettirdiği sorularını ortaya çıkartır. En göze batanı, Sâlih el-Avvâd 1910'da ölmüş durumdaydı, hâne M91 onun dulları ve yaşları 16 ile 29 arasında olan, dördü evli ve en yaşlılarının ise iki çocuğu bulunan altı oğuldan oluşuyordu (bkz. şekil 10.5). Sâlih'in durumunu ilgilendiren

20 ACR. SC. *sicil* 12, *hasr el-irs*, s. 175, vaka 80, 6 Ek m 1931.

5-60	5-58	5-59	5-71	1-16	5-57	5-87	5-61	5-54	3-56	3-55	5-53	5-56	5-55	5-52	5-37	3-46	3-45	3-44	
2½	2⅔	3	1½ 1½	4 1½	1½	1½	1½	1 ¼	1½ ¾	2¼ ¾	1½	2¼	¾ 1½	1 ¾	¾ ¾	¾ 4¼ 1 1 1	1 1½	3	

Not: İlgili kimsenin isminin mümkün olduğunca yakınına konulan yukarı satır tasarruf numarasını, aşağıdaki kırat cinsinden hisseyi vermektedir. Tasarruf numaraları 'yakın' bir arazi bloğuna ve o bloktaki bir tarla numarasına işaret eder. Her tasarrufun 'uzak'taki yazlık ürün arazi bloğunda ikinci bir tarlası vardır. Bu yüzden 5-60 blok-5'teki tarla 60'a işaret eder; burada gösterilmeyen mukabil tarla ise 6-97'dir. Hissenin altındaki yıldız işareti kadınların hisselerini işaret eder.

Şekil 10.6 Kufr Avan, Aile-10'un 1939'daki hisseleri, kadınların tasarrufları görülüyor

herhangi bir veraset intikali girdisi veya şer'i mahkeme kaydı bulunmamaktadır. Ataullah'a gelecek olursak 1932'de (arâzî kaydında buna mukabil bir değişiklik olmaksızın) onun iki oğul, bir kız ve babasından önce ölen diğer bir kızının oğlunu geride bırakarak altı ay önce öldüğünü söyleyen bir veraset davası vardır. 1939 kadastrosunda borç karşılığı satışlar, kadınların çeşitli talepleri ve Ataullah'ın hissesinin üç kıratının 1915'te satıldığının bir teyidi de dahil olmak üzere pek çok işlem, Sâlih ve Ataullah'ın varislerinin iş ilişkilerini güncelleştirmişti. Nihai olarak ise Ataullah'ın varislerine bir şey bırakılmamıştı ve kızları Hamda ve Lebîbe de dahil Sâlih'in varislerine 9¼ kırat hisse kalmıştı.

Bu bölümü sonuçlandırmak için Abdüllâtîf'in ailesinin 1939'da kadınların toprak sahipliğinin yedi örneğini bir araya getiren bir şeceresini daha sunuyoruz. Şekil 10.6 yine Abdüllâtîf'in ailesi hakkında olan şekil 10.4 ve 10.5'i tamamlar. Fakat şekil 10.4 Abdüllâtîf'in iki oğlundan verasetin artzamanlı sırasını gösterirken, şekil 10.5 1910'daki hâne terkibini ve şekil 10.6 1939'daki arâzîlerin terkibini göstermektedir. Bu bizi tekrar arâzî sahipliği ortaklıklarının tahliline getirmektedir. Hisselerin tahsisindeki *zalama* nizamı 1939'da artık görünürde değildir. Bunun yerine arâzî sahipliği ortaklığını etkileyen kritik etken evlilik veya verasetle kadınlar üzerinden ne kadar arâzînin intikal ettiğidir.

Şekil 10.6 üzerine yorum: 1939 kadastro düzenlemesi (tesviye) zamanında kadınları ilgilendiren işlemler

Ataullah. Yukarıda ele alınan 1931 intikaline göre babasından altı kırat miras aldı; aynı zamanda 1½ kıratını köy imâmının oğlu Hâlid Muhammed Avvâd el-Hıdr'a sattı (ACR. SC. *Sicil* 12, *hasr el-irs* 1929-31, s. 175, olay 80, 6 Ekim 1931 ve DLS. AT. *Zabt* 1931-32, s. 65, no: 70-73 [Aralık 1931]). 1932'deki bir veraset meselesine göre hakları iki oğluna, kızı Hana'ya ve kendisinden önce ölen bir kızının oğlu olan İbrâhîm'e intikal etti (ACR. SC. *Sicil* 14, *hasr el-irs* 1932-34, s. 22, olay 34, 23 Temmuz 1932). 1939 kadastrosunda iki kız, Hana ve Meryem (veraset meselesinde adlarından söz edilmemektedir) babaları tarafından daha önce satılan üç kırat arâzînin aslında rehin olduğunu iddia ettiler; fakat satış belgeleri 1915 ve 1924 tarihli olup, 1½ kıratın amcaoğulları Ali el-Sâlih'e ve 1½ kıratın aile-1.5'den birine satıldığını göstermektedir (DLS. CR. Kufr Avan, *müşâ* arâzîler için *cedvel el-iddiât*, Tezkire 17, 5 Mart 1939). Kalan 1½ kırata ne olduğunu bilemiyoruz. 1939'da Ataullah'ın çocuklarından hiçbirinin toprağı yoktu.

Sâlih. Yukarıda bahsedilen veraset meselesinin şartlarınca babasından altı kırat aldı. Şer'i mahkeme belgelerinde ona dair herhangi bir veraset kaydı veya arâzî kayıtlarında kendisinin hissesi üzerinde herhangi bir değişiklik bulunmamaktadır. 1939 kadastrosunda kız kardeşi Lebîbe, kardeşleri ve kardeşlerinin oğullarından babasının mirasından hisse talep etti ve ½ kırat kazandı (DLS. CR. Kufr Avan, Tezkire 20, 5 Mart 1939). Aynı zamanda bir mahkeme kaydında kardeşi Abdullah'ın onun arâzîsinin bir kısmını kendi adına kaydettirdiğini iddia etti ve ondan da ¼ kırat kazandı (DLS. CR. Kufr Avan, Mahkeme kaydı 12, 9 Mayıs 1939). Lebîbe, 1910'da muhtemelen yakındaki Cudeyta Köyü'nde evliydi; bu evliliğin çocuk getirmediği görülünce aile-20'den Ahmed Muhammed Müflih ile evlendi (Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid ile mülakat, 25 Ekim 1991). Nihai 1939 kaydında Lebîbe hisse 3-46'yı eşi Ahmed ve oğullarıyla paylaşıyordu (bunların onun oğulları olup olmadığını bilmiyoruz) (DLS. CR. Kufr Avan, *cedvel el-hukuk,*16 Mart 1939, no: 242 ve *cedvel el-tescîl, 3-46*). 1910'da Ahmed babasının üvey kız kardeşinin kızı Hardâ ile daha yeni evlenmişti (şekil 12.6'da gösterilir ama şekil 10.6'da değil) ve henüz çocuksuz olarak babasının hânesi M55'de yaşıyorlardı (ANR. Kufr Avan). Lebîbe'nin Ahmed'le evliliği 1939'daki diğer iki toprak sahibi kadın olan Ahmed'in kız kardeşi Hana ve kızı Haşfa ile alakalıdır.

Ahmed'in kız kardeşi Hana önce Lebîbe'nin kardeşi Mahmûd'la ve onun ölümünden sonra da 1939 nihai kaydında kendisiyle hisse 5-55'i paylaştığı onun kardeşi Ali'yle evlendi. Hana'nın ¾ kıratı Lebîbe'nin ¾ kıratıyla paraleldir. Hana 1932'deki (1930'dan şer'i bir veraset davasına karşılık gelen) geriye dönük bir diğer veraset intikalinde Müflih'in oğullarının varislerinden biri olarak geçer (ACR. SC. *Sicil* 12, *hasr el-irs* 1929-31, s. 163, olay 83/177/4, 12 Kasım 1930 ve DLS. AT. *Zabt* 1931-32, s. 65, no: 44-7 [Mart 1932]). 1939 kadastrosunda Hana mirastan hissesi olarak ¾ kırat talep etti ve ½ kırat kazandı. Lebîbe gibi o da kardeşi Ahmed'in bir kıratlık mirasının ½ kıratını kendi adına kaydettiğini iddia ederek bir dava açtı; ve Lebîbe gibi Hana da ¼ kırat kazandı (DLS. CR. Kufr Avan, Tezkire 25, 6 Mart 1939 ve mahkeme kaydı 6, 9 Mayıs 1939).

Ahmed'in kızı Haşfa aile-19'dan gelen kocası Abdülkadîr'le birlikte ortak bir tasarruf üzerinde tam bir kırata sahipti. Haşfa'nın hissesi erkek kardeşlerinin hisselerine eşitti. Bu eşitliğin nedeni babalarının her bir çocuğuna ölümünden önce birer kıratlık toprağı hibe olarak paylaştırmış olmasından

kaynaklanıyor olabilir. Veyahud, Haşfa ve erkek kardeşleri topraklarını anneleri Hadrâ'dan miras almış olabilirler. Gerçekte anneleri Lebîbe değil de Hadrâ olabilir ancak bundan tam emin olamayız. Ancak şundan eminiz ki Hadrâ'nın annesi Taman çocuksuz ölen öz kardeşi Abdullah'dan miras edinmişti. (Ahmed'in kardeşinin eşi Yumnâ Mustafa Nimr el-Müflih için bkz. şekil 12.6). Her halükârda Haşfa 1939 kadastrosunda herhangi bir toprak talebinde bulunmamıştı. Ancak, babası Ahmed çocuklarına hibe ettiği dört kıratlık ve kız kardeşi Hana'ya verdiği ¾ kıratlık topraktan sonra dahi kendi adına 4¼ kırata sahipti.

Lebîbe'yi ilgilendiren mülkiyet ilişkileri aynı zamanda kız kardeşi Hamda'nınki ile beraber okunmalıdır. Hamda, kocalarından (önce Mahmûd sonra Ali) yine onların anneleri olan Süleyman Abdüllâtîf kızı Hamda üzerinden toprak miras edinmişti. Hamda'nın hissesi 11.200'ün 24 kıratı, yani kabaca $^{1}/_{4}$ kıratı temsil ettiği 112 idi (bkz. şekil 10.4). 1939 kadastrosunda Hamda kardeşi Abdullah'dan kendi mehiri olan üç kırat taleb etti, sonuçta ¼ kırat kızı Zarîfe'ye kaldı (DLS. CR. Kufr Avan, tezkire 18, 5 Mart 1939). Aynı zamanda köyde kurulan mahkemede kocası Ali Abdülazîz tarafından kendisine mehir olarak verilen ½ kıratlık toprağı kendi adına kaydettirdiğini belirtti. Bunun sonucunda kendisine ¼ kırat toprak daha verildi (adı geçen kaynak, mahkeme kaydı 5, 9 Mayıs 1939). Bu ¼ kıratı 1939 nihai kadastro kaydında kendisiyle bir hissede ortak olan kızı Zarîfe'nin kocası Naîf'e satmış gözüküyor (adı geçen kaynak, Sali 10, 16 Ocak 1940). Zarîfe'nin kalan hissesinin diğer ¾ kıratlık kısnu babası Ali üzerinden yine Ali'nin annesi ve muhtemelen de babası Abdülazîz'den miras olarak alınmıştır. Abdüllâtîf veraset intikaline göre Zarîfe ve kardeşi (şekil 10.6'da görülmemektedir) babaanneleri üzerinden 84/11.200 (0.18 kırat) miras almışlardı. Babaannenin kardeşinin payı ise, anlaşılan bir kuyuya düşerek ölmesi üzerine kısmen kendisine geri dönmüştü (Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'le yapılan mülâkat, 25 Ekim 1991). Abdülazîz'in 1884'te sahibi olduğu özgün 15 kıratla ilgili veraset veya herhangi bir intikal olayı yoktur. Zarîfe 1939'da, nihai kayıt onaylandıktan sonra ölmüş, hissesi kocasına (½) annesi Hamda'ya ($^{1}/_{3}$) ve annesi üzerinden üvey kardeşi olan Mahmûd oğlu Muhammed'e geçmiştir ($^{1}/_{6}$) (1910 nüfus kaydına göre Muhammed, Mahmûd'un Fiddiye adlı bir karısının oğludur) (ACR. SC. *Sicil* 18, *hasr el-irs* 1938-41, s. 100, vakıa 118, 17 Aralık 1939).

Zarîfe'nin kocası Naîf hepsi de kendisinden fazla toprağa sahip olan beş kardeşten biriydi. Ancak onların toprakları ailenin mensubiyetine uygun olarak büyük ölçüde Haşaşna tarlalar bloğunda iken, Naîf'in Zarîfe'yle paylaştığı hissesi Davagira aileleriyle özdeşleşmiş bloktaydı. Naîf ¼ kıratı kayınvalidesinden kadastro zamanında almıştı. Naîf'in yeğeninden duyduğumuza göre, Naîf, Zarîfe'yle evlenmek istediğini belirtince, ailesi kardeşlerinden Zarîfe'nin üvey kardeşi Muhammed el-Mahmûd'a bir gelin bulmasını istemiş. Onlar da bunu komşu köy Kufr Rakib'ten bir aileye mehri hayvan cinsinden ödemek üzere gerçekleştirmişlerdi (Muhammed Fâlih el-İbrâhîm ile görüşme, 19 Kasım 1991). Fakat bu Naîf'in ailesinden miras olarak kalan hissesine ne olduğunu açıklayamamaktadır.

Resmi tamamlamak için, her biri annelerinden 224/11.200 (yaklaşık ½ kıratlık) miras alan Hamda Süleyman Abdüllâtîf'in üç kızından bahsetmek gerekmektedir (bkz. şekil 10.4). Fâtıma, Sâlih el-Avvâd'ın oğlu Muhammed ile kendi kardeşi Mahmûd'un Muhammed'in kız kardeşi Hamda ile evlendiği bir berdel sonucu hayatını birleştirmişti. Hamda Süleyman'ın ikinci bir kızı olan Fiddiye, aynı zamanda Süleyman Abdüllâtîf'den gelen arâzîyi (160/11.200) miras almış olan teyzesinin oğlu, yani aile-11'den Mahmûd el-Ahmed'in oğlu Mustafa ile hisse 5-71'i paylaşmaktaydı. Fiddiye'nin hissesi babasınınkine eşit olup tam 1½ kırattı. Fiddiye bu arâzîleri Abdülazîz'den ve hatta annesinden miras almış olabilir. 1910'da sadece 10 yaşında idi ve babasının hânesi M92'de yaşamaktaydı; Mustafa ise ilk karısı olan Hasan Süleyman'ın (Fiddiye'nin dayısı) kızı ile henüz çocukları olmaksızın kendi evlerinde (M107) yaşamaktaydılar. Son olarak, Hamda Süleyman'ın kızlarından üçüncüsü olan Bayka da 4 kırata sahip kocası Îsâ el-Ali Hamûd ile ortak olarak hisse 1-16'da 1½ kırata sahipti. 1910 nüfus sayımında ne kendi hânesinde, ne de muhtemelen kardeşi olan Hamûd Ali Hamûd'un hânesinde (M129, şekil 10.6'da görülmemektedir) kaydedilmediği için ve emin olmamamıza rağmen, Îsâ muhtemelen aile-5'e mensuptu. Hamûd Ali Hamûd'un kız kardeşi Bayka, Muhammed Abdülazîz'le evliydi ve çocukları vardı (M5'de, bkz. şekil 10.5). 1923 ile 1934 arasında bir vakitte Îsâ, Ahmed Abdülazîz'in çocuklarından aile-11'den Mahmûd el-Ahmed'in kızı olan ve onlara Ahmed'in karısı Zarîfe'den gelmiş olan ¾ kıratı satın aldı. Fakat İsa'nın diğer 3¼ kıratı muhtemelen aile-5 içerisindeki miras ilişkileri sonucu edinilmişti, öbür türlü ailenin 1939'daki tasarrufları ciddiye alınmayacak kadar küçüktür; Hamûd el-Ali'nin hayattaki tek oğlu Muhammed

sadece 1-07'de üç kırata sahiptir (Îsâ'nın karısı Bayka el-Süleyman 1910 sayımında geçmez; bu onun Îsâ ile daha yeni evlendiğine ve aile kayıtlarının kayıp olduğuna işaret etmektedir).

Abdüllâtîf ailesine mensup veya yakından akraba bir kadına ait yedinci hisse Abdülazîz kızı, Hasan Süleyman'ın karısı Hamda'nın hissesidir. Kendisine kocasından 420/11.200 (bkz. şekil 10.4) veya 0.9 kırat miras kalmıştır. 1939 kadastrosunda ona ve iki oğluna ait üç kırat arâzî, kendisinin 1½ kıratlık hissesi de dahil olmak üzere iki farklı parça olarak rehin verilmişti (DLS. CR. Kufr Avan, Tezkire 27, 6 Mart 1939 ve mahkeme kaydı 15, Mayıs 1939). Hamda'nın üç kıratının büyük kısmı babası Abdülazîz'den veraset yoluyla intikal etmiş olmalı; oğullarından ayrı olarak üç kırata sahip oluşunun sebebi belki de gerçekte bu oranın babasından tevarüs ettiği miktarı temsil ediyor olmasıdır, tıpkı kardeşi Muhammed'in iki oğlunun 5-87'de sahip olduğu 3 kırat gibi.

Şekil 10.6'daki toprağın intikal ettirildiği girift ilişkiler ağına bakınca, bir mülkiyet nesnesi olarak toprağın neyi inşa etmek için kullanıldığı sorusu sorulabilir. *Zalama* sistemine dayalı ilişkilerde toprak, hânenin erkeklerin medeni hali ve sayısına göre erişebildiği bir gayrimenkul müşterek kaynak olagelmişti. Herhangi bir hâne tarafından ekilen toprak miktarı, yine bu hânenin insan kaynağına denk düşmekteydi. Ancak, tapusu intikal edilebilir bir hisse olarak toprak mefhumu ile beraber hâne ve toprak arasındaki ilişki de tersine dönmüştü. Artık hem kadınlar hem de erkekler üzerinden intikal edilebilen arâzî hisseleri, üretken saha üzerinde hânelerin egemenlik kapasitesini de inşaa ediyordu. Hâne üyeleri de kendilerini bu kapasiteye uydurmak durumundaydılar. Bu açıdan bakıldığında, artık mülk hâneyi kurmaktaydı.

Hisselerin 1939'daki bireyselleşme derecesi etkileyicidir. Bir baba oğul ve kızlarından, bir anne oğullarından ve bir kadın kocasından ayrı hisseye sahip olabilmekteydi. Kardeşlerin payları eşit olmayabilirdi. Kayıtlı hisse ortaklığı hâneler arasında kendi içlerindeki kadar çok değildi. Bir hânenin merkezindeki evlilik ilişkilerinin topraktaki işlemlerin odak noktası olmasına rağmen, bir adamın diğer birine alışıldık 1½ kıratlık satışı biçiminde evlilik zamanında gerçekleşmiş sadece birkaç işlem bulunmaktaydı. Çoğu işlemler çok çok sonraları, bazı durumlarda çocuklar büyüdükten sonra gerçekleşmiş ve başka biçimler almıştı. Hisse olarak toprak sadece fertlere hâne kurduracak bir güç değildi; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin yeniden üretimiyle geleceğin fert ve hânelerini oluşturacak bir potansiyel idi. Toprak talepleri de kısmen bu potansiyeli gerçekleştirmek için yapılmıştı.

1884 tapu kaydında hânelerin emek gücü olduğu gibi dondurulmuştur. Aynı şekilde 1939'daki kadastro topraktaki hisseleri sabit/sınırlı ve yeri belirli arsalar olarak dondurmuştur. Fakat bu çözüm aynı zamanda çoğunlukla kadınların hisse üzerinde yaptıkları birçok talebe de kapıyı açmıştır. Kadastro kayıtları bu yüzden evlilik ilişkilerindeki, başka türlü gözlemlenemeyecek bir şekilde, toprağa odaklılığı gözler önüne sermektedir. Mülkiyetin modern formu köy toplumuna uyarlanmıştı. Köylülerin en değerli mal varlığı olan arâzî, öncelikle başkalarının emeğini yönetmek için bir vasıta olarak değil, köy içindeki mevcut üretim ve yeniden üretim ilişkilerini oluşturmak ve desteklemek için kullanılmaktaydı.

1939'a kadar bir veya iki kişi diğerlerinden ciddi manada büyük hisseler edinmişlerdi; en göze batanları aslen köyden olmayan imâm ve oğlu, Sari el-Ahmed Haşaşna ve diğer birkaç kişidir.[21] Bu süreçte bazı aileler toprak kaybetmiştir. 1884'te biri hariç köydeki her hâneye ortak ekili alandan bir hisse dağıtılmış iken, 1939'da aralarında köklü ailelerin de bulunduğu pek çok hânenin artık hiç arâzîsi yoktu. Kayıtlar bu ailelerin diğerlerinin arâzîsinde ortakçılıkla mı yoksa tümden tarımın dışında mı, geçimlerini sağladığı konusunda sessizdir. Sözlü tanıklık bu resimdeki bazı boşlukları, örneğin köy içinde hayvancılığın önemi meselesini, doldurabilir. Bunu incelemeye 12. Bölüm'de döneceğiz.

Hanzira (Günümüz Eşrefiye'si)

Bu bölüm, Aclun tepelerindeki ikinci bir köyü kısa bir karşılaştırmalı bakışla ele almaktadır. Hanzira tıpkı Kufr Avan gibi karışık tarımın temel niteliklerine sahipti. Bu modele göre her erkek *mîrî* ekilebilir arâzînin ortak dağıtımına göre sayılmakta idi ve hâne üretimi için herkesin emek gücünün harekete geçirildiği eşitlikçi bir ilkeye göre örgütlenilmekteydi. Ancak Hanzira geniş olduğundan hisseler çeşitlilik göstermekte ve tasarruf ortaklığı biçimleri karmaşıklaşmaktaydı. el-Kurâ nâhiyesinin merkezleri olan Tibna, Deyr Ebu Saîd ve Kufr el-Ma'ya daha yakındı. Evlilikler daha çok dışarıdan gerçekleştirilmekteydi. Köy içerisindeki aile ilişkilerinin girift yapısına inmeksizin yapılacak genel bir okuma, toprak sahipliğinin tepe köylerindeki yapısı ve tarihini Havran Ovası'na göre farklı bir bağlama oturtmayı gerektirir. Bu okuma bilhassa kadınların öncelikle zeytin ağaçları ve sonra da toprak sahip-

21 Sari el-Ahmed'in hissesi 11¼ kırat idi, ortalama hisse ise yalnızca 2 kırat idi. (519 2/3÷262). 11¼ kırat hâlâ iki *zalama*'dan az bir miktara tekabül etmekteydi.

liğinin önemini ve aynı zamanda ortaklıkların altında yatan etmenlerin karmaşık yapısını da gözler önüne serecektir. Ancak bundan önce 1884 tarihli tapu kaydındaki mülkiyet ilişkilerinin temel bir taslağını çizmekte fayda var.

1884'te mülk ve üretim

Kufr Avan'da olduğu gibi, Hanzira için de tapu yetkisi üç çeşit nesne için kaydedildi: Ev, ekili topraklar ve ağaç dikimi. Ekili arâzî iki ayrı listeye bölünmüştü: Ortak ekili alan Kufr Avan'da olduğu gibi kuzey ve güney olarak adlandırılan iki büyük topraktaki hisseler olarak kaydedilmişti, diğer arsalar ise (bağ, bahçe ve zeytinlikler dahil) bireysel olarak tasarruf edilmekteydi. Dikimler hem bireysel sahipli tasarruflarda, hem de köyün ortak olarak tasarruf ettiği arâzîde bulunmaktaydı. 154 ağaç dikimi (95'i münferit sahipli arsalarda ve hepsi zeytin ağacı olan 59'u ise ortak arâzîde olmak üzere), 83 hâne, 215 münferit arsa ve ekili arâzîde 68 hisse kaydedilmiştir.[22] Bir mülk, arâzînin ayrı bir arsasında veya kullanım hakkındaki mevcut açık bir hisse anlamına geliyordu. Örneğin açık oran 1:1:2'ye göre belli bir arsadaki 11 zeytin ağacını paylaşan A, B ve C üç ayrı tasarruf olarak listelenmişti; fakat bir arsada altı ve diğerinde yedi zeytin ağacına müştereken sahip D, E, F ve G kardeşler hisseleri açıkça belirtilmediğinden iki tasarruf teşkil etmekteydiler. Bir grup kimsenin birkaç ayrı arsayı tasarruf etmesi (bazılarında ayrı listelenmiş ağaçlar vardır) ve grubun bir veya iki üyesinin de belki diğer arsalarda ilave hisselerinin olmasıyla, bilhassa münferit arsa ve ağaçlarda önemli bir denklik bulunmaktaydı. Dört listede birbirinden ayrı olmak üzere toplam 186 fert bulunmaktadır; bunların 154'ü ya bir eve ya da ekili alanda belirli bir hisseye, 11'i başka herhangi bir yerde hisse olmaksızın münferit arsada belirli bir hisseye ve nihayet 16'sı başka bir şey olmaksızın sadece bir ağaçlıkta belirli bir hisseye sahipti. 105'i hem ev, hem de ekili arâzîdeki hissedarlar listesinde verilmekteydi, 35'i ise ekili arâzîde hisseye sahipti ancak belirli bir ev üzerinde hisseye sahip olup olmadıkları belirtilmemekteydi.

Bu yüzden hisselerin yayılımı Kufr Avan'dakilerden daha ayrıntılıdır. Ancak bu tarz dizi halinde verilmiş sayılar ve örtüşmeyen tasnifler fertlerle aileler arasındaki bağları gözler önüne sermekten uzaktır. Yine de burada, Kufr Avan'a kıyasla, dört mesele ele alınabilir: hiçbir arâzîde hisse sahibi olmayan ailelerin miktarı, erkek emek gücü esasına (*zalama*) göre *müşâ* arâzînin dü-

22 DLS. AT. *Yoklama*, 129-1301, s. 145-50 (dikme), 150-53 (ev), 155-72 (bahçe), 172-9 (ekilebilir arâzî) [Kasım 1884].

zenlenmesi, bahçeler üzerinde gerçekleştirilmiş ortaklıkların temsili ve nihayetinde listelerde geçen kadınların sayısı.

Topraksızlar

1884'teki 83 ev hissesinden 22'si kendilerine ait başka evlere de sahip olan insan gruplarınca paylaşılmaktaydı. Buradaki temel tasarruf birimi hisselerin açık bir şekilde kaydedilmediği yakın akrabaların oluşturduğu kümelerdi; bu tarz kümelerin oluşturduğu birimlerin paylaştığı evlerin ise payları belirlenmişti. Erkek varisler arasındaki miras ilkesi aynı zamanda tasarruf olarak addedilen evlerin hukuksal statüsünü de yönetmekteydi. Tarlalardan farklı olarak ağaç ekilen münferit arsalar, *mîrî* olmakla beraber, farklı hukuksal statüye sahiptiler. Evler üzerinde hissesi olan bazı ortaklar diğer listelerde gözükmemekle beraber, eğer kardeşleri tarlalarda hisse sahibi iseler, topraksız olarak addedilmemekteydiler. Bu tanımdan yola çıkılacak olursa 1884 tarihinde Hanzira'da sadece iki kişinin topraksız olduğu gözlemlenebilir. Bunlardan biri 1895 vergi kayıdı sırasında da topraksız olarak gözükmektedir ve ailesinin ismi, köydeki birkaç Hıristiyanın ismi olan Tuşman olarak kaydedilmiştir. Ancak bu aile, sadece 11 Hıristiyan hâneye dair ayrıntıların bizlere ulaştığı 1910 tarihli nüfus kaydında gözükmemektedir.[23] 1884'teki diğer topraksız adam ise takip eden başka hiçbir kayıtta geçmez.

1895 tarihindeki tasarrufların analizinde aynı kalıplara rastlanmaktadır. Evi olan 87 tasarruf sahibinden 27'sinin toprağı yoktur. Fakat bunların 23'ü sayılmayabilir çünkü bunlar başka tasarruflardaki ekili arâzîde hisselere sahip oğullar veya kardeşlere aittir. Kalan dördünden biri 1884'te topraksız olan bir Hıristiyana, biri 1884'te ekili arâzîde hissesi bulunup 1895'e artık olmayan başka bir Hıristiyana aittir; üçüncü ve dördüncüsü ise kesin bir şekilde listedekilerle ilişkilendirilememektedir.[24] Bu noktada tepe köylerinde nere-

---

23 "Topraksızlık" tanımını daha dar bir anlamda kullanacak olursak, başka üç Hıristiyanın daha 1884'de topraksız olduğunu söyleyebiliriz. Bu şahıslar, ortak ekim arâzîsinde çeyrek hisseye sahip olan Dâvûd bin Süleyman el-Yâkûb'un kardeşleriydi ve dört kardeşin hepsi de aynı evi paylaşmaktaydılar. Beşinci kardeş Halîl ise kendine ait yarım hisseye sahipti ancak ev listesinde görülmemekteydi.

24 Aynı şekilde olmasa dahi bazı insanların isimleri 1895 listesinde birden fazla defa geçmiştir. Bu liste etraflı bir fihristi olmaksızın farklı vergilendirilebilir maddelere ait farklı listelerden hazırlanmış gibiydi. Örneğin herhangi bir tarlaya sahip olmayan dördüncü kişi olan no: 61'deki Abdürrahîm Âkil Yûsuf'un no: 150'de bir zeytin bahçesi vardı (burada baba adı Âkil olarak geçmektedir). Bu şahıs, 117 no'lu

deyse hemen her mukim erkeğe ortak tarlalarda bir hisse ayrıldığı izlenimi teyid edilmektedir.

Fakat Kufr Avan'ın aksine Hanzira'da tarlalarda hissesi bulunan herkesin köydeki herhangi bir evde (kendilerinin veya yakın bir akrabalarının adına) hissesi bulunmamaktaydı. 1884 tarihinde bireyleri ekili arâzîde 43¾ hisseden toplam üçüne sahip olan en azi iki aile bulunmaktaydı ancak tapu kaydında kayıtlı olduğu gibi köydeki evlerinde oturmamaktaydılar. 1895 tahrîrinde ikisinin de kayıtlı evleri bulunmaktaydı. 1884'te her biri *müşâ* arâzîde nihai bir hisseye sahip üç veya dört kişi de, o zamanlar köyde sürekli mukim olmamış olabilirler. *Müşâ* arâzîde hissedar olarak listelenen diğerleri de akrabalarıyla yaşıyor olabilirler.[25] Bir veya iki kişi hem 1884, hem de 1895'te komşu köy Cuffeyn'e mensup olarak kaydedilmiştir.

Tarlaların tahsisi

Hanzira'daki ortak tarlalar üzerindeki hisselerin tahsisi ilkesi tıpkı Kufr Avan'daki gibi erkek kafa sayısı hesabı ile ortaklıklar üzerinden tutarlı birer hisse tasarruf birimleri oluşturularak gerçekleştirilmekteydi. Ancak nüfusu-

---

hissesi bir zeytin bahçesini de kapsayan Tarbuş ailesinin bir üyesi olan Abdürrahîm Abdurrahmân Âkil ile aynı kişi olarak kaydedilmemiştir. Ancak 1884 arâzî listesinde o ve erkek kardeşi çeşitli arâzîlerde Âkil'in oğulları' olarak geçmektedir.

25 Örneğin sadece sondan bir önceki notta karşımıza çıkan Halîl Süleyman kardeşi Dâvûd'la beraber yaşamış olabilir, ancak Dâvûd'un diğer kardeşleriyle birlikte ev üzerinde hissedar olduğuna dair herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Bunun aksine, 1884'de Saîd Yûsuf Marî'nin 24 no'lu tasarrufta bir çeyrek hissesi bulunmaktaydı ve bu tasarrufu her biri yarım hisseye sahip diğer iki mukim aileyle paylaşmaktaydı; ancak şecere olarak iki aileyle de ilişkilendirilememektedir ve köyün sakinlerinden de olmayabilir. 1895'te sahip olduğu yarım hissede (1884'dekinden farklı ebatta bir *müşâ* hissesine sahip çok az kişiden biriydi) bir ev de bulunmaktaydı. Diğer iki Hıristiyan hisse sahibi de benzer bir şekilde 1884'de köyde sakin değildiler. Seleme İlyas [Tuşman, 1895] 1884'de 65 no'lu tasarruftaki dördüncü çeyrek hissenin sahibiydi ve bunu İbrâhîm Muslih'in oğlu, oğlunun oğlu ve kardeşinin oğluyla paylaşmaktaydı. 1895'te bir evi vardı ama arâzîsi yoktu. 1910'da ise oğlu Saîd'in reisi olduğu hânede yaşamaktaydı (no: 10). Benzer şekilde Rızkallah Yûsuf 1884'de 64 no'lu tasarrufta dördüncü çeyrek hissenin sahibiydi ve Sâlim el-Îsâ'nın üç oğluyla paylaşıyordu. 1895'te kayıtlı değildi ama iki oğlu 1910'da bir evi paylaşıyordu (no: 7) ve bir kızı kısa bir süre önce Halîl Süleyman'ın bir oğluyla evlenmişti ve 1911'de Tu'ma adlı bir erkek çocuk doğuracaktı. Halîl Süleyman'ın kendisi 1910'da iki kez kaydedilmişti. Yaşının 100 olarak verildiği birincisinde, kendi evinin (no: 8) reisi olarak ve yaşının 86 olarak verildiği diğer kayıtta ise oğlu Saîd'in evinde (no: 1) kayıtlı gözükmektedir.

nun daha kalabalık olmasına rağmen Hanzira'da kişi başına daha fazla toprak tahsis edilmiş olabilir. Çünkü iki kardeşin beraberce üç çeyrek hisseyi paylaştığı sadece bir tasarruf örneği bulunmaktaydı ve tek kişiye düşen tasarrufların çoğunluğu yarım hisse veya bir tam hisseden ziyade iki *zalama* şeklindeydi. Diğer bir deyişle söyleyecek olursak, hâne işgücünün hesaplanması daha az bir kesinlikte olabilir ve evli bir erkek, eğer iş ihtimalinin yeterli olduğunu hissederse, yarım hisse veya daha fazlasını üstlenebilirdi. Hisselerin toplam sayısı 43¾ olup 175 *zalama*ya eşitti ve hisse başına 15 kırat veya kayıtlı kişi başına 7½ kırat düşmekteydi. *Müşâ* tasarrufları terkibinin bir tahlili Tablo 10.2'de görülebilir. Tasarrufların beşte üçü, her bir ortağın bir *zalama*ya tekabül eden çeyrek hisseye sahip olduğu ortaklıklardaydı.

Ortaklıklar tablo 10.2'de üç ayrı türde tasnif edilmiştir. Bu ortaklıkların çoğunluğu yakın akrabalar, genellikle kardeşler veya kardeş oğulları arasında gerçekleşmişti. Ancak iki örnekte ortaklıklar baba ve oğulları arasında ve diğer başka iki durumda ise kan bağları tam olarak anlaşılmayan iki kuzen arasında gerçekleştirilmişti. Bir babanın hissesi isimleri vurgulanmaksızın otomatik olarak oğullarınınkini de içerebildiğinden, baba ile isimleri vurgulanmış oğullar arasında gerçekleştirilmiş ortaklıklar çok olağan değildi. İki örnekte babanın adı 1895 vergi listesinde ¾ hisse ile beraber arâzî sahibi olarak geçmektedir (baba için ¼ ve her bir oğul için ¼ miktarda), fakat bir babanın ölümünü müteakip bir tapu intikali, oğlunun *müşâ* malda kendi hissesini koruduğunu ve babasının hissesinin de bir kısmını miras aldığını göstermektedir.[26] Ortaklaşa tasarruf edilen dokuz hisse yakın olmayan akrabalar tarafından, genellikle iki erkeğe iki eşit çeyrek hisse olmak üzere paylaşılmaktaydı. Bunlar tıpkı Kufr Avan'da olduğu gibi evlilik üzerinden akraba olmuş olabilirler. Ancak Hanzira örneği için aileler arasındaki akrabalık bağlarını kayıtlardan çıkarmak pek mümkün değildir, çünkü Hıristiyan nüfus haricinde buranın 1910 nüfus kaydı bize ulaşmamıştır. Bunun yanında, tabloda ayrı olarak girilen sadece bir örnekte üç erkek kardeşin kız kardeşlerinin oğlu olarak temsil edilen bir adam bulunmaktadır. Bu kişinin hissesi daha sonraları önce annesine, sonra da satış üzerinden kardeşlerine geçecektir.

---

26 DLS. AT. *Zabt* 1320-22, s. 92, no: 672-7 [Eylül 1906] Hasan Marî ve oğulları Ahmed ve Abdullah'ın *müşâ* tasarruflarıyla ilgiliydi. Ahmed 1899'da, Hasan 1900'da ölmüştür. Abdullah ve üçüncü oğul Muhammed'in her birine ¼ miras kalmış, Abdullah'ın bağımsız çeyrek hissesi değişmeden kendisinde kalmıştır. Diğer vakada, babanın ölümüyle ilgili bir tapu bilgisi değişikliği yoktur.

Tablo 10.2. Hanzire, 1884'te mülk ve kişi başı hisse dağılımı

	Mülkler	¼ hisse	Ortak hissedarlar	Kişi başı ¼ hisse
Tek fert				
¼ hisse	4	4	4	1
½ hisse	16	32	16	2
¾ hisse	3	9	3	3
1-hisse	4	16	4	4
Toplam	27	61	27	2.15
Hissedarlık				
Kardeşler, BS, FBS	22	50	51	0.98
Kardeşler +ZS	1	4	4	1
Baba-Oğul	2	6	6	1
İlgisiz eşitlik	9	25	21	1.19
İlgisiz eşitsizlik	7	29	30	0.97
Toplam	41	114	112	1.02
Genel Toplam	**68**	**175**	**139**	**1.26**

Akrabalık bağı olmayan dördüncü bir adamın bir hisse birimi oluşturmak için dahil edildiği üçüncü bir ortaklık biçimi genel durumun dışında bir örnek teşkil eder. Bu yedi tasarruf örneğinden altısı tek hisseli idi, yedincisi ise 1¼ miktarda bir tasarruf bloğu idi ve iki ana bölüme ayrılmıştı. Bunun ilki ½ hisse şeklinde ayrılmış olup üç erkek kardeş arasında paylaşılmaktaydı. ikincisi ise ¾'lük bir hisse olup dördüncü ve beşinci bir adam ile beraber köyde hiç kimse ile akrabalık bağı bulunmayan başka bir adam arasında tasarruf edilmekteydi.[27] Verilen örneklerin ikisinde de dördüncü ortaklar Hıristiyan olup köye yakın bir zamanda yerleşmiş ve tarlalarda kendi hisselerine sahip olan diğer Hıristiyanların aksine henüz cemaat ile tam olarak bütünleşmemiş olabilirler. Ancak 1910 tarihinde bu iki adamın ailelerinin kayıtlı olduğunu görmekteyiz. Belirli bir meslekte uzmanlıkları olmayıp toprak sahibi

27 Bkz. Yukarıda Saîd Yûsuf Marî'yle ilgili not 25.

olmalarından dolayı Hanzira'daki Hıristiyan cemaati hakkında bu noktada bir hikâyenin vurgulanması gerekmektedir; çünkü Aclun veya el-Hüsn ile olduğu kadar Ürdün Nehri'nin ötesindeki Nâsire ile de net bağları olabilir. Hatta vurguladığımız diğer dört örnek de benzer bir şekilde köydeki köklü bir aileye kapılanmış bekâr bir adam ile alakalıdır. Hepsinin de isimlerinin kaydedilmiş olması *zalama* idealine tanıklık etmektedir.

Akraba olmayan kimselerin ortaklıklarının kalıcılığının bir göstergesi bu ortaklıkların 1895 tarihine kadar dayanıp dayanmadıkları ile alakalıdır. 1895 tarihinde oluşturulan vergi listesi tasarruf edilen mal başına tek bir isim tayin edilmesi suretiyle ferdileştirilmişti. Ortakların ayrı listelenmiş olmalarına rağmen herhangi bir ortaklığın 1895'te hâlâ devam edip etmediğinin anlaşılmasının bir ölçüsü de ortaklar tarafından tasarruf edilen *müşâ* arsalarının numaralarının yan yana kaydedilip edilmedikleri ile alakalıdır (her *müşâ* tasarrufun dört tarlada birer arsası vardı ve her arsanın numarası aynıydı). Tablo 10.2'deki 1884'te 21 erkeği içeren eşit ortaklıklar olarak listelenen dokuz tasarrufta 1895'te herkes aynı hisseye sahipti, fakat sadece üç örnekte eski ortakların arsaları sınırdaş veya hemen hemen sınırdaş idi. Bu, 1884'teki ortaklıkların geçici emek gücü sıkıntısı gibi kısa vadeli sebeplerle kurulduğunu ima eder. Eşit olmayan yedi ortaklığa gelince, sözünü ettiğimiz iki Hıristiyan, 1895'te artık arâzî üzerinde tasarruf sahibi değillerdi ama diğer dördü için bağlı hissedarın arsası eski ortağın arsasına bitişik veya bir sonraki sırada idi. Bu da akla bağımlılık ilişkilerinin arâzî tahsisini etkilediğini getirmektedir.

Bahçelerdeki ortaklık

Kufr Avan'a kıyasla Hanzira'da 1884'teki arâzî tasarrufunun en dikkat çeken özelliği ortak herhangi bir çıkardan bağımsız olarak elde tutulan arsaların sayısıdır. Bu arsaların çoğunda meyve ağaçları, zeytin ve asmalar ekiliydi. Her birinin adı ve alanı, vergi değeri, türü ve sahibinin ismine ilaveten hudûd bilgisinin bulunduğu 215 arsa kaydedilmiştir. Bu arsaların 61'inde ağaç vardır; üç örnekte aynı arsada iki ayrı ağaçlık bulunmaktadır.[28] Bu ağaç-

---

28 61+3 ağaç dikim sayısı, tüm ortak hissedarlar kümesi tamamen sayılmak suretiyle önceki 95 rakamından türetilmiştir. Bunların on dokuzu zeytin ağacı geri kalanlar ise ya asma ağaçları, ya incir ya da farklı bir meyve idi. Sadece arsaların sınıflandırılmalarına bakarak (zeytin, bağ ve bahçe gibi) topraklara hangi meyvenin ekildiği anlaşılmamaktadır ve tanımlar genellikle asma veya incire işaret etmektedir (örn. *Hakura el-tîn* veya *kurm hillât dabi'*).

lar her örnekte de arsaların sahiplerinin kendilerine ait değildiler. Örneğin ağaçlandırma olan iki arsadan birinde arsa Tarbuş ailesinin üyelerinin tasarrufundadır ve 14 zeytin ağacından oluşan arsa sahiplerinin bir alt kümesine aittir ve altı zeytin ağacından oluşan bahçe ise Îsâ kızı Hazne'ye aittir.[29] şahıslar arasındaki ortaklıkların ve tasarruf ettikleri malların ayrıntılarına burada girmeye gerek yok. Çekirdekteki 91 kişi, tüm tasarruflar dizisinde hisseye sahiptir. Ailelere gelince hiçbir arsada tasarruf hakkı olmayan yalnızca iki veya üç aile vardır ve bunlar özellikle Hıristiyan ailelerdir. Ancak burada daha ilginç olabilecek nokta, miras veya erkeklerin kafa sayısına göre ortak tarlaların dağıtılması modelinden farklı olarak, münferit tarlalardaki ortaklıkları düzenleyen başka bir ilkenin var olup olmadığı sorusunu sormaktır.

Çoğu toprak ortak kardeş kümelerince ortaklaşa tasarruf edilmekteydi. Eğer topraklar miras yoluyla intikal ettiyse bu beklenebilecek bir sonuçtur. Tarlalardaki tasarrufların bireyselleşmesi her evli erkeğin, altı kırat veya yarım *feddân*'a tekabül eden arâzîdeki çeyrek hisseyi tasarruf ettiği *zalama* ilkesinin bir sonucudur. Birçok arâzî birbirlerine uzak akraba olan ve evler ve tarlalar üzerinde de hisseleri olabilecek erkekler tarafından ortaklaşa tasarruf edilmekteydi. Bu durum da bir veya iki nesil boyunca gerçekleşmiş veraset intikalleri sonucu beklenebilecek bir sonuçtur. Üçüncü bir ortaklık şekli ise tıpkı *müşâ* topraklarında olduğu gibi herhangi bir şahsın devam edilebilir bir tarım birimi oluşturabilmek için başka bir şahısla takım oluşturduğu arâzîler üzerinde yapılan ortaklıktır. Yine *müşâ* tarlalardaki *zalama* sisteminde olduğu gibi, bir erkeğin sadece bir defa kayıtlarda göründüğü modelin aksine münferit bahçelerde aynı şahıs farklı insanlarla farklı topraklarda takım kurabilirdi.[30] Bu tarz kayda değer bir ortaklık, aralarında akrabalık bağı bulunmayan beş erkek arasında ve her birinin 64 dönümlük çok geniş bir tarlanın

---

29 4 no'lu hisse (tapu kaydında no: 562) Salâh, Ahmed ve Abdullah el-Abdurrahmân ve amcalarının oğlu Sâlih ve Muhammed el-Abdürrahîm'e aitti. ilk ağaç dikimlerinin sahipleri Salâh ($^1/_4$), Sâlih ve Muhammed ($^1/_4$) ve Ahmed'di ($^1/_2$). Hazna muhtemelen adları köyün diğer yarısında geçen Ahmed, Muhammed ve Sâlim el-Îsâ el-Bekr'in kardeşiydi. Kendisi Abdurrahmân Tarbuş'un oğullarından biriyle evlenmiş olabilir.

30 Ortak ekim arâzîsinde Bayir Abdurrahmân ve erkek kardeşinin oğulları Ahmed ve Muhammed el-Sâlih'in ortağı olarak çeyrek bir hisseye sahip olan Sa'd el-Ahmed el-Nâsır, Sâlih'in son iki oğluyla bir arsayı ($^1/_2$- $^1/_2$), Sâlih bin Sâlih Ebu Şanab'la üç ortak arsayı ($^1/_2$-$^1/_2$) ve Lâfi ve Fahd el-Hamdan'la beşinci bir ortak arsayı tasarruf etmekteydi ($^1/_3$-$^2/_3$). Ortaklarının hiçbiriyle baba soylu bir akrabalığı yoktu.

beşte birini tasarruf ettiği bir örnekte görülmektedir.[31] Hisselerinin belirlenmesini düzenlemede etkili olabilmiş hangi faktörleri ortaklıklarına yansıttıklarını belirlemek mümkün değildir. Mesela köy sahasının arkasındaki ormanlık alanda yeni bir tarla açmış olabilirler. Ancak her halükârda ortaklıklarını belirleyen ana ilkenin veraset olmadığı açıktır. Daha çok ortada varolan bir iş için bir araya gelmiş gibi gözükmektedirler ve tapu kaydı da bu ânı kalıcı bir deftere geçirmiştir. Kufr Avan ve Hanzira tapu listeleri Beyt Re's ve Havvara'nınkilerden daha dikkatlice ve tam tutulmuş izlenimi vermektedirler.

Münferit arsalar üzerindeki dördüncü bir ortaklık türü, ikinci ve üçüncü örneklerden çok daha karmaşık bir biçimdeydi. Bu tip ortaklıkta birçok kimse, benzer başka bir birimle bir araya gelebilmek için, ortak bir tasarruf birimi oluşturmaktaydılar. Örneğin bir birim (B) Abdurrahmân Âkil'in üç oğlu (½) ve onların iki erkek yeğenlerinden (½) oluşmaktaydı ve bu birimin kendine ait iki arsası bulunmaktaydı. Başka bir tasarruf birimi daha küçük iki ünitenin (C ve D) bileşiminden oluşmaktaydı ve her bir ünitenin kendine ait arsaları (C veya D gibi) bulunmaktaydı ve bunların bazıları da bileşim şeklindeydi (C artı D gibi). C artı D aynı zamanda B'nin bir alt kümesi ile (bir oğul dışında) bileşim olarak bir arsa tasarruf etmekteydi. B ise, birisi E ile ve diğeri de F ile olmak üzere diğer hissedar birleşimleriyle müşterek iki arsayı tasarruf etmekteydi. B beş, C beş, D üç, E yedi ve F dört erkekten oluşmaktaydı. Sözünü edegeldiğimiz B ve F gibi geniş hissedar birimleri ise her biri bir ev veya tarla tasarruf eden kardeş veya yeğen kümeleri gibi iki veya daha

---

31 156 no'lu hisse (Kasım 1884 tapu kaydında 817'den 821'e kadar, s. 166) Süleyman Avvâd el-Tâhâ, Saîd Hunayfis Muhammed Ziyâb, Abdullah Ahmed Dahaimiş, Ali Muhammed el-Sâlih ve Mustafa Muhammed el-Îsâ tarafından tasarruf edilmekteydi. Her ortağın bir dizi başka hissede tasarrufları bulunmaktaydı ancak birleşim içerisinde birbirleriyle ortaklıkları bulunmamaktaydı. Süleyman Avvâd, Abdullah Ahmed ve Ali Muhammed'in her biri bir erkek kardeşle (sırasıyla Muhammed, Abdülkadîr ve Ahmed; hiçbiri 156 no'lu hissede ortak hissedar olarak geçmiyordu) bir evi veya evin bir parçasını ve bir ekim alanının yarım hissesini paylaşmaktaydılar. Mustafa dört oğuldan biriydi ve babası sadece kendi adına bir ekim arâzîsinin tam hissesinin tasarrufunu elinde bulundurmaktaydı (1895'te dört oğuldan üçü ayrı ev hisselerini ve/veya bağımsız arsaları tasarruf etmekteydiler. Babalarının ise hâlâ bir tarlanın tasarrufunu elinde bulundurduğu kaydedilmişti). Saîd Hunayfis'in kendi adına üç evi vardı, 1/2 ile 3/4 arasında değişen oranlarla Muhammed İbrâhîm'in (muhtemelen uzak bir kuzeni) dört oğluyla bir ekim arâzîsinin 1 1/4'lük hissesini paylaşıyordu, kendi adına bireysel olarak bir arsanın tasarrufunun sahibiydi (no: 156) ve ayrıca farklı ortaklarla altı tane başka arsada ortak hisseleri bulunmaktaydı.

fazla küçük birimden meydana gelmekteydi. Bu tarz geniş birleşimler genellikle sadece münferit tarlalar üzerinde oluşmaktaydı. Bu birleşimler yeni tarlalar açabilmek için bir araya gelmiş ve önceki nesillerde veraseti takiben oluşmuş fertler grubundan doğmuş olabilir. Ancak bu soru sadece yazılı kaynaklara bakarak cevaplanabilecek bir soru değildir.

Her arsanın fiziksel konumu ve komşu arsaları tasarruf eden şahısların isimleri ayrıntılı bir şekilde verildiği için, arsaların sınırlarından ve 1939 kadastrosunun haritasından geriye doğru bir çalışma yaparak münferit arsaların bir planını ortaya çıkarabiliriz. Ancak, arâzî tasarruf eden nüfusun devamlılığına rağmen yine de belgelere yansımayan birçok kopuk bilgiden dolayı yerelden insanların verdiği bilgi net bir resim çıkarmak açısından önemlidir. Aslında 1895 vergi kaydı sadece kafa karışıklığına katkıda bulunur. Zira, yukarıda zikrettiğimiz gibi ortak hissedarların isimlerinin tek tek kaydedildiği tapu kayıtlarının aksine, vergi kaydında her hisse için sadece bir isim kaydedilmiştir. 1884 tapu listesinde olduğu gibi 1895 listesi de her tarlanın bulunduğu arsanın ismini verir. Ancak bu bilgi iki liste arasında bağ kurabilmemiz için yetersizdir. Hatta 1895 tarihli listede tarlalar ve ağaç ekilen topraklar arasında hiçbir ayrım yapılmamıştır. Zeytinlikler bir dizi halinde numaralandırılmış (1'den 238'e kadar) ve tahminen ağaçları bir şekilde sayarak 50 ila 3.775 kuruş arasında değişen bir şekilde değer verilip toprağın üzerinde neyin yetiştirildiğine göre değer biçilmiştir.[32] Tarlalar, bağ ve incirlikler ikinci bir sırada verilmiş (1-213) ve dönüm başına 50 ile 250 kuruş arasında değer biçilmiştir. Bu noktada bir kişinin 1884'teki hissesini 1895'tekiyle ilişkilendirmek gibi basit olması beklenen bir iş bile basit olmaktan uzaklaşıyor. Zira, vergi tahrîri sırasında, belki de tapu kaydı sırasında, kayıt dışında bırakılmış olan köy alanındaki münferit arsalar da kaydedilmişe benziyor.[33]

---

32 Zeytin bahçesi, 1-238 arasındaki zeytin sıralamasında zeytin arâzîsi olarak sınıflandırılan arsalardı. Üç arsa (22, 47 ve 59 no'lu hisseler) zeytin olarak sınıflandırılmıştı ama tarla sıralamasında geçmekteydiler.

33 Vereceğimiz basit bir örnek, 1884 ile 1895 listelerini ilişkilendirmenin zorluklarını gösterebilir. 1884'de Sâlim el-Meri'nin kendi adına *kurm hillat dabi* ve *arz mizrab* olarak isimlendirilen bir bahçesi (bağ) ve ekilebilir bir arsası vardı (719 ve 720 no'lu tapu hisseleri). Bu bahçe muhtemelen bir üzüm bağıydı (no: 52). Ayrıca, erkek kardeşinin oğlu Muhammed el-Hüseyin'le *va'ra minva* olarak adlandırılan ekilebilir bir arsayı (715) ve kardeşi Hasan'la *hakura* denen ikinci bir ekilebilir arsayı (897) paylaşmaktaydı. 1895'te Sâlim 1 no'lu hisseyi, 57, 65, 94, 136 ve 137 no'lu zeytin bahçelerini ve 20, 101 ve 162 no'lu iki ekilebilir arsa ve bahçenin tasarrufunu

Münferit tarlalar üzerindeki ortak tasarrufun çeşitliliği ve karmaşıklığı tapu kaydı zamanından çok daha önceleri işler olan gelişmiş ortak ekim düzeneklerine şahitlik etmektedir. Hanzira ahâlîsi, kendilerinin çeşitli ekim düzenlemelerinin tamı tamına kaydedilmesi konusunda hassas davranmış görünüyor. Bunun kayıdın sınırları çerçevesinde gerçekleştirildiğini görüyoruz. Üretime yapılan katkılar bir kesimin daha çok hayvan ve emek gücü, diğerinin saban ile ve üçüncü bir kesimin daha çok tohum katkısı yaptığı gibi ayrıntılı olarak kaydedilmemişti. Bunlar daha çok tekil hisseler şeklinde kayıtta indirgenmiş gözükmektedirler. Sonuç olarak bir iş için neden beş kişiye ihtiyaç duyulduğu veya iki kişinin neden bir hisseyi eşit değil de üçe bir oranında paylaştığı gibi açıkta kalan sorular üzerinde düşünmek gerekmektedir.[34]

Kadınların tasarrufları

Kufr Avan'daki toprak tasarrufuna bakıldığında kadınların 1907 tarihinde tarlalardaki hisselerin intikallerinde varisler olarak kaydedilmeye başlandığı görülmektedir. Hatta kadınlar 1939 tarihindeki kadastro düzenlemesinde, ancak hakları için mücadele ettikten sonra, küçük miktarlardaki toprakları tasarruf ediyor gibi gözükmektedirler. Ancak 1884 yılındaki tapu kayıtlarında hiçbir kadının toprak veya zeytin ağacı tasarruf etmediğini gözlemlemekteyiz. Oysa Hanzira'da aksine, kadınlar 1884'te bilhassa zeytin ağacı tasarruf ediyor olarak kaydedilmişlerdir. Mesela bir kadın kendi münferit arsasını ve de köyün ortak arâzîsinde bulunan belirli zeytin ağaçlarını tasarruf ediyordu; bir ikincisinin diğer bir ailenin arâzîsinde altı zeytin ağacına tasarruf hakkı bulunmaktaydı ve diğer altı kadın ortak bir arâzîde zeytin ağaçları tasarruf etmekteydiler. Kısacası büyük olmamakla birlikte bu 186 tasarruf sahibi arasında toplam sekiz kadın önemli bir orana işaret etmektedirler. Ortak

---

elinde bulundurmaktaydı (önceki arsaların adları *ayn, ayn, habal, mizrab* ve *mizrab*, sonrakilerin ise *minva, mizrab* ve *dehr râşid*'di). 1895'te Muhammed el-Hüseyin'in 88 no'lu tasarrufu üç zeytin bahçesi (1, 43, 208) ve *hillat el-dabîa* olarak adlandırılan bir bahçeden (174) oluşuyordu. Hasan el- Merî 1895'te yalnızca bir ev ve bir ekim arâzîsinde 3/4'lük bir hisseye sahipti. Acaba Sâlim'in 1895/20'i 1884/715'le ve 1895/101'i 1884/720'yle ilişkilendirmeyi sağlayan bahçesi 1895 ve 1884'te farklı isimlendirilmiş olabilir mi? Ve 1884'teki tüm o zeytin ağaçları neredeydi?

34 Firestone, "Crop-sharing economics in Mandatory Palestine-Part I", *Middle Eastern Studies* xi (1975), s. 4-5.

arâzîdeki 991 zeytin ağacından 50'si kadınların elindeydi.[35] Hanzira'nın hemen doğusunda bulunan el-Kurâ nâhiyesinin merkez köyü Tibna'ya bağlı topraklarda 1883'teki ilk tapu kaydında 340 zeytinlik tasarrufu kaydedilmiştir ve ağaçlar bakımından oranları daha az olsa da (10.914 ağaçtan 770'si veya % 7.1), bunun 61'i kadınların adınaydı (% 17.9).[36] Kadınlar Aclun tepelerindeki zeytin üretiminde önemli rol oynamışlardı.

1895'de benzer oranda kadınlar değerleri 75 ila 1.350 kuruş arasında değişen zeytinlikleri tasarruf etmekteydiler. Ancak münferit arsalara bakılacak olursa kadınların tasarrufunun genel olarak devam edip etmediği pek açık gözükmemektedir. 1895'de kadınların tasarruf ettikleri 11 hisseden en az beş tanesi köyün köklü aileleriyle ilişkilendirilememektedirler ve 1884 ile 1895 arasındaki tarlalardaki hisselerin tasarrufundaki devamlılığa rağmen bunların sadece üç tanesi 1884'dekiler ile devamlılık göstermektedir. Bu aradan geçen 11 sene boyunca fazla bir alım satım işleminin yapılmış olması pek de muhtemel görünmediğinden, vergi tahrîrinde farklı bir işlemin uygulandığı görülecektir. Örneğin, tapu listesinde münferit sahipli arsalarda olan ağaçlarla köyün ortak arâzîsinde bulunanlar ayrı tutulmuştur. Fakat vergi listesinde böyle bir ayrım bulunmamaktadır.

1939 kadastro düzenlemesi pek çoğu kadınları ilgilendiren, yıllar boyu yapılmış çok sayıda toprak talebini mümkün kılmış gözüküyor. 1884 tapu listesi ile 1895 vergi listesi arasında münferit arsaların teşhisinin belirsizliğinden dolayı, Hanzira'nın 1910 nüfus sayımı sonuçları kısmen sonraki döneme kaldığından ve sırf arâzî hisselerinin karmaşıklığından ötürü Hanzira'nın

---

35 Bu kadınların çoğunu kesin bir şekilde teşhis etmek mümkün değildir. Köyün ortak arâzîlerinde 15 dönüm ekilebilir arsaya ve 3 zeytin ağacına sahip (tapu no: 683, dikme no: 101) olan Muhammed İbrâhîm'in kızı Handa muhtemelen Kâsım, Mustafa, Uklâ ve Naci'nin kız kardeşiydi. Bu erkek kardeşlerin hisseleri kapsamlıydı: Kendi arsalarında 46 zeytin ağacı, bir meyve bahçesi, dört ekilebilir arsa ve başka iki diğer arsada hisselere sahiptiler (tapu no: 748,767 ve 795-803). Fakat Hamza'nın listedeki konumu, 678, 679, 693, 696 ve 699 no'lu hisselere sahip İbrâhîm Abdullah'ın üç oğlundan birinin kızı olabileceğine işaret etmektedir. 1895'te kayıtlı değildi. Vatfa veya Sâlih'in kızı Kutfa olarak bilinen ikinci bir kadın [1895: Sâlih el-Salama] kendi adına on zeytin ağacı, Müflih el-Ziyâb ($^1/_4$) ve Abdurrahmân Âkil'in ($^1/_2$) dört oğluyla birlikte ise beş diğer zeytin ağacı hissesine sahipti. 1895'te 96 no'lu hisseye, iki arsa zeytin ağacı üzerinde (no: 22 ve 55) hissesi vardı fakat bunlar ne Müflih'in erkek kardeşi Ali ne de Abdurrahmân'ın oğullarının tasarruf ettiklerine komşuydu.

36 Bkz. 7. Bölüm, s. 146-8.

tarihlerini Kufr Avan'daki gibi oluşturmak mümkün olmamıştır. 1939 kadastrosunda yapılan toprak taleplerinin tahlili daha fazla araştırmayı beklemektedir.

1895'te vergi kaydının rolü

Beyt Re's ve Havvara'nın ilk tapu kaydındaki belirsizlikler göz önüne alındığında, bu iki köyde toprağı aslında kimin işlediğinin tespit edilmesi için 1895 vergi tahrîrinin özel bir önem taşıdığı anlamına gelmektedir. Tapu üzerinde yapılacak daha sonraki talepler vergi kayıtları ile temellendirilecekti. Hanzira'nın ilk tapu kaydı ise aksine daha özenli tutulmuştu. Tam da bu nedenle İngiliz Mandası'nın başlangıcında kime ait olduğu muğlak olan tapu kaydı bulunmamaktaydı. Kadınların hakları olan hisselerden mahrum bırakılmış olmaları dikkate şayan olmakla beraber, kaydedilmiş bütün tapu talepleri miras yoluyla edinilmiş hak taleplerinden ibaretti. Bu noktada vergi kaydının tapu belgesiyle ilişkisi de buna bağlı olarak basitti.

1884 tapu kaydındaki münferit sahipli arsaları 1895'teki vergi kaydında listelenenlerle ilişkilendirmenin zorluğundan bahsetmiştik. 1884'te zeytin ağacı tasarruf ediyor olarak kaydedilen sekiz kadından beşinin, takip eden 11 yılda haklarından feragat etmiş olmalarına inanmak zor. Bunun yerine arsaların tasnifi ve vergi tahrîr işlemlerinin öngörülemeyen dışlamalara yol açtığı görülmektedir. Ancak iki kayıt arasındaki tutarsızlığın münferit arsa veya ağaç üzerindeki hak iddialarında esas alındığını gösteren hiçbir belgeye rastlanmamıştır.

Tarlalar ve evler söz konusu olduğunda tapu ve vergi kayıtları arasında bir devamlılık olduğunu görmekteyiz. Vergi kaydında hisselerin düzenlendiği kısımda kâtibin tapu sahibi hiç kimsenin gözden kaçmadığından emin olabilmek için varolan listelerin üzerinden birden fazla kez geçtiğine dair kanıtlar bulunmaktadır.[37] 1895'teki 105 arâzî hisse sahibinden, 1884 kay-

37 İlk sıralanacaklar evi olanlardır (1-87): sonrakiler zeytin bahçeleri olan ama evleri olmayanlar (88-131; önceki en büyük paylar); ardından tarlaları olan ama evi veya zeytin bahçesi olmayanlar geliyor (önce sıradan tarlalar, sonra yüksek oranlı bahçeler: 132-79 ve 140-44); sonra tek bir tarlası olanlar (145), ardından daha önce atlanmış zeytin bahçesi ve tarla hissedarları (146-56 ve 157-65), son olarak ise tarla hisseleri olanlar gelmektedir (166-70 ve 173-91). 171 ve 172, başka arâzî kategorisinde bulunmayan yine münferit tarlalara aittir. Ancak sadece tarlaları kapsayan hisselerin sıralanma biçimi, 1884 tapu kaydının düzenine uymamaktadır.

dında veya aradaki bir tapu intikalinde teşhis edilemeyen bir adam da dahil, sadece beşi 1884'te sahip olduklarından farklı hisselere sahiptir. Bunun tam aksine, 1884 tarihinde kaydedilmiş sadece dört hisse sahibi 1895 tarihinde kaydedilmemiştir.[38] Bu değişikliklerin hiçbiri tapu işlemlerinin sonucunda ortaya çıkan değişiklikler değildi. 1890'da veraset sonucu üç tapu intikali gerçekleşmiş olup, hepsi de vergi kaydı ile beraber hesaba katılmıştır, 1894 ve 1895'teki iki tapu intikalinde ise bunun olmadığı gözükmektedir.[39] Havvara'daki işlemlerin aksine varislerin isimlerinin ölen sahiplerin yerine konulmadığını gözlemlemekteyiz.

Tarlalardaki hisseler 1895'te açık bir şekilde kaydedilmemişti. Bunun yerine Havvara'daki gibi dört tarladaki (tapu kaydının iki bloğu değil) hisselerin alanları ve vergi değerleri bu tarlaların toplam alan ve değerlerine sabitlenmiş 1884'te kaydedilen hisselere denk gelen belli oranlar taşımaktaydı. Her tarladaki hisseler, her hissedar her bir tarlada aynı numaraya sahip olmak üzere, 1-105 arasında numaralandırılmıştı. 24 kıratlık tam hisseli dört arsanın bileşik alanı 322½ dönüm idi, her arsa alanda farklılaşmakla birlikte aynı oranda değer sahibiydi.[40] Kişi başına denk gelen ortalama hisse tam olarak 105 kırat idi: bir hissenin dört mülkü, 12'nin ¾'ü, 34'ün ½'si ve 55'in ¼'ü idi.

Tapu kaydının tapu intikalleri ile ilişkili olarak müteakip devamlılığı özetlenebilir. Her şeyden önce Hanzira'nın tapu kayıtlarındaki intikallerin tarihi çarpıcı bir şekilde basittir: 1895 ile 1939 arasında tarlalarda 58 hisseye dair tapu intikali kaydedilmiştir. Ancak bunların 56'sı 1905 ile 1913 arasında

---

38 Yukarıda sözünü ettiğimiz iki Hıristiyan olan Rızkallah Yûsuf ve Seleme İlyas sahip oldukları çeyrek hisselerini 1895'de kaybetmişlerdi. 1895 yılına ait bir tapu intikali ile beraber Rızkallah'ın hissesinin iki oğlu tarafından devralındığını görmekteyiz ancak vergi kaydında baba da oğul da kaydedilmemişti. Bunun yanında oğulların 190 tarihinde köydeki (no: 7) bir evi ortak olarak tasarruf ettiklerini görmekteyiz. Sâlih ve Muhammed Abdürrahîm 1884 yılında 27 no'lu tasarruf biriminde yarımşar hisseye sahiptiler fakat 1895'de kendi adlarıyla kaydedilmemişlerdir. Bununla birlikte 1906 tarihli bir tapu intikali Sâlih'le ilgilidir ve çocukları 1939'da arâzî hisselerine sahiptiler.

39 Bu süreçte, herhangi bir tarlaya ilişkin her intikale, başka hisseler (evler, münferit arsalar veya ağaç dikimleri) ile ilgili intikaller eşlik etmekteydi. Eylül 1906'dan itibaren tarlalar ile ilgili intikaller kaydedilmiştir.

40 Tek hisselik bir tasarrufta, ilk alanda (*haşabiya*) 135 dönüm arsa, ikincide (*akabe*) 2.3 dönüm, üçüncüde (*meydan*) 46 dönüm ve dördüncüde (*re's amud*) 118½ dönüm vardı.

gerçekleşen intikallerdir ve bir örnekte ailenin tek kız çocuğunun amcasının oğluna ve diğerinde ise evlenmemiş tek çocuğun annesinin hissedarına (kardeşi) satışlarını görmezden gelirsek, 56 satıştan sadece 10 tanesi köydeki mevcut toprak hissedarlarına yapılmıştı. 1912 ile 1939 arasında sadece iki tarla tapusu intikali kaydedilmiştir: Birisi 1930 yılında, 1884'te kaydedilmiş ama 1895'te köyden ayrılmış durumda olan birinin toprağı terk etmesiyle alakalıdır; diğeri ise 1926'da gerçekleştirilmiş bir satıştır. Bir intikal 1906'da, yeni bir arsanın kaydına dairdir ve vergi tahrîrinde yeni bir giriş yapılmıştır (no: 192). Kalan vakaların hepsi veraset sonucu gerçekleştirilen tapu intikallerini ilgilendirmektedirler. İntikallerin sadece iki örneğinin satış işlemlerini ilgilendirdiği ve toplam 34 kaydın yapıldığı 1906 senesinde öbeklenmesi bu tarihte idare tarafından tapu kayıtlarının toplu halde güncellendiğini göstermektedir. Eylül 1906'da kaydedilen 27 intikalin sırası büyük ölçüde özgün tapu listesinin sırasını takip eder.[41] Her ne kadar 1894 yılında dört kızın miras yoluyla edindiği bir intikal kaydedilmiş olsa dahi, bu oğulların bulunmadığı özel bir durumdu ve kızların mütemadiyen varis olarak kayıtlarda karşımıza çıkması 1905'deki yarı yola kadar gerçekleşmemişti. Yaşayan tüm kızlardan bahsedilip edilmediği ise ayrı bir meseledir, çünkü Eylül 1906'daki 27 intikal işleminde erkeklerin kızlara oranı 68'e 31'dir ve tapu intikallerinin 14'ünde tahminen kız bulunmamaktaydı. Bir tapu intikali henüz şer'i mahkeme tarafından onaylanmamıştı ve tabii kayıtları ancak 1910'da hazırlandığından nüfus idaresinden de onay almamıştı.

1913'ten 1939'a uzanan 26 yıl boyunca veraset sonucu intikal etmiş tapu belgelerinin tümden yokluğu Osmanlı yönetiminin son yıllarından 1920 ve 30'lardaki İngiliz Mandası'na uzanan dönemde bir *bırakınız yapsınlar* siyasetinin uygulandığını göstermektedir. Faysal döneminde ve 1920'lerde el-Kurâ'da isyanlar vardı.[42] Aynı dönemde satış işlemlerinin olmamış olması da eşit derecede olağandışıdır. Bu resmî terk edilişin sonucu olarak Hanzira'nın 1939'daki kadastro düzenlemesinde hatırı sayılır oranda bir tapu talebi birikecekti.

Aynı dönem için vergi kaydı da benzer bir şekilde sabitlikten uzak bir şekilde tutulmuştur. Girişler tapu satışlarına göre eklenmiş ve sadece iki

41 DLS. AT. *Zabt* 1320-22, s. 90-94, no: 618-27, 646-79, 684-721 [Eylül 1906].

42 1921'de aşağı bölge hayvan vergisi ödemeyi reddetti ve bunun sonucu olarak Tibna bir İngiliz uçağı tarafından bombalandı: Wilson: *King Abdullah* (1987), s. 64 ve Fischbach, *State, Society and Land in Jordan* (2000), s. 72-3. *Krş.* 8. bölüm, s. 165.

örnekte yeni bir arsa ve bir hissenin terk edilmesi sonucu tapu dairesinde kaydedilmişti. Fakat sadece tek bir örnekte (no: 199) verasete göre intikal eklenmiştir. Vergi kaydındaki beş yeni giriş (no: 194-8) 1912'ye kadarki tapu satışları sonucu kaydedilmişti; 193 numaralı giriş ise yeni bir evi ilgilendirmektedir. Bunun ardından 1923'te 19'u yeni ev veya oda (ve bir mağara) ve altısı yeni bahçe olarak 26 giriş eklenmiştir. Son iki giriş, no: 226 ve 227, 1926 ve 1930'daki iki tapu itikaline tekabül eder.

Vergi kaydının tapu intikallerinde bağımsız olarak geçen münferit sahipli arsaların tasarrufundaki intikalleri kaydetmekte kullanıldığının bazı delilleri vardır. 1907 tarihli giriş numarası 195 üç kardeş ile dördüncü bir kardeşin oğlunun ortak tapu hissesiyle ilgiliydi ki, 1895 vergi listesinde bunlar dört ayrı hisse olarak yazılmıştı. Dördüncü kardeşin oğlu geride tek bir kız çocuğu bırakarak öldü, bu kız da babasının bir amcasının oğlu hissesini köyden bir başkasına sattığı sırada kendi hissesini ona satmıştı.[43] 195 numaralı giriş amcaoğlunun dört parsellik tarlası hakkındaydı ve kendisinin vefat eden kuzeninin hissesinden (no: 48) kendisine geçmişti. Fakat 48 no'lu tasarruf birimindeki ev ve iki zeytin ağacı 195 no'lu tasarrufa intikal etmedi. Yeni tasarruf olan 195'in bunun yerine bu dört kardeşle akraba olmayan kimselere ait diğer iki tasarruftan nakledilen tarlaları ilgilendiren kısımları vardı ki, bu tapu kayıtlarındaki resmî bir tapu intikaline uymamaktaydı.[44] Vergi dairesinin *müşâ* hisselerle ilgilendiği ve tapu dairesinin de münferit sahipli tarlalardaki tapu intikallerini kaydettiği bir işbölümü var gibi gözükmektedir. Vergi kayıtlarına bakılacak olursa 1923 yılında gerçekleştirilmiş olan 26 girişten hiçbiri ne bahçelere ne de evlere mukabil tapu intikalleri içermektedir. Havvara'daki gibi, tarlalardaki hisselerin farklı kayıt biçimleri belirli zorluklara da sebep olmaktaydı.[45]

---

43 DLS. AT. *Zabt*, 1319-22, s. 181, no: 13-19 ve 20-23 [Eylül 1906].

44 46 no'lu tasarruftaki bir arsanın üçte biri ve 76 no'lu tasarruftaki bir arsanın 46 ve 188/2000'i no: 195'e devredilmiştir ve her birinde bununla ilgili olarak girişin altında bir not vardır (1323/1907 tarihli). Bu notlar tapu kaydına değil o anki kayda (*vukûat-ı umûmiye*) referansta bulunmaktaydı.

45 Örneğin, 1906 tarihli miras yoluyla gerçekleşmiş bir tapu intikali ile ilgili olan ama vergi kaydına ancak 1913'te no: 54'den bir devir olarak girilen 199 no'lu giriş, tapu kaydının iki genel alanı temelinde girilmişti. Eski girişten sadece dört ekim arsası düşülmekle kalmamış, iki ekilebilir arsa daha düşülmüş ve geride 54 no'lu tasarrufta bir ev ve dört zeytin ağacı arsası kalmıştır, fakat mantıksal olarak bunların da devredilmesi gerekirdi. Bunun neden yapıldığı belli değildir. Bunun vergi

Kufr Avan'la ilgili olarak 1939 kadastro düzenlemesinde yapılan toprak iddialarının çeşitlerine dair fikir vermeye yetecek kadar söz söyledik. Hanzira'da da 1939 kadastro sürecinin bir parçası olarak çok sayıda toprak talebi olmuştur. Ancak bu taleplerin ayrıntılarına girmek için aktörleri daha iyi tanımamız gerekir.

---

kaydında yeni bir girişi hak eden tek miras intikali olma nedeni de belli değildir. Olası açıklamalardan biri, bu intikalin, Eylül 1906'da kaydedilmiş bu tür 27 intikalden ilki olması ihtimalidir (DLS. AT. *Zabt* 1320-22, s. 90, no: 618-19).

11. BİR OVA KÖYÜ: HAVVARA

Tapu kaydı kişiler ve tapuya nesne olan mülkün sütunlarda gösterildiği çizelgeler gerektirmekteydi. Kaydedilen şahıs, isim ile teşhis edilmekteydi ancak ismin ifade edebileceklerinin ötesinde, sahiplik kategorisi ne hukuk nezdinde ne de kayıt ölçeğinde toplumsal cinsiyet ayrımları tarafından belirlenmekteydi. Sahip olunan nesne, sınırları belirlenmiş ve ölçülmüş bir toprak parçası olarak, ya da çoğu zaman, daha soyut bir biçimde hisseler olarak kayda geçirilmekteydi. Hukukta ve kayıtta kişilerin ve nesnelerin yeniden üretimi teminat altına alınmıştı. Satış, hibe ve ölümler sonucundaki veraset intikallerinde bir isim diğerinin yerini almaktaydı. Aynı şekilde arâzîleri ilgilendiren sütunlardaki bir giriş, yeni sahibinin isminin yanında devam etmekteydi. Bu şekilde belki tekrar bölünmüş oluyordu ancak kayıttaki daha önceki girişlere yapılan referanslar zinciri ile geriye doğru takip edilebilmekteydi.

Kişi ve nesneler ancak kayıtta bu tarz bireyselleşmiş tüzel şecereler halinde belirirler; köy ölçeğinde ise bunlar farklı yoğunluktaki girift yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar: hâneler, ortak ziraat grupları, karşılıklı evlilik ağları ve köy ölçeğindeki kurumlar. Bunlar vergilendirme ve nihai olarak da mülkiyetin yapıtaşları olarak üretimin ana damarlarını oluşturmaktaydılar. Çalışmamızda bu karmaşık toplumsal ağları elle tutulur bir hale getirebilmek için başka kaynaklara ihtiyaç duyduk: Hânelere göre düzenlenen nüfus kayıtları, Manda kadastrosu döneminde köyde kurulmuş olan bir mahkemeyi de içerecek şekilde mahkeme kayıtları, mülkiyetin teker teker tasarruf sahiplerinin isimlerinin altına sıralandığı vergi kayıtları ve nihai olarak yaşlı köylülerin hafızalarında kalanlar.

Takib eden iki bölüm, vurguladığımız tüm bu kaynaklara dayanarak Havvara ve Kufr Avan'daki belli başlı ailelerin hisse ve üretimlerinin izini sürecektir.

Havvara'da Ziraat

Havvara'daki bir arâzî hissesi ekim için iki öküz takımı gerektirmekteydi; bu yüzden 1876'da iki hisseli 12 tasarruf sahibinin her birinin dört koşum takımına ve her takım için ise sığır ve sabanı sürecek olan güçlü bir adama ihtiyaç duymuş olması gerekir. Kuşkusuz bunlar büyük işletmelerdir. *Rub'a* tam bir hisseye veya bir çift *feddân*'a denk düşmekteydi, ancak arâzî hakkında söz etmeyi mümkün kılan saban takımı veya *feddân* idi.[1] İki çiftçinin dediklerine bakacak olursak: "bir *feddân*, yani *sunma* veya 12 *kırat*ı sürmesi bir öküz takımıyla 25 gün civarında bir zaman gerektiriyordu; bir atla 25 günde dokuz *kırat* arâzî sürülebilirdi. Altı *kırat* bir öküz takımıyla 10-12 gün arasında bir zaman alıyordu. Ancak arâzî şeritler halinde uzanıyordu; bir *mi'na* bir gidişte sürülen şeridin uzunluğu olup 50-60 metre kadardı, çünkü insanlar uzun şeritleri bölüyorlardı".[2]

Tarım birimleri pek çok ekilebilir arsa içermekteydi: Her birim 1895'te 31 ve 1933 kadastrosunda ise beş ile dokuz arasında ekilebilir arsa içermekteydi. Ekim öncesi iş planı ve tohum ekme dönemi sabana sürülecek hayvan ve erkek emek gücü gerektirmekteydi. Senede üç ürün döngüsü bulunmaktaydı: ilki bir tahıl ürünü (derin toprakta buğday ve sığ toprakta arpa veya *nu'mana* denilen yüksek proteinli bir yem olarak kullanılan bir bezelye türü), ikincisi mercimek ve son olarak ya bir nadas dönemi veya mısır ya da nohut olmak üzere bir yaz ürünü ekimini içermekteydi (tarla sebzeleri

---

1 *Rub'a* terimi *şer'i* mahkeme kayıtlarında geçmektedir. Görüştüğümüz hiç kimse *rub'a* teriminin tatmin edici bir etimolojik kökenini sunamamıştır. Çoğu kişi mantıksal olarak *rub'a*nın "çeyrek" ve dolayısıyla "hisse" anlamına gelebileceğini söylemektedir ve bu *feddân'a sumna* (sekizde bir) olarak referansta bulunulması ile tutarlı bir kullanımdır. Diğer taraftan, eğer *rub'a*, *rub'a*nın bir varyantı olan *rub'á* teriminden türemişse, o zaman "bir kerede dört" anlamına gelir ve saban sürme için gerekli dört öküze referanstır. 1785-1830 yıllarında merkezî Suriye'de ekili bir arâzîde *feddân* sayısına göre yapılan bir vergi değerlendirmesi olan *mal feddân*'la ilgili olarak, Douwes (*The Ottomans*, s. 135) şöyle yazmaktadır: "*Feddân* (Türkçe *çift*) sabit bir alan ölçüm birimi değildi; Hama bölgesinde yaklaşık 28 gün süren mevsim boyunca bir veya iki sürülmüş inek veya öküzle sürülebilecek alanı temsil etmekteydi. [...] Hama bölgesi, çift *feddân* birimini kullanmış olduğundan özgün bir yere sahiptir. Hama kayıtlarında sadece 'dört inek' *feddân* değil, aynı zamanda 'altı inek' ve 'sekiz inek' *feddân*'dan bahsedilmektedir." Öyle görünüyor ki, Aclun bölgesi mâlî olarak genellikle dört öküz, yani yerel dilde *rub'a* temelinde ifade ediliyordu.

2 Muhammed Hayr el-Şer' ve Mahmûd Humeyyid el-Şêtnevî'yle mülâkat, 10 Aralık 1992.

ve kavun karpuz ancak 1948'den sonra, Filistinliler'in bölgeye gelmesiyle önem kazanmıştır).

Havvara'nın büyük hâneleri sadece ziraatle uğraşmayıp aynı zamanda süt inekleri binek hayvanları ve koyun ve keçi sürüleri de yetiştiriyorlardı. Ancak köyün kendi merası yoktu. Geniş arâzîsi her yıl otlak için bir bölgenin ayrılmasına müsait olan Ramsa Köyü'nün aksine, Havvara sürülerin toplanması için ancak köyün yakınında sınırlı bir alanı ayırabiliyordu.[3] Tahıl ürünlerinden artakalan samanlar otların seyrek olduğu ve sürülerin köyün büyük mandıralarında beslenmesinin gerektiği yaz sonları ve güz başlarında hayvanlar için hayati önem taşımaktaydı. Kış ve bahar aylarında köyün dışındaki ekilmeyen arâzîde otlatma her ne kadar iyi olsa da hasat zamanına kadar otlar tükenmekteydi. Bu yüzden köylülerin ve hasat için gelmiş bedevilerin sürülerinin hasattan sonra kalan anızları yemeleri için salınmalarına izin veriliyordu. Hiç kimsenin tarlalardaki anızları yakıp yakmadığı konusunda soru sorduğumuzda bir çiftçi şu cevabı vermişti: "Kuran'a göre bu yasaktır, çünkü biçilmiş arâzîde otlamak hayvanların hakkıdır. Eğer bekçi bunu yapan birini görse, hemen cezalandırırdı.[4]" Bu yüzden, komşu tarlalarda ekme ve biçmenin eşgüdümlü olması gerekmekteydi.[5] Büyük sayıda hayvan sürülerini tarlalara salmak çiftçileri ciddi disipline zorluyordu:

> *Komşu tarla sahipleri aynı blok içinde hep aynı ürünü ekiyorlardı. Herhangi bir kimse sürmeyi bitişikteki şeritten önce bitirirse, çiftçiler birbirine yardım ederlerdi. Hasat zamanında tarla bekçisi* (muhaddir) *akşamları evleri dolaşıp ertesi gün belli bir tarlanın harmanının kalkacağını duyururdu. Dolayısıyla harman şeritlerde birlikte yapılırdı. Eğer bir kimse diğerlerinin ötesine geçerse,* muhaddir *samanın develere yüklendiği bağları alır ve haczederdi.* Zapt û rapt *olarak bilinen bu toplu disiplin insanları mutlu ederdi.*[6]

Çiftçiler *muhaddir* ve *haris* (köy korucusu) hizmetleri için belirli bir ücret ödemekteydiler; mesela Mahmûd el-Humeyyid ektiği bir *feddân*ın üç çeyreğinin her biri için bir say buğday ödediğini hatırlamaktaydı. *Muhaddir-*

---

3 Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe'yle mülâkat, 22 Kasım 1992.

4 Mahmûd Humeyyid el-Şetnevî'yle mülâkat, 10 Aralık 1992.

5 El-Zu'bi (*Dâr el-nasihat*, s. 40), ekincilikte kolektif disiplinin sona ermesinden sonra, yirminci yüzyılın ortasından itibaren kırsal üretimin nasıl önemli oranda düştüğünü tanımlamaktadır.

6 Muhammed Hayr el-Şer' ve Mahmûd Humeyyid el-Şetnevî'yle ortak mülâkat, 10 Aralık 1992.

ler hayvanlar ve ürünlerden sorumluydular, *haris*ler ise muhtar ve hükümetle birlikte çalışıyor ve köy ahâlîsine kendileriyle ilgili resmî bilgileri ileterek bir tür aracı gibi çalışıyorlardı. Örneğin *haris* evlerin arasında dolaşarak o gün tahsildarın geleceğini ilan ederdi. Büyük bir köy olarak Havvara'da köyün iki yarısı için de birer ***muhaddir*** ve *haris* vardı.[7]

Tarımın kalbinde saban takımları ve çiftçi bulunmaktaydı. Varlıklı evlerde kadınlar mercimek ekimi ve hasadında çalışmakla beraber asıl harman sırasında biçilmiş ekini taşımada önemli bir yere sahiptiler. Daha az varlıklı ailelere gelince, kadınlar saban sürme işinin dışında tarımın tüm aşamalarında çalışmaktaydılar. Harman vakti işgücü sıkıntısına işaret eden bir zaman olduğundan Cevlan, Aclun ve hatta Filistin'den bile pek çok kimse harmanda çalışmak için gelirdi. Çoğu çiftçi, aileleriyle birlikte çalışmaya gelen bedevilerden develerini kiralarlardı. Deve sahibi olup develerini Filistin'in liman kentlerine tahıl taşımakta kullananlar sadece zenginlerdi.[8]

Pek çok emekçi köy dışından gelmekteydi: Ekim'de çiftçiler köye geliyor, Temmuz'a kadar kiralandıkları bir ailenin evini ve yiyeceğini paylaşıp ürünün çeyreği ile evlerine dönüyorlardı. Harmancılar ve harman devesi sürenler köy işgücünü artırıyorlardı. Köyde meskûn topraksız aileler de işgüçlerini aynı şekilde kiraya veriyorlardı.

Hayat Tarihçeleri[9]

Abdurrahmân Mahmûd Ahmed el-Mustafa Tenneş

1883'te 6.000 kuruş değerindeki bir ev kompleksinin sahibi olan ve 1882'deki satışa *halit ve şerik* sıfatıyla karşı çıkanlardan biri olan Ahmed el-Mustafa Tenneş'in torunlarından biriyle yaptığımız mülâkatla başlıyoruz. Kendisinin 1876'da arâzîsi olmayıp, tapu haklarını takip eden yıllarda satın almıştır. Ailesine ait bilgi Ahmed el-Mustafa'nın arâzîden ziyade öküz zengini bir adam olduğunu ve servetinin kaynağının bu olduğunu belirtmektedir. Memleketi Hayfa'da kış tarımı bittikten sonra ilk olarak bir yaz ürününü sürmeye ikna edilmiştir; daha sonra Havvara'ya temelli yerleşmiştir.

---

7 *Aynı kaynak.*

8 *Aynı kaynak.* Deve sürücüsü bir *kırat* alanda, 1 ila 1½ *mudd* tahıl elde ediyordu.

9 Kitabın İngilizce orijinalinde geçen "Life Histories" terimi Türkçeye genellikle "Hayat Hikâyeleri" olarak çevirilmektedir. Ancak, burada yazarlar kişilerin hayatlarının tarihçelerini dönemin daha geniş tarihsel bağlamına oturtmayı amaçladıklarından "Hayat Tarihçeleri" terimi daha uygundur. (b. ed. n.)

Bir gün Şetnevî'ler Filistin'de Fir'in adlı bir yere gitmeye karar vermişler (bidna nugarrib Fir'in); katırlarını sürmüş ve gece yaklaşırken Hayfa'da Ahmed el-Muhsin'le karşılaşmışlar; o da onları hânesine buyur etmiş.[10] *Böylece tanışmışlar. Ahmed çok hayvanı olan bir adammış ve onları yarı yarıya bölünmek üzere kendisinin sabanıyla yaz mevsiminde darı ekmeye davet etmiş. Ahmed kendi öküzleriyle gelmiş ve tarlayı sürmüş; böylece ürün yetişip harmanlanmış. Daha sonraları Hayfa'dan Ahmed'i çağırmaya gitmişler. O da ürünü taşımak için develeriyle birlikte bedevileri çağırmış. Köyün nüfusu o zamanlar az olduğundan, o günlerde genelde insanların dışarıdan gelip toprağı işlemesini isterlermiş. Böylece Ahmed'in orada yerleşmesini isteyen Şetnevî'ler eşyalarını toplamışlar ve kendisini komşuları olmaya davet etmişler. Kendisi de 50 mecidiyeye bir* Rub'a *'nın çeyreğine denk gelen yarım* sumna *miktarında bir toprak satın aldı, büyük bir ev inşaa etmeye başladı ve toprak satın almaya devam etti.*[11]

Abdurrahmân Mahmûd'un anlattığı hikâyeye göre, dedesi Ahmed, öküz zengini yalnız bir adam olarak gözüküyor. Kayıtlarda geçen Ahmed el-Mustafa aynı zamanda birçok çocuğa sahipti: Mahmûd, Âbid, Sâlih, Mustafa, Îsâ ve Halef ve de üç kız çocuğu vardı. Ahmed el-Mustafa büyük evinin kaydedilmesinden sonra 20 yıl kadar daha yaşayıp Aralık 1903 sonlarında ölecektir.[12] Ev zarar görmüş durumdaydı ama Abdurrahmân Mahmûd evin doğuya bakan tarafta beş oturma odası ve birisi altı ve diğeri dört kemerli (kemer veya *kantara* ev büyüklüğünü ölçmeye yarıyordu) iki geniş han[13] ile bir batı tarafı ve bir kabul odası olduğunu hatırlıyor. Ahmed el-Mustafa ve oğulları başkalarının topraklarını işleyerek ve satın alarak başarılı çiftçiler olduklarını gösterdiler. 1876'da Ahmed el-Mustafa başkalarının adına kayıtlı

---

10 Abdurrahmân Mahmûd el-Ahmed'den bir soybilimci gibi bilgi vermesini bekleyemeyiz. Burada Ahmed el-Mustafa'yı, kendi sülalesiyle yakın bağlantılı olan Şetnevî sülalesindeki önemli bir şalus olan Ahmed el-Muhsin'le karıştırıyor olabilir. Veya Havvara'da söz konusu olan Ahmed, 1870'lerde ve 1880'lerin başında tapuda kayıtlı olan erkeklerin epeyce üstünde bir nesille ilişkili olabilir (Havvara'daki sürekli yerleşimin gelişimi 1840'lardan itibaren gerçekleşmiştir). Bkz. Lewis, "The Syrian steppe during the last century of Ottoman rule" (ed. Mundy ve Musallam), *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* (2000), s. 34-41.

11 Abdurrahmân Mahmûd Ahmed Mustafa el-Tenneş'le yapılan mülâkat, 26 Kasım 1992.

12 ACR. SC *Sicil* 5, c. 2, s. 163, no: 206, 14.C.1339 [23 Şubat 1921] (burada ölüm tarihi 5.L.1321 [25 Aralık 1903] olarak verilmiştir).

13 Buradaki han kelimesi yerel kullanımda büyük odaları tanımlar.

arâzîde tarım yaparken, oğulları Mahmûd ve Âbid saban öküzlerini sürebilecek delikanlılar haline gelmişlerdi. 1885'e kadar iki ayrı alımla tam bir hisse toprak satın aldığında aile içinde iki veya üç saban takımını koşabilecek durumda olmalıydı. 1895'te üç *feddân* mukabiliyle kaydolundu. Evin başında Ahmed el-Mustafa bulundukça ailenin işleri iyi gitmekteydi.

Ahmed el-Mustafa'nın kiminle evlendiğini bilmiyoruz. Bunun için eşlerin köylerinin köşeli parantez içinde verildiği şekil 11.1'e bakınız. Oğullarının kuşağında köy içinden olduğu kadar köy dışından da evlilikler gerçekleştirilebilmekteydi ve seri evlilik yapmış olmak yaygın olduğu gibi erkeklerin aynı anda birden fazla kadınla evli olmaları da ender rastlanan bir durum değildi. Ailenin mal varlığı Ahmed el-Mustafa'nın 1903'te öldüğü sıralarda bölüşülmüştü. Oğlu Mahmûd 1901'de kendi adına arâzî satın aldı (yarım hissenin ortak alıcıları olarak Muhammed Abdülazîz Gazlan'la birlikte) ve 1903'te Âbid çeyrek hisse aldı.[14] O vakte kadar ağabeyler muhtemelen kardeşleri Sâlih, Îsâ ve Halef'ten ayrı olarak çiftçilik yapıyorlardı. Ahmed el-Mustafa'nın mirası üzerindeki sorunların nihai çözümü, ancak toplam iki hissenin ilan edildiği 1921 yılında gerçekleşebildi: Ahmed tarafından 1985'de resmen satın alınmış iki yarım hisse ve aslen başkalarının adına mülklerden türemekle birlikte uzun süreli tarım ve vergi ödemesi vesilesiyle yetkililerce bağışlanmış diğer iki yarım hisse. 1921 düzenlemesi Ahmed el-Mustafa'nın üç kızı arasında sadece Süreyyâ'dan bahsetmektedir; bu belki de onun köyün karşı tarafından bir Garaybe ile evlenmiş olması ve kocasının ailesinin kendisinin hakları için bir şeyler almasını talep etmiş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Yine de Süreyyâ hiçbir zaman kendi arâzîsinin sahibi olmadı, ancak veraset düzenlemesi sırasında kendi hisseesini kardeşlerine ve ölmüş iki kardeşi Mahmûd ve Âbid'in oğullarına satmış olduğu söylendi; ancak kayıtta bu satış için bir fiyat biçilmemektedir.[15] 1921'de evin geri kalanı da bölünmüş gözüküyor, zira Sâlih el-Ahmed'in kendi adına küçük bir ev alması o senenin Mart ayına rastlar.[16]

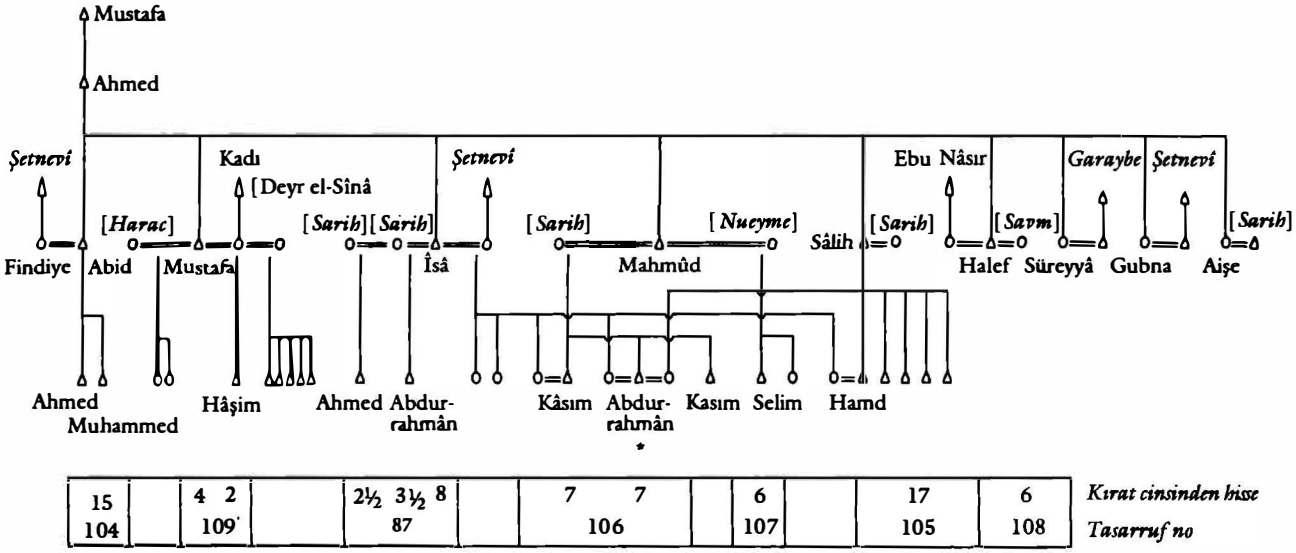
1917'de doğan Abdurrahmân Mahmûd ikisine daha varmadan babası ölmüştü. Çocukluğunde hâneleri annesi ile kendisinden 10 yaş kadar büyük

---

14 DLS. AT. *Zabt* 1315-19, Eylül 1901, s. 71, no: 27-9 ve *age*, Ocak 1903, s. 99. no: 67-9.

15 DLS. AT. *Zabt*, 1920-21, Mart 1921, s. 97, no: 20/73-5.

16 Ev bir eski kemer ve bir avluya sahip olarak tanımlanmaktadır (DLS. AT. *Zabt*, 1920-21, Nisan 1921, s. 112, no: 36).

Şekil 11.1 Tenneş ailesinin tasarrufları, 1933

ağabeyinden oluşuyordu.[17] Fakat annesi tarlaların ekiminde, hayvan gütmede ve tarımın diğer safhalarında çalışan güçlü bir kadındı (*mürüvvetha kaviyye*). Evleri iki odalı geniş bir kemer ile avludan oluşuyordu. Bir çift öküz, bir iş atı (*kadiş*), iki eşek, dört ila beş süt ineği ve 100 kadar koyunları vardı. Koyunlar köyün kendilerinin kaldığı kısmının çobanı tarafından, inekler ise sığır çobanınca güdülmekteydi. Aile bir arâzî hissesinin çeyreğini ekiyordu. 1933'te kadastro zamanında Abdurrahmân ve kardeşi Kâsım yedişer kırat kadar arâzîye sahiptiler. Babalarının ölümünden hemen sonraki yıllarda ürünün bir çeyreği ve iaşesinin sağlanması mukabilinde bir ırgat (*barras*) kiralamaları gerekiyordu; adam Ekim'den Temmuz'a veya harman kalkıncaya kadar onlarla kalmaktaydı (*ta yutir el-beyâdir*). Bu iş için her sene başka bir adam gelmekteydi. Altı kırat arâzîde 15 *mudd* kadar buğday, aynı miktarda mercimek, 10 *sumna kirsanna* (bir çeşit burçak), dört ila beş *sumna* arpa ve yemlik olarak biraz *nu'mana* ekebiliyorlardı. Yaz ürünü olarak diğer tahıllar gibi yaygın olmayan ve bir çeşit boruyla ekilen iki *ratl*dan ekebilirlerdi. Köydeki diğerleri gibi zeytinyağı için güzün Cebel Aclun'a tedarik temini için giderlerdi. Ürünlerini özellikle Filistin'den köye gelen tüccâra ya harman yerinde, ya da evde satarlardı; Abdurrahmân genç iken bir *mudd* buğdayın fiyatı 10 ila 14 kuruş arasında değişiyordu.[18] Fakat o günlerde az şey satın alıyorlardı; aile küçük bir lambayı yakmak için senede bir teneke gazyağı alırdı.

Kâsım ilk karısı olan amcası Îsâ el-Ahmed'in kızı ile evlendikten sonra da iki kardeş bir arada yaşamayı sürdürdü (Kâsım hayatının sonlarında birisi Ürdün Vadisi'nden bir Gazzevi ve sonra bir Filistin'li olmak üzere iki evlilik daha yapacaktır). Kardeşlerin her şeyi, arâzîyi ve hayvanları ayırması ancak Abdurrahmân diğer bir amcanın kızı ile evlendikten sonra olmuştur.[19] Bu şekilde tek bir öküzü kalan Abdurrahmân ikinci birini almış ve kendi koyun sürüsünü oluşturmuştur. Küçük çocuk gözde olduğundan (*el-sagîr mahbûb*)

---

17 Abdurrahmân gençliğinde kaldığı evi hatırlarken abisi Kâsım'dan bahsetmedi. Kâsım genç bir bekâr olduğu sıralarda kan davası sonucunda öldürülmüştü ve bu cinayet nedeniyle Hatîb ailesi 1920'lerin ortasında bir yerde Şetnevî'lerin müttefikleri olarak Tenneş'ler ile bozuştular. İki taraf arasındaki gerilimle ilgili olarak bkz. ACR. CC 1925-27 *Cezâi*, s. 356, no: 179/166, 11 Nisan 1927.

18 Mahkemenin borç kayıtlarında 192.5'te bir *mudd* buğdayın mâliyeti bir *mecidi riyal*'di (yedi aylık bir borcun bir parçası olarak alınıyordu) (ACR. CC 1925-17, *Kâtib el-Adl*, s. 235. 2-3 Aralık 1915).

19 Bu 1933'ten sonraydı. O sırada Abdurrahmân muhtemelen on altı yaşındaydı ve arâzî her ikisinin adıyla kadastroya kayıtlıydı.

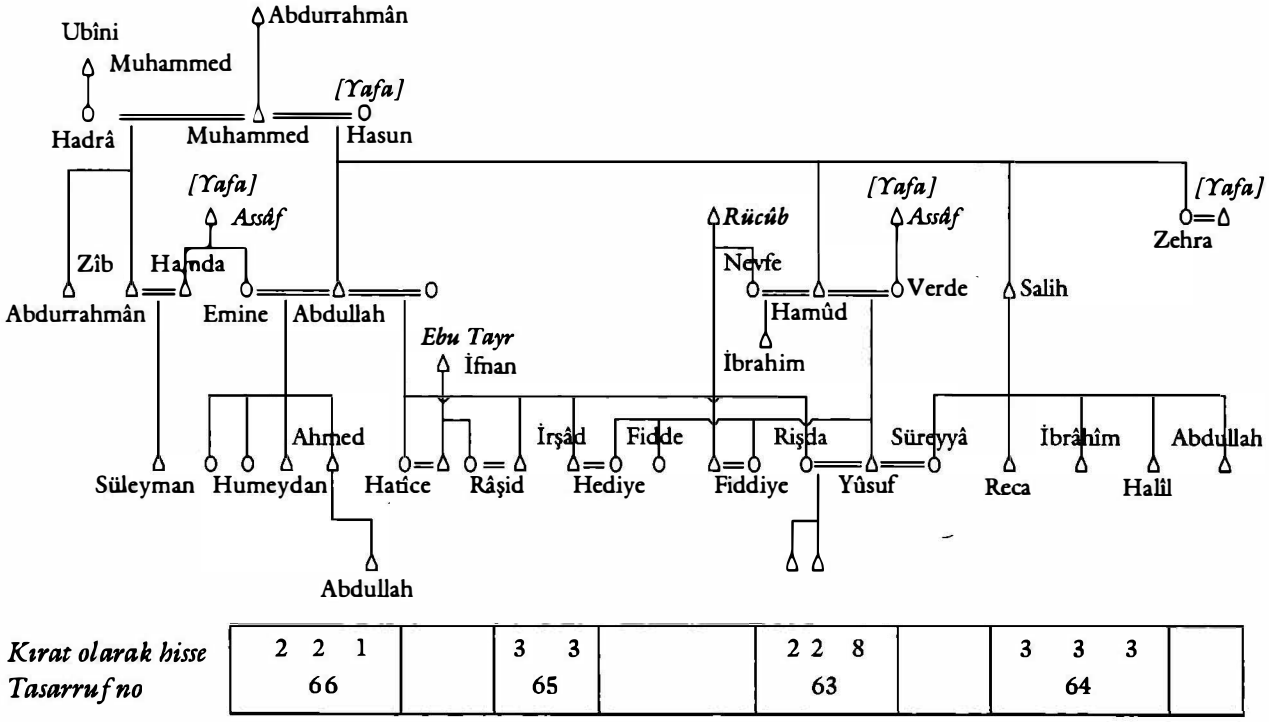
annesi onunla kalmıştı. Çift iyi geçinemediğinden ilk evliliği boşanmayla sonuçlanmıştı, sonra bir diğer amcakızıyla, Îsâ el-Ahmed'in kızı ile mutlu bir evlilik yapmıştır. Evin gençliğindeki halini anlatan Abdurrahmân, üvey ağabeyi Sâlim'den bahsetmedi. Farklı bir anneden olmuş ağabey olan Sâlim, Abdurrahmân dünyaya gelmeden önce ayrı bir ev kurmuştu.

Abdurrahmân çiftçilikte kaldı. Onun bahsinden ne derece büyük bir evin genellikle farklı annelerden çocuk grupları üzerinden paylaştırıldığını görebiliriz. Onunki hayvancılık ve tarım gelirlerinin toprak alımını sağladığı başarılı bir çiftçilikti. Ama dedesinin nesli onunkinden oldukça farklıydı. Abdurrahmân'ın hayatı aile içinden evlenen orta halli bir çiftçinin hayatıydı.

Hatîce Abdullah Muhammed Abdurrahmân el-Cemmâl

Hatîce'nin babasının ailesinin Nâsire bölgesinden geldiği ve Cebel Aclun'daki Kitim'e göçtükleri söylenir. Burada Düveyriye adlı bir aile ile bağ kurdular ve develerle ticâret yaptıklarından Cemmâl soyadını aldılar. Aile Nâsire bölgesindeki Yafa Köyü ile evlilik ilişkileri gerçekleştirmiştir. Muhammed Abdurrahmân ilkinde kendine Abdullah, Hâmid ve Sâlih adlı üç oğul ve Zehra adlı bir kız doğuran Yafet, Nâsire'den Hasun'la, ikincisinde kendisine Abdurrahmân'ı doğuran Havvara'dan Nasra el-Ubini ile olmak üzere iki evlilik yapmıştır[20] (bkz. şekil 11.2. Burada Nasra, şer'i mahkeme kayıtlarındaki gibi Hardâ olarak geçmektedir). Zehra, Yafa'dan bir adamla evlendi fakat kocası öldüğünde iki çocuğuyla birlikte Havvara'da yaşamak için geri döndü. Hatîce'ye göre amcalarından üçü Yafa'nın Assâf ailesinden kadınlarla evlenmişti. Babası Abdullah ilk eş olarak Âmine Ahmed el-Assâf'ı almış; Abdurrahmân, Âmine'nin kız kardeşi Hamda ile evlenmiş ve Hâmid ise Verde el-Assâf ile hayatını birleştirmiştir. Memleketine doğru böyle bir evlilik yığılması Muhammed Abdurrahmân'ın büyük karısı Hasun'un işi ola-

20 Nasra, *şer'i* mahkeme kayıtlarında Hadrâ el-Muhammed Ubini olarak adlandırılıyordu ve Muhammed Cemal'in ölümünden sonra Hüseyin Muhammed el-Şetnevî'yle evlenmiş ve ondan bir oğlu ve bir de kızı olmuştu. Bkz. ACR. SC *Sicil* 20, *Hasr el-İrs*, s. 103, no: 81, 6 Ağustos 1941. Muhammed Abdurrahmân el-Cemal'den Zib adlı ikinci bir oğlu oldu. Zib'in Abdurrahmân'dan çok daha genç olması gerekir çünkü 1907'de ona kendi adına bir arâzî verilmemişti ve bundan ancak çok sonra iki kardeş ortak olarak arâzî satın alabilmişti. 1876'da kayıtlı bir mülk hissedarının kızı olan Hadrâ'nın 1876 mülk sahiplerinden olan önce baba oğulla olan evlilikleri, bir listedeki isimleri yaşam döngülerine ve ev mülkiyetlerinin gelişimine uydurmanın önemini göstermektedir.

Şekil 11.2 Cemmâl ailesinin tasarrufları, 1933

rak gözüküyor. Lakin bu berdellere erkek nüfusun göçünün eşlik etmediğini düşünürsek yanılırız: Hatîce ailedeki çiftçilerin Nâsire bölgesinden geldiklerini belirtmiş ve Verde el-Assâf 1913'deki bir davada dedesinin Havvara'dan olduğunu söylemişti.[21]

Babası Abdullah'ın hânesi kardeşler Abdullah, Hâmid, Sâlih ve Abdurrahmân'a birer oda olmak üzere dört oturma odası ve 12 kemerli kocaman bir yapı olan bir ahırdan (*han alâ 12 kantara*) oluşuyordu.[22] Hatîce işbölümünün şu şekilde olduğunu hatırlıyor: Abdullah dört deve ile, Hâmid çiftçilikle geçiniyordu; Sâlih hayvan beslemekle meşguldü ve Abdurrahmân evde insanları kabul ediyordu. Hatîce evdeki kadınların Abdurrahmân'dan korktuklarını, çünkü evden ve kadınların disiplininden kendisinin sorumlu olduğunu söyledi (*mes'ûl alâ'l-dâr we-alâ'l-nisvân*).[23] Hâneye ait olup otlatılmak için için uzaklara, Ürdün Vadisi'ne kadar götürülen pek çok inekleri vardı. Kadınlar arasındaki işbölümüne gelince, her iki kadın üç angaryadan birini sırayla üstleniyordu: Temizlik, ekmek yapma ve su getirme. Yemek büyük kazanlarda pişiriliyor ve tüm ev halkı birlikte yiyordu.

Hatîce'nin hesabına göre hâne çocukların hisselerinden müteşekkil 1½ *rub'a*'lık arâzî işliyordu. Bütün arâzî Hatîce'nin babası Abdullah'ın adına kaydedilmişti ancak daha sonraları hisselerini kardeşlerinin adına devredecekti.[24] Muhammed ve oğullarının da köyde sakin olmayanlara ait arâzîyi işlemiş

---

21 On dokuzuncu yüzyılın başında çiftçilerin daha geniş ölçekli hareketinin Nablus'taki otoriteleri endişelendirdiğine dair kanıtlar vardır. Bkz. BOA. A. MKT. UM 382/12 (4.08.1276/29 Aralık 1859): evlerini ve eşyalarını bırakarak Aclun'a gitmek üzere Arraba bölgesinden ayrılmış olan iki bin kişiyle ilgili Bâb-ı Âlî'den Nablus'un Sayda valisi ve kaymakamına gönderdiği bir yanıt. Bâb-ı Âlî yerel yöneticilere insanları geri döndürmelerini ve onlara adil bir şekilde ve Bâb-ı Âlî'ye bildirilenin aksine hem Kays hem de Yemen için eşitlikle davranmalarını emretmiştir. Bu tür büyük çaplı hareketler muhtemelen o yıllarda güney Havran'da tahıl üreticiliği ve daha düşük vergilerle ilgili durumlara bir tepkiydi. Fakat 1870'lerde tahıl fiyatlarının düşmesine rağmen, yüzyılın sonuna kadar Ürdün'e ve ardından tekrar Filistin'e olan hareket artmıştır.

22 Babası Abdullah'ın adına kayıtlı olan eve 1883'te 3.000 guruş değer biçilmiştir.

23 Muhtemelen Hatîce burada ailenin daha yaşlı olan kadınlarının ev organizasyonuyla ilgili söylediklerini aktarmaktadır. Çünkü bunlara kendi şahit olamayacak kadar gençtir.

24 Bu, kayıtlardan bildiklerimizle uyumludur fakat Hatîce her iki erkek kardeşe eşit miktarda devirde bulunmuş olmasına rağmen, kayıtlar Abdullah'ın Sâlih'e 9 kırat, Abdurrahmân ve Hamad'a ise yalnızca 3 kırat verdiğini, kendisine ise 9 kırat

olmaları muhtemeldir.[25] 1903 ile 1907 arasında bir vakitte, arâzî ve evin ilk kaydından 20 yıl geçtikten sonra her şeyi böldüler. Hatîce, Abdurrahmân'ın sadece 1921'den itibarenki tapu intikalinde gözüken kardeşi Zib hakkında herhangi bir bilgi vermedi; ve hatta onun yaşayan herhangi bir çocuğu da kayıtlarda gözükmemektedir. Toprağın Abdullah'ın adına kaydedildiği dönemde babası Muhammed'in hayatta olduğunu görmekteyiz. Bu oldukça istisnaidir: Daha genel uygulama babaların toprağı büyük oğullara teberru etmeleri, ama diğerleri üzerinde de hukukî denetimi korumaları idi; genellikle küçük çocuklar, ki ikinci bir eşten olabilirlerdi, imtiyaz alırdı. Yukarıda Abdurrahmân Tenneş örneğinde gördüğümüz üzere, evlerin eşlere/çocukların annelerine göre bölünmesi eğilimi ağır basmaktaydı. Kardeşlerin uzun yıllar birlikte çiftçiliğe devam etmeleri büyük eş ve Abdullah'ın annesi olan Hasun'un liderlik ettiği Yafet el-Nâsire'deki Assâf ailesiyle bağlantıları yansıtabilir. Muhammed'in dört oğlundan üçü Hasun'un akrabası olan kadınlarla evlendi; sadece Sâlih, Havvara'dan bir aile olan Ubini'lerden bir kadınla evlenmişti; babası Muhammed de onlardan ikinci karısını almıştı.

Nâsire'daki Yafa'dan ailelerle yapılan berdel evlilikleri dört oğulun çocuklarının evliliklerinde tekrarlanmadı. Aslında evliliklerden biri, Hâmid'in Verde el-Assâf'la olan evliliği, çiftin dört çocukları olmasına rağmen 1908'de boşanmayla son bulmuştur. 1913'te Verde eski kocasını mahkemeye verdi. Duruşmada Verde, Yafet el-Nâsire'den olarak teşhis edildi, fakat kendisi dedesinin geldiği Havvara'daki bir evde yaşadığını kaydetmiştir. Kocasının üvey kardeşi Muhammed Abdurrahmân ve kızı Fiddiye'nin kocasının bir

---

ayırdığını göstermektedir (bu toplamda kendi adına tam bir hisse yapıyor; 1876). Fakat kadastroda toplam 32 kıratları vardı ve bu, Hatîce'nin her bir şahsın ayrı ayrı hissesini toplayarak vardığı sonuca daha yakındı. Hamad Muhammed Cemal, Ocak 1903'te, şüphesiz aile kaynaklarından sağladığı finansmanla, kendi adına çeyrek hisse satın almıştır (DLS. AT. *Zabt* 1315-19, Ocak 1903, s. 99-100, no: 70-72) ve daha sonra Abdullah 1907'de erkek kardeşlerine 15 kırat hisse devretmiştir (DLS. AT. *Zabt* 1323-24, Eylül 1907, s. 24-5, no: 83-91).

25 1921'de yapılan düzenlemelerden biri, Ahmed Muhsin el-Şetnevî'nin oğullarına 6 kıratının devredilmesiyle ilgilidir: iki tane Zib'e ve Abdurrahmân'a, iki tane Yûsuf'a (Hamad'ın tek erkek varisi) ve birer tane Abdullah'ın oğlu Humeydan'a ve Abdurrahmân'ın oğlu Süleyman'a. Kaynak Malka'lı Rûmî ailesidir (1895, vergi mülkiyet no: 84). Bu ailenin üyelerinden bazıları Havvara'da oturuyordu ama hepsinin Malka'yla bağlantıları vardı (DLS. AT. *Zabt* 1920-21, Mart 1921, s.106, no: 36/157-9).

akrabasının şahitlik desteğiyle kocasından dört inekten ikisini, dört keçiden üçünü, Hâmid'in kendisine borçlu olduğunu iddia ettiği altı oğlak ve mehr-i müeccelinden kaynaklanan 300 kuruşu talep etmiş ve almıştır.[26] Verde'nin kızı Fiddiye, babası Hâmid'in ikinci eş olarak Nevfe el-Rücûb'u aldığı bir berdel evliliğinde Süleyman el-Rücûb ile evlendi.[27] Boşanmasından önce mi, sonra mı olduğu belli olmamasına rağmen, Hâmid'in yeni bir eş karşılığında kızını verdiği bu evlilik Verde'nin hoşuna gitmiş olamazdı. Her halükârda evlilik Rücûb ailesiyle uzun vadeli iyi ilişkiler getirmedi. 1921 başında Hâmid'in ölümünün ardından Fiddiye, Hâmid'den miras kalan dokuz kıratın 1½ kıratını, üç odalı aile evinin ve iki kuyunun tüm haklarıyla birlikte kardeşi Yûsuf'a resmen sattı.[28] Bunu hemen eş ve İbrâhîm el-Hâmid'in annesi olarak Nevfe el-Rücûb'un, Yûsuf ve dört bacısına karşı açtığı veraset davası takip etti.[29] Bunda Hâmid'in altı kırat toprak, bir deve, bir at ve üç odalı bir ev bıraktığı anlatılmaktadır. Nevfe, tahıl ve hayvan içermemekle beraber, bölgenin raici üzerinden 2.000 kuruş karşılığında anlaştı. Çeyizlerle karşılaştırıldığında bu yekûn azdır; daha önceleri bu miktar dönemin raici üzerinden hesaplanan 10.000 kuruşa kadar varabiliyordu. Ama bu da Cemmâl'lar ile Nevfe'nin geldiği ve Fiddiye'nin gelin gittiği Rücûb'lar arasında sert bir kırgınlığı, veya en azından Yûsuf el-Hâmid'in beş kadının hak sahibi olduğu tüm mirası bölüştürmesiyle ilgili kadınların hepsinin direnişini akla getiriyor. Yûsuf'un karısı, amcası Sâlih el-Muhammed'in kızı olan Süreyyâ, sadece 18 ay sonra mehr-i muacceline karşılık gelen 42 mecidi riyali ve mehr-i muacceline karşılık gelen ve bölgenin raici üzerinden 300 kuruşa tekabül eden paradan vazgeçerek hul yollu boşanma talep etmek için mahkemeye gidecekti.[30]

Hatîce ile yaptığımız görüşme sırasında kendi kocasını ve evini kardeşininkine tercih etme konusunda ketum davranmadı; hayatının sonlarında Hatîce aile ismi Cemmâl ile değil, kocasının ismi Efnân ile biliniyordu.

---

26 ACR. SC. *Sicil* 3, s. 79 ve 88 [Şubat ve Mayıs 1913].

27 Nevfe'nin Süleyman'ın kız kardeşi olup olmadığı belli değildir. Her halükârda aile çok küçüktü ve Hatîce evliliğin bir berdel sonucu olduğunu doğrulamıştır.

28 *Şer'i* mahkeme kayıtlarında Fiddiye'nin mirasını bağışlamayıp satması, bir ödeme almış olabileceğine işaret etmektedir. Yaptığı anlaşmayla evdeki ve kuyulardaki tüm haklarını bırakmış olması aileler arasında bir anlaşmazlığın varlığını göstermektedir (ACR. SC. *Sicil* 5, 2/168/204, 10 Mart 1921).

29 ACR. SC. *Sicil* 5, 2/167/210, 8 Mart 1921. İbrâhîm genç yaşında, annesi Nevfe'den daha erken ölecekti.

30 ACR. SC. *Sicil* 5, 2/296/253,14 Ağustos 1922.

Fiddiye'nin de benzer bir tercihte bulunduğu görülüyor: Bir kere babasının mülkü üzerindeki kendi hakkı için kardeşinden ödeme almıştı; mahkeme önünde verdiği ifadeye bakılacak olursa, onun aile evinde artık en ufak bir iddiasının olmadığını görmekteyiz. Nevfe gibi kocasının oğullarına karşı veraset davasında bulunan Havvara'lı bir kadının 1933'te arâzî kayıt heyetine belirttiği gibi: "... O zamanlar kadınların miraslarını alması âdet olmadığından, haklarımdan resmen vazgeçmememe rağmen, mahkemeden haklarımı elde edemedim."[31] Devlet daireleriyle olan sıkı ilişkilere rağmen köy yetkililerinin ve bu ova köyündeki ailelerin, kadın varisleri hükümet yetkililerine beyan etmeye kendilerini mecbur hissetmeleri 1920'lerin ortalarına kadar gerçekleşmemişti. Kız kardeşler kuşkusuz baskı altında haklarını kardeşlerine ve aynı şekilde dullar, kendi oğullarına veya kumalarının oğullarına vermeye teşvik ediliyordu.

Sâlih el-Bekr'in çocukları olan iki kız kardeş Fâtıma ve Azîze'nin iki yetişkin kardeşleri Hüseyin ve Hasan ile küçük kardeş Ali'ye 1913'te yaptıkları gibi, kadınların mirası kardeşlerine hibe etmeleri durumunda bile, başkâtip ve hâkimin kız kardeşlerin hibe beyanlarını kaydettikleri tabirler oldukça sertti: Fâtıma ve Azîze beyan ettiler ki, bizim (ikimizin) ne altınımız ne gümüşümüz, ne bakırımız ne kurşunumuz, ne mülkümüz ne mirasımız, ne hesabımız ne hesapta hatamız, ne ineğimiz ne at, eşek, katır,[32] deve, koyun veya keçimiz, ne toprağımız ne tarlada ürünümüz, ne sabanımız ne tahılımız, ne maktu borcumuz ne de aynî bir şeyimiz, ne ticârî emtiamız, ne yatak, tefrişat veya tohumumuz, ne taleb ettiğimiz ücretimiz ne kiramız, ne bunun azı ne bunun çoğu, ne tamamı ne parçası, ne de hukukî ihtilaf konusu olabilecek bir şeyimiz vardır; Allahü Azîm ve Kadîr adına bu hususa bu vech üzere şahadet ederiz.[33]

Bu rekabetçi ve ticârî saban tarımı ve hayvancılık iktisadında toprak, erkekler arasında ve ancak nadiren kadınlar arasında dolaşmaktaydı. Verde el-Assâf örneğinin akla getirdiği gibi, kadınların itiraz edilmeyen tek hakları, tamamının ödendiği, hele de geline verildiği kesin olmamakla birlikte, baş-

---

31 DLS. CR. Havvara, *İddiât*, no: 32'den sonra dosyalanan numarasız rapor: Ahmed Abdülmuhsin'in dul eşi Âmine Hâmid el-Muhammed tüm mülkünü kocasının oğullarına bırakmaktadır.

32 Bu kelime mücevher (veya öz) anlamına gelmektedir fakat hayvanların sıralandığı bir cümlede bu şekilde geçmesi nedeniyle nasıl tercüme edilmesi gerektiği açık değildir.

33 ACR. SC. *Sicil* 2, s. 177, 23 Eylül 1913.

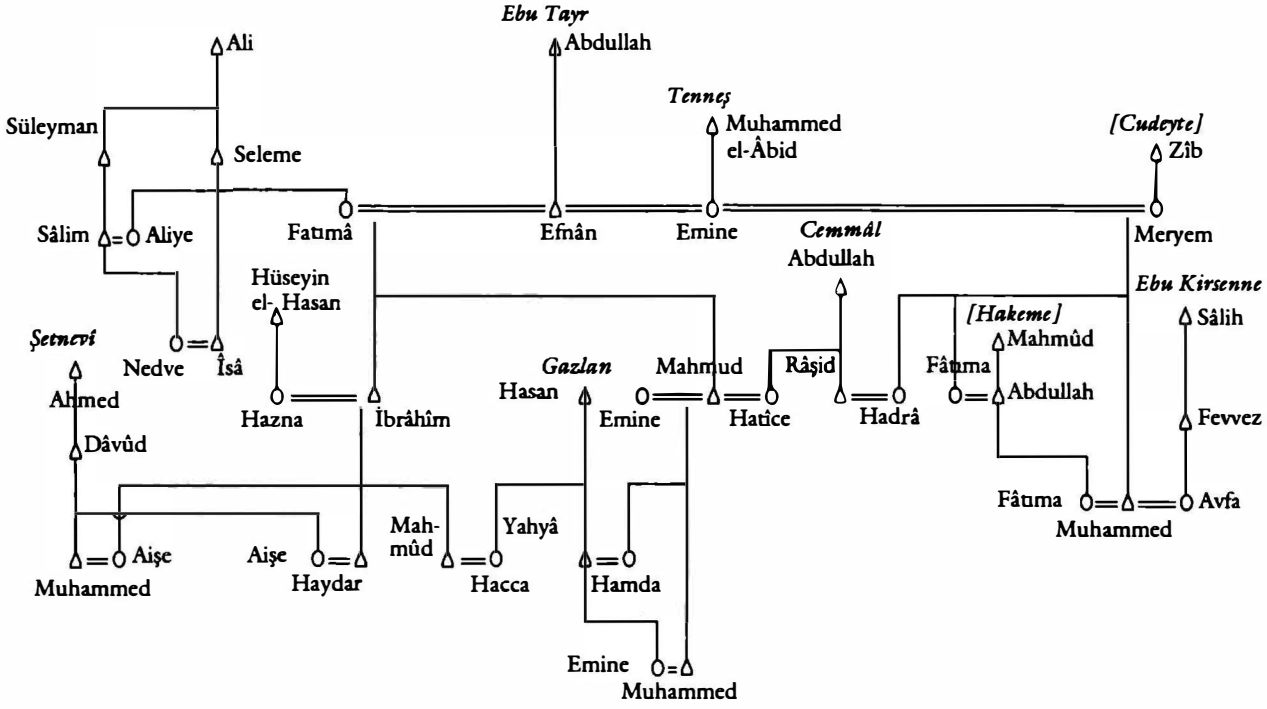
langıçta yüksek tutulan ve nakit olarak belirlenen mehirleri idi. Havvara'daki yaşlı kimselerden mehir hakkındaki sorulara açık cevaplar almak zordu: Mehir genellikle nakdi olarak hesaplanıyordu ama hayvan ve tahılı da içerebiliyordu.[34] Fakat bu ketumluğun bir sebebi de şer'iye sicillerindeki Havvara'ya ait boşanma davalarının akıllara getirdiğini yansıtıyor olabilir: Mehr-i muaccelin tamamı evlilik sırasında ödenmiyordu. Kadınların toprak veraseti haklarının aksine, mehir kanunda olduğu gibi yerel gelenekte de borç olarak kalıyordu. Verde gibi kadınlar mehirlerinin karşılığı meblağ için ev hayvanları alma imkânına sahip olabilirdi. Üstelik, mehirin yüksek fiyatına karşın bulunan strateji, genellikle oğullar ve kızların ama bazen de, Fiddiye ve Nevfe örneğindeki gibi, bir kızın ikinci eş karşılığında veya çok nadir olmasına rağmen iki kızın babalarına yeni eşler getirmek için verildiği berdel evlilikleri idi. Bu şekilde Hâmid, Fiddiye'yi Rücûb'lardan bir kadın karşılığında vermiş ve oğlu Yûsuf ile kızı Hâdiye'yi kardeşi Abdullah'ın oğlu ve kızı ile evlendirmiştir. Ve Abdullah'ın oğlu Râşid ve kızı Hatîce, Efnân Ebu Tayr'in bir oğlu ve bir kızıyla evlenmişlerdir. Burada yine ilk kuşak içinde diğer köy ve ailelere gelin verildiği (ve getirildiği) ve ikinci kuşakta berdel evliliği ve köy içi evlenmenin korumacı seçenekler sunduğu bir berdel şekli görüyoruz.

Hatîce'ye mehri hakkında sorular sorduğumuzda güldü ve damadın ailesinin nasıl 40 reşadiye fazla istediğinin hikâyesini anlatmaya başladı. Hatîce evlendiğinde sadece 11'inde iken, kocasının üvey kız kardeşi izbandut gibi bir kızdı. Hatîce, Osmanlı yönetiminin sona ermesinin hemen ardından doğmuştu, annesi ona Türkler yenildiğinde (*inkisâr Turkiye*) kendisine hamile olduğunu söylemişti ki, bu da Hatîce'nin 1930 civarında evlendiğini ima eder. Hatîce'nin gelininin işaret ettiği gibi, "o günlerde kızları çalışmaları için istiyorlardı". Bu yüzden kocasının ailesi fazladan 40 reşadiye istedi ve aldı. Hatîce'nin çeyizi iki siyah elbise, iki yastık yüzü (*tennûre*), bir başlık [*hatta*] *ve* iki gümüş bilezikten oluşuyordu. Hatîce gülerek kendisinin berdeli olan gelinin (*badilati*) ondan çok daha fazla sandık çeyiz aldığını belirtti. Ve bu incitici duruma aşağılama da eklenecek şekilde kardeşi Râşid, Hatîce'ye düğünde misafirlerce verilen paraları da almıştı. Râşid'in bu yaptığının kendi karısı için vermek zorunda olduğu kalan para olup olmadığını sorduğumuzda, cevap evetti; yani kabaca durum buydu.

Kocasının ailesi köydeki küçük ailelerdendi (bkz. şekil 11.3.). Hatîce'nin kayınbabası Efnân Ebu Tayr üç kadınla evlenmişti: Kendisine İbrâhîm ve

---

34 Bkz. El-Zu'bi: *Dâr el-Nasihat.*

Şekil 11.3 Ebu Tayr ailesinde evlilik ilişkileri

Mahmûd'u (Hatîce'nin kocası) doğuran Havvara'lı Fâtıma Selemet el-Ali, Havvara'nın Tenneş'lerinden Âmine Muhammed el-Âbid (boşanmış veya çocuğu olmadan ölmüş gözüküyor) ve Muhammed, Fâtıma ve Hadrâ'yı (Hatîce'nin berdeli) doğuran Cudeyta'dan Meryem el-Zîb.[35] Hatîce'nin evlendiği günlerde, onun dediğine göre, kocası Mahmûd kardeşlerinden ayrılmıştı. Önceleri, kardeşi İbrâhîm geride çocukları Haydar/Muhammed, Mahmûd ve Aîşe'yi bırakarak genç yaşta öldüğü için, iki kardeşinin arâzîlerinin ekimini de o düzenliyordu.[36] İbrâhîm'in karısı sonra tekrar evlenecekti ve böylece Mahmûd kardeşinin arâzîsini ekebilecekti (istihkak olmadan, Hatîce diyor) ve küçüklüklerinde onun çocuklarına bakan Mahmûd idi. Üvey kardeşi Muhammed çok daha küçüktü; 1913 civarında doğmuş olarak muhtemelen Hatîce'nin evliliğinden kısa süre önce 16 yaşında iken gerçekleşen ilk evliliğine kadar arâzînin yönetimini alamamıştı.[37] Hatîce'nin kayınvalidesi Fâtıma Selemet el-Ali onların evliliğinde hâlâ hayattaydı ama kısa süre sonra öldü.[38] Fâtıma'nın kuması Meryem el-Zîb çok daha uzun yaşadı; Hatîce ve Mahmûd'un ona özel minnetleri vardı, çünkü o kendi kızı Hadrâ'yı berdel olarak vermişti. Hatîce için bu ilişki, bir şekilde kocası Mahmûd'un yeğenlerine müşfik davranışının arkasında yatan nedenlerden biriydi. Tahminen Meryem el-Zîb çeşitli hânelerin hanım ağasıydı ve aile arâzîsinden 1933'te oğullar İbrâhîm ve Mahmûd'un her birine sadece 2/9 gitmesine mukabil, 2/9 elde edenin onun oğlu Muhammed olmasına rağmen Mahmûd'unkilere yardım etmişti. Hatîce Muhammed'in dokuz kırat, Mahmûd'un üç ve İbrâhîm'in üç kırat arâzîleri olduğunu ve kocasının bir ara tüm bu toprakları sürdüğünü hatırlıyor. Kocasının bir çift saban öküzü

---

35 Hadrâ çocuksuz ölmüş görünmektedir (ACR. SC. *Sicil* 20, s. 101 no: 78, 1 Ağustos 1942).

36 Aîşe bir berdel evliliği sonucunda 1926'da Muhammed Dâvûd Şetnevî'yle, onun kız kardeşi de Muhammed/Haydar İbrâhîm Efnân'la evlenecekti (ACR. SC. MR *sicil* 1, no: 1129-30, 5 Ağustos 1926).

37 1929'da kaydedildiği şekliyle (yaşı on altı olarak verilmiştir) Muhammed'in evliliği bir berdel evliliği idi. Karısının Hakeme'li babası Abdullah Muhammed'in kız kardeşi Fâtıma'yla evlenmiştir (ACR. SC. MR *Sicil* 7, no: 5709, 1 Ağustos 1929 ve *sicil* 8, no: 9613, 30 Temmuz 1929). Favvaz Ebu Kirsanna'nın kızıyla olan ikinci evliliği 1935'te kaydedilmiştir (ACR. SC. MR *Sicil* 12, no: 12541, 18 Temmuz 1935).

38 Hatîce'nin verdiği bilgiye göre Fâtıma evliliğinden hemen iki ay sonra ölmüştür fakat dipnot 33'te belirtilen 1942 miras davasında Fâtıma Seleme el-Ali'nin 1937'de öldüğü bildirilmiştir.

ve iki süt ineği vardı; Meryem el-Zîb'in ise İbrâhîm'in evinde olduğu gibi iki süt ineği vardı.

Hatîce'nin kocasının ilk karısı Âmine'den olma Muhammed adlı bir oğlu ve Hamda adlı bir kızı vardı. Kocasının bu oğlu Gazlan ailesinden bir kızla evlendi ve gelin tarafına çiftçilik için gitti. Ailede fazla toprak yoktu ve daha ziyade Meryem el-Zîb'in kendi oğlu Muhammed'e Efnân'ın ilk karısının çocukları İbrâhîm ve Mahmûd'dan daha büyük bir pay gitmesini sağlaması gibi, Hatîce de kocasının ilk çocuklarından ziyade kendi çocuklarına geçmesini temin etmek durumundaydı.

Hatîce kocasının ona ne kadar hoş davrandığını hatırlattı; kendisinden çok yaşlı olmasına rağmen ona bağlıydı. Bir keresinde Hatîce harmanda iken onlarla çalışan bedevi bir kadın ona şöyle bir mani yakar: "Acı bana, aileme –nasıl genç kızlar yaşlı kır saçlı adamları alıyor? Bu benim kötü talihim." (*ya veylî ve yâ ehli minnî; keyf es-sabâyâ te'huz eş-şeybân; hâzâ karada bi'l-hazzâ*). Mahmûd ölmeden önce arâzîyi onun adına kaydettirmeyi önermiş, ama o reddetmişti; Hatîce aynı şekilde yeniden evlenmeyi de reddetti ve çocuklarıyla kaldı.

Hatîce'nin mensup olduğu iki ailenin tarihinde Filistin ile yapılan evlilikler 1920 ve 30'lara kadar daha korumacı evlilik stratejilerine yol açmıştı. Aile tarihi benzer şekilde ekili arâzîdeki mülkün erkek mizacını da öne çıkartır. Kadınlar genellikle ne mehirlerinin bir parçası olarak, ne de varis kız olarak eşit hukukî yetkilere sahip bir şekilde kendi adlarına arâzî alabiliyorlardı. Kadınlar babadan veraset hakkı iddia etmek istediklerinde, taleplerini nakit bir meblağa tahvil eden küçük bir pazarlıkla çözüyorlardı (belki hayvan veya tahıl ile ödenerek). Dullara gelince, onların durumu yetiştirdikleri oğullara ve bundaki başarılı anneliklerine bağlıydı. Bu yüzden Nevfe el-Rücûb kocasının oğlu Yûsuf'a karşı, Yûsuf'un babası öldüğünde kendi oğlu için talepte bulunmak üzere Fiddiye'ye katılmıştı. İbrâhîm yaşasaydı, Nevfe'nin durumu hayli farklı olabilirdi. Kadınlar büyük ihtimalle oğul sahibi dul olduklarında mülk olarak arâzî üzerinde daha fazla söz hakkına sahip olabiliyorlardı. Bu yüzden Hatîce'ye kocasının arâzîsinin hukukî kısmı sunulacak ve o da reddedecek ama ölmüş kocasının çocuklarının annesi olarak mevki ve iktisadî güvenlik teminini başarmış olacaktı. Nüfus çarkı düşünüldüğünde bu kalıplar genel olmakla birlikte, yaşayan erkek rakibin yokluğunda bir hisse için kadınlar kayıtlarda ekili arâzînin hukukî sahipleri olarak görünüyorlar.

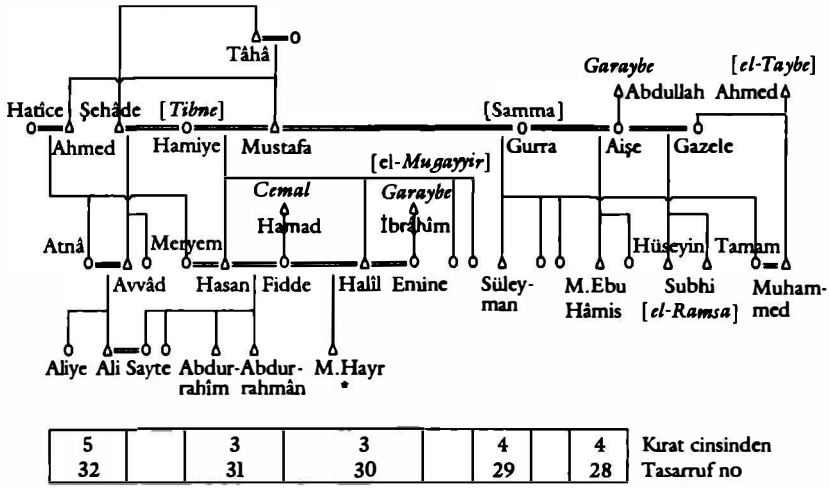
Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer'

Muhammed Hayr da yukarıda incelenen Cemmâl ve Efnân'lardan farklı olmayan Havvara'lı köklü küçük bir ailedendi. 1.600 kuruş değerinde bir ev 1883'te Mustafa Tâhâ adına kaydedilmişti ama 1892'de Nâil el-Garaybe'den bir hisse toprak satın alanlar Mustafa, kardeşi Ahmed ve amcaoğlu Avvâd idi.[39] Aile 1933'te topraklarını köyün Garaybe yarısı ile birlikte işlemekteydiler.

Tâhâ el-Şer', el-Vustiye'deki Samma'dan Ciddi ailesinden bir kadınla evlendi; kadın ise Tâhâ'nın ölümünden sonra Kufr Avan'da bir adamla evlendi (bkz. şekil 11.4.). Samma ile olan berdeller sonraki iki nesilde de sürecektir. Tâhâ'nın oğlu Mustafa önce Tibna'dan Hâmiye el-Dilh ile evlendi. Muhammed Hayr'a göre önce Mustafa'nın amcası Şehâde el-Şer' ile evlenmiş ve ona Avvâd ve Âmine'yi doğurmuştu. Hâmiye, Mustafa'ya Hasan, Halîl, Hilâle ve Âmine'yi doğurdu. Mustafa sonra Samma'dan Gurre Süleyman Ciddi adlı bir eş aldı; o da Süleyman, Tamam, Sâlime ve Hamda'yı doğurdu. Bu ilk iki kadının yanında Mustafa üçüncü bir eş daha aldı: Muhammed Ebu Hâmis ve Fâtıma'yı doğuran Havvara'lı Aîşe Abdullah el-Garaybe 1922'de Mustafa ikinci karısı Gurre'den olma kızı Tamam'ı el-Vustiye'deki el-Taybe'den Muhammed Ahmed Ebu Zâhir'e Muhammed'in bacısı Gazele karşılığında berdel olarak verdi. 1931'e gelindiğinde Gazele, Mustafa'yı terk etmişti. Mustafa kendisinin dokuz yıl önce evlendiğini ve karısı Gazele'nin 14 aylık Hüseyin adında bir çocuğunun olduğunu kaydederek mahkemeye başvurdu. Karısı altı hafta önce sebepsiz yere kendisini terk etmişti; onun geri dönmesini, eş olarak vazifelerinde itaat etmesini ve davanın hukukî masrafını ödemesini istemekteydi. Gazele, bu evliliğin bir berdel sonucu olduğunu ve herhangi bir mehir belirlenmediğini söyleyerek davaya karşı çıktı. Başvurunun reddedilmesini ve Mustafa'nın münasip mehir olan 100 Filistin lirasını ödemesini talep etti. Mustafa tıpkı kendi kızının olduğu gibi Gazele'nin mehrinin de 130 Osmanlı lirası olduğu cevabını verdi. Hiçbir şeyin ödenmediğini kabul etti, fakat kadınlar berdel olduklarından birbirlerinin bedeliydiler ve bu yüzden onun için mehir ödemesi gerekmiyordu. Hâkim davacının karısına

---

39 DLS. AT. *Zabt* 1308-09, Temmuz 1892, s. 3, no: 1, 3 ve 5. Kayıtta alıcıların Tâhâ'nın oğulları Mustafa ve Ahmed ve Avvâd olduğu söylenmektedir. Fakat hem sözlü olarak aktarılan aile tarihleri hem de *şer'i* mahkemede görülen miras davaları kayıtlarına göre, Avvâd kardeş değil kuzendi. Ahmed Tâhâ'nın kızıyla evlendiği için, Avvâd'ın Ahmed ve Mustafa Tâhâ'nın kardeşi değil kuzeni olduğunu kabul ettik.

5		3	3		4		4	Kırat cinsinden
32		31	30		29		28	Tasarruf no

İşlemlerin sırası

1. *1892, Mustafa, Ahmed ve Avvâd'ın bir tam hisse satın alması (her biri sekiz kırat)*
2. *1915, Avvâd'ın üç kırat satışı*
3. *1932, Ahmed ve Avvâd'dan miras ve Mustafa'nın yeniden dağıtması*
   - *Ahmed 1896'da öldü, sekiz kıratı iki kızı Atnâ ve Meryem'e eşit olarak geçti*
   - *Meryem 1901'de öldü, dört kıratı annesi Hatice (3) ve kocasına (1) geçti*
   - *Atnâ 1907'de öldü, dört kıratı eşit olarak çocukları Ali ve Aliye'ye geçti*
   - *Avvâd 1909'da öldü, beş kıratı eşit olarak çocukları Ali ve Aliye'ye geçti*
   - *Hatice 1910'da öldü, üç kıratı eşit olarak kızının çocukları Ali ve Aliye'ye geçti*
   - *Hasan 1910'da öldü, bir kıratı eşit olarak çocukları Abdürrahîm ve Abdurrahmân'a geçti (kızlardan bahsedilmez)*
   - *Ali ve Aliye anne ve anneannelerinden miras yedi kıratı satıyor ve Mustafa kendi sekiz kıratını şu şekilde satıyor: Üç kırat Abdürrahîm ve Abdurrahmân'a eşit olarak ve Mustafa'nın oğulları*

     Halîl, Süleyman ve Muhammed Ebu Hâmis'in her birine dört kırat.
4. *Abdürrahîm ve Abdurrahmân bir şekilde bir kırat kaybediyorlar, kendilerine üç kırat kalıyor ve Halîl aynı şekilde bir kırat kaybediyor, kendisine üç kırat kalıyor (bunun 1/2'si kadastro zamanında belgeleniyor)*

Şekil 11.4 Şer' ailesinin tasarrufları, 1933

mehir ödemediğine ve Medeni Kanun'un 33. maddesine göre mehir ödenmezse kadının kocasına itaat etmek zorunda olmadığına hükmetti. Mustafa 7 Mart 1931'deki davayı kaybetti.[40]

25 Mart'ta Tamam, mahkemeye gelerek 2 Kasım 1924'te 130 Osmanlı lirasına evlendiğini bildirdi. Çocukları vardı ama kocası el-Taybe'li Muhammed Ahmed Ebu Zâhir mehrini ödememişti, zira "kız kardeşi Gazele'yi babama verdi". Mehrin değerinin ve ayrıca nafaka ile mahkeme masraflarının ödenmesini istedi. Nafaka olarak kendisi ve oğlu Süleyman'ın harcamaları için her ay için bir *mudd*[41] buğday, bir *say* yarmalık buğday, yarım *ratl* süzme yoğurt (*camid*), yarım *ratl* zeytinyağı, yarım *ratl* tuz, bir *ratl* soğan, üç *'Avan* sabun, bir *sumniye* mercimek ve 100 kuruş ile kendisi (bir *şuruş*, bir *melfe*, bir *tennûre* ve bir *tubba*) ve oğlu için elbise istedi. Tamam davayı kazanmıştı.[42]

Beş gün sonra Gazele, Tamam'ınkine benzeyen iddialarla mahkemeye döndü. Önceden bahsetmediği üç yaşındaki oğlu Subhi için nafaka ve kendisi ve iki oğlu için yarısını aldığı şu aylık nafakayı istedi: 2½ *mudd* buğday, 1½ *mudd* yarmalık buğday, bir *ratl* zeytinyağı, iki *ratl* gazyağı, yarım *ratl* tereyağı, bir *ratl* süzme yoğurt, bir *ratl* tuz, bir *ratl* soğan, iki *ratl* mercimek, yarım *ratl* sabun, yarım *ratl* şeker, yarım *vakiye* çay, toplam değer 95 Fransız kuruşu ve her altı ayda kendisi için 86 kuruş değerinde (bir *şuruş*, *malfa*, *vatiye*, *şûrâ* ve *tennure*) ve oğlu Subhi için 19 kuruş değerinde (*maznuk*, *kamis*, *şûrâ* ve ayakkabı) yeni elbise istedi. Medeni Kanun'un 1817. maddesine göre bunlar verildi.[43]

Gazele, üç yıl sonra Mustafa el-Şer''dan tam olarak boşanacaktı. Kendisi mahkeme masrafının yarısını ödediği 30 Mart 1931 tarihli hüküm 20 gereğince evliliğin 130 Osmanlı lirası karşılığı bir mehir ile ikmal edildiğini doğruladı. Bir *hul* boşanması taleb ederek tüm mehr-i müeccel ve nafakasından vazgeçti. Gazele, bunun 17 Aralık 1934'te çözümlendiğini teyit etti.[44] Mehir iddiasından vazgeçerek belki de kardeşinin karısı Tamam'ı tutması için yeni şartların görüşülmesine kapıyı araladı; bildiğimiz kadarıyla genç çiftin evliliği boşanmayla sonuçlanmamıştı.

---

40 ACR. SC. *Sicil* 5, s. 85,19/13, 7 Mart 1931.

41 XXXXXXX

42 ACR. SC. *Sicil* 5, s. 90, 29/19, 25 Mart 1931.

43 ACR. SC. *Sicil* 5, s. 91, 33/22, 30 Mart 1931.

44 ACR. SC. *Sicil* 13, s. 175, 87, 17 Aralık 1934.

Gazele, Mustafa el-Şer''ın son eşi değildi. Torununa göre evin kadınlarıyla bir yıl yaşayan Mezar'ın genç bir kızıyla beşinci evliliğini yaptı. Mustafa onunla yaşamayı tasarlarken o ona dede (*ciddî*) diyordu ve evlenme gerçekleştirilmedi

Mustafa'nın torununa göre evi dört kuyusu ve altı ahırı olan büyük bir konak idi. Havvara'da bir ve Ramsa'da yarım *rub'ası* vardı. Bir *rub'a* Ramsa'da Havvara'daki ölçüden daha geniş olup 550 dönüm kadardı. Ailenin ayrıca Ramsa'da iki geniş *han* ve bir kuyunun dahil olduğu bir evi vardı.

Muhammed Hayr başta Mustafa'nın kardeşleri olduğunu hatırlamadı ama Ahmed Tâhâ'yı sorunca kızları Atnâ ve Meryem'i hatırladı. Gazele'nin Mustafa'dan ayrıldığı günlerde Ahmed'in miras meselesi çözülmüştü. Muhtarın ve köy heyetinin desteklediği Mustafa, 1927'de İrbid şeriye mahkemesine kendisinin 1907'de ölen Ahmed'in tek varisi olduğunu söyledi (Ahmed'in dulu veya kızlarından bahsetmeyerek).[45] Fakat 1931'de Mustafa'nın oğlu Muhammed Ebu Hâmis mahkemedeki ifadesiyle bu versiyonun üstünden geçti. Ölüm tarihini 1896 olarak verdiği amcası Ahmed'in, hepsi de ondan sonra ölen Meryem ve Atnâ adında iki kızı ve Hatîce Abdürrahîm adında bir dulu olduğunu ifade etti.[46] Ahmed'in kızlarının ikisi de aile içinden evlenmişti; Atnâ, Avvâd ile ve Meryem ise Mustafa'nın oğlu Hasan ile evlenmişti. Muhammed'in bahsine göre, Atnâ'nın çocukları babaları Avvâd'dan (o kendi sekiz kıratının üçünü sattıktan sonra) miras kalan beş kırata ilaveten Ahmed'in sekiz kıratının yedisini miras almak için kolları sıvamışlardı. Ancak sonuç olarak Ahmed'in tutarsız ölüm tarihleri ve miras için farklı istilzamlar konusu bir çözüme bağlandı. Bahsedilen *şer'i* mahkeme kararından iki ay sonra, Ahmed'in hissesinin intikali Ocak 1932'de tapu dairesine kaydedildiğinde, Atnâ'nın çocukları anneleri üzerinden edindikleri yedi kıratı, Mustafa ise kendi sekiz kıratını sattı; tüm 15 kırat Mustafa'nın oğullarına veya torunlarına gitmiştir.[47] Ayrıntılar şekil 11.4'de gösterilmektedir.

Muhammed Hayr'a kulak verecek olursak Mustafa mülkünü daha yaşarken bölüştürmüştü ve bu esnada Avvâd el-Şehâde'ye bir hisse vermişti. Mustafa, Gazele'den olma iki küçük oğlu Subhi ve Hüseyin'e evi ve Ramsa'daki tüm arâzîyi verdi. Büyük oğulları evlendirip onları henüz evlendirmediğin-

45 ACR. SC. *Sicil* 8, n.s., vaka 52, 15 Kasım 1927.

46 ACR. SC. *Sicil* 12, s. 184, 95, 3 Kasım 1931.

47 DLS. AT. *Zabt* 1931-32, Ocak 1932, s. 79, no: 92-7. Bu, dipnot 46'te belirtilen, 3 Kasım 1931 tarihli 95 no'lu *şer'i* mahkeme kayıdına referansta bulunmaktadır.

den bilhassa onlara bağışlamıştı, çünkü geride iki küçük çocuk bırakıyordu ve yetim kalacaklarından dolayı endişeliydi. Havvara'daki büyük ev diğer oğullar Hâmiye el-Tibneviye'den çocukları Hasan ve Halîl'e bölüştürüldü; Muhammed Ebu Hâmis ve Süleyman ayrı ev kurdular.

Farklı anlatıların arasında bir uyum sağlama konusunda belirli problemler bulunmaktadır. Ancak nihai durum açıktır. Mustafa'nın dört oğlundan her biri dört kırat alırken, Avvâd'ın oğlu ve kızı beş kırat almıştır. Birinin aklına miras iddiası gelmiş bile olsa, Mustafa'nın kızları atlanmıştır. Bu, 1933'teki kadastroda kaydedilen dağılımdır; bu arada Hasan ve Halîl'in çocukları bir şekilde birer kırat kaybetmişlerdir.[48] Mustafa'nın küçük oğulları Subhi ve Hüseyin, Havvara'da bir şey almadılar; Muhammed Hayr'dan öğrendiğimize göre sahip oldukları her şey Ramsa'daydı.

Muhammed Hayr çocukken babasının evi, amcası Hasan ve onun babası Halîl'in evi ile ortaktı. Hasan üç kez evlendi ama sadece Fidda Hâmid el-Cemmâl ona çocuk doğurdu: Abdürrahîm, Abdurrahmân, Saite ve Rahme. Hasan'ın ölümünden sonra dul karısı Fidda onun kardeşi Halîl'le evlendi ve kendi evinde kaldı. Halîl'in zaten bir karısı vardı: Ona bir oğul ve dört kız doğuran Mugayir'li Âmine İbrâhîm el-Garaybe. Fidda ona Muhammed Hayr'ın dışında diğer bir oğul ve üç kız doğurdu.

Muhammed Hayr'a göre, Fidda el-Cemmâl'in varlığıyla birbirlerine bağlı oldukları söylenebilen Hasan ve Halîl'in oğulları ancak 1950'de baba sülalelerine göre ayrıldılar; böylece Muhammed Hayr ve baba tarafından üvey kardeşi evden ancak 1952'de ayrıldılar. Hepsi beraber toprağı sürerken dört veya beş deve ve üç çift öküzle 10 kırat arâzî işlerlerdi, ama o yıllarda hâlâ Ramsa'daki Subhi ve Halîl'in evlerini de sürmekteydiler. Bölüşme Halîl ile babasından üvey ağabeyleri arasında olandan daha sert bir şekilde gerçekleşmiş gözüküyor. Mahkeme kayıtları 1934'teki bölüşmenin üzerinden fazla zaman geçmeden Halîl ile Süleyman arasındaki bir mücadelenin izlerini taşımaktadır.[49]

---

48 DLS. CR. Havvara 1933, *Cedvel el-İddiât*, giriş 28-32

49 DLS. CR. Havvara 1933, *Cedvel el-İddiât*, giriş 28-32. Burada Süleyman el-Mustafa el-Şer' iki döşeğin, bir yün döşeğin ve iki ***mudd***unun geceleyin evinden çalındığını ve Halîl el-Mustafa ve Muhammed Gandur el-Gazlan'dan şüphelendiğini, çünkü onların harman yerine girmesine izin vermediklerini, onu tehdit edip küfür ettiklerini bildirmiştir. 12 Haziran 1934'te olay araştırılacaktı. Gazlan ve Şer'in hem 1895'te (grup B1) hem de 1933'te köyün birlikte ekim yapılan aynı yerinden oldukları belirtilmelidir. Ceza mahkemesi kayıtları incelendiğinde, birlikte ekim

Mustafa Tâhâ el-Şer' birçok kadınla evlendi, çok sayıda çocuğa babalık etti ve kızlarına hiçbir toprağın devredilmemesine önayak oldu. Mustafa ve oğlu ikisi de kardeş eşi alarak dulları evde tutmuşlardı; Mustafa, Şehâde'den sonra dul kaldığında Hâmiye el-Dilh ile evlenmiş, belki de Atnâ el-Ahmed'le evlenen Avvâd'la iyi giden ilişkilere katkıda bulunmuştu. Fidda Hâmid el-Cemmâl da aynı şekilde Hasan el-Mustafa'nın ölümünden sonra Halîl el-Mustafa ile evlendi. Bu kadınlar Mustafa'nın ve sonra Hâmiye'nin oğulları Hasan ve Halîl'in liderliğinde bu büyük evin yürüme tarihinde, neredeyse görünmez olsalar da, merkezde gözüküyorlar. Bu sabit çekirdekti, öbür türlü ise aile kızların ve karıların toprak bağışlama yetkisinin olmadığı anlayışıyla diğer köy ve ailelerle yaygın berdeller yapmışlardır.

Genel Gözlemler

Havvara'daki ailelerin tarihi ovadaki tarımsal gelişmelerin tarihine yakından bağlı gözükmektedir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca aile üyeleri bölgeye bir veya iki defa gelip birden fazla köyde mesken edinerek sık sık göçüyorlardı. Örneğin Malka'dan Rûmî ailesinin üyeleri Havvara'da çiftçilik yapmaya ve toprak sahibi olmaya gelmişler ve sonraları çoğu Malka'ya dönmüştür. Ebu Kirsanna ve Şer' aileleri hem Havvara, hem de Ramsa'da çiftçilik yapıp toprak almışlar, Garaybe olarak bilinen birçok aile Cumha, Havvara ve Mugayir'de yaşamış ve bazıları Kufr Ceyiz ve Tukbul'da da toprak almışlardı. Eğer toprak sahibi olmak üzere gelenlerin birden fazla köyle ilişkisi varsa, topraksız çiftçiler (ve aileleri) çok daha menkuldü. Aileler ve köyler arasındaki uzun mesafeli berdeller tarımsal fırsatlara yönelmeyle bağlantılıydı. Bölgeye olan göç ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında yavaşladı. Uzun on dokuzuncu yüzyıl boyunca nüfus artmıştı; toprak artık bol değildi;

---

yapılan bölgelerde ve aynı baba soyundan insanlar arasında çatışmaların sık yaşandığı anlaşılmaktadır. Ceza mahkemesi kayıtlarında Gazlan ve Mustafa el-Şer' arasındaki gerilime dair başka bir kanıt vardır: Abdullah Talib ve Süleyman Sâlih Gazlan 1925'te Mustafa Tâhâ el-Şer''i dövmek ve küfür etmekle suçlanmıştır (ACR. CC. 1925-27 *Cezâî*, s. 17, 51/51, 15 Şubat 1925 ve s. 35,12/126, 26 Mart 1925). Gazlan'lar ayrıca çeşitli kavgalara karışmış görünmektedir. Talib el-Muhammed ve oğlu ve Süleyman el-Sâlih Gazlan ertesi yıl Nâil Dâvûd Nâil el-Garaybe'yi dövmekle suçlanmıştır. Ve ertesi ay, Sâlih Gazlan'ın oğulları, sürüleriyle ekili alanlara girmelerini önlemeye çalışan Cumha Köyü'nün bekçisini dövmekle suçlanan kişiler arasındaydı (*age*, s. 198-9, 198/194, 24 Nisan 1926 ve s. 204, 219/199, 12 Mayıs 1926).

köye aidiyet daha sabit hale gelmişti ve bir çiftçinin çalışması sonucu ödenen para daha azdı.[50] 1920'lerden itibaren insanlar çalışmak için bölgeye gelmiyor hatta bölgeden başka yerlere göçüyorlardı: Bu göçler Filistin limanları ve tarlalarına mevsimlik işler için ve sonra da yavaş yavaş Ürdün'ün büyüyen kentlerine okumak veya ordu veya ticârette çalışmak için yapılmaktaydı.

On dokuzuncu yüzyılın ortaları ve sonlarında toprak sahibi aileler erkekler ve kadınlar arasında karmaşık bir emek paylaşımı çerçevesinde duvarlarla çevrili binalar inşa ettiler. Çoğunlukla dört veya beş yetişkin erkeğin bulunduğu bu büyük konaklar Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, yerlerini iki kardeşin, bir adam ve kayınbiraderinin veya bir adam ve bir ırgatın birlikte çalıştığı daha küçük hânelere bıraktı. Köydeki çıkarların sabitlenmesiyle aynı paralellikte büyük mülklerin oğullar arasında bölünmesini takiben ve adam başı toprak sahipliğindeki düşüşle birlikte, 1920'lerde artık insanlar daha fazla köy içinden ve sıklıkla yakın akrabalardan biriyle evlenmeye başladılar. 1933'teki toprak tahrîrinin ardından tarihten gelen hakların münavebeli ilerlemesinin çoğu boşa gitmiş oldu. Bu yüzden 1933'te manda kadastrosu zamanında Garaybe ailesinin çoğu mensubu, Muhâfiza ailesinin Havvara'daki çeşitli üyelerinin sahipliğindeki 12 kırata mukabil, Kufr Ceyiz'den Muhâfiza ailesinin üyeleriyle Tukbul'da 12 kırat ve Kufr Ceyiz'de dokuz kırat değiş tokuş ettiler.[51]

Ama bunlar yaygın eğilim olarak kabul edilirse, ailelerin farklı tarihleri vardır: Haddâd gibi birkaç tanesi nadiren toprak alıp sattı ve bunu yaptıklarında bu değiş tokuşlar ailenin koruma stratejisinin bir parçası olarak görünüyordu;[52] Tenneş ve Şer' gibi diğerleri erkenden toprak aldılar ve genellikle topraklarını korudular; diğerleri, bilhassa Ebu Kirsanna ailesi, top-

---

50 Tüm mülâkatlardan anlaşıldığı kadarıyla 'eski günlerde' çiftçi ekinin dörtte birini alıyordu fakat 1937'nin mahkemesi kayıtlarındaki bir tartışmaya göre, aile üyeleri arasında bile çiftçinin hakkı yalnızca ekinin beşte birineydi. ACR. CC. ***hukuk*** 1937, s. 31, 584/578, 16 Mayıs 1937: Abdurrahmân Mahmûd Ahmed el-Mustafa Tenneş, Hüseyin el-Ahmed Tenneş'e dava açmış ve davalı tarafından bir yıllığına ***harras*** olarak, ekinin 1/5'i karşılığında işe alınmak üzere anlaşmasına rağmen, daha sonra davalı tarafından arâzîde çalışmasına izin verilmediğini söylemiştir. Ya işine dönmesine izin verilmesini ya da çalıştığı sürenin ücretinin nakit olarak ödenmesini (10.5 Filistin guinea'sı) talep etmiştir. Varılan yargıya göre davacının önce ***Kâtib el-Adl*** yoluyla bildirimde bulunması gerekirdi.

51 Bkz. 9. Bölüm, s. 234.

52 Bkz. 9. Bölüm, not 48.

raklarını evlenmek için verecekler ve diğer kısımlarını satacaklardı ve Manda kadastrosu zamanında aileyi topraksız bırakmışlardı; ve Ganeym gibi daha başkaları da önce toprak alıp sonra hepsini satacaklar ve kimi köyü terk edip, kimi kalacaktı. Yıllar boyu toprak haklarının devrinin önemini bize gösteren bu tarihler para, kredi, borç ve arâzî satışının bu ticârî köy iktisadındaki rolünü anlatmaktadır.

Havvara için inceleyeceğimiz son tarih kimi kısımları İrbid hükümet merkezi çevresinde kurulu ticârî şebekelere derinden ve başarılı şekilde girmiş bir aileyle ilgilidir. Garaybe'ler yukarıda gözlenen örneklerdekinden geniş bir aileler takımını kapsar. Bahsimiz Garaybe ailesinin iki kanadının üyeleriyle görüşmelerin yanında, aşiretin yaşlı üyelerinin bir toplantısındaki daha resmî bir tartışmaya dayanır.[53] Garaybe'lerin hâkim kolu olan İbrâhîm'in soyunun tarihiyle başlayıp, Nâil el-Garaybe'nin kuşağının ev ve evlilik bağlantılarını inceleyip ve sonra atalık Garaybe ismini taşıdıkları kabul edilen Havvara'daki diğer üç koldan ikisinin tarihini ortaya çıkartacağız.

Nâil İbrâhîm el-Garaybe'nin Hânesi

İbrâhîm el-Garaybe, Kefarat ve el-Vustiye'nin bölgesel şeyhlerinin ailelerinden evlenen önde gelen bir adamdı. Garaybe'lerin onların misafir odası olarak bilinen bir binanın hâlâ ayakta olduğu Cumha'dan oldukları söylenir, fakat İbrâhîm zamanında Kufr Ceyiz yakınlarındaki geniş alanları ekiyorlar ve Havvara'da büyükçe duvarlarla çevrili binalar kurmadan önce hubûbâtı Maru'da ambarlıyorlardı. İbrâhîm önce Kufr Saum'dan Ubeyd'lerden Aîşe ile evlendi; o ona Mahmûd, Hâmid, Hamûd ve Ali'yi doğurdu. Sonra el-Vustiye'den Âzam ailesinden Hatîce'yle evlendi; o da Fads, Nâil, Muhammed ve Halîl'i doğurdu (bkz. şekil 11.5.).

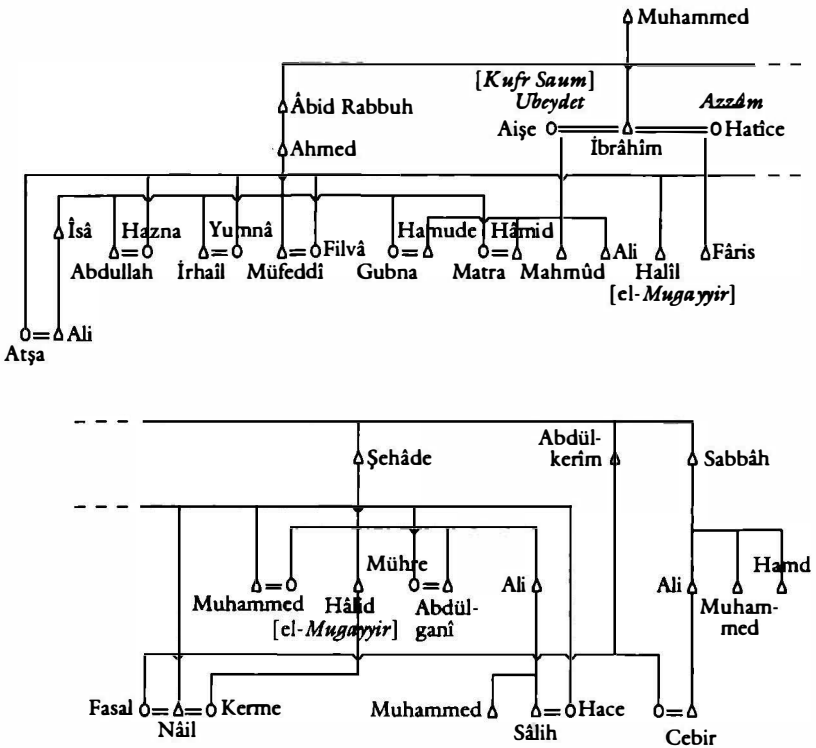
1876'ya gelindiğinde ailenin başı Nâil İbrâhîm idi. Toprak meselelerinde bilgili olan Nâil'in hükümete bir çeşit danışmanlık yaptığı söylenir.[54] Kendisi, kardeşleri, bacıları ve iki amcaoğlu Abdullah ve İrhâil Ahmed Âbid-Rabbuh hepsi dörde dört kemerli (***kantara***) ve toplam 16 odalı büyük bir konakta yaşarlardı.[55] Nâil kabul odasından ve ailenin siyasî ilişkilerinden, Mahmûd

---

53 17 Ocak 1992'de Şehâde'li Hâlid Fâlih Halef Abdülganî'yle yapılan mülâkat. 27 Haziran 1992'de Garaybe'nin yaşlı üyelerinden birkaçıyla buluşma; ve 15 ve 22 Kasım 1992'de Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe'yle yapılan mülâkatlar.

54 Nâil'le ilgili olarak bkz. 1. Bölüm, s. 12-13. Nâil'in eğitimi hakkında kesin kanıt yoktur fakat hem Arapça hem de Türkçe bildiği anlaşılmaktadır.

55 Bkz. 9. Bölüm, s. 203, dipnot 31.

Şekil 11.5 Garaybe ailesinin üst nesillerinde iç-evlilikler

ve diğerleri tanımdan, amcaoğlu Abdullah koyunlardan ve Fâris ve diğerleri ürünü satılmak üzere aşağıda akra'ya götüren develerden mesuldü.[56] Hep beraber dört ila beş yüz koyunları vardı. Kocaman kazanlarda pişen yemekler paylaşılıp kadınlar yemeği kendi çocuklarına götürürdü; konakta bir ara 85 kişinin yaşadığı söylenir. Bu yüzden evlilik kısaca bir kadının bir ***kantara***dan diğerine gitmesi anlamına geliyordu.[57]

56 Bu bölünmezlik imajı 1895 vergi kaydındaki farklı arâzî hisseleri dağıtımına uymamaktadır. *Krş.* şekil 9.3.

57 Bu ayrıntılar, Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe ile kendisi de bir Garaybe olan karısı arasındaki sevincin kaynağıdır.

Bu bina kompleksinin mensupları faaliyet merkezini ve Havvara'nın esas çiftçilik köyünü teşkil etmesine rağmen, Şehâde Garaybe'nin soyundan gelenlerin çocuğunun yaptığı gibi Halîl el-İbrâhîm de Mugayir'de yaşıyor ve toprağı ekiyordu. Konakta yaşayan amcaoğullarından İrhâil'in Tukbul'da az biraz toprağı vardı (köy arâzîsinin 21½ hissesinin üç kıratı)[58] ve Filva arâzî aldıkları Havvara'ya çocuklarıyla birlikte dönerken, kocası Mefeddî el-Ahmed Cumha'dan hiç ayrılmamıştı.

Aile tarihi İbrâhîm'in kardeşleri olarak sadece Âbid-Rabbuh'u değil, Şehâde ve Sabbâh'ı da görür.[59] Diğer bir akraba olan Abdülkerîm el-Garaybe, İbrâhîm'in kardeşi veya amcaoğlu olabilir. Oğlu olmayıp iki kızı vardı; bunlardan Fasal Nâil el-İbrâhîm'le, ismi hatırlanmayan bacısı ise Câbir el-Ali Sabbâh'la evlendi.[60] Bir kişinin naklettiği üzere, sadece kızları olan adamın ismi solgun mürekkeple yazılır ve babanın adını canlı tutacaklar oğullar olduğundan, unutulmaya yüz tutar. Nâil'in ikinci karısı Şehâde kolundan bir Garaybe olan Karma Hâlid idi ve kardeşlerinden üçü daha (Muhammed, Hamûd ve Hâmid) Garaybe'lerden evlenmişti. Diğer üç kardeş aile çevresinin dışından evlendiler. Halîl'in karısı hatırlanmıyor; Fâris, Suriye'deki Nevâ'dan bir kadınla evlendi ve Mahmûd karısının birini Mezar'dan, diğerini (Karma Ali Muhâfiza) Kufr Ceyiz'den aldı. Bacıları Filva, Yumnâ ve Hazne üç amcaoğlu Müfeddî, İrhâil ve Abdullah el-Ahmed Âbid-Rabbuh ile evlendiler; Atşa, Ali el-Îsâ el-Ahmed'le; Muhra, Halef Abdülganî el-Şehâde ile ve Hace, Sâlih el-Ali Şehâde ile evlendi. İki kız kardeş aile çevresinin dışından evlendi: Rahma, Kufr Ceyiz'den Muhâfiza ailesine (onlardan kardeşi Mahmûd evlenmişti) ve Rifâiye, Kufr Saum'dan Ubeydet ailesine (onlardan da babası evlenmişti) gelin gitti. Her halükârda aile iç evlilikler sonucu oluşmuştu.

Koca binalar kompleksinin varislere nasıl intikal ettiği belli değildir. İleri gelenleri hükümet işlerinde böylesine usta olan bir aile için toprak haklarının verasetiyle ilgili mahkeme ve tapu dairesi üzerinden yapılmış olan işlemlerin nadir oluşu kuşkusuz aile stratejisini yansıtmaktadır. Nâil'in evi için köyün diğer yarısından Muhammed Hasan el-Şetnevî'nin büyük bina kompleksi-

---

58 ACR. CC. *Kâtib el-Adl* 1927, s. 222, 17 Aralık 1927; burada arâzî Hâlid Şehâde el-Garaybe'nin oğullarına satılmaktadır.

59 Bunun aksine, DLS. AT. *Zabt* 1920-21, Mart 1921, s. 94, no: 427'de, Abdullah ve İrhâil'in babası Ahmed'in İbrâhîm'in oğlu olduğu belirtilmektedir.

60 Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe ile yapılan mülâkat, 22 Kasım 1992.

nin ayrıntılı ve hırçınca bölüşülmesine benzer bir şey bulunmamaktadır.[61] Aileye göre bu bina kompleksi fiziki olarak ancak 1950'lerde bölündü ve 1970'lerin başlarında tüm odaları etkilemese de sokak sistemi bu kompleksin biçiminin yok olmasına sebep oldu. Bu, yapıdaki hakların bölüşümünün gerçekleşmediği anlamına gelmiyor; daha çok aile içindeki hukukî bölüşümü erteleme eğilimini yansıtıyor.

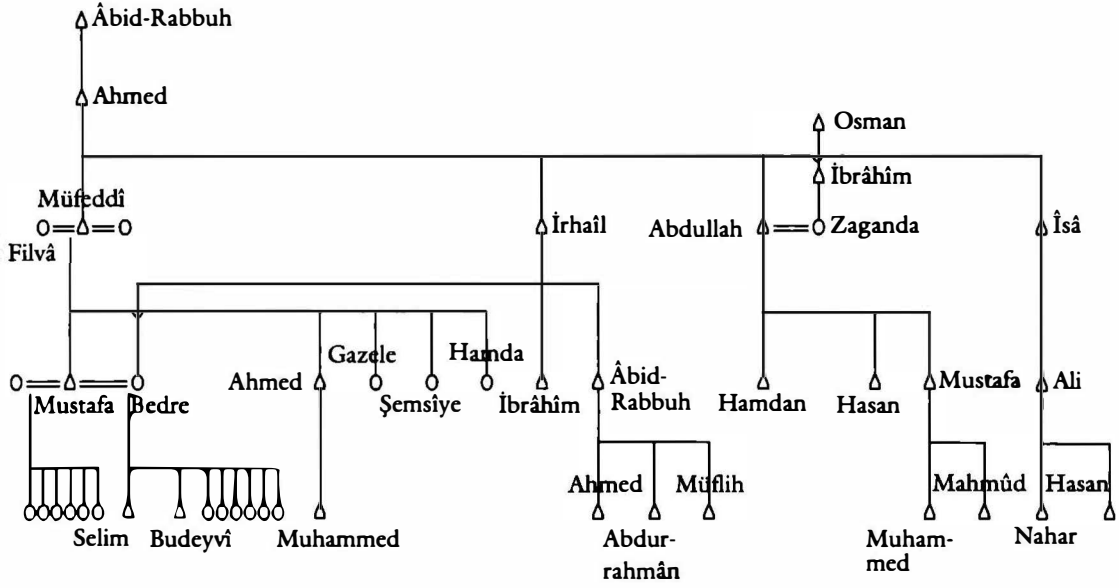
Arâzînin intikaline gelecek olursak, Şekil 9.3 Garaybe'lerin farklı kollarının Havvara'da 1895 ve 1933 arasındaki mülklerini göstermektedir. Nâil, kardeşi Muhammed ve kuzeni Abdullah'ın (no: 72, 74 ve 73, sırayla 2½, 2 ve 1½ hisseli) 1895 vergi mülkleri tapu intikallerine göre değildi ve 1921'de düzenlenenler işte bunlardı. Mülklerin 1921'deki düzenlemesi 1895'te Nâil ve Muhammed'in adlarına kayıtlı 4½ hissenin Nâil'in kardeşinin varislerine yeniden dağıtımını da içeriyordu. Nâil yaklaşık 20 yıl önce 1902'de ölmüş ve 3½ hissenin tapu senedi onun adına kalmıştı. Varislerin tümü erkekti. Vergi mülkünün düzenlemesinin tapu değişikliklerinde istenen tarzda hisseleri *şer'i* ve sivil kanuna göre hesaplanmış halde erkek ve kadın tüm varisleri sıralayan *şer'i* mahkeme beyanını gerektirmediği görülüyor. Ve Nâil 1910 sayımından önce ölmüştü ve böylece nüfus idaresinden de bir beyan alıntılanmamıştır.

1921 intikallerinden biri kadın varislerden bahseder. Bu, Fâris'in oğlu Âbid ve kuzenleri İrhâil el-Ahmed'le ortak alınmış ve 1895'te Mahmûd'un adına kaydedilmiş olan (mülk 76) Mahmûd'un üçte birlik hissesi ile ilgilidir. Mahmûd bu intikalin gerçekleştiği ay olan Şubat 1921'de ölmüştür.[62] Köy heyetinin ve nüfus idaresi başkanının ifadeleri vergi alındıları olarak yazılmıştır ama *şer'i* mahkemeden kalmış bir şey yoktur. Aynı alım satımda Mahmûd'un dört kızı ve dul kadının kendinden oluşan Kemre Ali el-Muhâfiza'dan varisleri kendi 6½ kıratlık hisselerini diğer eşin iki oğluna ve amcaoğulları Avvâd el-Hâmid'e satmışlardır. 1921'deki düzenlemenin karmaşıklığı sadece tapu ve vergi kayıtları arasındaki boşluktan değil, aynı zamanda değişik kolların değişen tarihlerinden ve bayan varislerin dışlanmasından kaynaklanmaktadır. 20 yıldır kabirde olmasına rağmen, sanki düzenlemeyi yazdırtan Nâil'in hayaleti idi.

---

61 ACR. SC. *Sicil* 1, s. 90, n.d. ve *Sicil* 2, no: 181, 9 Temmuz 1914.

62 DLS. AT. *Zabt* 1920-21, Şubat 1921, s. 84, no: 10/67-9.

	19 1/2		3	*Kırat*	13 1/4	13 1/4	6 3 3	9 9	3 1
	16		17	*Tasarruf no.*	51	52	53	54	57

Sekil 11.6 Ahmed Âbid-Rabbuh'un torunlarının 1933'teki hisseleri

Garaybe'lerin Diğer Kolları

Son olarak Garaybe'lerin Müfeddî el-Ahmed ve Halef Abdülganî el-Şehâde adlı diğer iki koluna geliyoruz. Evde kalıp Havvara'da çiftçilik yapan İrhâil ve Abdullah ve Mugayir'e göçmüş görünen Ali el-Îsâ adlı kardeşlerinin aksine Müfeddî el-Ahmed, Cumha'dan hiç ayrılmadı (bkz. şekil 11.6). İlk karısı Filva el-İbrâhîm'den Müfeddî'nin iki oğlu Mustafa ve Ahmed ve üç kızı Şemsiye, Gazele ve Hamda doğdular. Hayatının sonlarında Müfeddî tekrar evlendi. Filva ve çocuklarının Havvara'ya göçüp, Müfeddî'nin koyunlarla birlikte Cumha'da kalmayı tercih etmesi o zamana rastlar. Beklentilerin daha iyi olduğu Havvara'da toprak alan ise Mustafa idi. Mustafa köyden biri olarak görülmediğinden, arâzî annesi Filva'nın adına kaydedilmişti; bu şekilde hukuksal olarak bir itirazın yapılabileceği süre zarfında köyden kimse bu satışa karşı çıkamadı. Budeyvî el-Mustafa'ya göre amcası Ahmed'in evleninceye kadar toprağı yoktu; o zaman Mustafa kendisine üç kırat arâzî vermiş ve gelinin mehrini ödemişti. Sonra Ahmet kendi ayrı evini kurdu. Muhammed adlı bir oğul bıraktı ve 1917'den önce ölen annesi Filva'dan önce öldü.[63] 1933 kadastrosunda Muhammed'in tapulu olarak sadece baba-annesi Filva'nın arâzîsinden kalan üç kırat toprağı vardı.

Mustafa iki kadınla evlendi ve her ikisinden altı kızı oldu. Hayatının sonlarında doğan iki oğlunun annesi amcakızı Bedre İrhâil el-Ahmed idi. Budeyvî genç iken babası iki ırgat ve develeri sürmeye bir adam kiralıyordu. Evin dört öküz, bir at ve dört devesi vardı; bu sonuncular hubûbât taşımada kullanılıyordu. Bazı senelerde Nablus yakınındaki Sarat'tan olsa da, ırgatlar genellikle yakın köylerden geliyordu.[64] Mustafa annesinin adına kayıtlı 12 kırata ilaveten, 1933'te oğulları Sâlim ve Budeyvî (hâlâ küçüktü) adına kayıtlı 19½ kırat edinmişti.[65] Arâzî kaydı sırasında yaşlı bir adam olan Mustafa her şeyi iki küçük oğlu adına yazdırmış görünüyor.[66] Karısı Bedre de Halîl

---

63 ACR. SC. *Sicil* 14, *Beşr el-İrs 1932-34*, s. 21, vaka 32, 19 Temmuz 1932. Filva'nın kız kardeşi Gazele genç yaşta çocuksuz olarak ölmüş görünmektedir.

64 Budeyvî Mustafa Müfeddî Ahmed Garaybe ile mülâkat, 15 Kasım 1992.

65 DLS. CR. Havvara, *Cedvel el-İddiât*, giriş 16. Mustafa'nın 1919'da 2 kırat satın aldığı (DLS. AT. *Zabt* 1330-34, Ocak 1919, s. 118, no: 46-8), iki oğlunun ise 1927'de 3.6 kırat satın aldığı kaydedilmiştir (*age*, 1927-29, Kasım 1927, s. 2, no: 24-6).

66 1932 tapu intikali Filva'nın yarı hissesi için Mustafa, onun iki oğlu ve kardeşinin oğlu Muhammed el-Ahmed'e verilmek üzere 3'er kırat rakamını vermektedir. Kadın

Mustafa Tâhâ el-Şer''e verdiği bir borcun karşılığı olarak oğullarına 1933'te ½ kırat bağışlamıştı.[67] Arâzî kaydından yaklaşık 60 yıl sonra Nâil İbrâhîm ve kardeşlerinin geniş bina komplekslerini oluşturan yerin bir kısmında yaşayan Budeyvî Mustafa Müfeddî Ebu Haşim'le iki kez görüşme zevkine nail olduk. Ebu Hâşim'in mütevazı kilimler, küçük bir Türk masası ve Şam'dan bir kahve cezvesi ile süslü sıcak görünümlü kabul odasında biri babasının, diğeri ise komşu köy el-Sarih'ten bir sufi şeyhi olan Muhammed Saîd el-Kürdî'nin olmak üzere iki resim asılıydı. Aynı zamanda Ümmü Hâşim ve kocasının yakın bir akrabası bize katıldı. Oğulları Hâşim öğretmen ve öykü yazarı olmuş ve Komünist bir eylemci olarak hapiste yıllarını geçirmişti.[68]

Müfeddî'nin torunu eğitimi çiftçilikle birleştirdiyse de, Halef Abdülganî el-Şehâde kolu da ticârette başarılıydı. 1883'te Şehâde'lerden hiç kimsenin Havvara'da evi yoktu; Hâlid'in sülalesi Mugayir'de sâkindi. Halef Abdülganî el-Şehâde, Havvara'da ilk toprağı 1895'te Falha Ahmed el-Kallâb'dan altı kırat olarak aldı.[69] Satıştan önce nihayete erdirilen 1895 vergi kaydında Halef sadece bir ev ile kayıtlıdır (mülk 41); aslında bu arâzînin oğullarının adına (mülk 120) vergi kaydına girişi onun 1920'deki ölümüne kadar gerçekleşmemişti. Amcaoğlu Muhammed Ali Şehâde'nin de 1895'te bir evi vardı (mülk 40) (bkz. şekiller 11.5 ve 11.7.). Halef 1912'de ölecek, onu 1917'de bekâr oğlu Muhammed takip edecekti.[70] Onun yaşayan dört oğlu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki çiftçiler için zor yıllarda üç büyük alım yapmışlardır. Çoğunlukla Ganeym ailesinden (13½ kırat) yaptıkları toplamda 20½ kıratlık alımlar Ocak, Mart ve Kasım 1919 tapu intikallerinde onların adına kayıtlıdır. Bu aile 1892 ve 1893'te iki buçuk hisse arâzî satın almıştı ama

---

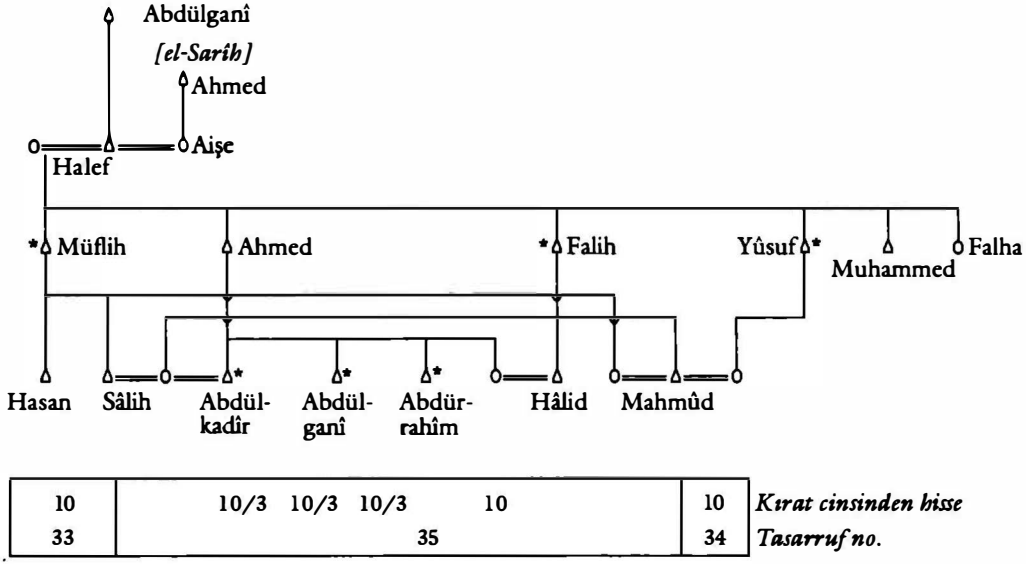
varislerin hepsi kendi hisselerini satmıştır. DLS. AT. *Zabt* 1931-32, Ağustos 1932, s. 142, no: 71-6

67 DLS. CR. Havvara, *el-İddiât, takrîr* 4.

68 Bkz. Kısa hikâyeler koleksiyonu, Garaybe, *Beyt el-Esrâr* (1981).

69 DLS. AT. *Yoklama,* 1310-12, Kasım 1895, s. 102, no: 5-10.

70 DLS. AT. *Zabt* 1334-1920, Şubat 1919, s. 57, no: 10-12. Köy heyeti, nüfus müdürlüğü ve vergi dairesinin dokümanlarına göre, Halef'in 6 kıratı yaşayan dört oğluna geçmiştir ve herhangi bir kadın varisten bahsedilmemektedir. Fakat 1923'te Halef'in Sarih'li karısı Aişe Ahmed Muhammed Ebu'l-Furs *şer'i* mahkemede dava açmış, Halef'in dört oğlu ve Falha adlı bir kızı ve onların anneleri Mahra İbrâhîm ve kendisini daha önceden terk etmiş olduğunu iddia etmiş ve mülkünü bir arâzîde çeyrek hisse, bir ev (sınırları belirtiliyor), on inek, bir at ve diğer hayvanlar, ayrıca 80 riyal *mecidi* olarak bildirmiştir (ACR. SC. *Sicil* 5, s. 381, vaka 282, 4 Ocak 1923).

Not: 1933'deki tasarruflar yanında yıldız bulunan isimlere aittir.

Şekil 11.7 Abdülganî Şehâde'nin torunlarının 1933'teki tasarrufları

1937'de hiçbir şeyleri yoktu.[71] 1925'te Halef'in oğulları Kâsım Muhammed el-Garaybe'den altı kırat daha aldılar.[72] 1895 ve 1925 arasında aile vergi kayıtlarında izlenebilen toplam 38½ kırat arâzî satın aldı; 1933 kadastrosunda dört kardeşin 44 kırat toprağı vardı.

Aynı yıllarda gittikçe bölünen, hacmi daralan ve borç batağında bulunan diğer pek çok çiftçi hânesinin aksine Halef'in dört oğlunun hânesi palazlanmıştı. Fâlih Halef'in oğlu gençliğindeki evi dört deve, iki at, bir yük beygiri, iki katır, sekiz öküz ve 150 ila 300 arasında koyun sahibi dört kardeşten mürekkip olarak anlattı. Hatırladığına göre 40 kırat arâzîleri vardı, bunun için köyden ürünün bir çeyreğine dört ırgat tutarlardı. Dört kardeşin çocuklarının evliliklerine gelince, kızların dördü kuzenleriyle evlenmişti (Aliye Fâlih el-Halef adlı kız iki kuzeniyle evlenmişti; boşanınca mı, yoksa dul kaldığından mı olduğu belli değildir).

Yük hayvanlarının sayısının akla getirdiği üzere, aile tarımla olduğu kadar ticâretle de meşguldü. Arâzî alımları ticârî sermayenin yatırımını temsil ediyordu. Hâlid Fâlih Halef el-Şehâde, Amman'daki teknik okulda okuduktan sonra 1930'larda İrbid'de inşaat malzemeleri için bir aile dükkânı açacaktı. Fakat köylünün gözünde ticâret gibi, dükkân işletmek de asil bir meslek olmadığından, Hâlid bizim 1922 asliye hukuk mahkemesi kayıtlarında gördüğümüz ve muhtemelen o tarihten bir süre önce de var olan babasının köy bakkalından bahsetmedi.[73]

Fâlih Halef el-Şehâde'nin oğullarının alımları Birinci Dünya Savaşı sırasında İrbid'den Suriye'li bir tüccâr ailesi olan Baybars'ın önceki bir dizi alımlarını takip eder. Mûkim olmayan tacirlerin Havvara'dan arâzî tapusu almalarının ilk kayıtları bunlardır; Eylül 1914 ve Haziran 1916 arasında birçok çiftçi ailesinden alım yapmışlardır: Rûmî, Cemmâl, Şer', Garaybe ve

---

71 DLS. AT. *Zabt* 1330-34, Ocak 1919, s. 113, no: 4-6 ve s. 117, no: 40-5; *age* Mart 1919, s. 134, no: 24-9; ve DLS. AT. *Zabt* 1334-1920, Kasım 1919, s. 161-2, no: 191-6.

72 DLS. AT. *Zabt* 1924-25, Ağustos 1925, s. 163-4, no: 37-42.

73 ACR. CC. *Cinâî* 1921-22, no: 227/209, 1922. Bu vaka, Fâlih Halef'in dükkânına ateş etmiş birkaç adamla ilgilidir. Fâlih Halef'e göre bu olay, onların bir akrabası olan bir kadınla evlenmiş olan kuzeninin evliliğiyle ilgili bir anlaşmazlığın intikamı olarak gerçekleştirilmiştir. Karar tarihi 28 Ocak 1922'ydi, dolayısıyla olay bu tarihten önce meydana gelmiş olmalıdır. Suçlanan adamlar Lubânî ailesinden ve Havvara'nın diğer daha küçük ailelerindendi

Ebu Nâsir. Bu alımların her biri Garaybe'lerin Sabbâh sülalesinin bir koluyla, Muhammed Hamd el-Sabbâh'ın dört oğluyla % 50'nin Baybars'lara, % 50'nin Muhammed Hamd'ın oğullarına gittiği bir çeşit ortaklık çerçevesindeydi. 1883'te Muhammed'in ve Ali el-Sabbâh'ın oğullarının adına iki evleri olan Sabbâh'lar, Havvara'nın yerleşik çiftçileriydi; Muhammed'in oğulları 1882'de Yûsuf el-Süveydan'dan ve Hamd'ın oğulları 1893'te İbrâhîm Osman el-Hüseyin'den toprak almışlardı (bkz. 9. Bölüm). Birinci Dünya Savaşı esnasında 15 kırat toprak alan Sabbâh'lar tahminen alımlarının kendi kısmını ödemek için belki de kendilerinden para aldıkları Baybars ailesinin çeşitli üyelerine arâzînin işlenmesini temin etmişlerdi.[74]

Belki de tüm satışların en kayda değeri Garaybe'lerin lideri Kâsım Muhammed el-İbrâhîm'in tüm topraklarını Halef Şehâde'nin oğullarına satışıdır. Ailenin açıklamasına göre cömertliği gereği hepsini vermişti; o gerçek bir önder ve eğitimli bir adam, bir şeriye sicilinde kendisi için geçtiği şekliyle bir *efendi* olarak en alakasız kişilerin çıkarlarını temsil etmekteydi. Garaybe'lerin siyasî şerefini temsil eden Kâsım el-Muhammed'in ticârî servetlerine dayanan adamlara bu satışı uğursuz, hatta lekeleyici olarak görülebilir. Aileye gelin giden kızı özel bir saygı görmekle birlikte, Kâsım'ın yaşayan oğlu yoktu.

Köy içindeki toprak alışverişlerinin ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Baybars'lara satışların önemi Havvara'daki toprak alım satımlarında para ve krediye erişimin rolüyle ilgili soruları akla getiriyor. Rehin borçlar için ayrı kayıtlar (*Ferâğ bi'l-vefâ*) sadece 1913'ten itibaren Aclun için mevcuttur. Müfeddî'nin karısı Bedre'nin bir alacak karşılığında tarla aldığını görmemize rağmen, bu zamanın öncesi için Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde zengin hânelerin mensuplarının köydeki diğer çiftçilere ne derece ödünç para verdiğini ancak tahmin edebiliriz. Görünüşe bakınca ortaya çıkan tablo, Filistin limanlarıyla uzun mesafeli ticâretten köyde dükkânların ve el-Beriha'daki Sa'd Ali Paşa ve karısı ile İrbid ve el-Hüsn'deki çeşitli tüccârlar gibi sermayedarlara münferit borcun artışına doğru bir kaymayı akla getiri-

---

74 Eylül 1915'te Ahmed Muhammed Baybars'ın Müflih Hamd el-Sabbâh'a verdiği bir borcun kaydı vardır. Bu borca karşılık, 4.510 kuruş değerinde 12 kıratlık arâzîsi ipotek edilmiştir. Borç, Ocak 1921'de ödenmiştir. DLS. AT *Defter el-ruhunât ve'l-ferâğ el-vefâî* 1322-32 ve 1918-27, s. 36, giriş 2. Fakat Müflih'in Baybars'larla birlikte arâzî satın alan kardeşi Muhammed'in oğulları arasındaki borç ilişkilerine dair elimizde veri yoktur.

yor.[75] Şehâde ailesi istisna olarak 1920'lerde Garaybe'ler de borç verenden ziyade, alanlar olarak gözükmekteler.

75 1895 vergi kaydında yalnızca iki dükkân listelenmektedir; bunlardan biri Nâil el-Garaybe'ye (mülk no: 72), diğeri 1883'te 15 no'lu eve sahip olan Ali Abdurrahmân el-Şanab'a (mülk no: 23) aitti. Her iki dükkânın değeri de 500 kuruştu. 1900'de dört dükkân daha eklendi. Bunlardan biri mevcut bir mülke eklendi (Uklâ el-Hüseyin, no: 29, değeri 1.250), diğer üçü ise yeniydi (no: 94, 95 ve 96; sahipleri sırasıyla Abdüllâtîf, Mahmûd el-Mutlak ve Mustafa el-Dibs, her biri 2.000 *kuruş* değerinde). Aluned el-Mustafa Tenneş 1907'de mülküne ambarı da olan 3.000 kuruş değerinde yeni bir dükkân eklemiştir (mülk no: 6). Aynı durum Mahmûd el-Abdullah Ebu Kirsanna (mülk no: 106, 3.000 *kuruş*, ambar da içeriyor) için de geçerliydi. 1903'te her biri 500 değerinde olan iki dükkan eklenmiştir (Abdülcelîl el-Esâd el-Şuhâ, 24 ve Sâlih Ebu Sâlih, 56). Hâlid el-Muhammed el-Hasan 1919'da Mustafa el-Dibs'in dükkânını devraldı ve onu eve çevirdi; bu, 1895 vergi kaydında listelenenlerin kiracıları da kapsamış olabileceğiyle ilgili tek pozitif göstergedir.

12. TEPELERDE BİR KARMA TARIM KÖYÜ: KUFR AVAN

Kufr Avan'da Ziraat

9 ve 10. bölümlerde Kufr Avan'daki üretim ve hâne örgütlenmesi kalıplarının Havvara gibi ova köylerinden keskin bir şekilde ayrıldığını gördük. Havvara'da tarım arâzîsini ifade eden deyim bir çift öküz takımıydı; Kufr Avan'da ise bu evli adamdır. Havvara'da üretim köyün dışından gelen emek gücüne dayanmaktaydı; Kufr Avan'da ise tarım sürecindeki işgücü takasları neredeyse tamamen köy içinden gerçekleşiyordu. Hasatta genel işgücü takasına kurumsal bir biçim verilmişti. Bir kimsenin ekini harmanlanıp kaldırıldıktan sonra bir çömlekte yumurta, zeytinyağı ve un ile pişirilen özel bir yemekle kutlama yapılırdı; zengin aileler ***müceddere*** (bir pirinç ve mercimek yemeği) ve hatta ***mansaf*** (bir bayramlık pilav, yoğurt ve et yemeği) gibi yemekler getirebilmekteydiler.[1]

Havvara'da buğday üretimi büyük ölçüde pazara yönelikti; Kufr Avan'da ise tahıl üretimi öncelikle köy tüketimi içindi. Bu yüzden Havvara'da zengin aileler tahıllarını Filistin limanlarına taşırken, Kufr Avan'da hasat zamanı köye küçük ölçekli tacirler gelirdi. Havvara'da köy arâzîsinin yapısı üzerinde çalıştığımız 50 yıllık zaman zarfında toprak satışlarıyla dönüştü; Kufr Avan'da ise toprak satışları evlilik için yapılan ödemeler ve miras yoluyla yapılan intikallerin yanında ikincil kaldı. Havvara'da pek çok odadan oluşan geniş bina kompleksleri zenginliğin işaretiydi; Kufr Avan'da çoğu ev iki odalıydı. Havvara'da en büyük erkeğin denetimi büyük evlerin belirleyici özelliğiydi; Kufr Avan'da hânelerdeki çiftler en büyük erkeğin denetiminin evliliklerin ayarlanması ve ölüm öncesi yapılan toprak intikali gibi birbirine

1 Yunınâ Mustafa Nimr el-Müflih'le yapılan mülâkat, 22 Haziran 1992.

geçmiş işlemlerle kısıtlı olduğu toplumun pratik ve muhayyel ilk birimiydi. Havvara'da kadınlar genellikle toprak sahipliğinden dışlanıyordu; Kufr Avan'da resmî belgelere göre gittikçe daha fazla toprak sahibi gözüküyorlardı. Ve Havvara'da aileler çoğunlukla uzak mesafelerden evlilik ilişkilerine sahipken, Kufr Avan'da diğer köylerdeki ailelerle evlilik ittifakları kaide değil, istisna olarak kalmıştı.

Eğer Kufr Avan'da nakit gelir sadece kısmen ekilen tarlalardan geliyor idiyse, köy bütün olarak hayvancılıktan gelecek paraya bağımlıydı. Sığır, Gavr'da güdülüyor, koyun ve keçiler tepelerde yayılıyor ve kalıp halindeki tereyağı ve gübre gibi ürünler hep Filistin pazarlarında, özellikle Beysan'da satılıyordu. Tarım ve hayvancılık arasındaki eklemlenme köy iktisadî ve aile tarihlerindeki farklılıklar için merkezî idi. Kufr Avan'da hayvanlar nerdeyse tamamen ekilen alanların dışında güdülüyordu. Ürün döngüsü veya ekim ve hasadın zamanlamasında çok az toplu disiplin uygulanıyordu ve şeritler de hâne ihtiyacına göre biri diğerinden farklı ürünlere bölümleniyordu. Çok nadiren evlerde süt için beslenen az sayıda koyunu güden bir köy çobanı küçük bir sürüyü köyün hasat görmüş tarlalarında otlatıyordu. Ve bu ancak çocuklar tarlalarda üründen kalanı toplayıp temizleyerek köy bakkallarına sattıktan sonra oluyordu.

Kufr Avan'daki tarım aletlerinin çoğunu köyde veya yakın köylerde oturan zanaatkârlar takas ödemesi karşılığında tedarik edilmekteydi. Demircilere tarımda gerekli aletler (*sikkat el-mihval* ve balta) ve fırındaki *gita* için harman yerindeki ürünün bir kısmı verilirken, orak (*mincel*), nal ve anahtara birebir ödeme yapılıyordu.[2] Demirciler ailesine Kufr Avan'da kayıtlı ilk toprak satışında, 1902'de tam altı kırat arâzî satın alan Sa'd Nâsır el-Îsâ ve kardeşi Mansûr liderlik etmekteydiler.[3] Yeni yüzyıla girerken köyde meskûn bir ayakkabıcı (Ataullah el-Îd, karısı Hana ile) ve bir dokumacı (Ferah el-Hâik, karısı Hurma ile) vardı.[4] Demircilerin aksine bunlara her mal karşılı-

2 Ne yazık ki ekinin tam olarak ne kadarının demirciye gittiğini tespit edemedik.

3 Satışın koşullarıyla ilgili olarak bkz. aşağıda Ahmed Halîfe'yle ilgili vaka. 1910'da köyde altı Hıristiyan evi vardı: Sa'd el-Nâsır'ınki, kardeşi Mansur'unki, kız kardeşinin kocası Cebrâil Marî'ninki, Cebrâil'in dul kız kardeşinin oğlununki ve akraba olmayan diğer iki kişininki (ANR Kufr Avan, C1-6). Son dört evdekilerin meslekleri belli değildir.

4 Ebu Ömer Muhammed Ahmed Muhammed el-Dâvûd'la yapılan mülâkat, 13 Kasım 1992. Bu kişiler 1910'un Hâne sayımında görünmemektedir.

ğında, mesela ayakkabı ve kilimlere ödeme yapılıyordu (köylüler dokumacıya eğrilmiş yün sağlarlardı). Kufr Avan'daki tüm çiftçiler Müslüman iken, zanaatkârlar Hıristiyan idi. Demircinin yanında, harman yerinden ürünün bir kısmını alan diğer kimseler de köyün yetkilileriydi: muhtar, imâm, tarla bekçisi (*nâtır*) ve köy bekçisi (*hâris*). Sonuncuya ödeme usulü diğer köy görevlilerininkinden ayrılıyordu; onun ücreti sahip olunan toprak değil, hâne başına hesaplanıyordu. Muhtar ücret olarak aldığını ödeyerek askerler, idarî memurlar ve orman müfettişleri dahil hükümet memurlarıyla meşgul ve muhatap olurdu.

Çoğu ailede kadınlar sabanın arkasından tohum saçarak, ürünlerin dağılmaması için tohum ekme makinesi kullanarak, çapalama ve harman yaparak tarımın bütün aşamalarında çalışırlardı. Varlıklı ailelerde bile kadınlar hasat gibi işgücü sıkıntısının olduğu zamanlarda tarım işine katılırlardı. Tarımda ve hayvan gütmede karı ve koca çoğunlukla yan yana çalışırdı. Çoğu ailenin köyün yakınına dikilmiş olan ve ihtiyaçlarına kâfi gelecek zeytin ağacı vardı; birkaç adamın köydeki diğerlerine zeytinyağı satacak kadar ağacı vardı. Kadınlar zeytinyağı üretiminde çalışıyorlardı: çapa, toplama ve El-Kurâ geleneğinde zeytinlerin hazırlanması. Buna gore zeytinler önce kısa süre kaynatılıyor, sonra da baskıdan önce güneş altında kuruması için iki gün boyunca çatıda sergilere yayılıyordu. Bu usul sertliği giderip lezzeti yoğunlaştırarak tatlı bir yağ üretir. Tüm bunlar kadın işidir.

10. Bölüm'de tapu kayıtlarının yakından incelenmesiyle belli aile ayrım biçimlerini ortaya koymuş olduk. Bunlar evcil bir oğulun evliliğinden birkaç yıl sonra başka bir eve taşınarak baba ve kardeşlerinden bağımsız çiftçilik yapabileceğini gösteriyor. Evin kabası inşa edildikten sonra yaşam alanını çevreleyen tahıl koyma yerleri ve rafların ince dizilişiyle uğraşmak kadınların işiydi. Kümes hayvanlarına bakmak, tahılı Vadi el-Yabis'deki değirmenlere götürmek, çeşitli ekmekler yapmak, günlük öğünleri hazırlamak, eve bakmak, yatak ve döşekleri serip toplamak da kadınların işiydi. Aşağıdaki mülâkatlar hükümetin kayıt ve belgelerinin ancak çarpıtılmış olarak gösterdikleri şeyi açığa çıkarmaktadır: kadın ve annenin evdeki merkezîliği ve annenin ölümü durumunda bir ailenin çocuklarının yaşadığı ev değiştirme tecrübesi. Hânenin oluşumunda kadın ve koca arasındaki bağın merkezîliğinden dolayı dul kalanlar, çoğunlukla yeniden evleniyordu; bunun çocuklarda bıraktığı tesir aşağıdaki birkaç kişisel tarihte görülecektir. Kufr Avan ahâlîsi kimsenin bir anneyi yerinden oynatmayacağında anlaşmışlardı; bu yüzden

öksüzler *–karut–* üvey anneden ziyade teyze kayıp anneyi temsil ettiğinden teyzenin yanına verilirdi.

Köydeki üretimin örgütlenmesini daha iyi anlamak için köyün belli kişi ve ailelerinin tarihlerine bakıp, köy toprağında bir hisse olan mülkiyet hakkının içeriğini inceleyeceğiz. Bir toprak hissesi onu verimli hale getiren işle işgal edilir ve çevrelenir. İnsan ve eşyanın yoğun toplumsal değiş tokuşu içinde insan toprağı ve toprak insanı yapar. Arâzî sadece geçici ortakçılık işlerinde değil, evlilikte kişiler ve satışta nakit için daha kalıcı bir mukabil olarak da sunulur. Üretim sürecinde bulunan erkek ve kadınlar devletin kayıtlarında mülkün cinsiyeti olmayan hukukî sahipleri olarak görünürler. Bu hukukî biçim ilk kayıtta eşitlikçi, yoğun olarak iç-evlilikli ve çok az ticârîleşmiş olan köy iktisadındaki toplumsal ilişkilerde değişimi nasıl mümkün kılmıştı?

Hayat Tarihçeleri

Hüsna Sâlih Hamdan: Köyde ziraat

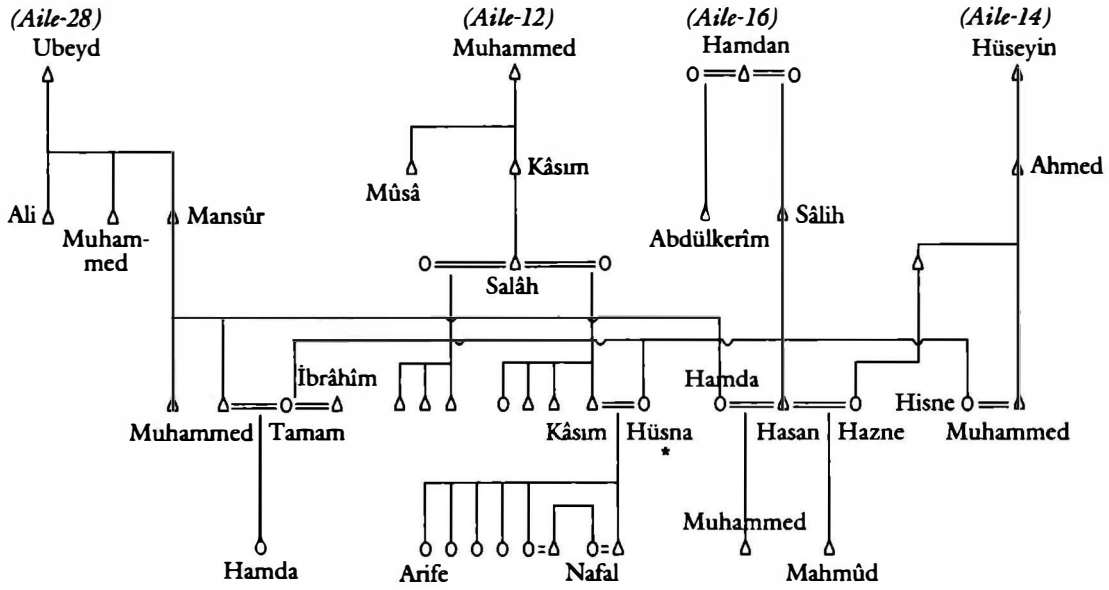
Hüsna Sâlih Hamdan'ı ziyarete Aralık 1992'de gittik. Hüsna kendi mehrini oluşturan iki zeytin ağacının hemen gerisindeki evde yaşıyordu; yanında köyden evlenen kızlarından Arife ile oğlunun eşi olan komşu köy Beyt İdis'ten Nefel vardı. Bizim tanıştırılmamızdan sonra Nefel çay koymaya gitti. 103 yaşında olan Hüsna zor duyuyordu ve aslında pek çok şeyi kıt kanaat hatırlıyordu.[5] Ona eski hayatı ve ailesi hakkında sorular sorduk.

Hüsna evlenmeden önce eski köy alanındaki bir evde annesi, babası, kardeşi Hasan ve kız kardeşleri Hisna ve Tamam ile yaşıyordu (Ev daha sonra Filistin'li bir aileye satıldı; bugün büyük ölçüde terk edilmiş olan eski köy merkezindeki bu evde bugün yaşlı bir kadın yaşıyor). 1884 tapu kaydında Hüsna'nın babası bağımsız bir tasarrufta 12 kırat arâzînin sahibi olarak kayıtlıdır ama Hüsna genç bir kız iken o muhtemelen sadece 6 kıratı sürüyordu.[6] 1908'de babası altı kıratı üvey kardeşin ve kalan altıyı da oğlu Hasan'ın adına geçirmek üzere tapu dairesine gitti.[7] Hüsna evliliğinden önce hâlâ evde yaşıyorken iki çift öküzlerinin olduğunu ama bahse değecek miktarda koyunlarının ve de eşeğinin olmadığını hatırlıyor. Kısaca tarımda sağlam bir aileydiler. Ailelerinde kadın buğday, mercimek veya başka bir şey olsun, ta-

5 1910 hâne sayımına göre Hüsna 1889'da doğmuştu (ANR, Kufr Avan M46-6).

6 DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1300AM [Ağustos 1884], tekrar kopyalanma 1329 AM, s. 79, no: 668-9. Ayrıca bkz. tablo 10.1.

7 S. AT. *Zabt* 1323-34, Eylül 1908, s. 139, no: 252-5.

Şekil 12.1 Hüsna Sâlih Hamdan'ın aile bağları

rının her aşamasında kocasıyla çalışırdı. Harman savrulmasında kadınlar ve çocuklar erkeklerin yanında çalışırdı. Hüsna delil olarak hasat zamanı ***kadim*** (düven) ile çalışırken kolunu kırdığını söyledi.

Hüsna 1889'da, ablaları Hisna (d. 1884) ve Tamam'dan (d. 1887) sonra ve kardeşi Hasan'dan (d. 1890) önce doğan üçüncü çocuktu (bkz. şekil 12.1). Hisna kendisininkiyle yaklaşık aynı toplumsal konumda bulunan küçük bir çiftçi ailesinden Muhammed Ahmed el-Hüseyin ile evlendi. Tamam daha büyük ve güçlü bir aileye giderken, kardeşi Hasan da Tamam'ın kocasının bacısı Hamda ile evlenmiştir.[8] 1911'de Hasan'ın eşi Hamda ilk çocukları Muhammed'i doğurdu. Hamda 20'sinde idi ve Hasan ise ondan bir yaş büyüktü ama Hasan çoktan ikinci bir eş almıştı: Ablası Hisna'nın kocasının kardeşinin kızı olan, tam kendi yaşındaki Hazne.

Hüsna'ya Tamam'ın kiminle evlendiğini sorduğumuzda ilk evliliğinden değil, sadece köye yerleşen Filistin'deki Beyt Yafa'dan bir adam olan Menâsıra'lardan İbrâhîm el-Mustafa ile ikinci evliliğinden bahsetti. Hüsna'nın sessizliği bu iki evlilikteki bir bozuşmayı, belki ailelerin arasının bozukluğunu yansıtıyor olabilir. Açık olan şey Hasan ve Muhammed (Hamda'dan oğlu) arasındaki ilişkilerin Manda'nın toprak kaydı zamanı olan 1939-40'da açık olduğudur. Muhammed babasını dava ederek kardeşi Mahmûd'un toprağına eşit bir kısım talep etti. Fakat Hasan, "Muhammed'in iki yıl önce birbuçuk kırat ile evlendiğini" belirterek reddetti.[9] Diğer bir deyişle, Hasan o zaman sahip olduğu 4½ kırat arâzînin 1½ kıratını ilk oğlunun evliliğinde mehir olarak vermişti. Muhammed hukuken babasına itiraz ettiyse de daha sonra toprağın babasına ait olduğunu ve dolayısıyla istediğini yapabileceğini söyleyerek reddini kabul etti.[10] Böylece üç kırat arâzî kardeşi Mahmûd'un

---

8 ANR, Kufr Avan, Hasan (M45), Hisne (M53) ve Tamam (M78).

9 DLS. CR Kufr Avan, Dava 7/96, karar 9 Mayıs 1939, Mecelle'nin 1817. maddesine referansla. Hasan'ın 1939'da ne kadar arâzîye sahip olduğuyla ilgili olarak tapu kayıtlarında şunlar vardır: Babasından aldığı 6 kırattan 1½ kıratı 1935'te Halîl el-İd el-Ahmed'e satmıştır ve elinde 4½ kalmıştır (DLS. AT. *Zabt* 1934'den itibaren, Ağustos 1935, s. 60, no: 1-4). Ocak 1936'da (*age*, s. 92, no: 18-21) oğlu Mahmûd'a 1½'lik bir bölüm daha satmıştır. Burada bir sorun vardır; mantıken bu devrin oğlu Muhammed'e yapılmış olması gerekir çünkü kalan 3 kırat 1939'da Mahmûd'un adına kaydedilecekti. Ne yazık ki Muhammed'in kiminle evlendiğini tespit edemedik ve dolayısıyla 1½ kıratın nereye gitmiş olabileceğini bilmiyoruz. 1939 kadastrosunda Muhammed'in adına kayıtlı bir arâzî yoktur.

10 DLS. CR. Kufr Avan, *age*.

adına kaydolundu ve muhtemelen ana baba da onunla kalıp yaşamaya devam etti.[11] Baba ve iki oğlu sonra her biri fiilen 1½ kırat elde edecekti.

Evliliğinde oğula yardım etmek mecburiyet olsa da, bu ailede bir adamın arâzîsinin istediği gibi intikalini ayarlamak gelenek idi. Bu yüzden, bir kuşak önceye gidersek, eğer Sâlih topraklarını oğlu Hasan ve üvey kardeşi Abdülkerîm arasında bölüştürmeseydi, kanunun harfiyyen uygulanması toprağın kaydedildiği sene doğan üvey kardeşi Abdülkerîm'i tamamen dışarda bırakacaktı. Üstelik 12 kırat arâzî Sâlih'in yaşayan karısı, üç kızı ve Hasan arasında bölünecekti. Ölüm öncesi yapılan hibeler de tamamen kanun dahilindeydi ve iki durumda da bu orta halli ailede babaların toprakları kendileri hayattayken oğullarına istedikleri gibi intikal ettirmesi ve kızlara dağılmasından kaçınmasına izin vermiştir.

Ama şimdi Hüsna'ya dönelim. Köyün aynı çiftçi kesiminden diğer bir küçük aileye, oğlunun evliliği zamanında ilk karısından diğer iki oğlu ve bir kızı olan Salâh el-Kâsım adlı adamın en büyük oğlu Kâsım'a gelin oldu. Salâh daha sonra kendisine üç oğul daha veren ikinci bir eş alacaktır. Hüsna'nın mehri iki *Rumî* zeytin ağacı ve onların bulunduğu arsa idi. Hüsna ayrıca birazcık mücevher ve birkaç elbise ve belki iki yatak döşek aldı ki, bir baba ideal olarak bunun karşılığında kızını verirdi. Fakat Hüsna'nın bahsettiği mehir gümüş veya elbiseler değil, iki zeytin ağacıydı. Ağaçlar ve toprak önce babasına gitti ve Hüsna'nın açıklamasına göre onun ölümüyle kendine geri döndü. 1884'te kocasının dedesi Kâsım üç zeytin ağacının sahibi olarak kaydedilmişti ama bunların bulunduğu arsa onun değildi (bkz. tablo 10.1).[12]

---

11 DLS. CR. Kufr Avan, *Cedvel el-İddiât,* 16 Mart 1939 (raporlara ve davalara göre sonradan bazı düzeltmeler ve *Cedvel el-Hukuk*'dan eklemeler yapılmıştır), no: 104.

12 DLS. AT. *Yoklama,* Ağustos 1884, s. 84, no: 781. Öyle görünüyor ki Kâsım arâzînin sahibi Abdullah el-Hüseyin'le birlikte çiftçilik yapmıştır (*age*, 602, 780) ve muhtemelen kendi emeğiyle üç ağacın mülkiyetini üzerine almıştır. Kâsım için herhangi bir bireysel arsa kaydı göstermeyen kayıt ile Hüsna'nın anlattıkları (ilgili yerdeki ağaçlara ve arâzîye sahip olma) arasında mutlak bir uyuşmazlık olduğu söylenemez. Söz konusu arâzî esas köy yerine yakındır. Kufr Avan arâzî kaydındaki genel raporda (DLS. CR. Kufr Avan, Arâzî Müdürü'ne Yönelik Rapor ve İnceleme, 8 Temmuz 1940, madde 4) şöyle denmektedir: "Köy bloğunda (*hâd el-beled*) kayıt dışı bırakılan alan köy yerini, tarım topraklarını ve zeytin ağaçlarını kapsamaktadır. Bu arâzîler ve ağaçlar kadastro kaydına dahil edilmemiştir çünkü sahipleri kayıt yapılmasını istememiştir. Daha sonra vergilendirme amacıyla bu arâzîlerin ve ağaçların mâlî dağılımı hesaplandı ve değerlendirme programına dahil edildi." Kadastroya kaydedilen köy bloğu alanı, bloğun yalnızca dörtte biriydi. Diğer bir

Arsa aynı yerdeki diğer 10 ağacın sahibi olan, Hüsna'nın ablası Hisna ve kardeşi Hasan'ın evlendiği aileden olan bir çiftçiye aitti.

Hüsna'nın kocası Kâsım ondan üç yaş kadar büyük, 20'nin hemen üzerindeydi ve evlilikten hemen sonra, iktisaden Kâsım'ın babası Salâh'tan bağımsız hale gelmişlerdi. Ancak çift, köyün iki zeytin ağacının bulunduğu kenarında küçük bir ev yapıncaya kadar Kâsım'ın babası ve kardeşleriyle uzun yıllar aynı evde yaşamayı sürdürdü. Kâsım iktisadî bağımsızlığını kurduğunda babası ona iki kırat toprak verdi, lakin çiftin çok az iş hayvanı olduğundan Kâsım kendi tarlasındaki çiftçilikten ziyade başkaları için ırgat (*harrâs*) olarak çalıştı. 1884'teki özgün kayıtta Kâsım'ın dedesi Kâsım, toprağı kardeşi Mûsâ (daha sonra çocuğu olmaksızın Kâsım'dan önce ölecek ve böylece tüm arâzîsi Salâh el-Kâsım'ın sülalesine geri dönecekti) ve daha sonra Hüsna'nın kardeşi Hasan ve bacısı Tamam'ın evlenecekleri güçlü geniş aileden iki kardeş (Mansûr ve Muhammed Ubeyd) ile müştereken ekiyordu.[13] Bu, Kâsım'ın ailesinin önceden büyükbaş hayvanlarla daha fazla mücehhez bir aileyle birlikte çalıştıklarını ve bu yüzden Kâsım'ın başkalarının çift hayvanlarına bağımlılığının ailesine garip gelmediğini akla getiriyor. Hüsna'nın eskiden tarımın nasıl örgütlendiğine dair hatırladıkları, bir kimsenin sahip olduğu hayvanın çokluğuna göre toprak sürdüğü şeklindeydi. Bu ifade hem toprağın bol ama insan ve hayvanların az olduğu bir zamanın ortak hatırasını, hem de Hüsna'nın büyükbaş hayvanların sadece toprak değil, hânenin iş sermayesi için de önemini vurguluyor olduğunu göstermektedir.

Pek çok diğer kadın eski tarım uygulamaları hakkında fazla şey hatırlamazken, Hüsna tarımda çalışan bir kadın olarak bu alan hakkında konuşkan idi. Yıllar içinde tam fiziki konumları kayma gösterse de, her çiftçinin biri şerit köy alanının batısında, Ürdün Vadisi'ne inen etekte ve diğeri yakında olmak üzereiki arsası vardı. Hüsna, *arakib* yani uzak arâzîde sadece kış ürünleri ektiklerini, çünkü toprağın sarı ve iklimin çok sıcak olduğunu, eve yakın şeritte ise (*vatat el-dâr*) tarımın yaz ve kış yapıldığını hatırlıyor. Toprağı sürme zamanının yağmurlara bağlı olarak Kasım ayından Ocak ortalarına

---

deyişle, köy alanının arâzîsi kaydedilmediği için, üç ağacın durduğu alan, kayda yansımadan ağaçların sahibinin mülkü haline gelmiş olabilir. 1939-40'da köy bloğu dışındaki arâzî kaydı zorunluydu.

13 DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1884, s. 79, no: 658-9. 1910'da (ANR Kufr Avan) M 46, kayıtta görünme sıralarına göre şu bireylerden oluşuyordu: Hüsna'nın kayınbabası, kocası, kaynı, görümcesi, kendisi ve kızı (3 aylık).

kadar uzandığı kış mevsiminde şerit buğday, arpa ve mercimeğin ekilmesi için bölünüyordu. Yaz mevsiminde Mart ortasındaki ekimin ardından toprak üç kez sürülüyordu. Yaz ürünleri daha çeşitliydi: Ekmeğin yapıldığı darı, tavuk yemi olarak kullanılan sarı darı, tüylü hıyar (*fakkus*), karpuz, domates, bamya ve kavun (*şemmâme*). Hüsna tarladaki işinin yanında diğer kadınlarla birlikte köyün üst taraflarındaki ağaçlığa yakacak odun kesmek için giderdi. Ve Hüsna iki zeytin ağacından aileye zeytin ve zeytinyağı yapardı. Zeytinleri azıcık kaynatır ve sonra köyün her mahallesinde bulunan baskı makinesine götürmeden önce çatıda kuruturdu.

Hüsna beş kız (21 yaşındayken doğurduğu ilk çocuğu Arife, Fidda, Fiddiye, Tamam ve Fâtıma) ve sadece biri (Mustafa) yaşayacak olan üç oğlan doğurdu. Kızı Arife 1934'te evlendi. O yıllarda başlık parası 10 ila 30 lira arasındaydı, ortalama 50 Ürdün dinarına denk gelip, ilke olarak üç kısma ayrılıyordu: Tahıl, hayvan ve para (*habb, halal* ve *nukud*). Ama Arife'nin gerçekte aldığı şey altın sikkelerle süslü başbağı (*urca*) idi. O günlerde gelinin dayısına verilen aba ya bir çuval buğday veya bir miktar zeytinyağı idi.

Hüsna'nın dahil olduğu orta halli çiftçi ailelerinde köyün ortak arâzîsindeki hisseler babadan sonra kardeşlerin ve çocukların yetkili olduğu anlayışıyla öncelikle erkekler arasında intikal ederdi. Ailelerin ikisinde de baba bir kadına toprak hediye etmiyor ve ikisinde de veraset kanunları onlar için işletilmiyordu. Fakat kadınlar iki şekilde tarım mülküyle alakalı gözüküyorlar: İlki, Hüsna'nın köye yakın iki zeytin ağacı ve bunların bulunduğu arâzîden oluşan mehri, ikincisi, kardeşi Hasan'ın 1½ kırat arâzîyi oğlu Muhammed'in eşine veya büyük ihtimalle ilk hadisede mehir olarak onun ailesine bağışlaması. Böyle verimli kaynaklar genellikle doğrudan genç gelinin eline gitmiyordu. Fakat mehir gelinin adınaydı. Hem etik olarak, hem kanunen onundu yani o talep hakkına sahipti. Toplumsal üretimin temel birimi olarak genç bir çiftin beraber mücadele vermesi beklenirdi. Ve bazen, kardeşinin oğlu Muhammed'in durumunda görüldüğü gibi, bir gencin böyle bir birim kurmak için, bir gelin ve ortak işçi kazanmak için toprağının hepsini mehir olarak vermesi gerekebiliyordu.

Hüsna'nın asırlık hayatında köy nüfusu büyüdü. Tarımsal kaynaklardaki tek artış, büyük ölçüde köy alanını çevreleyen topraklarda dikili zeytin ağaçlarındaydı. Diğer tarımsal kaynaklar, bilhassa hissedeki topraklar ya sabit kalmış, ya da otlak kaynakları gibi yüzyıl boyunca ciddi manada daralmıştır. On dokuzuncu yüzyıl sonunda Ürdün Vadisi büyük ölçüde hayvan besiciliğinde kullanılırken, arâzî tahrîri ve yirminci yüzyılda sulu tarımın yayılmasının ar

dından bu gittikçe daha az mümkün olmuştur. Ve köyün, köylülerin koyun ve keçilerini otlattıkları geniş alanlarının (vadiye yukarıdan bakan Sartaba ve diğer tepelerde ve köyün üzerindeki daha ağaçlı dik eteklerde) 1950'lerde hayvanlara yasaklandığı duyurulmuştur. Nüfus artışıyla ortak ekilen arâzîdeki ortalama mülkler de yıldan yıla azalmıştır. Bu yüzden, Hüsna'nın kızları mehir olarak zeytin ağacı almamışlar ve Hasan'ın oğlu Muhammed'in ortak arâzîdeki 1½ kırata denk gelen tüm hakları mehir olarak gelinine gitmiştir.

Ahmed Halîfe Sa'd el-Ahmed: Ücretli işçilik, çobanlık ve çiftçilik

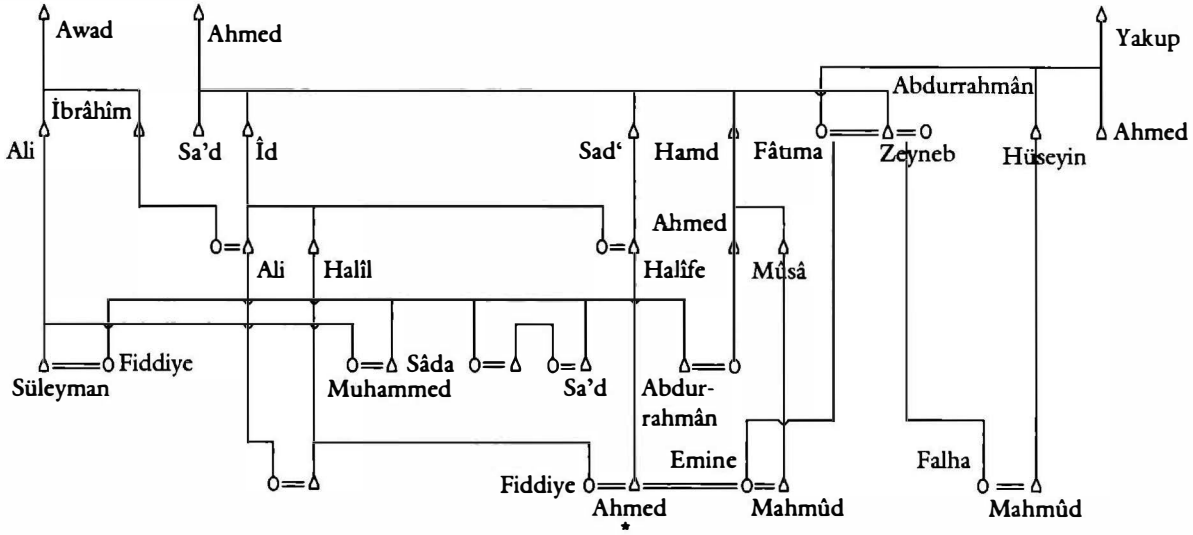
1910'da doğan Ahmed Halîfe Sa'd el-Ahmed kır saçlı bir görünüme sahipti ve 82 yaşındaki biri için dış görünüşünün düzgün olduğu görülüyordu. Köyün dini konum ve istisnai iç evliliklerle mümtaz en önde gelen ailelerinden birine mensuptu.

1884'te arâzî kaydedilirken 12 yaşında olan babası Halîfe, çoktan babası Sa'd'ın yerine geçmiş ve iki amcası Îd ve Hamd ile birlikte 24 kıratlık tüm bir hissenin ortak sahibi olarak kaydedilmişti.[14] Üçüncü amca Sa'd'ın 12 kıratlık bağımsız bir hissesi vardı.[15] O zaman 33 yaşında olan dördüncü amca Abdurrahmân, ikinci karısının kardeşi olup köyün aynı kesiminden daha küçük bir aileden olan (aile-2) bir adamın altı kıratıyla birlikte ortak bir hissede altı kırata sahipti (bkz. şekil 12.2).[16]

Halîfe, amcası Îd el-Ahmed'in kızı Zahiye ile evlendi; o da ona hayatta kalan dört oğul ile üç kız verdi. Ancak hayatının sonlarında ve Birinci Dünya Savaşı esnasında Zahiye'nin ölümünün ardından ikinci bir eş aldı. Halîfe dindar biriydi ve cemaate namaz kıldırıyordu. Sadece öğle ve akşam namazlarını kıldırmaya gelip, diğer vakitler gelmek için para istediği söylenen köy imâmı Muhammed el-Avvâd Ebu Hudriy'in aksine bunun için para istemiyordu. Şeyh Halîfe uzun bir hayat yaşayacaktı ve kendi adına hem 1884 Osmanlı kayıtları, hem de 68 yaşındayken yapılan 1939-40'daki kayıtlarda adı geçen çok az kişiden biriydi.

Ahmed gençliğinde altı kırat sürdüklerini hatırlıyor. Sartaba'dan ziyade büyük bir mağaranın bulunduğu tepelerde güttükleri 100 kadar keçileri vardı. Evin gelişiminin bu noktasında, Ahmed ve kardeşi Abdurrahmân küçük

14 DLS. AT. Yoklama, Ağustos 1884, no: 640-1 ve ANR Kufr Avan, M84.
15 DLS. AT. Yoklama, *agk*, 642-3.
16 *Agk*, 636-7.

Şekil 12.2 Ahmed Halife Sa'd el-Ahmed'in evlilik bağları

çocuklarken, kendilerine ait arâzîyi sürmüyorlardı. Bunun yerine Ameyre'den Muhammed Osman el-Şihâb arâzînin yönetimini almıştı.[17] Hangi ürünlerin ekileceğine Muhammed Osman karar veriyordu, fakat öküzler onların ailesinin olduğundan, ürün yarı yarıya bölüşülüyordu. Toprak kullanımının bir şartı çocukların, bilhassa Ahmed'den altı yaş büyük olan Fiddiye'nin ayıklama ve hasatta yardım etmeleriydi. Çocuklar ayrıca ekin topluyorlardı (*gamar*). Bu düzenleme Ahmed'in beş veya altısında olduğu ve ailenin tüm erkeklerinin komşu köy Ausara'da kalmak üzere bir yıllığına köyden ayrılmak zorunda kaldığı zamana kadar sürdü. Çünkü uzak bir akraba köyün öbür yarısından bir adamı öldürmüştü ve kan parası (*diya*) ödemesinde anlaşılması ve kabul edilmesi bir yıl önceydi.[18]

Ahmed'in evlenmesinden hemen önceki yıllarda aile ocağı babası, babasının ikinci karısı, o zaman evlenmiş ve sığırların bakımını üstlenmiş olan kardeşi Sa'd, yine o zaman evlenmiş ve koyun ve keçilerin bakımını üstlenmiş olan kardeşi Muhammed, küçük kardeş Abdurrahmân ve kendisinden oluşuyordu. Sa'd kız kardeşi Seda'nın gelin edildiği bir berdel evliliğinde Ausara Köyü'nden Hadrâ el-Ahmed'le evlendi. Muhammed, bacısı Fiddiye'nin Süleyman Ali el-Avvâd'la evlendiği bir berdel evliliğinde aşağıda karşılaşacağımız Ali Kâsım'ın kuzeni olan Aîşe, Ali el-Avvâd el-Mustafa ile evlendi.

Ahmed kendisinin annesini kaybederek *karut*[19] kaldığını belirtti. 1920'lerin başında 13 veya 14 yaşına gelinceye kadar Ahmed ve küçük kardeşi Abdurrahmân pek çok sığırı güdecek ve zamanlarının çoğunu köyün dışında onları otlatarak geçirecek hale gelmişti. Fakat sonraları sürüyü yok eden bir salgın oldu ve bu yüzden kendisi 15 ve 16 yaşındayken iki yıllığına Filistin'e gitti ve günlük ortalama yedi kuruş kazanarak Nâsire ve Mülebbes yörelerinde hasat işlerinde çalıştı.

Ahmed 19 yaşındayken kendisinden dört yaş büyük kuzeni (babasının amcakızı) Âmine, Abdurrahmân el-Ahmed'le evlendi.[20] Âmine önceden de

---

17 Osman el-Şihâb için bkz. not 59 ve şekil 12.5.

18 ACR. CC. (başlıksız) 1918-22, giriş 44/60'da (30 Mayıs 1920) Îsâ el-Ali'yi bir adamı öldürmekle ve kardeşini yaralamakla suçlayan rapora göre (Îsâ el-Ali kaçmıştı ve raporun tutulduğu sırada tutuklu değildi), Ahmed Halîfe 5-6 yaştan birkaç yaş daha büyük (yaklaşık 9-10) olmalıdır (Bu hâne sayımında verilen yaş temel alınırsa geçerlidir).

19 Arapçada ebeveynlerden herhangi birinin vefatı sonucunda çocuklar için kullanılan terimdir.

20 Hâne sayımındaki yaş farkı dörttü ama genç insanların yaşları az da olsa daha düşük

diğer bir kuzen olan (amca torunu) Mahmûd Mûsâ Hamd el-Ahmed'le evlenmişti, ancak ilk kocası genç ölmüş gözüküyor.[21] Âmine, tapu kaydı zamanında ikinci karısının kardeşi Ahmed Yâkûb'la ortak hissesi olan Ahmed'in büyükbabasının kardeşi Abdurrahmân'ın ikinci evliliğinden olan tek çocuğu idi. Abdurrahmân'ın ilk karısı Zeyneb'den, Fâtıma'dan kızı Âmine'den 31 yıl kadar önce doğan Falha adında bir kızı olmuştu.[22] Falha, Ahmed ve Fâtıma'nın kardeşi Hüseyin Yâkûb'un oğluyla evlendi. Bu aileler en azından 1884'ten itibaren bağlantılı olduklarından, bu iki evliliğin eşzamanlı veya ardışık bir değiş tokuş olup olmadığı açık değildir. Âmine'nin annesi Fâtıma, Abdurrahmân'ın ilk karısı gibi kocasından önce ölmüştür. Bu yüzden Âmine de kocası Ahmed gibi annesiz, ***karut*** olarak büyüyecekti. 1910 nüfus sayımında Abdurrahmân'ın evi 59 yaşındaki kendisi ve 4 yaşındaki Âmine'den oluşuyordu ki, köydeki böyle olağandışı görünümlü tek hâneydi[23] (Tahminen o yıllarda onlara evde babasının çiftçilik yaptığı eve gelin giden Abdurrahmân'ın ilk kızı Falha yardım ediyordu). Çünkü Abdurrahmân'ın tek bir kızı vardı ve oğulları yoktu; 1902'de miras aldığı 6 kıratın hepsini köyün Hıristiyan kuyumcusuna satmıştı.[24] Ancak bu durum, çifti topraksız bırakmadı, zira Abdurrahmân ve Âmine annesi Fâtıma'dan 1½ kıratlık ortak arâzî miras almıştı (Bu kısmın Fâtıma'nın mehir mi, miras mı, yoksa mehir ve mirasın ikisini de içeren bir talebinin sonucu olarak mı edinildiği belli değildir).

Âmine'nin 1929'da evliliği üzerine Ahmed Halîfe'nin ailesi mehir olarak iki zeytin ağacı, bir dişi keçi ve 220 kg buğdayın mislini ödemişti.[25] Âmine'nin bu ikinci evliliği zamanında 74 yaşında olması gereken Abdurrahmân'ın hâlâ hayatta olup olmadığını veya Âmine'nin miras aldığı 1½ kırat toprağın idaresini alıp almadıklarını bilmiyoruz. Ahmed Halîfe onun o yıllarda hayvan bes-

---

hesaplanmış olabilir. ACR. SC. MR *sicil* 7, no: 6016'da (5 Eylül 1929), damadın yaşı 20, gelinin taşı 28 olarak verilmektedir ve mehr-i muaccel olarak 3.000 Filistin kuruşu (bundan sonra FK) belirtilmektedir. Âmine'nin ikinci evliliği (her iki tarafda köydendi) için kaydedilen mehr o yıllar için yüksek bir rakam olan 9.000 FK'ydu.

21 Kesin olmamakla birlikte Âmine boşanmamış, dul kalmıştır. Kesin olan ise 1939 arâzî kaydında Mahmûd Mûsâ el-Hamd'ın yaşamıyor olduğudur.

22 ANR Kufr Avan, M33.

23 *Agk*, M75.

24 DLS. AT. *Zabt* 1315-19, Mart 1902, s. 39, no: 7-10.

25 *Krş.* yukarıdaki 20. not. O yılların evlilik kayıtlarında her zaman olduğu gibi mehr yalnızca nakit olarak belirtilmektedir.

leyerek geçinmeye devam ettiğini söylediğinden, durum öyle gözükmüyor. Âmine bir oğul ve bir kız doğurdu ve sadece ilki yaşadı.

1935 civarında Ahmed ikinci bir eş aldı: yine bir kuzen ve yine daha önce evlilik yapmış (babasının amca torunu ile) bir kız olan Fiddiye Halîl el-Îd el-Ahmed.[26] Ahmed'in babası Halîfe'nin Fiddiye için mehr olarak 1½ kırat arâzî sunmasının bir dizi değiş tokuşu kolaylaştırdığı görülüyor. Böylece Ahmed, Fiddiye ile evlenmiş ama Ahmed'in kardeşi Muhammed ve bacısı Fiddiye'nin evlilik sözleşmeleri bulunan ailenin bir üyesi olan İbrâhîm el-Avvâd'a 1½ kırat vermiştir (*iştirâ el-zevce ve defâ mehre-ha*); hepsi aynı gün içinde olarak İbrâhîm el-Avvâd kızını Ali el-Îd el-Ahmed'e vermiş, o da kendi kızını Halîl el-Îd'in oğluna göndermiştir. 1½ kıratın devri resmen kaydedilmemiş, fakat tahminen 1939 kadastrosundaki mukabil malın bir kısmı olarak ilan edilmiştir.

O sıralarda Ahmed'in küçük kardeşi Abdurrahmân da bir kuzen olan (Babasının amca torunu) Fâtıma Ahmed el-Hamd el-Ahmed'le evlenip ayrı bir ev olmuştu.

1930'ların sonlarında Şeyh Halîfe hacca gidip üç ay kadar orada kaldı. Dönüşünde kalan arâzîsini her biri 1½ almak üzere dört oğlu arasında bölüştürdü.[27] Kızlarından Fiddiye'ye bir kile buğday ve biraz hayvan verildi, ama diğer kızları hayatta idiyseler bir şey almış gözükmüyorlar. Böylece

---

26 1932'de Fiddiye nafaka için kocası Hamd Ahmed el-Hamd'a dava açmıştır (ACR. SC. *Sicil* n, s. 163, no: 31/21, 17 Temmuz 1932). Mahkeme kayıdında Fiddiye'nin beş yıl önce evlendiği, kocası Hamd'ın yeni bir eş aldığı belirtilmektedir. Hamd dört ay önce Fiddiye'yi evinden kovmuş ve nafaka vermemiştir. Fiddiye, Hamd'ın kendisine borçlu olduğu miktarı ve hukukî masrafları ödemesini talep etmiştir. Hamd onunla 4.220 FK mehr ile evlenmiş olduğunu (20 FK'su sonradan verilecek mehr kalanı hemen verilmek üzere) kabul etmiştir. Onun ikinci karısıyla aynı evde yaşamasını istediğini veya ona başka bir ev kiralayacağını söylemiştir: "Kiralayacağım eve bir hasır, iki döşek, örtüler, nakışlı (*muhaşşabîn*) üç yün yastık, bir lamba, bir karıştırma kabı, bir su tenekesi, bir testi, bir fincan, bir tava, bir tepsi ve bir kaşık alacağım." Hamd ayrıca ayda 50 FK nafaka ve elbiseler için 80 FK ödemeyi kabul etmektedir; Fiddiye ise ikinci karısını evden çıkarması koşuluyla Hamd'la aynı evde yaşamayı kabul etmektedir. Aile Kanunnâmesi'nin (*hukuk el-âile*) 51. maddesine göre Hamd'ın o günden sonra nafaka ödemesi ve onu bir eve yerleştirmesi gerekmektedir. Davanın masraflarını da ödeyecektir. İki yıldan kısa bir süre sonra Fiddiye boşanmış görünmektedir. İkinci evliliği muhtemelen 1935 veya 1936'da gerçekleşmiştir.

27 DLS. CR. Kufr Avan, *Cedvel el-İddiât*, 165/167 ve *Cedvel el-Tescîl*, 1-04 ve 6-61. Halîfe'ye ait kısım, oğlu Muhammed'le ortak bir tasarruf olarak kaydedilmiştir.

Ahmed'in hayvan beslemeyi bırakması ve ikisi de kadastro kayıtlarında müşterek mülkte 1½ kırat arâzî sahibi olarak yazılan kendisinin ve Âmine'nin arâzîlerini sürmeye başlaması ancak 1939-40 kadastrosundan sonra olmuştur. Âmine 45'ine varmadan ölüp, geriye kendisinin mehir olarak aldığı iki zeytin ağacı ve 1½ kırat ortak arâzî miras almak üzere oğlunu bırakmıştır.

Hasan ve Hüseyin Abdurrahmân Ameyre'nin aile tarihleri

1884 tapu kaydı zamanında iki kardeş Hasan ve Hüseyin el-Abdurrahmân'dan ilki 24 ve ikincisi 12 kırat ile kaydedilmişlerdir.[28] Çiftçilikle uzmanlaşan Hasan arâzîsini altı oğlu ve dört kızına bırakacaktı, hayvancılıkta uzmanlaşan Hüseyin ise geride tek bir oğul bırakacaktı.[29] Fakat, Hasan Abdurrahmân'ın bir torunuyla evlenen Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'e göre iki ailenin de erkekleri sığır çobanları olarak biliniyordu ve bu, dini eğitim gören ve Şam'daki bir tacirden % 3 komisyon karşılığı Dara yoluyla düzenli teslimatları olan, elbise, tatlılar ve yirminci yüzyıl başlarının pirinç malzemelerini satan bir dükkânı bulunan Abdürrahîm, Ali el-Ubeyd gibi Ameyre'nin diğer erkeklerinden beklenmiyordu. Nîma, Hüseyin Abdurrahmân'ın Ürdün Vadisi'ndeki Edvan bedevileriyle çatışma hikâyelerini hatırlıyordu. Ve yıllar sonra İbrâhîm Muhammed el-Dâhun (aile-6) ve Cemil ve Ali el-Abdürrahîm (aile-28) ilk kamyonu aldıklarında Hasan'ın torunlarının onu kendilerinin gibi görüp köyün çevresinde sürdüklerini hatırlıyordu.[30]

Burada Nîma'nın gelin gittiği Hasan'ın sülalesi ile torunu Mahmûd el-İbrâhîm'in dilinden Hüseyin Abdurrahmân'ın sülalesinin aile tarihlerini gözden geçireceğiz.

Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid: Hayvan yetiştiriciliği

Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid 1906'da doğdu ve Osmanlı devleti yıkıldığında 12'sindeydi. O sıralarda babası ölmüştü, annesi ise 1954'te ölüp neredeyse 90'ına kadar yaşayacaktı. Nîma'nın babasının topraktaki hissesi öz kardeşi Mûsâ ve babasının ikinci karısından üç kardeşinin olduğu gibi 1⁴/₅ kırat idi. Babasının ölümünün ardından çocukların hayatı zor geçmişti;

---

28 DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1884, s. 79, no: 664-5 ve 666-7 ve tablo 10.1.

29 DLS. AT. *Zabt* 1323-26, Aralık 1909, s. 122, no: 48-9 ve Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'le yapılan mülâkat, 7 Kasım 1992. Aile için bkz. tablo 10.1.

30 *Agk.*

Nîma hasattan sonra ekin topladıklarını hatırlıyor. Dayısı Ahmed Muhammed el-Dâvûd (aile-4) bakımlarını üstlenmişti ama öksüz görüldüklerinden anneannelerinin akrabaları olan Nevâsıra'lardan da (aile-6) zekât almışlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden birkaç yıl sonra Nîma, kardeşi Ali'nin kocasının kız kardeşi Hadrâ'yı aldığı bir berdel evliliğinde Fâlih Mahmûd el-Hasan ile evlendi. Kocasının babası Mahmûd el-Hasan, köyden savaşta ölen en az 25 erkekten biri olarak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki görevinden dönmemişti.[31] Nîma, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra evlendiğinde şartlar çetindi; Şam'a doğru çekilen Türk askerlerinin Ürdün Nehri'ni geçmeden bıraktıkları silah ve erzakı toplamak için ırmağı geçen köyden iki gruba katılışını gururla hatırlıyor.[32] O günlerde 'mutlak yokluk' vardı ve dolayısıyla, düğününde annesinin altın liralı başlığını (*urca*) giymesine rağmen, mehri de yoktu. Kocası Fâlih Mahmûd evlenmelerinden iki yıl sonra ölecekti ve Nîma'nın ondan doğurduğu iki oğul da hayatını kaybedecekti.

Fâlih'in ölümünden sonra Nîma onun kardeşi Muhammed'le evlenip sonradan ölecek olan iki kız ve hepsi yaşayan üç oğlan doğurdu. Hasan el-Abdurrahmân sülalesine gelin giden Nîma, köyün büyük ailelerinin tüm silsilesiyle bağlantı kurmuştu; gerçekten de Kufr Avan'ın şöhretsiz şecere uzmanı gibiydi. Annesi Subha Muhammed el-Dâvûd üzerinden köyün diğer kısmının Dâhun'un iki büyük ailesine akrabaydı: Anne tarafından dedesiyle Dâvûd'lara ve 1884 vergi listesinde başta gelen adamların (bkz. şekil 12.3) kız kardeşi olan, anneannesi Nîma Muhammed el-Hatîb'le de Nevâsıra'lara bağlıydı.[33] Ve babaannesi Hişfa el-Ubeyd üzerinden köyün kendisinin bulunduğu Ameyre kısmının güçlü bir grubuna akrabaydı; Ali el-Ubeyd 1884'te en fazla toprak ve zeytin ağacına sahip kimseydi. Ubeyd'ler de nesiller boyu Abdurrahmân'ın çocuklarıyla evlenmişlerdir.

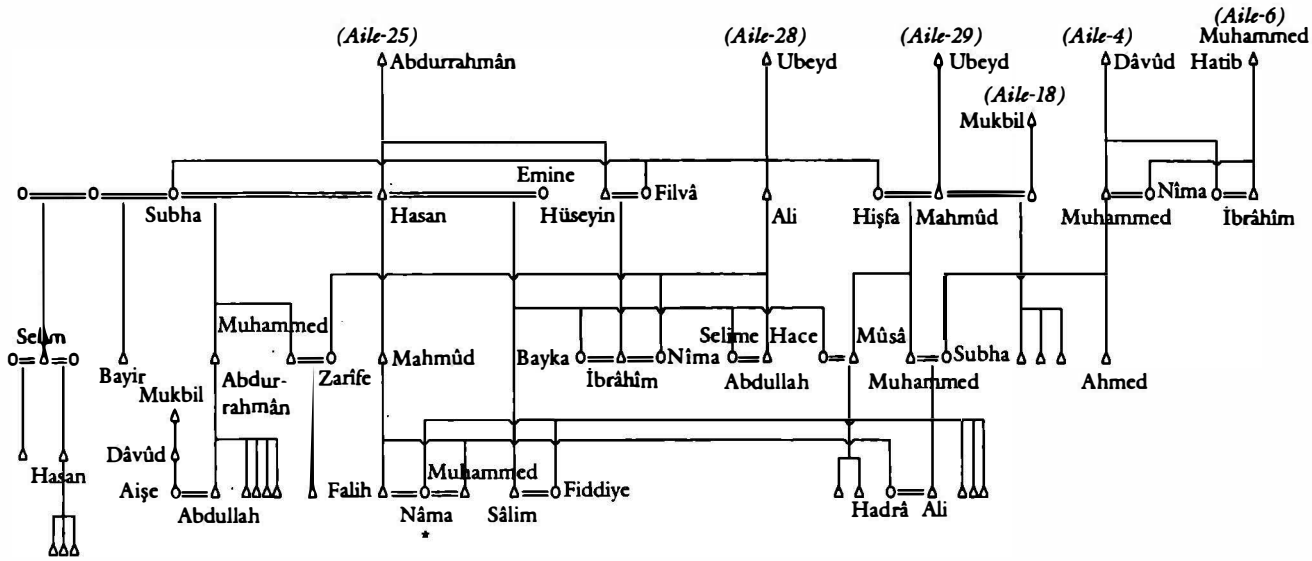
Nîma, ikinci kocası Muhammed'le birlikte sığır güttü; başladıklarında 13 inekleri vardı. Bir dana dışında hepsi de bir veba salgınında öldü. Nîma onu kendi yetiştirdiği yabani armutlarla dikkatle besledi. Bir süre sonra iki

---

31 Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'le yapılan mülâkat, 1 Temmuz 1992. Köyden "otuzdan fazla kişinin" Osmanlı ordusuna gittiğini ve hiç dönmediklerini söylemiştir. Nîma köyden savaşta ölen tam 25 erkeği hatırlamıştır ve dolayısıyla verdiği bu daha yüksek rakam tamamen güvenilirdir.

32 *Agk.*

33 Şekil 12.3'te Mahmûd el-Hasan'ın annesinin adı verilmemektedir. 1910 hâne sayımında Mahmûd'un eviyle ilgili ilk birkaç giriş eksiktir ve Mahmûd'un annesinin adını verdiği kısım da buna dahildir.

Şekil 12.3 Nima Muhammed Mahmûd el-Âbid'in aile bağları

inek aldılar ve zamanlarını çadırda yatıp Sartaba'nın güneyindeki bölgelerde (*Irak, Vadi Hamam* ve *el-Nuheyr*) sığır otlatmakla geçirerek tekrar sürü oluşturmaya başladılar. Nîma çekingen bir kadın değildi. O geceleyin çadırda uyurken hırsızların tereyağı almak için çadırın kenarını kaldırmaları, kendisinin bağırmaktansa tüfeği ateşleyerek onları kovalamasının ve böylece hırsızların onun erkek olduğunu sanmalarının çoğu kez gerçekleşen bir olay olduğunu mülâkat boyunca hatırladı.

Köydeki arâzîye gelince, Fâlih ve Muhammed'in ikisinin de birer kırat toprağı olup, Fâlih'inki ölümüyle Muhammed'e geçmişti. Muhammed çiftçiliği sevmiyordu, bu yüzden toprağı Davagira'dan Ataullah el-Avvâd işledi.[34] Nîma'nın kocasının üç kızı vardı: Rişda, Âmine ve Hadrâ (Şekil 12.3'de görülmemektedirler); bunlardan ilk ikisi haklarından caymışlar, Hadrâ ise hakkını aramış ve bunu tazmin için kendisine el-Hamra adlı arâzîde bir zeytin ağacı verilmiştir. Nîma'nın kocasının ailesinin Sâlih Vadisi'nde, *Vatat Ebu Halîfe*'de diğer bir zeytin ağacı vardı. 1939 kadastrosunda Muhammed üç kırat ile kaydolmuştur...[35] Daha genel olarak dört evlilik yapan Hasan'ın arâzîsi 1909'de resmen altı oğlu ve dört kızına eşitçe intikal etmiştir.

Mahmûd İbrâhîm Hüseyin el-Abdurrahmân: Hayvan ve at besleme

Mahmûd el-İbrâhîm, Haziran 1992'de bizi kabul ettiğinde etkileyici bir kişilik olarak gözüküyordu: 89 yaşında, uzun boylu, nüktedan bir adamdı ve delici bakışları vardı. Köyün Filistin'e doğru uzanan dış arâzîsine bakan bir manzaraya sahip, basit betondan bir evde üçüncü karısıyla birlikte yaşıyordu.

Mahmûd'un dedesi Hüseyin, kendisinin tek oğlu İbrâhîm'in 1864'te Hasan'ın ilk oğlundan on yıl önce doğmasına nazaran, kardeşi Hasan'dan yaşlı gözüküyor. Tapu kaydı zamanında İbrâhîm 20 yaşındaydı ve babasının adına 12 kırat kayıtlı olmasına rağmen aile hafızası baba ile oğul arasında birer *zalama*lık (6 kırat) gayri resmî bir bölüşümü hatırlamaktadır. İbrâhîm'in 12 kıratın tamamını tevarüs etmesine rağmen, o ve çocukları Ürdün Vadisi'nde hayvan ve cins at yetiştiriciliği ve ticâretinde uzmanlaşmışlardı; Beysan ve Tell el-Erbain arasındaki çiftlik arâzîlerindeki şartları iyi biliyordu. Mahmûd babasının Gavr'da Ali el-Gavarni, Muhammed el-Müfdi adlı bir çobanda ka-

---

34 Bkz. Şekil 10.6 ile ilgili tartışma.

35 Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'le mülâkat, 1 Temmuz 1992. DLS. CR. Kufr Avan, *Cedvel el-Hukuk*, no: 92 ve *Cedvel el-Tescîl*, no: 3-22 ve 4-13.

lan 200 baş hayvanı olduğunu hatırlamaktaydı. Fakat İbrâhîm el-Hüseyin'in esas ünü 14 cins atının olmasından geliyordu. At sahipliği sığır ve davar gibi değildi. İbrâhîm, "Şain" adlı bir damızlık ata tam sahip ise de, kısrakları hisse sahipliğindeydi. İlke eğer iki ortak (*şerîk*) varsa ilk tayın kısrağı (ve 16 aylık oluncaya kadar tayı) besleyene ve ikincisinin ortağa gitmesiydi ve ondan sonra ortaklık çözülürdü; üç veya dört ortağın bulunduğu zaman da durum buydu. Atlarda safkanlık hukukî gelenekteki kısrağı izliyordu. Bu yüzden İbrâhîm'in 14 atı Gavr ve El-Kurâ bölgeleri boyunca bir ilişkiler yumağını getiriyodu.[36]

Bu başarılı ilişkiler ağı, İbrâhîm'in dillere destan evlilik tarihine de yansımıştır (şekil 12.4). ilk evliliğinde aile yollarını izleyerek kendisine 1892'de Azra adlı bir kız çocuğu doğuran amcası Hasan'ın varisi olan kızı Bayka ile evlendi.[37] Birkaç yıl sonra da kendisine bir oğul ve Della adlı bir kız doğuran Kufr Ebil'den el-Dabbâhiye olarak bilinen Sâdiye'yle evlendi; aile efsanesi Sâdiye'nin Hasan'ın evinden bir çömlek para çaldığını, bunun üzerine at üzerinde ellerinin arkadan bağlandığını ve akrabaları da orada iken kendini bir kuyuya attığını anlatır. Gece olmadan önce bir urganla canlı olarak çıkartılıp boşatılmış ve hemen farklı bir kadın gelin getirilmiştir.[38] Bu kadının ismini ne Mahmûd el-İbrâhîm ne de Nîma el-Muhammed hatırlamaktadır. Ancak, inanılmaz miktarda mehri olduğu söylenen (6 *açiye*), İbrâhîm'in karşılaştığı, kocasından ayrılmaya ikna ettiği ve 40 *kis* karşılığı kendisinin evlendiği güzel bir evli kadın olduğu anlatılmaktadır.[39] Kuşkusuz evdeki havayı dağıtmak için ve annesinin isteğine kesinlikle muhalif olmayacak şekilde İbrâhîm bu kez, dayısının kızı Nîma Ali Ubeyd'le uzun sürecek ve üçü ebe-

---

36 Mahmûd İbrâhîm Hüseyin'le yapılan mülâkat, 29 Haziran 1992, Muhammed Fâlih İbrâhîm'in katkılarıyla.

37 Bayka, 1910 Hâne sayımında görünmemektedir fakat 1909'daki bir miras intikalinde geçmektedir. Boşanıp ayrı yaşamaya başlamış olabilir (verileri okunmayan evlerden birinde), miras devrinden kısa bir süre sonra veya sayımdan önce ölmüş olabilir veya miras işlemi kızı Azra'yı korumak için kendisi öldükten sonra yapılmış olabilir.

38 Mahmûd İbrâhîm (29 Haziran) ve Nîma Muhammed ile (1 Temmuz 1992) yapılan mülâkat. Dalla 1910'da M26 no'lu evde Mûsâ Seleme Fellâh'la evliydi ve Muhammed adlı bir bebeği vardı. Şekil 12-4'te görülmemektedir. 1939'da ne Dalla'nın ne de Muhammed'in mülkü bulunmaktaydı.

39 Mahmûd el-İbrâhîm'le yapılan mülâkat, 29 Haziran 1992. Burada açıkçası masal âlemine giriliyor ancak hem Nîma hem de Mahmûd, İbrâhîm'in yedi kez evlendiğini söylemektedirler.

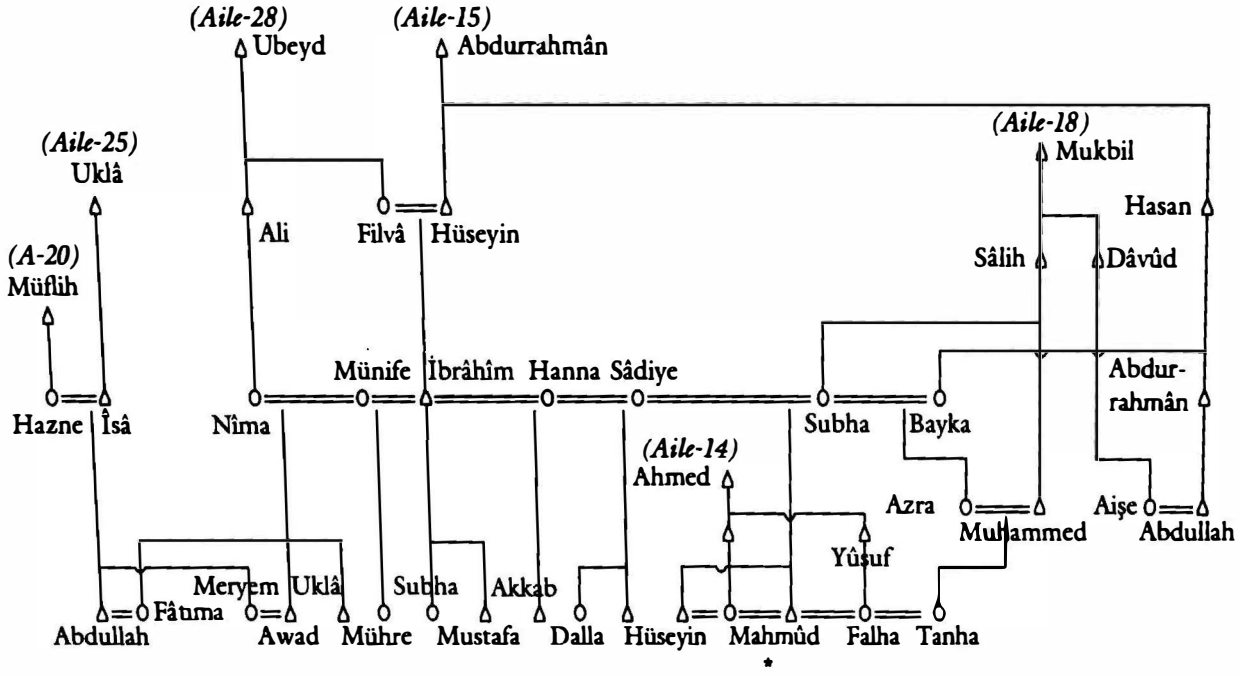
veynlerinden sonraya kalacak olan en az beş çocuk dünyaya getiren bir evlilik yapacaktı. Bunun ardından İbrâhîm eş olarak, tek çocuğu Muhra, Beysan'lı bir adamla evlenecek olan Ribaha'lı Münife Esad el-Abdülazîz'i aldı. Birkaç yıl sonra İbrâhîm, en büyük kızı Azra'nın Subha'nın kardeşi Muhammed Sâlih'le berdel olduğu görülen bir evlilikte Subha Sâlih el-Mukbil ile evlenecekti. Bu aile evliliği de uzun sürecek ve Subha Mahmûd ve (genç yaşta ölen) Hüseyin'i doğuracaktı. İbrâhîm yine evlenerek Beyt İdis'ten Hana Sâlih el-Ahmed'i aldı; o da ona iki oğul verdi. Böylece 1910'da İbrâhîm'in evi sınırlı karmaşıklıkta 16 kişiden oluşuyordu: annesi Filva (yaş 80), kendisi (yaş 46), karıları Nîma (yaş 41), Subha (yaş 30), Münife (yaş 30) ve Hana (yaş 27) ve bunların on küçük çocuğu.[40]

Babasının evindeki işler konusuna gelindiğinde Mahmûd'un hafızası çok zinde değildi. Bunun iki sebebi vardı. İlki, gençliğinde ve babasının ölümünden sonra yıllar boyu çoğunlukta Gavr'da hayvan tüccârı olarak çalışmıştı. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığında kendi hayvan ticâretiyle meşguldü ve bu yüzden aşağıda Beysan'daydı.[41] İkincisi, babası o çok genç-

---

40 ANR Kufr Avan, M22.

41 Mahmûd el-İbrâhîm Filistinlilerin şu sözünü hatırlamaktadır: "Ya *Havarnâ, inkisâr Turkiyâ, ircâli-bilâdi-kum* (Havranlılar, Türkiye düştü, vatanınıza geri dönün)." Onlar da bilinen bir nehir geçiş noktasından karşıya geçerek geri dönmüşlerdir. Köyün diğer yaşlı bireyleri Osmanlıların yenilgisinden "*İnkisâr el-İslâm*" (İslâm yenildi) diye söz etmektedir. Mahmûd'un Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili anlattıkları doğru görünüyordu: "On Türk atlısı o sırada lider olan Abdürrahîm Ali Ubeyd el-Ameyre'ye gitti. Türk ordusunun geri kalanı araç gereçleriyle nehirden geçmeye çalıştı. Pek çoğu bu sırada boğuldu. O yüzden bölgenin insanları üç ay boyunca o sudan içmedi. Oradan geçerken, Ahmed el-Zeynarî'nin arâzîsindeki Beysan'ın doğusunda Türklere ateş eden bir uçak gördüm. Türk askerleri güzergâhları Nablus'tan kaçıyordu. Diğer gruplar yaklaşık bir ay köyden geçerek Suriye'ye gitmek üzere İrbid'e doğru gidiyordu. Bir keresinde 200 kişilik bir bölük gelmişti ve geceyi köyde el-Hamra denen yerde geçirdiler. Biz köylüler onlara ekmek getirdik (*lemmeynâ le-hum hubzan*)." Birinci Dünya Savaşı dönemi aynı zamanda kıtlık (*cû*) dönemiydi ve Osmanlılar merkezî depoların olduğu İrbid'e getirebildikleri kadar tahıl getirmişti. Bu nedenle köylüler tahıllarını kuyularda, mağaralarda ve başka yerlerde saklamıştı. Mahmûd bir *sa'* buğdayın fiyatının 2 lira olduğunu ve yatak takımlarından elbise yapmak zorunda kalışlarını da hatırladı. Anlattıklarına göre, köylülerin pek çoğu Zakik bölgesinden silah, özellikle barut ve tabanca yağmalamaya gitmişti. Kendisi de subay silahı olan iki kılıç dahil olmak üzere en az bir eşek yükü malzeme getirmişti. Köyden on veya on bir erkek o sırada orduya gitmişti ve ordudaki bir oğulu ordudan çıkarmak 50 liraya mal oluyordu. Etkileyici

5-75	3-35	3-25	3-20		3-23	*Kırat cinsinden hisse*	5-72
2 1	1 1¾	2½ 9/10 ¼	1 19/20 1¾		3⅖	*Tasarruf no.*	¼ 2 7/10

Şekil 12. İbrâhîm Hüseyin Abdurrahîm'in evlilikleri

ken öldü ve annesi yeniden evlendi. Mahmûd'un ilk evliliği dayısının kızı Tanha Muhammed Sâlih el-Mukbil ile bir inek, iki kile buğday ve üçte biri para olan bir mehir karşılığındaydı. Evlilik sadece bir yıl sürecekti ve o sıralarda annesi Subha da Îsâ el-Abdullah ile (aile-14) 54 kıratlık arâzî ve biraz zeytin ağaçlık bir mehir karşılığı yeniden evlenecekti.[42] Mesele Mahmûd el-İbrâhîm için ihtiyarlığında bile bir acı kaynağıydı; ayrıntılarını ise bilemiyoruz. Sonraları Azra el-İbrâhîm de aşağıda anlatılan bir himaye sözleşmesiyle üvey kardeşinin oğullarının yanında yaşamak üzere döneceğinden, anlaşılan Sâlih el-Mukbil ve İbrâhîm el-Hüseyin'in evleri arasında genel bir bozuşma vardı.

Mahmûd el-İbrâhîm daha sonra üçte biri hayvan, üçte biri buğday ve üçte biri parayla model tarzda ödendiği söylenen yedi *kis*dik bir mehirle Falha Yûsuf Ahmed Hüseyin'le (d. 1902) ikinci bir evlilik yapacaktı. O kendisine dördü yaşayan beş oğul ve üç kız doğuracaktı. 1920 ve 1930'larda Mahmûd hayvan tacirliğine devam etti. Babsından gelen kendisinin iki kırat arâzîsini işledi ama saban için bir çift öküzü olduğundan başkalarının beş veya altı kıratını da sürdü. Bahsedecek bir zeytin ağaçları yoktu ve gerektiğinde yağı Fara veya Aclun'dan satın alıyorlardı. Daha sonra ise 1939 kadastrosunun ardından köyde eski ortak arâzîdeki tarlasında zeytin dikecek ilk adam o olacaktır. Ondan önce zeytinyağından ziyade yemeklerini hayvanlardan aldıkları *samna* ile pişiriyorlardı. Ayrıca Mahmûd'a göre imâm Ebu Hudriye'nin çevirdiği bir dümen sonucu kaybettikleri bir arsa özel mülkünde iddiaları bulunmaktaydı.

Mahmûd'a kendisinin amca kızı ve kardeşi Hüseyin'in dulu ile evlenmesini ölüm döşeğindeyken salık veren de Falha idi.

İbrâhîm'in çocukları ve kanlarını geçmeden önce topraklarının intikaline kısaca bakabiliriz. Oğlu Mahmûd İbrâhîm'in ölümünde 12 kıratlık arâzîsinin yaşayan altı oğluna eşitçe dağıtıldığını söylemişti. Kayıtlara göre 1939 tarihinde İbrâhîm'in çocukları adına daha önceki ölümler ve kadınların talepleriyle karmaşıklaşmış toplam 13½ kırat arâzî yazılıydı.

Bu erkek intikal modelinde yapılan ilk değişiklik üvey kardeşleri Uklâ ve Avvâd'la birlikte kendi ⅔ kıratının kaydedilmesini ve diğer üvey kardeşleri Mahmûd, Akkâb ve Mustafa'nın ellerinden alınmasını isteyen Azra

---

konuşmasının sonunda Britanyalıların geldiğini, koşulların düzeldiğini ve yeni bir tapu düzenlemesinin geldiğini anlattı.

42 Nîma Muhammed ile mülâkat, 25 Ekim 1992.

(Bayka'nın kızı) tarafından yapıldı. Azra'nın Bayka'nın tek varisi (aynı zamanda babasının varisi) olduğu düşünüldüğünde, 2/3 kırat yetersiz bir düzenleme olarak gözükmektedir. Fakat bu açıkça Azra'nın tüm çocukları ondan önce öldüğünde ve belki İbrâhîm el-Hüseyin ile Sâlih el-Mukbil'in çocukları arasındaki daha genel bir soğukluğun bir parçası olarak kadın 44 yaşında anneden akrabalarıyla yaşamak için döndüğünde Azra'nın korunmasını ve uygun şekilde defnini temin etmek içindi. Azra'nın nafaka anlaşması bilhassa ayrıntılıydı:

> [*Azra*] *ölmüş babasının arâzî, dükkânlar, evler, su kuyuları, harman yerleri ve zeytinliklerdeki mülklerinde bulunan kendi hissesini kardeşi Avvâd el-İbrâhîm ve kardeşi Uklâ'ya vermiştir. Buna mukabil her yıl uzun bir elbise, bir başlık, bir işlemeli etek ve* [*ayakkabılar?*] (*bayrama, malfa, Şûrâ ve-maşaya*) *ile donanacak ve un, yarmalık buğday, mercimek, tuz, soğan, yağ, hintyağı, süt, sabun vb. ihtiyaç duyduğu her şey kendisine verilecektir:* [*Avvâd*] *aynen annesi ve karısına olduğu gibi ona* [Azra] *da bunları sağlayacak ve gerekli tüm yardımı gösterecektir. O ve mezkur erkek kardeşi bu hibeyi kabul etmiş ve onun babasının mülkünden devraldığı bahsi geçen tüm bu malları almışlardır. [Avvâd] ona tüm bu söylenen şeyleri sağlayacağına, onun kendi yanında yaşayacağına ve ona belirtilen usulde bakacağına söz verir. Ve öldüğünde Avvâd ve erkek kardeşi onun altınını ayıracak, defnini tertipleyecek ve onun adına yedi koyun kesecektir. Ve Azra kendi adına benzer şekilde ölümünde kendisinde bilezik, para vb. şeyler varsa* [*Avvâd'ın*] *onları almak için en ehil kimse olduğunu* (*kabul eder*). *Diğer kardeşlerinden hiçbirisi ne kendi mülkünden, ne babasının mirasından ona ait hiçbir şeyi tevarüs hakkına sahip değildir. O tüm malını kardeşleri Avvâd ve Uklâ'ya meşru bir hibe olarak vermiş ve onlar da bunun mülkiyetini almışlardır. Bu, iki tarafın da huzurunda ve anlaşmalarıyla mezkur şartlarda gerçekleşmiştir. Anlaşma ve sözleşme şeriata göre geçerlidir. Ve Kufr Avan'ın imâm, muhtar ve ihtiyarlar heyetini* (*bu anlaşmanın uygulanmasını sağlamaya*) *yetkilendirmişlerdir ve mevcut olanlar O'nun en iyi şahit olduğuna yemin etmişlerdir.*[43]
>
> *4 Muharrem 1345* [*15 Temmuz 1926*] *imzalayan*
> *Kufr Avan'dan Azra el-İbrâhîm*
>
> *Şahitler*
> *Ayanlar* (*vucuh*) *Hasan el-Sâlim, İbrâhîm el-Ali*
> *Heyet Üyeleri Muhammed el-Sâlih, Abdurrahmân el-Hasan*

---

43 DLS. CR. Kufr Avan, *el-İddiât, takrîr* 2.

Kufr Avan muhtarı Muhammed el-Ali
Evrakı hazırlayan Kufr Avan imâmı Muhammed el-Avvâd

Azra, toprağını üvey kardeşlerine resmen devretmeye karar vermişti, Muhra el-İbrâhîm (Münife'nin kızı) ve Subha el-İbrâhîm ise arâzîlerini resmen kaydettirdiler, fakat daha sonra üvey kardeşleri Uklâ'nın topraklarıyla ortak ekmek için anlaşma yaptılar.[44] Nîma el-Muhammed arâzînin tazminatını şu şekilde açıkladı: Annesi Münife'nin tek kızı olmasından kaynaklanan Muhra'nın $^{9}/_{10}$ kıratı (kanunda karşılığı bulunmamakla birlikte, kocaların eşlerine bölüştürme ilkesi uygulamada gözetiliyordu) ve Subha'nın Mahmûd adlı bir adamla berdel evliliği sırasındaki bir anlaşmadan gelen ¼ kıratı. Bu berdel evliliğinde onun kardeşi Mustafa, her iki kadının da toprak alması anlayışı ile Fâtıma adlı bir kadınla evlenmişti.[45] Son olarak Avvâd el-İbrâhîm'in karısı Meryem Îsâ el-Uklâ kocasının mülküne kendi adına kayıtlı bir kırat getirdi. Bunu annesi Hazne el-Müflih'ten miras almıştı.[46] Buna karşılık bir değiş tokuş evliliğinde Meryem'in kardeşi Abdullah'la evlenen Fâtıma el-İbrâhîm de kardeşlerinden bir kırat almıştı ve köyün diğer bir kısmında kocasının 2 kıratıyla ortak bir hissede tarım yapıyordu. Bu devretme işlemlerini beraber düşünürsek, kadınların veraset kanununda öngörülenden ciddi manada az şey elde ettiklerini görürüz, fakat bunu uygulama ve üretimin dinamiklerini kanunun gücü kadar yansıtan bir tarzda kadınlar üzerinden ve evilik ve veraset iddialarının bir bileşimi vasıtasıyla yapmışlardır.

Son olarak, Mahmûd'un öz kardeşi olan Hüseyin toprağını (ve sonra dul karısını) kardeşi Mahmûd'a devredecek tebligat olmaksızın öldü; ve Avvâd ½ kıratı belki de karısı Meryem el-Mûsâ ile bir kırat edinmesiyle bağlantılı bir işlem içinde kardeşi Uklâ'ya satacak, böylece 1939'da İbrâhîm'in çocuk-

---

44 Mustafa'yla birlikte 1910'dan sonra doğan Subha el-İbrâhîm'in annesinin kim olduğunu kesin olarak bilmiyoruz.

45 Nîma Muhammed ile yapılan mülâkat. 31 Ekim 1992. Muhra'nın arâzîsi 1939'da ihtilafsız bir şekilde verilmişti. Subha ise erkek kardeşi Uklâ'ya karşı $2^{3}/_{4}$'lük bir arâzî hakkı iddia etti ve 1/4 kırat elde etti (DLS. CR. Kufr Avan, *el-İddiât, takrîr* 26, *müşâ* arâzîleri için, 5-6 Mart 1939).

46 Nîma, Meryem Îsâ el-Uklâ'nın önce Büşra'daki bir adamla (Muhammed el-Makaza) evlendiğini ve ondan bir kızı olduğunu, kocası öldükten sonra bir berdel evliliği temelinde Avvâd el-İbrâhîm'le evlendiğini ve İbrâhîm'in kızı Fâtıma'nın da Abdullah Îsâ el-Uklâ'yla evlendiğini söyledi. Meryem'in arâzîsi annesi Hazne el-Müflih'den gelmiştir (bkz. ayrıca şekil 12.6).

larına şu paylaştırmayı bırakacaktı: Fâtıma 1, Avvâd 1¾ (kız kardeşi Azra'dan 1/3 dahil ama karısı Meryem'e ait bir kırat hariç), Uklâ 2½ (bacısı Azra'dan 1/3 dahil), Muhra 9/10, Subha 1/4, Mustafa 1 19/20, Akkâb 1¾ ve Mahmûd 32/5; babaları İbrâhîm'in sahip olduğu 12 kırata mukabil toplam 13½.

Ali Kâsım Avvâd el-Mustafa: Ruhanilik ve keçi güdücülüğü

Biz Kasım 1991'de Kufr Avan'ı ziyarete gitmek için yolda giderken açık-zeki yüzlü ve mavi gözlü bir adam olan Ali Kâsım yolun diğer tarafında ot yüklü eşeğinin üzerinden bizi selamlamıştı. 1992 Haziranı'nda kız kardeşinin oğluyla ziyaret için geldiğimizde ahlaki şöhretin değeri ve fakirlerin karşılaştığı zorluklar konulu bir şiirle bizi karşıladı; köyün dışında Kufr Ebil ve Harice'ye yukarıdan bakan bir arsada kurulu evinin önündeki incir ağacının altında karısı, oğlu ve çok sayıda sarışın, güzel torunuyla birlikte oturduk.

Doğum tarihini Osmanlı'nın çöküşüne göre hesaplayan Ali Kâsım 1921 olarak hatırladı. 1884'teki tapu kaydında yer alan babası Kâsım değil, dedesi Şeyh Avvâd idi. Şeyh Avvâd bir mutasavvıftı ancak manevi güçleri hatırlanan kimse daha çok Kadirîliğe yakın olmasına rağmen hiçbir tarikatı izlemeyen ve tam bir mutasavvıf olan Avvâd'ın babası Mustafa idi. Şeyh Mustafa oğlu Avvâd'ın Kufr Avan'da bir kuyuya düştüğü kendisine göründüğünde El-Kurâ'nın önderi Yûsuf el-Şerayda ile Tibna'da bulunuyordu. Yûsuf el-Şerayda hemen Kufr Avan'a atlar gönderdi ve adamları Avvâd'ı kuyudan çıkardılar. Ali Kâsım'ın Hanzira'lı olan karısı da Şeyh Mustafa'nın bir taş attığında taşın şekere dönüştüğünü ilave etti. Tedavi güçleri olan bir veli olarak ölümünden sonra bile sarığı hastaları iyileştirmeye devam etti. Oğlu Avvâd da daha alt seviyede olmakla birlikte hastalıkları iyileştirme gücüne sahipti..

Şeyh Avvâd, 1884'te Davagira'lardan Abdülazîz el-Mustafa ile müşterek bir tasarrufta dokuz kırat arâzî ile kaydedilmiştir; tapu zamanında Avvâd'ın en büyük oğlu olan Muhammed çiftçilik yapmaya müsait ve yeni evlenmiş genç bir adam olmuştu. Avvâd'ın ilk karısı Falha Sa'd el-Ahmed idi (yukarıda gördüğümüz Ahmed Halîfe'nin halası). Falha ona ikisi de babasından önce ölecek olan Muhammed ve Ahmed adlı iki oğlan ile Fâtıma adlı bir kız doğurmuştu (d. 1869). İkinci karısı ise Fara'dan Sâda Ahmed el-Ariyan idi. Mahmûd ve Ali (ikizler, d. 1874), Zahiye (d. 1879), Kâsım (d. 1883), Mustafa (d. 1888), ikinci bir Fâtıma (d. 1889) ve diğer bir kız olan Şayha'yı doğurdu. Avvâd'ın, Fendiye Hamd el-Ahmed ile olan üçüncü evliliği ilk karısının ailesiyle ittifakı yenilemesine de vesile oldu. Fendiye ona beş oğul

doğurdu; en büyükleri İbrâhîm 1888'de doğmuştu. Avvâd'ın dördüncü ve son karısı Filistin'deki vadide yer alan Tubas'tan bir kadın idi (Şekil 12.5'de gösterilmez). Avvâd koyunlarını öğleden sonra dörde kadar güder, geceyi geçirmek için Tubas'a doğru yürür ve ertesi gün dönerdi.

Şeyh Avvâd böylece arkasında tastamam küçük bir nesil bıraktı: Dokuz yaşayan oğul ve iki yaşayan torun, ama sadece 9 kırat arâzî. Bu durum şaşırtıcı bulunmamalı, 1908'de Avvâd'ın arâzîsinin bölünmesi tüm kız ve kadınları dışlayıp, sadece erkek varisler arasında, her biri bir kıratın biraz altında almak üzere yapıldı.[47] Ancak kadınlar üzerinden yapılan veraset intikalleri ve toprak alımları 1939'a kadar Avvâd'ın iki oğlunun 21 kırat arâzî sahibi olmalarını mümkün kıldı. Avvâd'ın kızı Şayha ile evlenen Muhammed Îsâ Abdülkadîr, 1912'de Avvâd'ın oğulları Ali, Mahmûd ve Kâsım'a üç kırat arâzî sattı.[48] 1923'te Muhammed Süleyman el-Fellâh, Mahmûd ve Kâsım'a 1½ kırat toprak sattı[49] ve nihayet 1932'de Mahmûd ve Kâsım'ın sekiz oğlu ayrıntılı bir alımsatımda Süleyman Abdülnâbî ve Sâlim el-Fellâh Haşaşna ailelerine mensup bir ailenin sekiz üyesinden toplam 2¼ kırat toprak aldılar.[50] Böylece tüm göstergeler Avvâd ve Sâda'nın oğullarının diğer ailelerin ciddi sıkıntılar çektiği 1930'ların başına kadarki zamanda iyi iş yaptıklarını gösteriyor.

Ali Kâsım'ın en yakın akrabalarına gelince, annesi Muhra Osman el-Şihâb, Kâsım'ın kardeşi Fâtıma'nın Muhra'nın kardeşi Muhammed'le evlendiği karşılıklı bir evlilikte hayatını onunla birleştirmişti. Kâsım'ın diğer

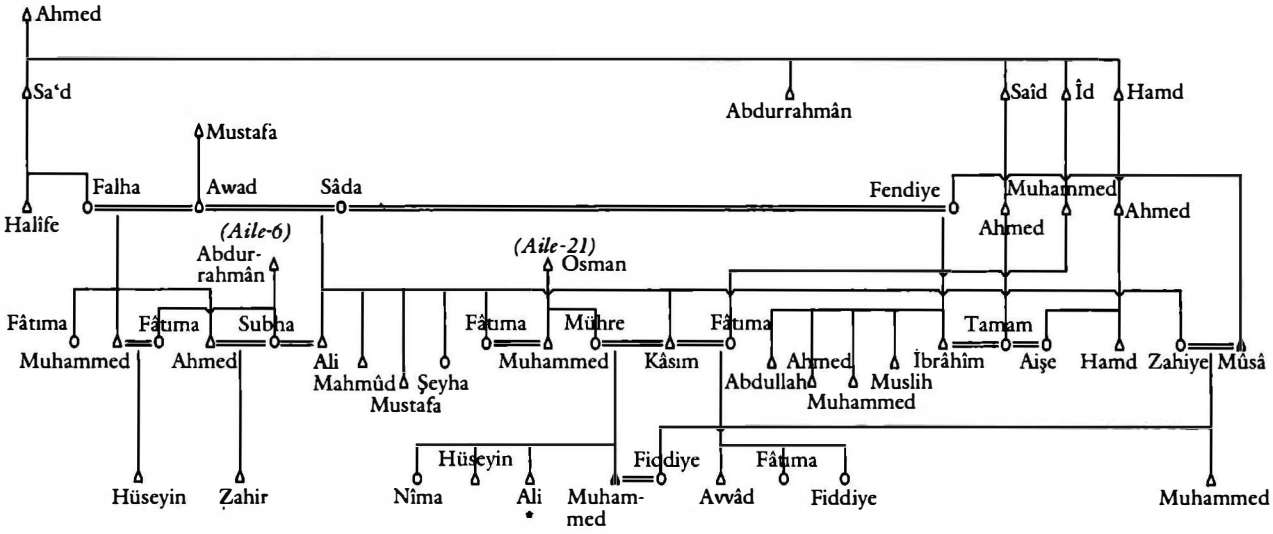
---

47 DLS. AT. *Zabt* 1323-24, Ekim 1908, s. 197, no: 650-53.

48 DLS. AT. *Zabt* 1326-30, Ocak 1912, n.p., no: 48-9. Bunun neticesinde Muhammed Îsâ'nın elinde 12 kırattan 9 kırat kalmıştır.

49 DLS. AT. *Zabt* 1922-24, Aralık 1923, s. 43, no: 43-6. Bunun neticesinde Muhammed Süleyman'da 1½ kırat kalmıştır. Bunun bir satış sonucu mu yoksa evlilikle mi gerçekleştiği açık değildir.

50 Bu işlemin karmaşıklığı oldukça ilginçtir çünkü her ailede sekiz satıcı ve sekiz alıcı vardır ve bu işlem neticesinde Dahaimiş Ali Muhammed (aile-24) 1932'de 6 kırat'ın sahibi olmuştur, Dahaimiş ise 1910'da nüfus kaydından önce ölmüştür. Satıcılar Birinci Dünya Savaşı sırasında ölen iki adamın varisleridir, bunlar: hayatta kalan bir kız evlat ve ölen bir kız evladın Muhammed Ali Muhammed'den olan oğlu (ö. 1917, doğal nedenler), Avvâd Dahaimiş'in dulu ve üç oğlu ve Avvâd Dahaimiş'in üç kız kardeşinin iki oğlu. Aile Dahaimiş'in ölümünü ancak 1938'de açıklayacak ve kadastrodan hemen önce belge işlerini güncelleyecektir. Bu yaygın bir stratejiydi, çünkü ailenin yıllar içinde olayların nasıl geliştiğini görmesini sağlamaktaydı. DLS. AT. *Zabt* 1931-32, Kasım 1932, s. 186, no: 36-9 ve ACR. SC 1932-34 *Hasr el-İrs,* c. 14, s. 18, vaka 27 ve 1938-41 *Hasr el-İrs,* c. 18, s. 28, vaka 105.

Şekil 12.5 Şeyh Avvâd'ın çocukları

kız kardeşi Zahiye, annelerinin kumasının kardeşi Mûsâ Hamd el-Ahmed'le evlendi. Muhra, Muhammed (d. 1908), Ali, Hüseyin ve Nîma'yı, ikinci karısı Fâtıma Muhammed Îd el-Ahmed ise Avvâd, Fâtıma ve Fiddiye'yi doğurdu.[51] Kâsım 43 yaşındayken ardında karıları Muhra ve Fâtıma, 18 yaşındaki Muhammed, 6 yaşındaki Ali ve daha küçük çocukları bırakarak vefat etti.[52] Kâsım'ın ölümünden sonra ikinci karısı Fâtıma, Kâsım'ın bacısı Zahiye'nin oğlu Muhammed Mûsâ el-Hamd el-Ahmed ile evlenerek Avvâd'ın bakımını üvey annesi ve kardeşlerine bıraktı.[53] Ali genç iken ev böylece annesi ve ağabeyince yönetiliyordu. Bu şekilde babası Kâsım'ın ölümünden sonra, Ali 14 yaşındayken bir dizi felaketin evi vurduğu 1935 yılına kadar yaklaşık 10 yıl beraber yaşadılar.

Ali'nin ağabeyi Muhammed'in çocuklarının hiçbiri yaşamayan ilk karısı Emîra Hamûd el-Ali Hamûd (aile-5) çocuk doğurduktan birkaç gün sonra öldü. İkinci karısı Nevfe Mahmûd el-Ali Abdünnâbî de aynı sene, aynı şekilde doğumdan birkaç gün sonra hayatını kaybetti. Anneleri Muhra aynı yıl öldü ve üç genç kadınsız bir evde kaldı. Ve nihayet, yine o sene 120 kara kıllı keçiden 25'i hariç tamamı, baytarlık hizmetinin bulunmadığı köyde salgın bir hastalıktan dolayı öldü. O zaman Nevfe'nin annesi Rişda üç kardeş için eve bakmaya geldi.

Muhammed iki karısının erken ölümünden sonra Fiddiye Mûsâ el-Hamd el-Ahmed adlı üçüncü karısıyla 20 lira karşılığında evlendi. Ali 1938'de okulu bıraktı ve bir yıl kadar sonra 1939'da, 18'indeyken, kendisi o zamanlar 13 yaşında olan Hanzira'dan şimdiki karısı, Rişda Mahmûd Benî Hâmid'le evlendi. Ali bu evlilikle ilgili olarak kendisinin evlenmeye utandığını ve ağabeyi Muhammed'in nişanı ayarladığını anlatmıştır. Şu an kayıp olan evlilik bel-

---

51 1910 kaydında Kâsım'ın ikinci karısı Necîb ve Kesebe'nin kızı Fâtıma olarak geçmektedir (M124-6). Bu, Fâtıma Muhammed Hamd el-Ahmed'den önce evlenen bir başka eş gibi görünmektedir. Kâsım'ın reşit olmayan çocukları Ali, Avvâd ve Hüseyin'in vesayetiyle ilgili bir davada, tüm oğullarının Muhra'dan ve kızlarının Fâtıma'dan olduğu söylenmektedir. Ali Kâsım ise açık bir şekilde Avvâd'ın Fâtıma'nın bir oğlu olduğunu söylemiştir (ACR. SC. 1929-35 *el-Visâye ve'l-talaka*, c. 13, s. 78, vaka 31, 10 Eylül 1932). Ali Kâsım kız kardeşlerin adlarını söylerken çok emin değildi bu yüzden Kâsım'ın kızları için resmî kayıtlara başvurduk.

52 28 Haziran 1992'de yapılan mülâkatta Ali Kâsım babasının 6 veya 7 yaşındayken öldüğünü söylemiştir. Yukarıda belirtilen 1932 vesayet vakasında Kâsım'ın altı yıl önce öldüğü söylenmektedir.

53 Ali Kâsım, 28 Haziran 1992 tarihli mülâkat.

gesi Kufr Ebil'den Hâlid el-Hâmî adında biri tarafından yazıldı.[54] Rişda'nın mehr-i muaccel'i 31 lira idi ki, çoğu hayvanlarla ödendi; mehr-i muaccel ise sadece bir lira olarak tespit edildi; bu, boşanmanın çok ucuza geleceği şakalarına yol açmıştı (vurgulandığı üzere, nadir olmasına rağmen).[55]

Hâne iktisadına gelince, Ali Kâsım üç kardeşe dört kırat toprak miras kaldığını hatırlıyor.[56] Sadece bir saban takımları vardı; inekleri yoktu ve ailenin süt ürünleri keçilerden geliyordu. Köyün merkezinin hemen aşağısındaki tepede bulunan evden Muhammed sorumluydu. Topraklarının işlenmesi seneden seneye değişen ve çeşitli biçimlerde ödeme alan ırgatlara veriliyordu. Köy alanı içinde iki zeytin ağaçları vardı ve tavuk besliyorlardı. Ali zamanının çoğunu köyden uzakta, Sartaba'ya bakan sahada hayvan güderek geçiriyordu; bazen kendisine evden pişmiş yemek giderdi; Ali Kâsım'ın anlattığına göre, Ali hayvanların tanıdığı ve bu yüzden eğitimlerinde kullanılabilen kaval (*micviz* veya *nây*) çalardı. Bir gece yalnız başınayken, tabii hep olduğu gibi ışığı yoktu, uzanmış kaval çalıyordu ve az önce çay içmesine ve çok fazla susamamasına rağmen, aklına su içmek geldi ve matarasına uzandı. O sırada kendisini yılan soktu. Sürekli kustuktan sonra bacağı davul gibi şişip kızardı ve tüm gece orada yattığı yerde kalakaldı. Güneş doğduğunda hiç yürüyemiyordu ve bir ağacın gölgesine doğru süründü. Diğer çobanların da bu konuda yapacak bir şeyleri yoktu. Sartaba'nın kuzeyindeki *Vadi el-Mulâvî* boyunca uzanan *ebu'l-hass* bölgesindeydi. Ağacın altında iki hafta geçirdi ve nihayet kardeşi geldi ve onu bir eşeğe bindirerek köye götürdü. İyileşmesi 20 gün almıştı. Bu olay, kendisi karısı Rişa, Mahmûd ile nişanlanmadan bir yıl önce olmuştu.

Ali Kâsım sürüsünü karısıyla birlikte bir adamın idare edebileceği kadarıyla sınırlamıştı: 100 baş, en fazla 120. Fakat bu rakam bugünlerde âdet olan ve yakından gözetleme gerektiren sürülerin ekili arâzîler arasında bir

---

54 Birlikte *hacc*a gittiklerinde evli olduklarını kanıtlamaları gerekmişti. Bu yüzden dokümanın kaybolduğunu resmî olarak ilan etmek için Aclun'daki otoritelere gitmek zorunda kaldılar.

55 Antoun (*Arab Village* (1972), s. 123 ve 170, n. 19) mehr-i muaccel'in el-Kurâ'da ancak 1960'dan sonra önemli olmaya başladığını belirtmektedir. Daha genel olarak evlilik ödemelerine dair bkz. Mundy ve Saumarez Smith, "*el-mehr zâitunâ*", Doumani (ed.) içinde, *Family History in the Middle East* (2003), s. 136-43.

56 Ali Kâsım 1930'ların başında arâzî vergisi oranının kırat başına 60 Filistin Kuruşu olduğunu hatırlamıştır.

yerden öbürüne hareketini gerektirmediği kabulüne dayanır. Sartaba iyi bir otlaktı, çünkü aşağıda Tabakat Fahl'da daima kaynak suları bulunurdu. Bazen Beysan'da keçilerini satardı, ama çoğunlukla bir simsâra (*cellab*). Satış mevsimi genç erkek hayvanların (*ceddi*) satıldığı bahar, bilhassa Mayıs'tı. Sürü beslemeyenlere kıyasla onun ailesi daha fazla et yerdi. 1935 felaketinin ardından sürüyü yeniden kurmak iki üç yıl aldı. Hayvan vergisi kelle başına 5 kuruştu ve tahsildarca toplanırdı. Herkes keçi sayısını yıllık olarak bildirmek zorundaydı ve zırhlı zabtiyeler (*fürsân*) rakamları doğrulamak için gelirdi.

Şaka yollu *Küll saraha yevm tayasat sinnâ* (her gün bir çoban, bir kalın kafalılık yılı) dedi.[57] Hayvanların nasıl öyle disiplinli hale geldiğini sorduk. Bunun için birkaç yol olduğunu söyledi: Hayvanları elle beslemek, en iyi iki keçiyi seçip kendileri yaklaştığında yılanları ve geceleri haydut ve çakallara karşı çobanları uyarmaları için boyunlarına çan takmak ve sürünün diğer keçilerine rehberlik etmek. Bazen kendi gözde keçisine içmesi için matarasından su verirdi. Yılda 60 kadar oğlak satardı; Beysan'da tereyağı da (*samna*) satardı. Ev iktisadı o şekilde uzmanlaştığından, hiç zeytinyağı alma ihtiyacı duymayıp, tereyağına talim ederlerdi. Evlerinin içinin diğerlerinden farklı inşa edilip edilmediğini sorduk. Ali Kâsım dolaylı cevaplayarak karısının vaktinin çoğunu kendisiyle birlikte aşağıda Sartaba'da geçirdiğini, süt ve tereyağı hazırlamakla uğraştığını kaydetti.[58] *Samna* hazırlandığında dikkatli şekilde tüm kokusu giderilmiş ve ot doldurulmuş tabaklanmış bir deri içine konurdu. Ev ihtiyacı dışında peynir yapılmazdı; Ali'nin ölmüş bir kuzu veya oğlağın midesinden peynir mayası yapmayı bilmesine rağmen, peynir mayası yerine incir yaprakları kullanılırdı.

Muhammed 1967'de öldü; o noktada dul karısı ve çocukları o âna kadar iki kardeş arasında ortak olan arâzîyi böldüler. Arâzînin bölünmesinden sonra Ali Kâsım kendine ait hissesine ağaç dikti. Ağaçlar büyürken toprakta karpuz yetiştiriyordu ama sonraları arâzîyi zeytin ve meyve karışımı ağaçlar kapladı. Hükümet 1978'de Sartaba'yı otlatmaya kapadı; o zamana kadar Ali Kâsım köyün dışında kendi evini yapmış ve hayvancılığı çoktan bırakmıştı.

---

57 Arapça kelime oyunu. *Tays* teke anlamına, *tayasat* ise aptallık (tekenin boynuzlaması neticesinde meydana gelen kalın kafalılık) anlamına geliyor.

58 Bu derinin daha kalınına *zarf* deniyordu ve 20 *ratl* ediyordu (genellikle büyük deriler *kirba* veya *cur*'dur); küçük bir *samna* derisine *ukka* deniyordu ve 2-3 *ratl* tutuyordu.

Yumnâ Mustafa Nimr el-Müflih: Bir çiftçi ailesi

Bu aile tarihleri setine köyün güçlü aileleriyle berdel şebekesi bulunmayan mütevazı bir çiftçi ailesine mensup olan Hüsna Sâlih Hamdan ile başlıyoruz. Bu bölümü kendisiyle kapattığımız Yumnâ Mustafa Nimr aksine köyün farklı bir kısmından büyük ve daha önemli bir aileden geliyordu. Bu iki kadının mensup oldukları aileleri bu şekilde kıyaslamak bize 1884'te toprak hisselerinin esas dağıtımının ne kadar eşitlikçi olduğunu unutturmamalıdır. Bu ilk kayıtta tıpkı Hüsna'nın babası Sâlih ve kocasının dedesi Kâsım'ın altışar kırat (bir *zalama*) almaları gibi, Yumnâ'nın dedesi ve kocasının babası da aynı miktarı almıştır. Yumnâ'nın dedesi Nimr, kendileriyle bir diğer ailenin (altı kıratlık arâzîsiyle Abdullah Sâlih'in ailesi) yakından akraba olduğu iki (veya belki üç) annenin dört veya beş kardeşinden biriydi.[59] 1884'te Nimr ve kardeşlerinin üçü tam bir hisse (24 kırat) sahibi olarak müşterek bir şekilde kaydedilmişlerdir; fertler olarak Hüsna veya Nîma'nın nüfuzlularından daha fazla etmiyorlardı ama aile toplu halde daha büyük varlık sergiliyordu.[60] Nimr ve kardeşi Abdullah o zamanlar gençti, Nimr 20'sindeydi ve Abdullah ise belki de henüz evlenmemişti[61] (bkz. şekil 12.6.).

Bu yüzden, Yumnâ'nın mensup olduğu aileyi Hüsna'nın nüfuzlu ailelerinden ayırt edebilecek şey, yetişkin erkek başına düşen arâzîden ziyade sayılarda (ve bu sayıların elverdiği evlilik şebekelerinde) idi. Ailenin kendisine dönersek, 1884 tapu kaydı karmaşık bir yapıyı ortaya çıkartıyor. En yaşlı kişilik, belki de aileye yanaşarak ailenin adını alan Nimr veya başka birinin üvey kardeşi olan Mûsâ el-Müflih bir evin sahibi olarak kayıtlıdırlar, fakat aile arâzîsinin tüm 15 kıratına karşı ismi yazılı gözüken kişi, oğlu Ali'dir.[62]

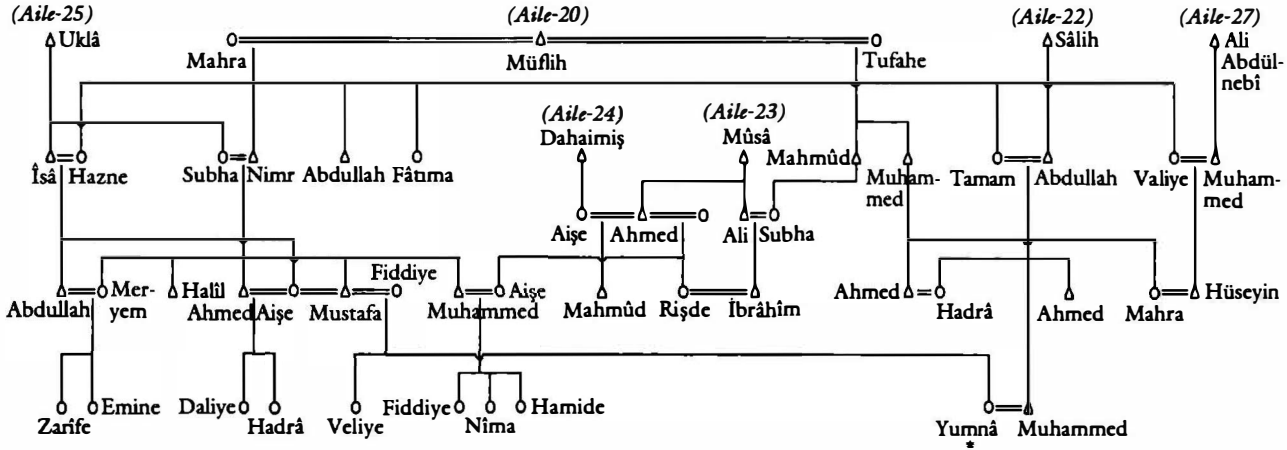
---

59 DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1884, s. 79, no: 682-3. Abdullah Sâlih 1884'de arâzîsini Osman el-Şihâb'la birlikte ekmiştir. Abdullah Sâlih benzer şekilde 6 kırat arâzîye sahipti. Yumna kocasının babasını Abdullah Sâlih Hamd el-Müflih olarak tanımladı.

60 *Agk*, 680-81.

61 ANR Kufr Avan, M83 (Nimr). Abdullah 1910 Hâne sayımı sırasında öldü.

62 DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1884, s. 79, no: 684-5 s. 81, giriş 721. Mûsâ el-Müflih'in, Muhammed, Mahmûd, Nimr ve Abdullah'ın babası olan Müflih el-Mûsâ'nın oğlu olup olmadığı belli değildir. İkinci Müflih'in iki evi, bir zeytin bahçesi ve oradaki 15 zeytin ağacı (*agk*, 710-n, 595 ve 775), 1889'da kesinlikle Müflih'in Mahra'dan olan oğulları Nimr ve Abdullah'ın adına kaydedilmişti, çünkü sınırlar uyuşmaktadır. Hem Mûsâ el-Müflih'in hem de Müflih el-Mûsâ'nın kaydında, babanın bir evi veya bireysel bir arsası, oğlun ise ekilebilir arâzîde hisseleri vardı. Fakat kesin bir soy bağlantısı iddia edilemez çünkü Mûsâ el-Müflih 1910 kaydı

Şekil 12.6 Yumnâ Mustafa Nimr el-Müflih'in aile bağları

Kayıt yapılırken Ali'nin küçük kardeşi Ahmed sadece dokuz yaşındaydı ve bu yüzden onun hissesi açık şekilde, ağabeyinin adına yazılmıştı.[63] Nimr'in babasının büyük karısı Tufaha'dan olan iki üvey kardeşinden Muhammed 1884'te 34 ve Mahmûd 33 yaşındaydı, kendi ayrı evleri vardı ama diğer iki ev de baba Müflih'in adına kaydedilmiştir.[64] Bu iki ev ile Müflih'in 15 zeytin ağacı ve üzerinde ekili oldukları arsa 1889'da, muhtemelen Müflih'in ölümünün ardından, Nimr ve Abdullah'ın adına kaydedilmişti.[65] Lakin ekili arâzîde kaydedilenler Müflih el-Mûsâ'nın dört oğluydu, tıpkı ekili arâzîde babası Mûsâ'nın değil, Ali'nin kaydedilmesi gibi. 1884'te 60 yaşında olan Nimr'in kardeşi Mahra 90 yaşını görünceye kadar yaşayacaktı.

1910'da hâne sayımı yapıldığında ve Mahra halen hayattayken, Yumnâ'nın dedesi Nimr'in hânesinde 16 kişi yaşıyordu. Bu, ortalama hâne sayısının altıya yakın olduğu köyde en kalabalık üç hâneden biriydi. Nimr, aslında 20 yıl önce ölmüş küçük kardeşi Abdullah'ın hissesi olan arâzîyi kendi denetimine almış gözüküyor.[66] 1910'da Nimr'in hânesi 46 yaşında olan kendisi, 86'lık annesi Mahra, 40 yaşındaki kız kardeşi Fâtıma ve 39 yaşındaki karısı Subha'yı; büyük oğlu Ahmed (24) ve karısı Aîşe'yi (22), iki küçük kızları Hadrâ (3) ve Daliye'yi (1); Nimr'in ikinci oğlu Mustafa (22), karısı Fiddiye (20) ve bebekleri Yumnâ'yı; Nimr'in üçüncü oğlu Muhammed (20)

---

sırasında yaşamıyordu. Şekil 12.6'da, tablo 10.1'de olduğu gibi Ali Mûsâ el-Müflih ve kardeşi Ahmed aile-23'teler. Nimr el-Müflih ve üç kardeşi ise aile-20'deler.

63 Ahmed el-Mûsâ'nın yaşı tahmin edilirken, ANR Kufr Avan M 11'de geçtiği şekliyle oğlu Mahmûd'un ve dul eşi Aîşe Dahaimiş'in yaşları dikkate alınmıştır.

64 DLS. AT. *Yoklama,* Ağustos 1884, s. 81, no: 729 ve 730 ve s. 80, no: 710-11.

65 DLS. AT. *Yoklama,* 1305-07, Temmuz 1889, s. 10 veya 20, numarasız girişler (ilk üç giriş eksik); 11/1306 tarihli, 118-28 no'lu tahsilat kaydına bir transfer notu da içeriyor. Amman Arâzîler ve İncelemeler İdaresi'nde Aclun kökenli vergi kayıtlarını içeren bir dizi mikrofilmde, 115-28 no'lu, 11/1306 tarihli girişler bulduk (kayıt 1, sayfa 90). Giriş 115, zeytin ağaçlarıyla, 116 ve 117 evlerle, 118 zeytin ağaçlarının arâzîsiyle ilgilidir. Bunlar 1884'de Müflih el-Mûsâ adına kaydedilen mülklerin sınırlarına, değerlerine ve tanımına tam olarak uymaktadır.

66 1930'ların başındaki hukuksal bir anlaşmada, Abdullah'ın arâzîsi annesi Mahra'ya ve oradan da Mahra'dan olan öz kardeşlerine iade ediliyor olarak tanımlanmaktadır: Nimr, Veliye, Hazne, Tamam ve Fâtıma (sonuncusu da çocuksuz ölmüştür) (ACR. SC. *Sicil* 12, 1929-1931 *Hasr el-İrs,* s. 163, vaka 83/177/4, 12 Kasım 1930). Arâzî uygulamada el değiştirmiş görünse de bu raporda daha sonra yasanın yüzeysel anlamına uygun bir mantıksallaştırma sunulmaktadır. Öyle görünüyor ki Veliye'nin çocukları arâzîyi onun üzerinden miras almıştır, fakat aynı şeyin Hazne'ninkiler için geçerli olup olmadığı belli değildir.

ve karısı Aîşe (18) ve küçük kızları Nîma (2) ile kucaktaki Hamda'yı; ve nihayet Nimr'in 12 yaşındaki oğlu Halîl'i içeriyordu. Subha dört oğulun da annesiydi. Evlenmiş üç genç oğulla hâne büyümeye ve nihayet oğullar ve çocukları arasında bölünmeye yüz tutmuştu. 1910'da Nimr'in oğullarının küçük çocukları henüz hep kızdı ama kuşkusuz bunları sonradan erkek çocuklar takip edecekti.

Ancak bu olmadı; hâne bölünmedi. Mahra beş yıl sonra 1915'de öldü; onu 1918'de kızı Fâtıma izledi. Ahmed el-Nimr, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna yazıldı ve bir daha hiç geri dönmedi. Ahmed'in kızı Hadrâ evde büyüdü, karısı Aîşe ölmüş olan kocasının kardeşi Mustafa ile evlendi; onun karısı Fiddiye de Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce küçük kızları Yumnâ ve Veliye'yi ardında bırakarak genç yaşta ölmüştü. Nimr kendisi 1920'de 56 yaşında öldü. 1922'de Mustafa el-Nimr 34 yaşında öldü. Ve üç yıl sonra da Muhammed el-Nimr karısı Aîşe ve kızları Nîma ve Fiddiye'yi ardında bırakarak 35 yaşında öldü; kızı Hamda ise yıllar önce ölmüştü.

Böylece 1925'e gelindiğinde Nimr'in dört oğlundan sadece en küçükleri Halîl, kendi karısı, üç kardeşinin iki dulu ve küçük kız çocuklarından oluşan ailenin başına geçmek üzere hayatta kalmıştı. Halîl o zamanlar 30'unda bile değildi. Yumnâ annesi öldüğünde kendisinin üç yaşın üstünde bir bebek olduğunu hatırlıyor. Babası Mustafa yeniden evlenince, o yaşamını sürdürmek için annesinin kardeşinin evine gitti. Yumnâ'nın amcası Halîl'in evine dönüşü, ancak evlenecek yaşa geldiğinde idi. İki yıl içinde baba tarafından bir akrabası, daha da önemlisi babasının halası Tamam'ın oğlu ile evlendi. Tamam, Yumnâ'nın evlilik hânesinde yaşadığı kadar, onun en kıdemli kadın olduğu Halîl'in hânesinde de yaşamıştır.

Yumnâ'nın mehri köyün imâmınca bir belgeye yazılmıştır (*vasl el-mehr*). Bu ortak arâzî hissesinden bir kırat ve köyün hemen altında, doğudaki *hallat Hammad* adlı tarlada bulunan 12 zeytin ağacından oluşuyordu.[67] Ancak Yumnâ düğün zamanında iki taraf arasındaki bir arbede sonucu misafirlere sadece tek bir koyunun kesildiğini kaydetti; aynı şekilde altın sikkelerle süslü *urca* başbağının da ödünç olduğu ortaya çıktı.[68]

---

67 1884 tapu listelerindeki kayda göre kocasının babası bu arsada 20 zeytin ağacı hissesine sahipti. Dolayısıyla Yumnâ'nın mehri aile için önemliydi. DLS. AT. *Yoklama*, Ağustos 1884, s. 83, no: 765.

68 Görünüşe göre kocanın ailesi Halîl el-Nimr'e yeğeni için bu kadar büyük bir mehr ödeyerek diğer mâliyetleri azaltmıştır.

Yumnâ'nın gelin gittiği ev küçük olup, kocası Muhammed ve onun annesi Tamam'dan oluşuyordu. Muhammed'in kardeşi Ahmed, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev almak için gitmiş ve Ahmed el-Nimr gibi o da geri dönmemişti. Kız kardeşi Hadrâ Nimr'in üvey kardeşi Muhammed'in oğlu Ahmed ile birkaç yıl önce evlenmişti.

Hâne iki çalışan öküzle kendilerinin beş kıratlık arâzîsini işliyordu,[69] öküzlerin yanında iki süt ineği ve pek çok tavuk vardı ama koyun veya keçi yoktu. Yumnâ tarım işinde tüm yaptığı şeyin tarladaki kocasına yiyecek götürmek olduğunu, sadece tohum ekmekten ziyade evleklere ekili yaz ürünlerinde de kendisi veya kaynanasının kocasına tarım işinde yardım ettiğini hatırlıyordu.

Yumnâ'nın gelin gittiği ev 1992'de, bizim oturduğumuz yeni evin kurulduğu çiftliğin bir kenarında hâlâ ayaktaydı. Geri kısmında yerden bir metre kadar yükseğe kaldırılmış bir platformu içeren çok geniş bir odadan oluşuyordu. Tüm yapı geriden öne doğru gelen üç çapraz kemere sahipti; bunların arasında balçıktan çatıyı destekleyen dallar uzanıyordu. Arka duvar boyunca badem şeklinde açılışları olan, alçıyla inşa edilmiş bir çift yarı kapatılmış badanalı raf vardı ki içine küçük kavanozlar, bardaklar ve benzeri şeyler konuluyordu. Tüm kenarlarda yine yapı içine yapılmış, dibinde tahılı çıkarmak için delikler olan ambar kutuları vardı. Platformun sağ kenarında bir de duvardan çıkıntı yapan küçük bir yüklük vardı ve içine susam tohumları koyuluyordu. Girişe en yakın olan sol duvarda kemere karşı kurulmuş büyük bir buğday ambarı vardı, hemen altında da hayvanlar için yaklaşık 2½ metre derinliğinde ve 4 metre genişliğinde birazcık alçak bir alan bulunuyordu. Sol geride arpa için de bir ambar vardı. Ortada diğer bir ambar olup, önünde daha küçük susam ambarı çıkıntı yapıyordu. Sonra sağda yakınında üzerine küçük eşyaların konduğu ama şimdi güvercinlerin durduğu, daha ziyade evin arkası boyunca bir uzantı olan yüksekçe bir raf vardı. Bunun hemen altında bir öğütme alanı vardı. Çatıdaki bacanın ya dumandan ya da eskimiş olması yüzünden siyah görünmesine rağmen, yemekler evin dışında açık bir şekilde pişiriliyordu.

---

69 Yumnâ 12 kırat'ları olduğunu söylemiştir ama aynı zamanda Halîl'in eviyle ilgili olarak, diğer kaynakların gösterdiğinden iki kat fazla mülk bildirmiştir. Belki de yanlışlıkla *zalama* yerine *feddân* terimini kullanmıştı. Yumnâ'nın hafızası çeşitli noktalarda nesilleri atlıyordu. Bu belirsizlik Hüsne'nin aksine onun tarlalarda fazla çalışmamış olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Bu, insanların tahıl ambarlarıyla çevrili yükseltilmiş bir platformda uyudukları bir evdi. Hava iyiyken hayvanlar evin dışında tutuluyor, fakat soğuk havada onlar da evin aşağıdaki kısmına alınıyorlardı. Yumnâ'nın kendisi tahıl öğütmemişti: Köydeki çoğu kadın gibi buğdayını, değirmen makinelerinin köye girdiği 1940'lara kadar işlemeyi sürdüren Vadi el-Yabis'deki su değirmenine götürüyordu.

Yumnâ iyi bir senede bir ölçek buğdayın hem ***dar*** hem de ***arakib*** tarlalarında yirmi verdiğini iddia etti. Yakındaki ***dar*** tarlalarına hem kış, hem yaz ürünleri ekiliyordu. Kış ürünleri buğday, hayvanlar için arpa ve mercimekti. Yumnâ yaz ürünlerinden beyaz darı ve susamdan (bu ikincisi en çok bir nakit ürünüydü) ve ayrıca birkaç sebzeden bahsetti: salatalık, soğan ve küçük sarımsak. Sadece buğdaydan değil, darıdan da pek çok çeşit ekmek yapıyorlardı.[70]

Evlendiğinde Yumnâ'nın mehri olan arâzî ve ağaçlar, belgeleriyle beraber amcası Halîl el-Nimr'e geçti. Yumnâ çok sonraları, çocukları olduktan sonra,[71] Aclun'daki hâkime gidip geçim kaynağı başvurusunda bulundu (***rızk bi-yedi-hâ***). Fiilen bu onun ve kocasının şikâyet için mahkemeye gitmeye hazırlandıklarını açığa çıkarmış oldu. Bunun üzerine köyün büyükleri toplandı ve toplantıda Halîl, Yumnâ'nın 12 zeytin ağacını geri verdi ama ortak arâzîdeki hissesini kendi elinde tuttu. Ve nihayet, kadının anlatırken kahkahalarla güldüğü şekilde, Manda'nın 1939'daki kadastrosunda onun 12 ağacı, kocasının adına kayıtlı üç zeytin ağacıyla birlikte kaydedildi.

---

70 Mayayla yapılan standart somun ekmeğe ***karadiş*** deniyordu. Yumnâ, parçalanmaması için onu suyla yaptığını ve un serptiğini anlattı. Diğer bir somun cinsi ***tabtabiyat***'dı ve sac üzerinde yapılıyordu. Hoş olmayan, hızlı yapılan, maya yerine sadece suyla karıştırılan ve korların üzerine konan üçüncü bir ekmek de ***'ava'is*** olarak adlandırılıyordu.

71 Yumnâ altı çocuk doğurmuş, bunlardan yalnızca Abdullah hayatta kalmıştı. Diğerleri iki veya üç yaşına gelmeden ölmüştü. Doğurduğu beş kızdan dördü yaşadı: Fâtıma, Meryem, Fidda ve Âmine. 1956'da 90 dinar ve dört dönüm arâzî alarak evlenen Âmine hariç olarak kızlar nakit mehr ile evlendi.

13. SONUÇ

Bu kitap belirli bir yere yoğunlaşmaktan doğdu: Ev sahibimizle doğduğu köy olan Havvara'nın tarihi hakkında 1986/87'deki tartışmalarımız, öğrencilerimizin saha projeleri üzerine yaptığımız çalışma ve 1988'den itibaren İrbid Arâzî Kayıt Dairesi'ne yapılan ziyaretler. Bizi sonuca götüren yolun başlangıcında iki merak yatmaktaydı. İlki, on dokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa, Güney Asya ve Rusya'nın tarih yazımlarında tarım ve mülkiyet ilişkileri merkezde iken, Arap Doğusu'nun tarihyazımının ise kent ve siyaset tarihinin gölgesinde kalmış olduğunun farkında oluşumuz. İkincisi ise, aşiret ve dinin toplumun kurucu yapılarını oluşturduğuna inanan ve İngiliz Mandası ve Hâşimî Krallığı'nda yüceltilmiş olan siyaset sosyolojisinin, yeni yeni öğrenmeye başlıyor olduğumuz Kuzey Ürdün toplumuna oldukça az uyuyor olduğu hissi idi.

Öncelikle içimizden birinin yerel üniversitede görev aldığı İrbid kasabasındaki Osmanlı kayıtları üzerinde çalışmaya başladık: Defterdarlık'daki tapu kayıtları (1876-1939), nüfus idaresindeki nüfus kayıtları (1910), sivil mahkemedeki kayıtlar (1918-30) ve sonraları Amman'daki *şer'iye* sicilleri ile (1910-40) kadastro kayıtları (1933-40). (İrbid Vergi Dairesi'ne yaptığımız ziyaretten herhangi bir sonuç alamadık; ancak 1990'ların sonlarında Ayman el-Şerayda aynı dairede vergi kayıtlarını bulup kopyalayacaktı). Birimiz kayıtları elle kopyalayıp, diğerimiz ise tarihsel kurguyu yakalamak için malzemeyi tahlil etmek üzere, işbölümü yaptık. Bunu, daha sonra dört köyün yaşlı sakinleriyle yaptığımız mülâkatlar izledi. Bu yerel tarih çalışması, hukukun ve idarenin o zamanlar anlamak için peşine düştüğümüz daha geniş tarihine aittir.

Osmanlı hukuk ıslahatlarının karakteri hakkında sorulan sorular hukuksal düzenin kendisinin anlaşılmasını gerektirmekteydi. On dokuzuncu yüzyıla

kadar Hanefî fikhı, mâlî (*öşr ve-harac*) ve toprak (*arâzî*) düzenleri ile ilgili kuramsal tartışmaların ana damarıydı. Otorite sahibi Şeyhülislâmlık makamınca üretilen yorumlar başkentte dahi muhalefetle karşılaşıyordu. (bkz. 2. Bölüm). İtirazlar sadece resmî Hanefî mezhebinin yanında Şâfiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinin de bulunmasının ürünü değil, aynı zamanda hukuksal referansın içine işlemiş tarihsel belleğin de bir sonucuydu. Osmanlı Hanefî öğretisi toprağı elinde tutan şahsın ticârî değiştokuş ile toprağı (*mülk*) tasarruf özgürlüğünden istifade ettiği açık bir bireysel mülkiyet modelini miras almıştı. Yine de bunun toprağın cemaat/devlet sahipliği öğretisi çerçevesinde hiyerarşik hak modellerini geliştirmeyi mümkün kıldığı görüldü. Hanefî fikhı aynı zamanda kadının ve vakıf mütevellisinin makamları modeli üzerinden geliştirilmiş ve Osmanlı döneminde daha genel bir biçimde devlet makamlarına uyarlanmış 'vazifeye' dair kavramlara da sahipti. Makam ile mülkiyet arasındaki ayrım tam olarak hiçbir zaman ortadan kalkmadı. Bu yüzden on altıncı yüzyılda çiftçinin ticârî işlem yapma özgürlüğünü kısıtlayan veya on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda makamların ticârî işlem görmesine izin veren (yani makama mal olarak muamele eden) idarî düzenlemelere hukuksal gelenek içerisinden itirazlar yükselecekti. Bu karşı çıkışlar, şeyhülislâmlık makamınca yapılan Türkçe yorumların kolayca kurumsallaşamadığı İslâmın kadim topraklarında daha fazla görülüyordu.

On altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında öğretide oluşan değişiklikler hakkında yaptığımız araştırma (2. ve 4. Bölümler) 1847, 1858 ve 1871'de yürürlüğe konulan kanunların evrilen bir hukuksal gelenek içerisinden yapılan okumalar sonucunda şekillendiğini ortaya koydu. Hanefî hukuku siyasal ve iktisadî değişimlere zorunlu şartları öne sürerek cevap vermişti: Zaruret, toplumsal fayda (*maslaha*), hem tarihsel uygulamaları (*örf âmm*) hem de tekil sosyal grupları (*örf hâss; hâkim el-örf* tabiriyle idarî uygulamaya kadar yayılabilir) içerecek şekilde örf ve daha az yaygın olmakla beraber devletin bekası ile özdeşleştirilmiş *nizam-ı memleket*.

Kitap, *1858 Arâzî Kanunnâmesi*'ni çalışan erken dönem araştırmacılarının iki bakış açısı arasında durdukları gözlemiyle başlamıştı. Siyasî olarak tanımlayabileceğimiz ilk bakış açısına göre, Osmanlı Devleti sürekli merkezî denetimi elinde bulundurduğundan özel mülkiyet mefhumunu da hayli sınırlı bir biçimde benimsemekteydi. Daha 'iktisadî' olan ikinci bakış açısına göre ise, *1858 Arâzî Kanunnâmesi* toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkının öncül bir ifadesiydi. Bu kitaptaki okuma ise, hukuksal değişimin kendisini

belgelemeyi amaçladı. Hukuk aynı anda meydana gelen siyasal ve hukuksal değişimler arasında bir aracılık işlevi görür. On sekizinci yüzyılda vergi toplama makamları ticârî açıdan hesaplanabilir mülkler olarak muamele görmeye başladıklarında çiftçinin hukuksal şahsiyeti üzerindeki önceki kısıtlamalar da sorunlu hale gelmişti. Eğer makamın kendisi artık parasal anlamda (***mülk***) algılanacak idiyse, bu çiftçinin 'yarı-makamı' ve vergilendirilebilir malı için ne derece geçerliydi? 3. Bölüm'de, devletteki ticârîleşmenin toplumdaki daha büyük ölçekli bir özyönetime tekabül ettiğini gördük. Tarımsal sektörde bu durum Osmanlı idarî yapısındaki ilk birim olarak, daha önceki çiftçi ve hissesi algısına tekabül etmeyen köy seviyesindeki bir 'idarî birim' formunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. İdarî rejim köy kurumları ile olan ilişkisini bir gelenek veya köy şeyhi formundaki köy önderliği meselesi gibi kurmuştur. Köye içkin olan ayrımlar genel kurumlar olmaktan ziyade bireysel talepler olarak ***halit ve şerik*** gibi kategoriler üzerinden tanınmıştır. Bu hukuksal kategori yine de köy içerisindeki hakların yapılanmasını takdir etmiştir.

Osmanlı Devleti bu arka plan üzerine nasıl bir ıslahat benimsemişti? Dahası, bu model kendisiyle karşılaştırılabilecek –Çarlık Rusyası veya Kuzey Hindistan'daki Britanya Raj'ı gibi– örneklerden hangi temel açılardan ayrılmaktaydı? İslâmî hukuk geleneği içerisinde asla muhalefetsiz bir meşruiyet tatmayan köylünün hareket serbestisi üzerinde uygulanan Osmanlı hukuksal kısıtlamaları Rus özgürleşmesinden bir asır önce sona ermişti.[1] Üstelik, 2. ve 3. bölümlerde özetlediğimiz uzun geleneğe tekabül edecek şekilde on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti tarım arâzîsindeki hakları bireyselleştirmeyi ve köy idaresini bir toprak türü ile (*1858 Arâzî Kanunnâmesi*'nde ***metrûke***) ve köy hizmeti için makamlarla (bekçiler, muhtar) sınırlamayı seçmişti. Dahili hak sahibi toplulukların tanınmasını öngören daha önceki hukukî temeller (***halit ve şerik***) eşzamanlı olarak ilga edildi. Şark'ın birleşik toplumuna özel mülkiyet mefhumunu getirme göreviyle şişirilmiş Kuzey Hindistan'daki Britanya idaresi ise aksine köye iştiraken hâkim bir köy cemaati modeli tasarladı ve her köy için iki tarafın da imzaladığı küçük yasalar hazırladı.[2] Ancak Raj mülkiyet ilişkisinin iki tarafını da titiz bir şekilde haritalandırıp nesneleştirirken, Osmanlılar nesnenin tanımlanmasını özneye (ve etkin bir biçimde köy

1 Bkz. Moon, *The Russian Peasantry 1600-1930* (1999): köy komünleri için s. 199-228, on dokuzuncu yüzyıl reformuyla ilgili olarak s. 228-30. Reformla ilgili ***krş.*** Wcislo, *Reforming Rural Russia* (1990), s. 23-4.

2 Saumarez Smith: *Rule by Records.*

idarî birimine) bıraktılar. Osmanlı yönetimi bireysel hakların kaydedildiği nesneyi, yani toprağı, yine toprağın üretimdeki hareketliliğinin toplumsal formlarından ayırmadı. Bu yüzden çalıştığımız bölgede, ferdi sahipliklerin ötesinde şebekeler gerektiren üretim düzenleri, hak hissesinin dondurulması, fertlere tevdii ve veraset modelindeki gibi müteakip intikali ile belirli ayarlamalara tabii tutulmakla beraber devam etti. Bireylerin tapu hakları sabitlenirken, öznenin devlete vergi yoluyla süregiden bağlılığı, tapu kayıtları yeredeki gerçeklerden büyük ölçüde ayrıldığında diğer bir yetkilendirme kalıbı sağlamak için kullanılabilmekteydi (bkz. 9. Bölüm).

Bu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı çözüm şekli, İmparatorluğun çöküşünden hemen önce tam bir kadastro kanunu ile ortadan kaldırılacaktı. Bir devletin kadastro aracılığıyla sahipliğin nesnelerinin tanımlanmasına bu kadar büyük miktarda kaynak yatırması, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı çözümünün hiçbir şekilde nüfus ve üretimdeki büyümeyi sınırlamadığı göz önünde bulundurulacak olursa, kolay anlaşılabilecek bir konu değildir.[3] Öyleyse Osmanlılar sonuç olarak neden on dokuzuncu yüzyıl zirai yapısından bir kopuş olan bu adımı benimsediler? Bu bağlamda, yirminci yüzyıl başlarında özellikle ova köylerinde köylülerin ağır ölçüde borçlanmış olmalarına rağmen bölgede nisbeten az miktarda arâzînin fiilen ticârî girişimlere intikal ettirilmiş olması büyük önem taşımaktadır. Ticârete yönelmiş olan Havvara'da bile Baybars tüccârlarının alımları hep köydeki ziraatçilerle ilişki halinde yapıldı. Toprak (mülkiyet nesnesi) üzerindeki üretimi yöneten toplumsal ağlar bozulmadığı sürece ticârî sermaye de gerçek gücünü toprak sahipliğine dönüştürmeden önce iki kere düşünmek zorundaydı. Bir İrbid tacirinin bu ikileme dair duyguları bize kadar ulaşmıştır. Bu tacir Beyt Re's'de korku içinde toprak yönetmek umudu ile bekledikten sonra 1936'da topraklarının Benî Ta'an hamulesindeki arsalardan bir veya iki mülkle birleştirilmesini taleb etti. Köyün Hamûrî tarafıyla ilişkileri kötüydü ve ne o köyden gelen ne de köyde sakin biri olduğundan ne ekinlerini ne de öküzlerini koruyabilecek durumda olduğunu belirtmişti.[4] Devletin sahipliğe nesne olan

3 İngiltere'de kadastro kaydının gelişimi Osmanlı İmparatorluğu'ndakinden bile sonra olmuştur: Pottage, "The measure of Land", *Modern Law Review*, li (1994), s. 361-84 ve "The Originality of Registration", *Oxford Journal of Legal Studies* XV (1995), s. 371-401.

4 DLS. CR. Beyt Re's, *Cedvel el-İddiât, takrîr* 32c, imza İrbid'li Abdülkadîr Abdullah Ebu Râcî.

şeyi parçalara böldüğü (haritalandırılmış ve de köylülerin deyimiyle "çelikle yere çakılmış") bir kadastro işlemi, tarımsal üretimin toplumsal ağlarından alabildiğine kopartılmış nesneler üzerinden ticârî sermayenin rüyasını gerçekleştirmeyi vaat etmekteydi.

Osmanlı ıslahatları ne toplumsal cinsiyet ayrımının ne de dinsel farkın erişim ve intikali belirlediği ve giderek gelişen bir mülk sahibi özne mefhumunu inşa ederek ilerledi. Öznenin ait olduğu yer, köy ve kasabalar idi ancak mülk sahipleri olarak hukuksal şahsiyetleri ne toplumsal cinsiyet kategorileri tarafından erkek kadın olarak ayrılmış ne de dini inanç veya toplumsal tanımlamalar (mesela aşiret gibi) tarafından belirlenmişti. Aclun bölgesindeki toplumun farklı aşiretler topluluğu olarak ayrılması sadece İngiliz Mandası tarafından gerçekleştirilecekti. Oysa bu terim Osmanlı yönetimi boyunca sadece Bedevi grupları ayırmak için bir kategori olarak kullanılmıştı. Tam da bu yüzden Benî Hasan'ın toprak kaydı gerçekleştirildiği vakit, her ne kadar hisse sahipleri devletle olan siyasal ilişkilerinde temel bir değişikliği duyurucasına bireyler olarak listelenmiş olsalar dahi, yine de aşiret isimleri altında sıralanmışlardı. On dokuzuncu yüzyılın sonundaki Osmanlı yönetiminin nüfus kayıtlarında dini tanımlamalar, inanç kurumları ve hâne kayıtlarında merkezî bir öneme sahiplerdi. Ancak mülkiyet ve vergilendirmenin temel alanlarında devlet bu çeşit etiketleri tanımadı.

Sonuç olarak elinizdeki araştırmada insan ve tarımsal servet inşaa ediş süreçlerinde bir araya gelen özneden doğan yerel toplumsal grupların oluşma kalıplarını anlamak istedik. Tarımsal arâzî üzerindeki hak taleplerinin 9. ve 12. bölümlerde incelenen iki toplumsal üretim düzeni arasında, yani ova ve dağ köylerinde, kökten farklılaştığını iddia etmemiz de bu temeldedir. Dolayısıyla, Avrupalı siyasal yorumların Arapları (ve ötekileri) aşiretler ve hizipler yığını olarak inşa ettiği söylemlerden farklı olarak, karşılaştırmalı bir tarihsel sosyolojinin ayrıntılarına indik.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mesâil-i Mühimme (BOA. MSM) 36, 45, 58, 78.

Nizâmât Defterleri (BOA. *Nizâmât*) *Kâmil Kepeci Defterleri* 6554, Mayıs 1265/1849.

Vilâyet Gelen-Giden Kayıt Defterleri (BOA. BEO) ciltler 342, 347, 349, 350.

Şûrây-i Devlet (BOA. ŞD) 2272/32, 70; 2273/38; 2277/21; 2884/31.

Dâhiliye-Sicill-i Nüfus, Tahrîrât (BOA. DH. SN. THR) 1805 15/56, 2114 18/51,3050 27/98.

Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyât (BOA. A. MKT. UM) 382/12.

Ürdün

Arâzîler ve Planlar İdaresi

Aclun *tapu* katalogları (DLS. AT): *Defter-i Esâs-ı Yoklama* (DLS. AT. *Yoklama*)

Defter-i Esâs-ı Daimi (DLS. AT. *Daimi*)

Defter-i Zabt serileri (DLS. AT. *Zabt*)

Defter Dabt (DLS. AT. *Dabt*)

Defter el-Ruhûnât ve'l-ferâğ el-vefâ Aclun tapu talimatları kataloğunda *Arâzî Kanunnâmesiyle*

talimat ve tarifnâme el-kadîma (DLS. AT. *Talimat*)

Kadastro Kayıtları (DLS. CR)

Aclun Mahkeme Kayıtları

Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilmlerdeki Aclun şer'î mahkeme kayıtları

(ACR. SC)

Aclun evlilik kayıtları (Yermük Üniversitesi Araştırma Merkezince transkripsiyonları yapılmıştır) (ACR. SC. MR)

İrbid mahkemesindeki Aclun mahkeme kayıtları (ACR. CC)

Aclun Nüfus Kayıtları
1910 Nüfus Kayıtları (ANR)

Aclun Vergi Kayıtları
Aclun kayıtları, Yermük Üniversitesi Kütüphanesi'nde Ayman el-Şerayda tarafından derlenen fotokopiler *Defter Mufassal Darâib Nevâhi Cebel Aclun* (1996) (DMD)

Birleşik Krallık
Public Record Office
PRO. FO. 78/2622, 2985, 3130

Yazmalar
Kullanılan kaynaklara ilişkin kısaltmalar:

SK : Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul
ZAL : Zâhiriye Koleksiyonu, Esad Kütüphanesi, Şam
BL. OR : Şark Yazmaları, Britanya Kütüphanesi, Londra

Anonim, Üç Fetva, SK. Reşîd Efendi 1036/4, vrk 36a-41b

Anonim, *Kanunnâme,* III . Ahmet dönemine ilişkin, SK. Esat Efendi 852, vrk 54b-87a

Anonim, *Kanunnâme,* III. Ahmet dönemine ilişkin, SK. Esat Efendi 587 vrk 76a-96b

Anonim, *Ahkâmü'l-Arâzi'l-Emîriyye ve'l-Arâzi'l-Vakf [ve]t-tımâr, Mecmûa fi'l-Fetâvî,içinde,* ZAL. 6023, vrk 44-53 [tarihsiz ama 1216 AH/1801 ve 1849 arasındaki davalar tarihlidir].

el-Arabî, Ali, *eş-Şehir bi-İbn Hilâl el-Kebir, Risâle fi'l-Hisbe: Risâle fi Ahkâmi'l-Hisbe ve Kavânini'l-Ahvâli'ş-Şahsiyye ve Gayrihâ fi'd-Devleti'l-Usmâniyye,* ZAL. 7761 [Yazmanın yaklaşık tarihi 982/1574-75, Emir İbrâhîm ibn Menhal el-Yûsufi'nin emriyle tercüme edilmiştir].

Abdürrahîm Efendi, Menteşizâde, *Fetâvâ,* BL. OR. 12463.

Bedruh Efendi, Pir Muhammed Dede Mustafa Habib, *el-Mâruf bi-Ahkâmi's--Siyâsa ve tusemmâ es-Siyâsa ve'l-Ahkâm,* ZAL. 7147 vrk 5-17. [Dede Efendi'nin vefat tarihi yazmada 13 Safer 1082/11 Temmuz 1671 olarak verilirken Zâhiriye Kataloğu'nda 1146/1733-34'dür. Heyd ise vefat tarihini: (*Studies,* ss. 198-204)'de, 973 veya 975AH/1565-1568 olarak belirtmektedir. Yazmanın diğer versiyonu: Mustafazâde Efendi, Muhammed, *es-Siyâsatü'ş-Şer'iyye mine'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye,* ZAL. 13815, vrk 1578-170.]

el-Faradî, Yâsîn ibn Mustafa el-Bikâî, *Kitâb Nusret el-Müteğarribîn ani'l-Evtân ani'z-Zulme ve Ehli'l-Udvân,* ZAL. 6879, vrk 1-56a.

el-Farâzî, Taceddin İbn el-Ziyâ, *Kitâb fî Ardi'ş-Şam ve'l-Kelâm Aleyhâ,* ZAL. 9080, vrk 126-30.
el-Hâik, İsmâîl ibn Ali, *Bâb-u Meşeddi'l-Meske min Fetâvi'ş-Şeyh İsmâîl el-Hâik Rahimehullâh,* ZAL. 5677, vrk 9a-10b.
Hallâk, Wâil, "A prelude to Ottoman reform: İbn Abidin on custom and legal change", paper given to the Workshop on "New Approaches to the Study of Ottoman and Arab Societies (18th to mid-20th Centuries)", Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 27-30 Mayıs 1999, cilt 2, ss. 17-26.
el-Hamzavî el-Hüseynî, Mahmûd ibn Nasîb, *el-Mecmû' mine'r-Resâil* içindeki *el-İhbâr 'an hakk el-karâr* ZAL. 100, vrk 47a-50a.
el-Hüseynî, Ahmed Arif Hikmet, *Mecmûa fi'l-Fetâvî içinde arapça girişi olan Ahkâm-ı Mer'iyye,* ZAL. 6023, vrk 53b-171.
el-Hüsnî (or el-Hisnî) el-Hüseynî, Takiyeddin Ebu Bekr ibn Muhammed ibn Abdülmü'min, *Kitâb Kam' en-Nüfûs ve'r-Rukye el-Me'yûs,* SK. Bağdatlı Vehbi Efendi 649.
—*Şerh el-Tenbîh,* SK. Ayasofya 1213, 5 cilt.
İbn Nüceym, *Risâletü'l-İktâ'ât,* SK. İzmir 811/9.
İbn Kutluboğa, Zeyneddin Kâsım, *Mes'eletü İcârâti'l-İktâ,* SK. Laleli, 951/4, vrk 176-89.
—*Cevâb fî İcârâti'l-İktâ.* SK. Laleli 951, vrk.169-75 ve ZAL. 7470, vrk 1-17 [ZAL.7470, Muhammed Abdullah b. Ahmed b. İbrâhîm el-Hatîb el-Timurtâşî tarafından ele alınan ve 981AH/1573-74 olarak tarihlenen].
el-İmâdî, Abdurrahmân vd. *en-Nûru'l-Mübîn fî Fetâvi'l-İmâdüddîn,* Abdurrahmân Muhammed, Ali İbrâhîm Abdurrahmân ve Muhammed İbrâhîm Abdurrahmân'ın fetvaları, ZAL. 7508.
el-İmâdî, Hâmid Ali İbrâhîm Abdürrahîm İmâdüddîn, Hâmid el-İmâdî, *Muğni el-Müsteftî an Suali'l-Müftî (el-Fetâva'l-Hamîdiyye),* ZAL. 5655 and 5656.
el-İmâdî, Muhibbüddîn vd., *Fetâvâ Beni'l-İmâdî ve Gayrihim,* ZAL. 5864 [Yazma tarihi: 1020/1611].
el-Murâdî, Abdurrahmân Efendi, *Fetâvâ el-Âlimi'l-Allâme Mevlânâ el-Merhum Abdurrahmân Efendi el-İmâdî,* ZAL. 5377 [Yazma tarihi:1150/1737].
el-Murâdî, Ali ibn Muhammed vd., *Mecmû'u Fetâve'l-Murâdiyye,* ZAL. 2639, 2640, 2641, 2642.
el-Murâdî, Hüseyin ibn Muhammed, *Fetâvâ Hüseyin el-Murâdî,* ZAL. 5671.
el-Nablûsî, Abdülganî, *Mecmû'u Müştemil alâ 41 Risâle,* SK. Çelebi Abdullah Efendi 385.
—*Risâletü't-Tahyîri'l-İbâd fî Sukna'l-Bilâd,* ZAL. 4008, vrk 42-4.
—*Fetâva'n-Nablûsî,* ZAL. 2684.
el-Sakızî, Muhammed Sadık, *Surretü'l-Fetâvî,* ZAL. 6143.

el-Tell, Sâlih Mustafa, *Müzekkirât,* Oxford Üniversitesi, Tariq Tell ve Eugene Rogan nüshası.
el-Timurtâşî, Muhammed Sâlih Muhammed, *Fâ'id el-Müstefîd fî Mesâili'l-Tefvîz,* ZAL. 10493, [Yazma tarihi:1031/1624.]
Ubeydullah ibn Abdülganî, *en-Nûru'l-Bâdî fî Ahkâmil-Arâzî* ZAL. 4400, vrk 134-52 [Yazma tarihi: Cumadelâhir 1211/Aralık 1796].
Yahyâ ibn Zekeriya Bayram, ö. 1053/1644, *Fetâvâ Yahyâ Efendi,* ZAL. 2600.
Yenişehirli Abdullah (el-Yenişehirli, Ebu'l-Fadl Abdullah), *Behcet ül-Fetâvâ,* ZAL. 7050 ve 8101.
Zeynelabidin Efendi, Ebulûlâ, *Hukûk-ı tasarrufiye-yi arâzî ve ahkâm-ı evkâf,* SK Yazma Bağışlar 4563.

Süreli Yayınlar ve Hukuk Mecmuaları

Düstûr, 1. baskı (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289/1872-73)
Encyclopaedia of Islam (*EI*) International Journal of Middle East Studies (IJMES)
Mecelle (Ahkâm-ı Adliye Mecelleleri)
"*Osmanlı Kanunâmeleri*", *Millî Tetebbûlar Mecmûası* i/1-2 (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1331/1903), ss. 49-112 ve 305-09.
Salnâme-i Devlet 1319/1901-02, *Salnâme-i Suriye* 1868-1900
Suriye
Takvim-i Vekâyi

Kitap Olarak Yayımlanmış Çalışmalar ve Yayımlanmamış Tezler

Üniversite basımları için UP kısaltması kullanılmıştır. Basım yeri, tarihi ve basımcı ilk kez yazıldıktan sonra tekrarlanmamıştır. Yazarın birden fazla eseri basım tarihleriyle belirtilmiştir.

Ebu-el-Hac, Rifât, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, 16th-18th centuries* (Albany, State University of New York, 1991).
Ebu Fahr, Fendî, *Târîh Livâ Havran el-İctimâî* (*es-Süveydâ, Der'â, el-Kuneytra, Aclûn*) *1840-1918* (Şam, n.p., 1999).
Ebu Caber, Râuf, *Pioneers over Jordan: The frontier of settlement in Transjordan, 1850-1914* (Londra, I. B.Tauris, 1989).
Ebu-Manneh, Butrus, "The Islamic roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islam* xxxiv (1994), ss. 173-203.
Ebu'l-Şe't, Hind, *İrbid ve Civâruhâ* (Amman, el-Müessese el-Arabiyye, 1995).
Ebu Yûsuf, Yâkûb, *Kitâbü'l-Harac,* F. Shalaq (ed.), *et-Turâsü'l-İktisâdi'l-İslâmî* (*içinde*), (Beyrut, Dâru'l-Hadâte, 1990).

Afifi, Muhammed *vd.* (eds), *Sociétés Rurales Ottomanes* (Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 2005).

Ahmed, Aycaz, "Post-colonialism: What's in a Name?" in R. de la Campa *vd.* (eds), *Late Imperial Culture* (Londra, Verso, 1995), ss. 11-32.

Akarlı, Engin, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", Pottage and Mundy (eds), *Law, Anthropology* (2004), ss. 166-200.

Akgündüz, Ahmed (ed.), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* 9 cilt (İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990-96).

Alaaddin, Bekrî, "Deux fatwas du Şeyh Abdulganî el-Nâblûsî", *Bulletin d'Etudes Orientales* xxxix-xl (1987-88), ss. 7-37.

Antoun, Richard, *Arab Village: A Social Structural Study of a Transjordanian Peasant Community* (Bloomington, Indiana UP, 1972).

Atıf Bey, Arâzî *Kanunnâme-i Hümâyunu Şerhi* (İstanbul, Mehmet Bey Matbaası, 1319AH/1901).

Aymes, Marc, L'accent de la province: une histoire des réformes ottomanes à Chypre au XIXe Siècle, (Basılmamış Doktora Tezi), 2 cilt, University of Aix-Marseille, UFR Civilisations et Humanités, 2005.

Baer, Gabriel, "The Evolution of Private Landownetship in Egypt and the Fertile Crescent", C. Issawi (ed.)

The Economic History of the Middle East, 1800-1914 (Chicago UP, 1966), ss 80-90.

el-Bakid, Muhammed-N. Hamûd (ed.), *The Detailed Defter of Livâ Aclun (The District of Aclun): Tapu Defteri* No: 970, *İstanbul* (Amman, University of Jordan Publications, 1989).

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980).

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur,* 3 cilt (Leiden, Brill, 1938).

Bryer, Anthony-H. Lowry (ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, Üniversitesi Bizans Araştırmaları Merkezi 198a).

Burckhardt, John, *Travels in Syria and the Holy Land* (Londra, John Murray, 1822).

Cahen, Claude, 'İktâ', *Encyclopaedia of Islam,* 2. baskı (Leiden, E. J. Brill, 1960), cilt 3, s. 1088.

Cain, Maureen, "Gramsci, The State and the Place of Law", in D. Sugarman (ed.), *Legality, Ideology and the State* (Londra, Academic Press, 1983), ss. 95-117.

Cin, Halil, *Mirî Arâzî ve Bu Arâzînin Özel Mülkiyete Dönüşümü* (Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987).

Cin, Halil-A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 2 cilt (İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995).

Cuno, Kenneth, "The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies* xii (1980), ss. 245-75.

_____ "Was the Land of Ottoman Syria Mirî *or* Milk? An Examination of Juridical Differences within the Hanafi School", *Studia Islamica* lxxxi/i (1995), ss. 121-52.

Davison, Roderick, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton UP, 1963).

Douwes, Dick, *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression* (Londra, LB. Tauris, 2000).

Eşref, Halis, *Külliyat-i Şerh-i Kanun-i Arâzî* (İstanbul, Mehran, 1315/1897).

Faroqhi, Suraiya, "Crisis and Change, 1590-1699", H. İnalcık (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, cilt 2, 1600-1914* (Cambridge UP, 1994), ss. 531-44.

_____ *Approaching Ottoman History: An introduction to the sources* (Cambridge UP, 1999).

Feyzullah Efendi, Mehmet (ö. 1703), *Fetâvâ-yı Fevziye* (İstanbul, Mehmet Recai, 1266/1850).

Firestone, Yâkov, "Crop-sharing Economics in Mandatory Palestine -Part I", *Middle Eastern Studies xi* (1975), ss. 3-23.

_____ "Land Equalization and Factor Scarcities: Holding Size and the Burden of Impositions in Imperial Central Russia and the Late Ottoman Levant", *Journal of Economic History* Xl (1981), ss. 813-33.

_____ "The Land-equalizing *müşâ* village: a reassessment", G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History* (Leiden, E. J. Brill, 1990), ss. 91-129.

Fischbach, Michael, *State, Society, and Land in Aclun (Northern Transjordan)* 1850-1950, Basılmamış Doktora Tezi, History Department, Georgetown University (1992).

_____ "El-Muhaybe Village: A Tale of Shaykhs, Efendis, Peasants and land in Transjordan", *Dirasat* xxi/i (1994), ss. 46-71.

_____ *State, Society and Land in Jordan* (Leiden, E. J. Brill, 2000).

Foucault, Michel, "Governmentality", in G. Burchell *vd.* (ed.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* (Londra, Harvester/Wheatsheaf, 1991), ss. 87-104.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul, Ötüken, 2000).

Gerber, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem: 1890-1914* (Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1985).

_____ *The Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder, Lynne Rienner, 1987).

Gannem, Ferha, "*Karye el-Harrâviyye*", M. Mundy (ed.), *el-Karye* (1990), ss. 48-83.

Garaybe, Hâşim, *Beytü'l-Esrâr* (Amman, Dâru'l-Ufuki'l-Cedîd, 1981).

Gluckman, Max, *The Ideas in Barotse Jurisprudence* (New Haven, Yale UP, 1965).

Gross, Max, Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909, Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi Tarih Bölümü (1979).

Güran, Tevfik, *Yüzyıl Osmanlı Tarımı* (İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998).

Hann, Chris (ed.), *Property Relations: Renewing the Anthropological Tradition,* (Cambridge UP, 1998).

el-Hennâ, Abdullah, *el-Kadiyyetü'z-Zirâiyye ve'l-Hareketü'l-Fellâhiyye fi Sûriye ve Lübnân, 1820-1920,* 2 cilt (Beyrut, Der el-Fârâbî, 1975).

el-Haskefi, Alaaddin Muhammed, *Hâşiyetü't-Tahtavî ala'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-Ebsâ, telîf Alaaddin Muhammed el-Haskefi,* 4 cilt (Kahire/Bulak, n.p., 1154/1838).

Haydar, Ali, *Şerh-i Cedîd-i Kanûn-i Arâzî* (İstanbul, Safa Enver, 1311/1893-94).

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford UP, 1973).

Hörster, Paul (ed.), *Zur Anwendung des Islamischen Rechts im 16. Jahrhundert* (Stuttgart, W. Kohlhammer, 1935).

Hüsnü, Hüseyin, *Arâzî Kanûnnâmesi Şerhi* (İstanbul, Mehmet Bey Matbaası, 1310/1892-93).

Hütteroth, Wolf-Dieter and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (Erlangen, Palm & Enke, 1977).

Imber, Colin, *Ebussuud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh UP, 1997).

İbn Abidin, Muhammed Emîn, *el-Ukûdü'd-Dürriye fi Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidiyye,* 2 cilt (Kahire, Dâr et-Tibâ el-Emîra, 1270/1853-54).

_____ *Reddü'l-Muhtar ala'd-Dürri'l-Muhtâr: Hâşiye İbn Âbidîn,* 7 cilt (Beyrut, Dâr İhyâ et-Turâs el-Arabiyye, n.d.) (faksimile baskı).

_____ *Mecmûâtü Resâil İbn Abidin,* 2 cilt (Beyrut, Dâr İhyâ et-Turâs el-Arabiyye, n.d.).

İbn Nüceym, Zeyneddin, *el-Bahru'r-Râık Şerhu Kenzi'd-Dekâık ve bi-Hâmişihî el-Havâşi el-müsemmâ bi-Münhati'l-Hâlik alâ'l-Bahri'r-Râik*, Muhammed Emîn İbn Abidin, 9 cilt (Kahire, el-Matbâ el-İlmiye, 1893).

İnalcık, Halil, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Acten des XI Internationalen Byzantisten Kongresses* (Münih, 1958), ss. 237-42.

_____ "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff and R. Owen (eds), *Studies in 18th Century Islamic History* (Carbondale, Southern Illinois UP, 1977), ss. 27-52.

_____ "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* VI (1980), ss. 283-336.

_____ "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax", C. Fragner and K. Schwarz (ed.) *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatik* (Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1992), ss. 101-18.

_____ "Kanun (iii. Financial and Public Administration)", *Encyclopaedia of Islam,* 2. baskı, (Leiden, E. J. Brill, 1960-), cilt 4, s. 556.

_____ "Kanunnâme", *Encyclopaedia of Islam,* 2. baskı, (Leiden, E. J. Brill, 1960-), cilt 4, s. 562.

İslamoğlu-İnan, Huri, "Les paysans, le marché et l'état en Anatolie au XVIe siècle", *Annales ESC* XLIII/5 (1988), ss. 1025-43.

_____ *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Rconomic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, E. J. Brill, 1994).

_____ "Property as a Contested Domain: A Réévaluation of the Ottoman Land Code of 1858", in R. Owen (ed.), *New Perspectives on Property* (2000), ss. 3-61.

_____ (ed.) *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* (Londra, I. B.Tauris, 2004).

_____ "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", İslamoğlu (ed.), *Constituting Modernity* (2004), ss. 276-319.

Jackson, Sherman, *Islamic Law and the State: The constitutional jurisprudence of Shihab al-Din al-Qarafi* (Leiden, E. J. Brill, 1996).

Johansen, Baber, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' loss of property rights as interpreted in the El-Hanefi te legal literature of the Mamluk and Ottoman periods* (Londra, Croom Helm, 1988).

Kahraman, Seyit Ali, *vd., İlmiyye Salnamesi: Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislâmlar* (İstanbul, İşaret Yayınları, 1998) [*İlmiyye Salnamesi* 1334/1916 (Latin harflerine transkripsiyonu)].

Karakoç, Serkiz, *Tahşiyeli Arâzî Kanunnâmesi* (İstanbul, Cihan Matbaası, 1340/1921-22).

_____ *Tahşiyeli Kavânin,* 2 cilt (İstanbul, Cihan Matbaası, 1341-42/1922-24).

Karpat, Kemal, "The land regime, social structure and modernization in the Ottoman Empire", in W. Polk and R. Chambers (eds), *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago UP, 1968), ss. 69-90.

Kaşıkçı, Osman, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* (İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997).

Kaya, Alp, "L'économie politique des *tanzimat:* la réforme fiscale et la résistance antifiscale dans la region de Bayındır (Izmir) au milieux du XLXe siècle", in M. Afifi *vd.* (eds), *Sociétés rurales ottomanes* (2005), ss. 271-95.

Khoury, Dina, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge UP, 1997).

Kufrevî, Kâsım, "Birgivî", *Encyclopaedia of Islam,* 2. baskı, (Leiden, E. J. Brill, 1960) cilt I, s. 1235.

Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon,* 8 cilt (Beyrut, Librairie du Liban, 1968) [Londra, Williams and Norgate, 1863-93].

Laslett, Peter (ed.), *Family and Household in Past Time* (Cambridge UP, 1972).

Lewis, Norman, "The Syrian Steppe during the Last Century of Ottoman Rule: Hawtan and Palmyrena", in M. Mundy and B. Musallam (eds), *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East* (Cambridge UP, 2000), ss. 34-41.

el-Mâdî, Mûsâ -S. Mûsâ, *Târîhu'l-Ürdün fi'l-Karni'l-İşrîn (1900-1959)* (Amman, Mektebet el-Muhtesib, 2. baskı. 1988) [1. baskı 1959].

Mantran, Robert and J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans: Les provinces syriennes* (Beyrut, Adrien-Maisonneuve, 1951).

Maoz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine* (Oxford UP, 1968).

Mardinîzâde, Ebulûlâ, *Kavânin-i Tasarrufiye-Notları* (İstanbul, Devlet Matbaası, 1927).

_____ [Mardin, Ebulûlâ] *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) [1. Baskı 1945].

Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York UP, 1988).

Minkov, Anton, "Ottoman *Tapu* Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomatics", *Islamic Law and Society* VII/I (2000), ss. 65-101.

Moon, David, *The-Russian Peasantry 1600-1930: The World the Peasants Made* (Londra, Longman, 1999).

Mundy, Martha (ed.), *el-Karye mâ Beyne'l-Nümüvvi ve't-Tahtît: Dirâset min Vâdi'l-Ürdün* (İrbid, Yermük UP, 1990).

_____ "Shareholders and the State: Representing the Village in the Late 19th Century Land Registers of the Southern Hawran", in T. Philipp (ed.), *The Syrian Land in the 18th and 19th Century: The Common and the Specific in the Historical Experience* (Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992), ss. 217-38.

_____ "Village Land and Individual Title: *Müşâ* and Ottoman Land Registration in the Aclun district", E. Rogan-T. Tell (ed), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan* (Londra, British Academic Press, 1994), 58-79.

_____ "Kadâ Aclun in the late 19th Century: Interpreting a Region from the Ottoman Land Registers", *Levant* XXVIII (1996), ss. 79-97.

_____ "La propriété dite *müşâ* en Syrie: une note analytique à propos des travaux de Yâkov Firestone", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* LXXIX-LXXX/1-2 (1996), ss. 267-81.

_____ "Village Authority and the Legal Order of Property (the Southern Hauran 1876-1922)", R. Owen (ed.), *New Perspectives on Property* (2001), ss. 63-92.

_____ Property or Office? A Debate in Islamic El-Hanefî te Jurisprudence over the Nature of the Military "fief", in Pottage and Mundy (eds), *Law, Anthropology* (2004), ss. 142-65.

_____ and S. Şâmi, "Review of N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*", *Journal of Peasant Studies* XVI/2 (1989), ss. 292-4.

_____ and R. Saumerez Smith, "*el-Mehr zâitunâ:* Property and family in the hills facing Palestine, 1880-1940", B. Doumani (ed.), *Family History in the Middle East: Household, property and gender* (Albany, State University of New York, 2003), ss. 119-50.

el-Murâdî, Muhammed (1173-1106/1761-1792), M. el-Hâfiz-R. Murâd (ed.), *Arfü'l-Beşâm fî men Veliye Fetvâ Dimeşki'ş-Şâm* (Beyrut, Dar ibn Kesir, 1988).

Murphey, Rhoads, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today* XIV/2 (1993), ss. 419-43.

el-Nâblûsî, Abdülganî, *el-Hadîkatü'n-Nediyye Şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (Kahire, Advi ve Ebu'l-Nasr'ın lithograph baskısı, 1176/1859).

Nevfel Efendi, Nimetullah, *el-Düstûr,* 6 cilt (Beyrut, el-Matbâ el-edebiye, 1301/1883-84).

el-Nevâsıra, Kâsım, *Nâhiye Kufrince (1281-1336/1864-1918)* (İrbid, Der el-Hilâl, 2002).

_____ *Târîh Nâhiyet el-Mirâd min 12.57-1336/1840-1918M* (Amman, Ministry of Municipal, Village and Environmental Affairs, 2002).

Neocleous, Mark, *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power* (Londra, Macmillan, 1996).

Ongley, E, *The Ottoman Land Code* (Londra, William Clowes Ltd, 1892).

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul, Hil Yayın, 1995).

_____ *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

Owen, Roger (ed.), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East* (Cambridge, Harvard UP, 2001).

Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism,* 1820-1913: *Trade, Investment and Production* (Cambridge UP, 1987).

Pascual, Jean-Paul, "Une traduction arabe d'un *qanunnama* relatif au Bilad as-Sam [*tıpkı basımı*] du temps de Sâlim II (1566-74)? Quelques remarques préliminaires", *Revue d'Histoire Maghrébine* xii/37-38 (1985), ss. 53-66.

Peake, Frederik, *Târîhu'ş-Şarkı'l-Ürdün ve Kabâilihâ,* Bahaddin Tugan (ed.), (Amman, Dâr el-Arabîya, n.d.) [İngilizcesi 1935]

Pottage, Alain, "The Measure of land", *Modern Law Review,* li (1994), ss. 361-84.

_____ "The Originality of Registration", *Oxford Journal of Legal Studies* XV (199s), ss. 371-401.

_____ M. Mundy (eds), *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making People and Things* (Cambridge UP, 2004).

Kâdi Han (ö. 1196), *el-Fetâva'l-Hâniyye, hâşiyeleri el-Fetâvâ el-Hindiyye el-müsemmâ bi'l-Fetâvâ el-Alemgiriyye,* 6 cilt (Beyrut, Dar Sedir, 1991) [Bulak, Matbâ el-kübrâ el-emirîye, 1310/1892-93].

Quataert, Donald, "The 1858 Land Law", in H. İnalcık (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* 1300-1914 (Cambridge UP, 1994), ss. 856-61.

Quteifan, Wafa A., Family, Kinship and Economic Structure in a Village of Notth Jordan: Livâ Benî Kanana, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Institute of Archaeology and Anthropology, Yermük University (1988).

Rabiâ, Hasaneyn, *The Financial System of Egypt 1169-1341* (Oxford, Clarendon Press, 1972).

Refik, Abdülkerîm, "Economic relations between Damascus and the dependent countryside, 1743-1771", A. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in economic and social history* (Princeton, Darwin Press, 1981), ss. 653-85.

_____ "The Syrian *ulemâ*, Ottoman Law and Islamic *Şer'iya*", *Turcica* XXVI (1994), ss. 9-32.

el-Ramlî, Hayreddin, *el-Fetâva'l-Hayriyye, li-Nef'il-Berriye alâ Mezhebi'l-İmâm el-A'zâm Ebu Hanîfe*, 20 cilt (Bulak/Kahire, el-Matbâ el-kübrâ el-emiriye, 1300/1882-83).

Robinson, Edward and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea: A journal of travels in the year 1838*, 3 cilt (Londra, John Murray, 1841).

Rogan, Eugene, "El-Salt, Cebel Aclun and the advent of direct Ottoman Rule: The 1868 travel journal of F. A. Klein", *Dirâsat* xv/7(1988), ss. 23-46.

_____ *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan*, 1850-1921 (Cambridge UP, 1999).

Salzmann, Ariel, "An ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics&Society* XXI/4 (1993), ss. 393-423.

Sarac, Muhammed-A. Muhammed (ed.), *Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye ve'l-müsemmâ er-Resâilü'z-Zeyniyye fî Mezhebi'l-Hanefiyye* (Beyrut, Dar el-Selam, 1998-99).

es-Serahsî, Şemseddin, Kitâbü'l-Mebsût, 30 cilt (Beyrut, Dar el-Ma'rife, 1986).

Saumerez Smith, Richard, *Rule by Records: Land Registration and Village Custom in Early British Panjab* (Delhi, Oxford UP, 1996)

_____ "Mapping landed property: a necessary technology of imperial rule?" H. İslamoglu (ed.), *Constituting Modernity* (2004), ss. 149-79.

Schäbler, Birgit, *Aufstände im Drusenber-gland: Ethnizität und Integration einer ländlichen Gesellschaft Syriens vom Osmanischen Reich bis zur staalichen Unabhängigkeit*, 1S50-1949 (Gotha, Perthes, 1996).

Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford UP, 1964).

Schatkowski-Schilcher, Linda, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th centuries* (Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1985).

_____ "The Havran Conflicts of the 1860s: A Chapter in the Rural History of Modern Syria", *International Journal of Middle East Studies* XIII (1981), ss. 159-79.

_____ "Violence in Rural Syria in the 1880s and 1890s: State Centralization, Rural Integration and the World Market", in F. Kazemi and J. Waterbury (eds), *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (Miami, University of Florida Press, 1991), ss. 50-84.

Schumacher, Gottlieb, *Northern Ajlun: "Within the Decapolis"* (Londra, Alexander P. Watt, 1890).

el-Şerayda, Ayman, *Dirâsât Vesâikiyye li-Cebeli Aclûn (ve'l-Kurâ) min Hilâl el-Mahfûzât el-Melekiyye el-Misriyye* (Amman, Jordan University Ptess, 1995).

_____ (ed.) *Defter Mufassal Darâib Nevâhi Cebel Aclun fi'l-Ahdi'l-Usmanî li-Am 1312/1893* [*tıpkı basımı*] (İrbid, 1996)

_____ *Nâhiyetü'l-Kurâ fi Kazâ Aclun 1864-1918* (Amman, Ministry of Culture, 1998).

Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (Cambridge UP, 1976-77).

Şeyhizâde, Damad Efendi (ö. 1667), *Mecmûatü'l-Enhâr, İbrâhim el-Halebî* (ö.1549)'nin *Mülteka'l-Ebhur adlı eserine yorumları*, (Beyrut, n.s. 1974) [İstanbul, Matbaa-i Amire, 1317-19 basımı].

Singer, Amy, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem* (Cambridge UP, 1994).

Sluglett, Peter and M. Farouk-Sluglett, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", T. Khalidi (ed.), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (Beyrut, American University of Beirut Press, 1984), ss. 409-21.

Stein, Kenneth, *The Land Question in Palestine, 1917-1939* (Chapel Hill, North Carolina UP, 1984).

Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul, İşaret, 1995).

Tamdoğan, Işık, "Le *nezir* ou les relations des bandits et des nomads avec l'Etat dans la Çukurova du XVIIIe siecle", Afifi vd. (ed.) *Sociétés rurales ottomanes* (2005), ss. 259-69.

Taminian, Lucine, "Ain', M. Mundy and R. Saumerez Smirh (ed.), *Part-Time Farming: Agricultural Development in the Zarqa River Basin, Jordan* (İrbid, Yermük UP, 1990), pp. 13-59.

Terzibaşoğlu, Yücel, Landlords, Nomads and Refugees: Struggles over Land and Population Movements in North-Western Anatolia, 1877-1914, Basılmamış Doktora Tezi, Birkbeck College, Univetsity of Londra (2003).

Thomas, Yan, "'Le sujet de droit, la personne et la nature: note sur la critique contemporaine du sujet de droit', *Le Débat* c (1998), ss. 85-107.

"Ubeyde, Süleyman, *et-Tatavvuru'l-Hadarî li-Kazâi Benî Kinâne (fi Muhâfazati İrbid) Min'am 1900-1984* (Amman, Matabî Cemiyyet Ümme el-Matabî et-Ta'âvuniyye, 1984).

el-Üskübî, Pir Mehmed (ö. 1020/1611-12), *Zâhiru'l-Kudât*, in Akgündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri*, cilt 9, ss. 395-483. Veinstein, Gilles, "On the *Çiftlik* Debate", Ç. Keyder and F. Tabak (eds), *Land-holding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany State University of New York Press, 1991), ss. 35-53.

_____ "İnalcık's views on the Ottoman eighteenth century and the fiscal problem", *Oriente Moderno*, n.s., XVIII/I (1999), ss. 1-10.

_____ "Sur les *na'ib* Ottomans", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* XXV (2001), ss. 247-67.

_____ "Les ottomans: fonctionnarisation des clercs, cléricalisation de l'État", D. Iogna-Prat et G. Veinstein (ed.), *Histoires des hommes de Dieu* (Paris, Flammarion, 2003), ss. 179-202.

von Schlegell, Barbara, Sufism in the Ottoman Arab World: Şeyh Abdülganî el-Nablûsî (ö. 1143/1731), Basılmamış Doktora Tezi, Near Eastern Studies, University of California, Berkeley (1997).

Warriner, Doreen, *Land and Poverty in the Middle East* (Londra, Royal Institute of International Affairs, 1948).

Wcislo, Francis W., *Reforming Rural Russia: State, local society, and national politics, 1855-1914* (Princeton UP, 1990).

Wilson, Mary, *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan* (Cambridge UP, 1987).

Yenişehirli, Abdullah (ö. 1716) *Behcetü'l-Fetâvâ Mea'n-Nukûl* (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289/1872).

Young, George, *Corps de Droit Ottoman: Recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et études sur le droit coutumier de l'empire ottoman,* 7 cilt (Oxford, Clarendon Press, 1905-06).

Yunus, Abed K., The Articulation of Civil Law and Customary Law, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Institute of Archaeology and Anthropology, Yermük University (1987).

Ziaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Legal Doctrine of Muzarâ or sharecropping* (Islamabad, Islamic Research Institute Press, 1977).

Zilfi, Madeleine, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1988).

Ziya'l-din, *Mukemmil ve Muvazzih Şerh-i Kanûn-i Arâzî* (İstanbul, Kasbar, 1311/1893-94).

Ziyadeh, "AH, Karye Tell el-Erbaîn", M. Mundy (ed.), *el-Karye* (1990), ss. 84-120.

ez-Zu'bî, Meysun Sâid, Devru'n-Neşeti'z-Zirâî fi İktisâd el-Vizâ el-Beytiyye, basılmamış yüksek lisans tezi, Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü, Yermük Üniversitesi (1990).

DİZİN

ŞAHIS ADLARI

Abdülazîz (Ali Abdülazîz'in babası) 273-275
Abdülazîz (Muhammed Garaybe'nin oğlu), 192, 193, 215
Abdülazîz (Ahmed el-Abdülazîz el-Sabbâh'ın oğlu) 187
Abdülazîz ailesi 192, 193, 197
Abdülazîz el-Kâid (Suf'lu) 160
Abdülazîz el-Mustafa (Davagira'lardan) 353
Abdülganî el-Nablûsî 36, 37, 41, 42, 45, 48, 51, 53, 54, 57-59, 61, 63, 64
Abdülkadîr el-Şerayda 108, 137, 138, 142, 145-147, 149, 153, 156, 272
Abdülkerîm (Sâlih Hamdan'ın üvey kardeşi) 335
Abdülkerîm el-Garaybe 320
Abdullah 301, 303, 304, 318, 319, 321, 352, 359, 361
Abdullah (Hatîce Abdullah Muhammed Abdurrahmân el-Cemmâl'in oğlu) 301
Abdullah (Taman'ın kardeşi) 273
Abdullah (Şehâde'nin kardeşi) 192
Abdullah el-Ahmed (Nâil el-Garaybe'nin amcaoğlu) 229, 234
Abdullah el-Ahmed Âbid-Rabbuh (Hazne'nin kocası) 320
Abdullah el-Ahmed Ebu Kirsanna 119, 200, 203, 220, 228, 238
Abdullah el-Masad (Sâlih el-Sabbâh'ın oğlu) 190
Abdullah el-Mustafa 258
Abdullah Sâlih 254, 256, 359
Abdüllâtîf 271, 273; Abdüllâtîf ailesi 269, 275
Abdürrahîm (Hasan Hayr'ın oğlu) 315
Abdürrahîm (Muhammed el-Abdülazîz el-Sabbâh'ın kardeşi) 190, 192
Abdürrahîm Efendi 66
Abdürrahîm el-Ahmed el-Sabbâh 187
Abdurrahmân (Devlet-i Âliyye müftüsü) 47,
Abdurrahmân (Muhammed el-Abdülazîz el-Sabbâh'ın dördüncü kardeşi) 192, 193
Abdurrahmân (Bayir bin Sâlih el-Muhâfiza'nın kardeşi) 233, 234
Abdurrahmân (Şeyh Ahmed'in oğlu) 254
Abdurrahmân Âkil 284
Abdurrahmân el-Ahmed 264, 300, 301, 303, 304, 338, 340-342, 344
Abdurrahmân el-Hasan 351

Abdurrahmân el-İmâdî 39, 40, 44, 49, 55-57, 59, 62
Abdurrahmân Mahmûd 297, 298
Abdurrahmân el-Muhammed 244, 265
Abdurrahmân Tâhâ 137
Abdurrahmân Tenneş 304
Acac Bey (Tapu memurlarından) 133-135, 155, 174
Ahmed (Şeyh) 254
Ahmed (Musa el-Müflih'in oğlu) 361, 363
Ahmed (Abdurrahmân Mahmûd'un dedesi) 297
Ahmed Abduh el-Azzâm 120, 121
Ahmed Abdülazîz 274
Ahmed Abdullah 244
Ahmed Arif Hikmet el-Hüseynî 77
Ahmed Efendi el-Azzâm 122, 125
Ahmed el-Abdülazîz el-Sabbâh 187
Ahmed el-Ali 172-174, 190, 192, 264
Ahmed el-Muhsin 1, 297
Ahmed el-Mustafa (Budeyvî el-Mustafa'nın amcası) 1, 296-298, 323
Ahmed el-Mustafa Tenneş 203, 228, 296
Ahmed el-Nimr 362
Ahmed Halîfe Sa'd el-Ahmed 338, 340-343, 353
Ahmed Hasan el-Şetnevî 203
Ahmed Muhammed el-Dâvûd 344
Ahmed Muhammed Müflih 272, 273
Ahmed Naila Efendi 155
Ahmed Şemseddîn Gürânî 17, 155
Ahmed Tâhâ 311, 314
Ahmed Yâkûb 254, 341
Aişe Abdullah el-Garaybe 311, 309, 318, 340, 361, 362
Akkâb (Mustafa el-Muhammed'in oğlu) 193
Akkâb (Mahmûd el-İbrahim'in üvey kardeşi) 350, 353
Alaaddin el-Haskefî 49
Aleyyen (Ali Muhammed el-Hamûrî'nin oğlu)183
Ali (Cebr Efendi Abdurrahmân Kâid'in kardeşi) 127
Ali (İbrâhîm Efendi Sâdeddîn'in oğlu) 151
Ali (Ali Muhammed el-Hamûrî'nin oğlu)183
Ali (Avdetullah el-Halîl'in oğlu) 187
Ali (Muhammed Sabbâh'ın kardeşi) 203
Ali (İbrâhîm el-Garaybe'nin oğlu) 318
Ali (Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid'in kardeşi) 344
Ali (Şeyh Avvâd'ın oğlu) 354
Ali (Mûsâ el-Müflih'in oğul) 361
Ali Abdülazîz (Zarîfe'nin kocası) 273
Ali Abdülnâbî 268
Ali el-Avvâd el-Mustafa 340
Ali el-Bekr 306
Ali el-Gavarni 346
Ali el-Îd el-Ahmed 342
Ali el-İmâdî (Şam Müftüsü ve Abdurrahmân el-İmâdî'nin torunu) 40, 41, 44, 46, 50, 51, 57
Ali el-Îsâ el-Ahmed 320, 323
Ali el-Lâfî 188
Ali el-Mindîl 137, 141, 142
Ali el-Murâdî 48
Ali el-Mûsâ 172, 173, 192
Ali el-Sabbâh 327

Ali el-Sâlih 271
Ali el-Ubeyd 245, 253, 256, 258, 264, 265, 343, 344
Ali el-Ziyâb 147
Ali ibn Abdurrahmân 147
Ali Kâsım 353, 354, 357, 358
Ali Muhammed el-Hamûrî 137, 175, 183, 187, 195
Aliye (Ali el-Ahmed'in kız kardeşi) 188, 190
Ameyre 257; ailesi 258, 261
Âmine 301, 310, 311, 340-343, 346
Âmine Ahmed el-Assâf 301
Âmine İbrâhîm el-Garaybe 315
Âmine Muhammed el-Âbid 309
Arife (Hüsna Sâlih Hamdan'ın kızlarından) 332, 337
Assâf ailesi 301, 304
Ataullah el-Avvâd 271, 346
Ataullah el-Îd 330
Atnâ el-Ahmed 314, 316
Attâş el-Mindîl 139
Avdetullah el-Halîl 187
Avvâd (Şeyh) 147, 269, 311, 314-316, 350-354, 356
Avvâd el-Halîl 268
Avvâd el-Hâmid 321
Avvâd el-İbrâhîm 351, 352
Avvâd el-Şehâde 314
Ayman el-Şerayda 365
Azîze (Sâlih el-Bekr'in kızlarından) 306
Azra el-İbrâhîm 347, 348, 350-353

Baybars 326; Baybars'lar 327
Bayir bin Sâlih el-Muhâfiza 233, 234
Bayka el-Süleyman 274, 275, 347
Bedre İrhâil el-Ahmed 323, 327
el-Beyzâvî 61
Birgivî 28, 29, 31, 32, 41
Budeyvî Mustafa Müfeddî Ebu Haşim 323, 324

Câbir el-Ali Sabbâh 234, 320
Cebr Efendi Abdurrahmân Kâid 127, 130, 131, 134, 136, 137, 142
Cemil el-Abdürrahîm 343
Cemmâl 301, 305, 311, 326, Cemmâl'lar 305
Cuma el-Hamûrî 174, 187
Curci Kabavat 128, 130, 134, 136-141, 143

Dâhun 244, 257, 344; Dâhun'lar 257, 258
Davagira 257, 260, 274; ailesi 261; Davagira'lar 257, 353
Dâvûd Abbada (Aclun Kaymakamı) 127, 128, 130-146, 151, 154, 155, 171-174, 183, 187, 190, 192, 198, 237
Dâvûd Efendi Abdülmuhsin 138, 152
Dâvûd el-Ahmed 229, 234
Dâvûd'lar 344
Düveyriye ailesi 301

Ebu Hudriye 350
Ebulûlâ Mardinîzâde 88
Ebu Nâsir 237, 327
Ebussuud Efendi 24-28, 31, 33, 34, 37, 54, 60, 61, 63, 64, 83-85
Ebu Yûsuf 19, 21
Efnân Ebu Tayr 222, 305, 307, 310; Efnân'lar 311

Emîr Abdullah 165
Emîra bint Fâris el-Zîb 150
Emîra bint Mustafa Şerayda 149
Emîra Hamûd el-Ali Hamûd 356

Fads (İbrâhîm el-Garaybe'nin oğullarından) 318
Falha (Abdülazîz'in kızı)193, 254, 341
Falha Ahmed el-Kallâb 324
Falha Sa'd el-Ahmed 353
Falha Yûsuf Ahmed Hüseyin 350
Fâlih Halef el-Şehâde 326
Fâlih Mahmûd el-Hasan 187, 344, 346
el-Faradî 62-64
Fâris el-Garaybe 151, 213, 214, 215, 319, 320, 321
Faroqhi, Suraiya 35
Fasal Nâil el-İbrâhîm 320
Fâtıma (Hamda Süleyman Abdüllâtîf'in kızlarından) 274
Fâtıma (Sâih el-Bekr'in kızlarından) 306
Fâtıma (Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer''in kızı) 311
Fâtıma (Hüsna Sâlih Hamdan'ın kızlarından) 337
Fâtıma (Nimr el-Müflih'in kız kardeşi) 361, 362
Fâtıma (İbrâhîm el-Muhammed'in kızı) 265
Fâtıma Ahmed el-Hamd el-Ahmed 341, 342
Fâtıma el-İbrâhîm 352-354
Fâtıma Muhammed Îd el-Ahmed 356
Fâtıma Selemet el-Ali 309
Fendiye Hamd el-Ahmed 353
Ferah el-Hâik 330
Ferayhat'lar 156, 157
Feyyad (İbrâhîm Efendi Sâdeddîn'in kardeşi) 151
Fidda Hâmid el-Cemmâl 315, 316, 337
Fiddiye Halîl el-Îd el-Ahmed 273, 274, 304-307, 310, 337, 340, 342, 356, 361, 362
Fiddiye Mûsâ el-Hamd el-Ahmed 356
Filva el-İbrâhîm 233, 320, 323
Foucault, Michael 164
Funeyş Abdurrahmân el-Kayid 127, 137

Ganeym 318; Ganeym ailesi 324
Garaybe 229, 233, 234, 236, 326; ailesi 317, 318; Garaybe'ler 199-201, 212, 216, 233, 234, 236, 237, 242, 318, 320, 321, 323, 327, 328
Gazele (Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer''in eşi) 311, 313, 314
Gazele (Müfeddî el-Ahmed'in kızı) 323
Gazlan 237; ailesi 310; Gazlan kardeşler 212; Gazlan'lar 215
Gurre Süleyman Ciddi 311

Hadrâ el-Ahmed 273, 309, 340, 344, 346, 361, 362
el-Hâik 44, 66
Hâilî'ler 192
Halef Abdülganî el-Şehâde 2, 222, 297, 298, 320, 323, 324, 326, 327
Hâlid el-Hâmî 357

Hâlid Fâlih Halef el-Şehâde 324, 326
Hâlid Muhammed Avvâd el-Hıdr 271
Halîfe (Şeyh) 338, 342
Halîl (İbrâhîm Efendi Sâdeddîn'in oğullarından) 151
Halîl (Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer''in oğullarından) 311 315, 318
Halîl (Ahmed el-Nimr'in oğlu) 362
Halîl bin Sa'd el-Sabbâh 187
Halîl el-İbrâhîm 320
Halîl el-Nimr 364
Hamda Sâlih Avvâd (Lebîbe'nin kız kardeşi) 262, 271, 273-275, 301, 310, 311, 323, 334, 362
Hamda Süleyman Abdüllâtîf 274
Hamd el-Harmuş 139
Hâmid bin Ali el-İmâdî 42, 45, 46, 53, 54, 58, 59, 67, 301, 303, 305, 307, 318, 320
Hâmiye el-Dilh 311, 316
Hâmiye el-Tibneviye 315
Hamûd el-Ali Hamûd 274, 318, 320
Hamûrî 170, 194, 199, 368; ailesi 193, 199; Hamûrî'ler 174, 183, 194, 195, 198
el-Hamzavî 83-85
Hana Sâlih el-Ahmed 271, 272, 330, 348
Hanna Farkûh (Mal Müdürü) 111
Hasan (Ali Muhammed el-Hamûrî'nin oğlu) 183
Hasan (Sâlih el-Bekr'in oğlu) 306
Hasan (Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer''in oğlu) 311, 314-316
Hasan (Hüsna'nın kardeşi) 332, 334-336, 338
Hasan el-Abdurrahmân Ameyre 268, 343, 344, 346, 347
Hasan Bereket Ferayhat 108, 111
Hasan el-Abdülazîz Gazlan 212-215
Hasan el-Îsâ 1
Hasan el-Mustafa 316
Hasan el-Sabbâh 132-134, 143, 170-174, 182-184, 186, 187, 190, 192, 193, 195, 197-199
Hasan el-Sâlim 351
Hasan Süleyman 274, 275
Haşaşna 257, 261, 274, ailesi 261, 262; Haşaşna'lar 257
Haşfa (Ahmed Muhammed Müflih'in kızı) 272, 273
Hasun (Yafet'in eşi) 301, 304
Hatîce (Muhammed Abdurrahmân'ın kızı) 307, 309, 310
Hatîce Abdullah Muhammed Abdurrahmân el-Cemmâl 301, 303-305, 309
Hatîce Abdürrahîm 314
Hattâr el-Hüseyin 222
Haya (Ahmed Efendi el-Azzâm'ın kızı) 122
Hayreddin el-Ramlî 36, 40, 47, 49, 52, 59, 60-64, 84
Hazne el-Müflih 283, 320, 334, 352
Hegel, W. F. 164
Hişfa el-Ubeyd 344
Hisna 332, 334, 336
Huleyf el-Ganma 108, 137, 138, 229, 234, 237
Hüseyin (Ahmed Yâkûb'un kardeşi) 254
Hüseyin (Sâlih el-Ahmed'in oğlu) 264
Hüseyin (Sâlih el-Bekr'in oğlu) 306

Hüseyin (Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer''in oğullarından) 311, 314
Hüseyin (Mahmûd el-İbrâhîm'in dedesi) 346, 348, 350, 352
Hüseyin Bereket Ferayhat 136, 139, 156
Hüseyin el-Abdurrahmân 343
Hüseyin el-Ali Sabbâh 234
Hüseyin el-Muhammed 193
Hüseyin Yâkûb 341
Hüsna Sâlih Hamdan 193, 334-338, 359
el-Hüsnî 63

İbn Abidin 38, 46, 47, 53, 54, 59, 67, 68, 70
İbn Ali ibn Sâdeddîn 152
İbn Humam 18, 19, 20
İbn Nüceym 21, 40, 59, 60, 62, 65
İbrâhîm (Efnân Ebu Tayr'ın oğlu) 307-310
İbrâhîm Ebu Dânî 151
İbrâhîm Efendi Sâdeddîn 108, 137, 139-142, 145, 149, 151-153
İbrâhîm el-Ali 351
İbrâhîm el-Avvâd 342
İbrâhîm el-Hâmid 305
İbrâhîm el-Hüseyin 347, 350, 351, 353, 354
İbrâhîm el-Muhammed 258
İbrâhîm el-Mustafa 334
İbrâhîm ibn Ahmed 147
İbrâhîm Muhammed el-Dâhun 343
İbrâhîm Osman el-Hüseyin 327
Îd el-Ahmed 338
Îd el-Muhammed 143
İlyâs Ebu Şe'r 137
İmâdüddîn el-İmâdî 49

Imber, Colin 25
İrhâil Ahmed Âbid-Rabbuh 318, 320, 321, 323
Îsâ (Ahmed el-Mustafa'nın oğlu) 297, 298
Îsâ el-Abdullah 350
Îsâ el-Ahmed 300, 301
Îsâ el-Ali Hamûd 274, 275
İsmâil Ağa 130
İsmâil el-Abdülhâdî 1 229, 234, 237
İsmâil el-Hâik 44, 50, 56
İspir Acemi Efendi 155

Johansen, Baber 53

Kadı Han 47
Karma Ali el-Muhâfiza 233, 320
Karma Hâlid 320
Kâsım 2, 215, 216, 229, 253, 300, 335, 336, 353, 354, 356, 359
Kâsım el-Hicâzî 141, 157
Kâsım el-Muhammed 258, 327
Kâsım el-Sabbâh 1
Kâsım İbn Kutluboğa (Şeyh) 19-21, 32, 40
Kâsım Muhammed el-Garaybe 326
Kâsım Muhammed el-İbrâhîm 327
Kâtip Ömer 151
Kemaleddin Muhammed 18
Kemal Paşazâde 24, 26, 28, 32, 84
Kemre Ali el-Muhâfiza 321
Khoury, Dina 75
Kirsanna'lar 203; Kirsanna ailesi 212, 316, 317
Kleyb el-Azzâm 108
Kleyb Şerayda 164, 165

Lâfi el-Hâilî 183, 190
Lebîbe Sâlih Avvâd 262, 271-273

Mahmûd 147, 229, 233, 297, 298, 309, 310, 318, 320, 334, 348, 352-354, 357, 361
Mahmûd (Sâlih el-Sabbâh'ın oğlu) 190
Mahmûd el-Âbid 253, 254, 258, 265
Mahmûd el-Ahmed 272-274
Mahmûd el-Ali 136, 160
Mahmûd el-Esad 141
Mahmûd el-Hamûd 141, 142
Mahmûd el-Hasan 344
Mahmûd el-Humeyyid 295
Mahmûd el-İbrâhîm 343, 346, 347, 350
Mahmûd ibn Nasib el-Hamzavî el-Hüseynî 83
Mahmûd Mûsâ Hamd el-Ahmed 108, 341
Mahmûd Yûsuf Şerayda 149, 150
Mahra 361, 362
Mansûr Ubeyd 256, 258, 330, 336
Marx, Karl 164
Matar el-Uveyde 190, 192, 197
Mefeddî el-Ahmed 320
Mehmet Reşîd Paşa 107
Menâsıra'lar 334
Meryem el-Mûsâ 271, 314, 352, 353
Meryem el-Zîb 309, 310
Meryem Îsâ el-Uklâ 352
Mezîd el-Azzâm 137
Midhat Paşa 128, 129, 144
Mihâil Bahri 134
Mir Necîb 142
Müfeddî el-Ahmed 233, 320, 323, 324, 327
Müflih 151, 361
Müflih el-Cebr 143, 147, 152
Müflih el-Mûsâ 361
Müflih el-Zemîl Ebu Re's 126, 137, 138, 140-142, 146
Muhâfiza 233; ailesi 317, 320
Muhammed 151, 203, 212, 214, 215, 223, 229, 234, 256, 265, 303, 304, 309-311, 318, 320, 321, 337, 338, 340, 342, 344, 346, 353, 354, 356, 358, 361, 363
Muhammed Abdülazîz Gazlan 273-275, 298
Muhammed Abdullah el-Cuma 174
Muhammed Ahmed Ebu Zâhir 311, 313
Muhammed Ahmed el-Hüseyin 334
Muhammed Ali Şehâde 324
Muhammed Bahâi 84
Muhammed Ebu Hâmis 311, 314, 315
Muhammed Efendi Sadun 150
Muhammed el-Abdülazîz el-Sabbâh 187, 190
Muhammed el-Abdurrahmân 265
Muhammed el-Ahmed 143
Muhammed el-Ali 352
Muhammed el-Avvâd Ebu Hudriy 338, 352
Muhammed el-Halîl 147
Muhammed el-Hamûd 131, 136, 142
Muhammed el-Hasan 1
Muhammed el-İmâdî 42, 43, 47, 57
Muhammed el-Mahmûd 274
Muhammed el-Müfdi 346
Muhammed el-Mutlak 130, 131, 134, 141, 142
Muhammed el-Sâlih 351
Muhammed el-Şerâirî 160
Muhammed Emîn ibn Abidin 36

Muhammed Fâlih el-İbrâhîm 274
Muhammed Garaybe 216
Muhammed Gazlan 234
Muhammed Hamd el-Sabbâh 327
Muhammed Hasan el-Şetnevî 9, 203, 320
Muhammed Hayr Halîl Mustafa Tâhâ el-Şer' 212, 311, 313, 314-316
Muhammed Hüseyin Hamûrî 183
Muhammed ibn Cebr 151
Muhammed ibn Hâmis 147
Muhammed Îsâ Abdülkadîr 354
Muhammed Müflih el-Cebr 143, 146
Muhammed Mûsâ el-Hamd el-Ahmed 356
Muhammed Mutlak Efendi 136
Muhammed Osman el-Şihâb 340
Muhammed Sabbâh 2, 203
Muhammed Sâdeddîn 152
Muhammed Saîd el-Kürdî 149, 324
Muhammed Sâlih 348
Muhammed Süleyman el-Fellâh 354
Muhammed Ubeyd 336
Muhibbüddîn el-İmâdî 39, 47, 49
Muhra 320, 348, 353, 354, 356
Muhra bint Hâmis 149
Muhra el-İbrâhîm 352
Muhra Osman el-Şihâb 354
Mukbil 253, 254
Münife Esad el-Abdülazîz 348, 352
Mûsâ Efendi 140
Mûsâ el-Huleyf 1, 2
Mûsâ el-Müflih 359
Mûsâ Hamd el-Ahmed 356
Mûsâ Muhammed 253
Mûsâ Şalhûb 136
Mustafa 314, 315, 323, 350, 362
Mustafa (Ahmed el-Mustafa'nın oğlu) 297
Mustafa (Hüseyin el-Muhammed'in oğlu) 193
Mustafa (Mahmûd el-Ahmed'in oğlu) 274
Mustafa (Subha'nın kardeşi) 352
Mustafa (Şeyh, Avvâd'ın babası) 353
Mustafa Abdülkadîr Ebu Kirsenne 9
Mustafa el-Abdülkadîr 1
Mustafa el-Nimr 362
Mustafa Şemdin Ağa 136
Mustafa Şerayda 150

Naîf İbrâhîm Süleyman 262, 273, 274
Nâil İbrâhîm el-Garaybe (Şeyh) 1, 3, 9, 12, 13, 117-119, 156, 199-203, 212, 213, 215, 216, 219, 220, 223, 225, 227, 229, 233, 234, 237, 241, 311, 318, 320, 321, 324
Nâsır el-Muhammed 265
Nasra el-Ubini 301
Necîb Bey 130
Nevâsıra'lar 344
Nevfe el-Rücûb 305, 306, 307, 310, 356
Nevfe Mahmûd el-Ali Abdünnâbî 356
Nîma 343, 346, 348, 356, 359, 362
Nîma Ali Ubeyd 347
Nîma el-Muhammed 347, 352
Nîma Muhammed el-Hatîb 343-344
Nîma Muhammed Mahmûd el-Âbid 272, 273, 343
Nimr 359, 361, 362

Osman 254, 256
Osman Bey 138
Osman Şihâb 254

Ömer el-Uveyde 197

Pir Mehmed el-Üskübî 34, 54, 64

Râşid el-Mukbil 264
Reca 254
Revaşide 237
Rifâiye 320
Rifatlu Tâhir Bedîr Han 150
Rişa 357
Rişda Mahmûd Benî Hâmid 346, 356, 357
Rücûb ailesi 305; Rücûb'lar 305, 307
Ruhail Câbir Ali Sabbâh 234
Rûmî 326; Rûmî ailesi 316

Sabbâh 234, 237, 320, 327; Sabbâh'lar 13, 192, 229, 234
Sa'd 151, 192, 340
Sâda Ahmed el-Ariyan 353, 354
Sa'd Ali Paşa 135, 327
Sâdeddîn 140, 151; Sâdeddîn ailesi 127
Sa'd el-Ali 151, 160
Sa'd el-İbrâhîm Sâdeddîn 137, 139
Sâdiye 347
Sa'd Nâsır el-Îsâ 330
Safiye 265
Saîd 127, 151
Saîd Efendi 117
Saîd el-Matar (Aliye'nin kocası) 190
Sâlih el-Bekr 306
Salâh el-Kâsım 264, 335, 336
Sâlih 151, 192, 271, 272, 297, 298, 301, 303, 304, 335, 359
Sâlih bin Muslih el-Müflih Ebu Hunada 215
Sâlih Dalkamuni 138, 187
Sâlih el-Abdülkadîr 203
Sâlih el-Ahmed 264
Sâlih el-Ali Şehâde 320
Sâlih el-Avvâd 269, 274
Sâlih el-Kâdî 222
Sâlih el-Muhammed 305
Sâlih el-Mukbil 258, 350, 351
Sâlih el-Sabbâh 187, 188, 190, 193
Sâlih el-Tell 109, 128
Sâlim Bey 131, 134, 135, 137-139, 141-144 301, 323
Sâlim bin Ali el-Müfekker 215, 216, 229, 233, 234
Sâlime (Gurre Süleyman Ciddi'nin kızı) 311
Sâlim Ebu Kâsım 173, 174, 187, 199
Sâlim el-Fellâh Haşaşna 354
Salin (Ziyâb'ın oğlu) 147
Sari el-Ahmed Haşaşna 261, 276
Schumacher, Gottlieb 103
es-Seyyid Abdülfettâh (Efendi) 134, 135, 144, 155
Siyur, Antun 129, 136, 140-142
Subha el-İbrâhîm 192, 348, 350, 352, 353, 361, 362
Subha Mahmûd 348
Subha Muhammed el-Dâvûd 344
Subha Sâlih el-Mukbil 348
Subhi 313-315
Süleyman 269, 313, 315
Süleyman Abdüllâtîf 268, 273
Süleyman Abdülnâbî 268, 354
Süleyman Ali el-Avvâd 340
Süleyman el-Rücûb 305
Süreyyâ 298, 305

Şâfiî Takiyüddîn el-Hüsnî 62, 63
Şamevî'ler 202
Şayha (Şeyh Avvâd'ın kızı) 353
Şehâde 192, 237, 316, 320; Şehâde ailesi 328
Şehâde el-Şer' 311
Şehâde Garaybe 320
Şemsiye 323
Şetnevî 203, 228, 229, 233, 235-238; Şetnevî'ler 229, 236, 242, 297
Şeyhülislâm Abdürrahîm 48
Şeyhülislâm Yenişehirli 66
Şihâbîzâde Sâlim Bey Efendi 130, 174
Şuha 229, 234, 237
eş-Şürunbülâlî 65

Tâhâ el-Şer' 311
Takiyüddîn Pir Ali el-Birgivî el- Rûmî 28
Tamam 273, 311, 313, 332, 334, 336, 337, 362, 363
Tanha Muhammed Sâlih el-Mukbil 265, 350
Tarbuş ailesi 283
Tenneş 317; Tenneş'ler 309
Tufaha 361
Tuşman 278

Ubeydet 150
Ubeyd'ler 344
Ubeydullah bin Abdülganî 53, 54, 65, 67
Ubini'ler 304
Uklâ 350, 351, 352, 353
Urbaya bin Hâmid el-Hureyşe Benî Sahr 224
Uveyde 187, 192; ailesi 190, 192

Ümmü Hâşim 324

Vâil Hallâk 67
Veliye 362
Verde el-Assâf 301, 303-306

Yafet 301
Yâsîn ibn Mustafa el-Bikâî el-Dimeşkî el-Faradî el-Hanefî 61
Yenişehirli Abdullah 48
Yumnâ Mustafa Nimr el-Müflih 273, 320, 359, 362-364
Yûsuf (Ali el-Ahmed'in oğlu) 190
Yûsuf Bey (Kürt) 117
Yûsuf Ebu Sâlim 197
Yûsuf el-Hâmid 305
Yûsuf el-Şerayda 153, 149, 190, 305, 307, 353; Şerayda ailesi 264; Şerayda'lar 156, 157
Yûsuf el-Süveydan 1, 3, 9, 10, 13, 200, 203, 221, 234, 327
Yûsuf Tavîl 200, 215, 220, 221

Zahiye 338, 353, 356
Zarîfe 273, 274
Zehra 301
Zeyd 44, 45
Zeyneb 341
Zeyneddin İbn Nüceym 59
Zib 304
Zibân 192
Ziyâb el-Ömer (Matar'ın kardeşinin oğlu) 147, 147, 190, 192.

YER ADLARI

Aclun 1, 14, 88, 93, 95, 104-107, 109, 110, 117, 118, 120, 127-130, 132, 145, 150, 154, 155, 162, 163, 172, 235, 238, 260, 276, 282, 296, 350, 364, 369
Akra 110
Amerika 102
Ameyre 257, 262, 340, 343, 344
Amman 326
Anadolu xiv, 21, 36, 71, 72, 107
Ancera 104
Arap el-Saîdîn 102
Ausara 261, 340
Avan 169
Aydun 104, 115, 116, 126, 136
Ayn Cennâ 103, 104, 146

Bâb-ı Âlî 116, 119, 129
el-Balka 107, 158
Balkanlar xiv, 21, 36, 107
el-Baraşta 152
Benî Cuhma 95, 107, 141
Benî Hasan 102, 105, 111, 139, 143, 158, 159, 201, 369
Benî Sahr 102, 126, 137, 224, 228
Benî Ta'an 170-172, 174, 184, 186, 187, 192-194, 197-199, 368
el-Beriha 104, 130, 135, 136, 151, 160, 197, 327
Benî Ubeyd 95, 107, 110, 136
Beysan 138, 145, 239, 330, 346, 348, 358
Beyt İdis 332, 348
Beyt Re's 104, 126, 132-135, 143, 154, 168, 170-176, 182-184, 186-188, 190, 192-199, 201-203, 213, 216, 238-241, 243, 263, 268, 288, 368
Bika 61
Büşra 135

Capitolias 171
Cebel Aclun 95, 102, 104, 107, 110, 111, 136, 139, 143, 144, 153, 165, 300, 301
Cebel Mirad 107
Celîle 102
Cenîn es-Sef 113
Ceraş 105, 108, 159
Cevlan 296
Cudeyta 104, 110, 164, 272, 309
Cuffeyn 279
Cuhfiye 126
Culha 117
Cumha 203, 219, 233, 316, 318, 320, 323

Dara 343
Davagira 346
Davkara 153

Deyr Ebu Saîd 145, 146, 276
Deyr Ebu Sayda 103
Deyr el-Birak 126, 127
Deyr el-Sînâ 153

ebu'l-hass 357
el-Ezher 59
Eşrefiye 276

Fara 103, 104, 110, 350, 353
Fevera 126
Filistin 89, 95, 102, 110, 160, 238, 239, 296, 297, 300, 310, 311, 317, 327, 329, 330, 332, 340, 346, 354; Filistinliler 295
Fir'in 297

Gavr 330, 346-348
Gavr el-Erbain 137, 138, 145
Gubeyre 147
Güney Havran Ovası 224
Güney Suriye xiv, 36, 86

Hakeme 132, 173, 199
Halava 153
el-Hamra 346
Hamûrî 193, 195, 199
Hanzira 168, 188, 238, 239, 245, 263, 264, 276-280, 282, 286-290, 292, 353, 356
Harta 104, 140, 152, 153, 157
Havran 95, 102, 107, 110, 117, 118, 130, 134, 135, 143, 144, 154, 155, 160, 174, 219, 220; ovası 8, 14, 95, 168, 222, 260, 276
Havvara 1, 6, 8, 9, 103, 104, 115, 116, 118-120, 126, 154-156, 168, 169, 182, 188, 198- 203, 212, 216-221, 224-227, 233-236, 238-242, 262-264, 268, 288, 289, 291, 293, 295, 296, 301, 303, 304, 306, 309, 311, 314-318, 320, 321, 323, 324, 326, 327, 329, 330, 365, 368
Hayfa 110, 239, 296
Hindistan 102, 183, 240
Hirbat el-Vahadine 103, 104, 110
Hubras 126, 127, 151, 152
el-Hüsn 12, 103, 104, 108, 126, 127, 130, 134, 136, 137, 160, 282, 327

Ibdar 152
Inba 102-104, 146
Irak 25, 346

İrbid 1, 104, 105, 109-111, 126, 127, 130, 132, 134, 138-141, 153, 156-160, 165, 170, 172, 174, 201, 219, 239, 314, 318, 326, 327, 365, 368

Kahire 17
Kapitolyas 132
Karkuş 152
Kasafe 126
Kefarat 95, 102, 104, 107-110, 127, 139, 145, 146, 149, 151-153, 156, 157, 318
Kitim 301
Kufr Avan 168, 188, 238-243, 245, 257, 258, 262-264, 268, 271-273, 275-277, 279, 280, 282, 286, 288, 292, 293, 311, 329-331, 344, 351-353
Kufr Ceyiz 126, 134, 216, 233, 234, 316-318, 320
Kufr Ebil 146, 347, 353, 357
Kufr el-Ma 147, 276

Kufr Esad 153
Kufrince 105, 139, 156, 157, 160
Kufr Rakib 274
Kufr Saum 104, 143, 146, 151-153, 157, 318, 320
Kufr Yuba 104, 141, 142
Kuneytra 107, 130, 131
el-Kurâ 14, 95, 103, 104, 107, 108, 110, 137, 145, 146, 153, 156, 157, 164, 165, 168, 239, 241, 263, 276, 287, 290, 331, 347, 353
Kura 222, 226
Kuzey Hindistan 367
Kuzey Ürdün 365

Macaristan 21
Mahrabe 120, 122, 125, 155
Malka 103, 104, 110, 316
Mekke 200
el-Mezâr 104, 110, 126, 314
el-Mirad 139, 141
Mısır 17, 21, 59, 60
el-Mugayir 137, 203, 315, 316, 320, 323, 324
el-Muhaybe 103
Mülebbes 340
Murâdiye 58
Muzeyrib 135

Nablus 323
Nâsire 110, 160, 282, 301, 303, 304, 340
Nevâ 173, 320
el-Nueyme 104, 114-116, 126, 137, 155
el-Nuheyr 346

Ortadoğu 14

Pella 259

Racib 113
Rahaba 147
el-Ramsa 200, 295, 314, 315
el-Refid 104, 127, 137, 139, 146, 151-153, 157
Remle 61
Revaşide 224
Ribaha 348
Ruheym 146
Rumeli 71, 72

Sal 104
Sâlih Vadisi 346
Salt 128
el-Sarih 104, 135, 324
Sama 104, 126, 137, 146
Samar 150, 152, 153
Samma 120, 153, 311
Samu' 111
Sarat 323
Sartaba 259, 338, 346, 357, 358
el-Saru 107, 109, 126, 138
Savan 146
Sayda 86
Sehâm 103, 104, 150, 153
el-Sehl 111
Sevad 25
Su 160
Suf 103-105, 107, 137, 141, 160
Suriye xiv, 14, 17, 34, 38, 50, 53, 60, 85, 95, 106, 107, 117, 118, 154, 155, 160, 320, 326

Şam 14, 34, 36, 37, 40, 48, 50, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 66-68, 83, 85, 86, 95, 107, 108, 110, 113, 119, 128, 131, 132, 135,

140, 143, 150, 160, 161, 164, 165, 200, 239, 324, 343

Tabakat Fahl 259
el-Taybe 104, 110, 137, 153, 311, 313
Teberya 108, 110, 138, 160, 239
Tibna 102, 104, 108, 137, 145-147, 149, 150, 276, 311, 353
Tubas 354
Tukbul 126, 233, 316, 317, 320

Ubeyd 318
Ubeydet 151-153, 156, 157, 320
Umm Kays 104

Ürdün 14, 89, 317, 337; nehri 282, 344; vadisi 102-104, 109, 126, 145, 224, 238, 259, 260, 300, 303, 336, 337, 343, 346

Vadi el-Arap 102-104, 109
Vadi el-Mulâvî 357
Vadi el-Yabis 104, 331, 364
Vadi Hamam 346
Vatat Ebu Halîfe 346
el-Vustiye 12, 104, 108-110, 153, 311, 318

Yafa 301, 304
Yafet el-Nâsire 304
Yermük 95; nehri 103; vadisi 104
Yubla 104, 134, 151, 153

Zerkâ 95, 139, 158
Ziklab Vadisi 145
Zubdet el-Vustiye 111
Zubdet Farkûh 111
Zubiye 146

KAVRAM DİZİNİ

1840 Nizamnâmesi 76
1849 Kanununnâmesi 80
1858 Arâzî Kanunnâmesi 4, 11, 54, 70, 76, 78, 79, 82-85, 159, 183, 269, 366, 367
1859 Tapu Nizamnâmesi 76, 92
1864 Vilâyet Nizamnâmesi 86
1865 Vilâyet Nizamnâmesi 87
1871 Nizamnâmesi 86, 87
1880 tapu kaydı 173, 175, 185, 198, 199
1895 vergi kaydı 171, 184, 186, 197-201, 212-218, 220, 221, 223-225, 227, 256, 285, 324

Ahkâm-ı Meriye 76, 77
Arap Hanefi fıkhı 85
arâzî-i havz 24, 54
arâzî-i memleke 25, 54
arz-ı Beyt Res 185

bedel-i misl 8, 111, 116, 118, 119, 126, 135, 151, 155, 174, 183, 200
Belediyeler Kanunu 86
Berrü'ş-Şam 85
Bidâyet 137, 139; Mahkemesi 1, 12, 125
Bi'l-iştirâk-i tasarruf 116

Birinci Dünya Savaşı 9, 89, 162, 217, 316, 317, 324, 326, 327, 338, 344, 362, 363

defter-i hâkani 135

ehl-i karye 45
ehlü'ş-şevke 39
el-Dürrü'-muhtar 38
emvâl-i gayri menkûle 87
en-nakl cebren 58
en-Nûru'l-Bâdî fi Ahkâmîl-Arâzî 53
Eski Eserler Kanunu 132

feddân 117, 119, 240, 283, 294, 298
felahâ 49
ferâğ bi'l-vefâ 66, 80, 81, 327
el-Fetâvâ'l-Hamidiye 38

Gülhâne Hattı 70, 74

hâkim-i örf 39, 55, 64
hakk-ı karâr 26, 49, 50-52, 65, 83, 84, 85, 116, 118-121, 125, 126, 132, 133, 135, 151, 155, 173, 174, 190, 194, 195
hakk-ı mücerred 70
hakk-ı tapu 84

halit ve şerik 2, 3, 9, 10, 11, 200, 203, 220, 235, 237, 262, 296, 367
Hanbelî 62, 366
Hanefî 62; fakihleri 17, 36; fıkhı 21, 53, 366; hukuk anlayışı 31; hukuk öğretisi 21; hukuk geleneği 13; hukuk düşüncesi 67; mezhebi 17, 36, 366; öğretisi 17, 18, 29, 366
harac 19
harâciye 54
harâc-ı mukâseme 40
harâc-ı muvazzaf 40
Hâriciye Nezâreti 71
haris 295, 296
Havran Arâzîleri Heyet-i Mahsusâsı 127, 144, 145, 151, 154, 155, 158, 159, 163, 170, 184, 238, 243

İdare Heyeti 81, 108, 111, 127, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 141, 143, 156, 158, 162, 195, 213-216, 221, 234
iktâ 44
İngiliz Mandası 218, 221, 236, 288, 290, 365, 369
istintaknâme 127, 132, 133, 138, 142, 143

Kahire Hanefî hukuku 17
Kanun-i Cedid 34
Kanunnâme 79, 80
Kavanin-i Tasarrufiye Notları 88
kelle vergisi 46
kesrü'l-feddân 23, 54-56, 58, 65
kirdâr 49, 50-52
klasik Hanefî öğretisi 17, 60

mâlikâne 42
Malikî 62, 366
mâlü'l-gurbiye 57
Mecelle 11, 69, 79
Meclis-i Umûr-u Nâfıa 71
Meclis-i Vâlâ 81, 82, 85, 87
Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye 71
meşeddi'l-meske 49-51, 53, 65, 84
mîrî 1, 11, 13, 21, 22, 32, 41, 42, 50, 51, 54, 60, 65-67, 70, 76-83, 85, 87, 92, 111, 125, 139, 155, 162, 169, 175, 214, 215, 244, 257, 269, 276, 278
muhaddir 295, 296
müşâ 116, 146, 147, 149, 153, 171, 175, 182, 225, 239, 242, 243, 244, 253, 258, 271, 277-280, 282, 283, 291
mutasarrıflık 140, 141
el-müteahhirûn 41
mütekellim ale'l -karye 57

Nizamiye Mahkemeleri 193
Nizamnâme 86

Osmanlı 17, 21, 26, 35, 36, 38, 54, 60, 65, 83, 89, 109, 113, 152, 164, 217, 239, 257, 338, 348, 353; defter sistemi 73, Devleti 343, 366, 367; düzeni 5, 165; ekonomisi 73; fakihleri 21, 33; geleneği 7, 11, 80; hukuku 3, 6, 32, 68, 69; hukuk ıslahatları 365; hukuksal düzenlemeleri 69; hukuksal kısıtlamaları 367; hukuk şeceresi 85; Hükümeti 109, 132, 199, 220; idari uygulaması 33; idarî yapısı 367; ideolojisi 33; ıslahat girişimleri 257; ıslahatı 68, 69; ıslahatla-

rı 5, 75, 369; kanunu 33, 89; kayıtları 240, 365; müftüleri 24; mülkiyet ilişkileri 6; nizamı 33; reformları 75; toprak idaresi 198; toprak reformları 199; yönetim düzeni 198; yönetimi xiv, xv, 3, 16, 17, 21, 35, 75, 95, 105, 157, 164, 165, 197-199, 235, 236, 260, 290, 307, 368, 369
Osmanlılar 17, 69, 367

öşrîyye 53
öşür 18, 19, 41, 43

rakabe 20, 83, 84
Rub'a 294, 297, 303

sâhib-i arz 26, 32, 33, 51, 82, 92
Suriye ulemâsı 48, 51
Surretü'l-Fetâvî 38

Şâfiî 62
Şam müftüleri 47, 48, 49, 59, 66
Şam ulemâsı 67, 69
şer'i mahkemeler 16, 22, 87, 197
şeyhü'l-karye 44, 58
Şûrây-i Devlet 116

tahrîr-i emlâk 72, 113, 114
Takvim-i Vekâyi 76
Tanzimat 74, 75, 85, 86, 133, 164, 169
Tapu Nizamnâmesi 78, 82, 85, 115
temettuât 107; Defterleri 72
Ticâret Nezâreti 71
timâr 74

ulemâ el-Rûm 85
üstâdü'l-karye 44, 57

Vergi resmi 73
vilâye amme 40
vilâye hassa 40
Vilâyet Kanunu 78

yoklama 88, 122

Zâhirü'l-Kuzât 34
zâ'imü'l-karye 44, 57
zalama 240, 241, 244, 263, 271, 275, 280, 283
zeâmet 74
Zirai Kredi Bankası 160